

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їхніх авторів.

За точність цитування, наведення прізвищ, дат, посилань відповідальність несуть автори.

Редакція залишає за собою право без погодження з авторами редагувати та скорочувати матеріали, змінювати їхні назви, вилучати або додавати ілюстрації.

Редакція не веде листування з авторами і читачами на сторінках часопису.

Передрук заборонено. При використанні матеріалів "Сумського історико-архівного журналу" посилання обов'язкове.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ МАТЕРІАЛІВ:

1. До друку приймаються статті, підготовлені відповідно до вимог постанови президії ВАК України від 15.01.2003 року №7-05/1 (Бюлетень ВАК України. - 2003. - №1).

2. Матеріали подаються в електронному вигляді. Текст повинен бути підготовленим у текстовому редакторі Word у форматі doc або rtf. До дискети додається один роздрукований примірник. Кожна сторінка тексту повинна бути підписана автором. Наявність однієї рецензії обов'язкова.

3. Посилання у тексті зазначаються у квадратних дужках. Наприклад, [3, с.25].

4. Джерела та література у списку та бібліографічний опис робіт подаються згідно з вимогами ВАК України (Бюлетень ВАК України. - 2009. - №5 та 2010. - №3).

5. Відомості про автора подаються окремим файлом. До тексту додаються:

а) резюме українською, російською та англійською мовами (кожне до 250 знаків), які повинні містити прізвище та ініціали автора, а також назву статті цими мовами;

б) ілюстрації приймаються тільки графічні, роздруковані на окремих аркушах, та в електронному варіанті.

6. Матеріали, виконані з порушенням цих правил, не розглядаються і не повертаються авторам.

Адреса редакції:

40007, Суми, вул.Римського-Корсакова, 2, Г-1101

Електронна пошта: starsergo@bigmir.net

Тел. +38(066)3465953, +38(050)9862780

ДО 65 РІЧНИЦІ ПЕРЕМОГИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

ШАЙКАН ВАЛЕРІЙ

ПІДГОТОВКА ДО ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ІДЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті мова йде про підготовку нападу Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 року. Розкриваються питання, пов'язані з ідеологічним тиском пропаганди на широкі верстви населення.

Війна як засіб досягнення певної мети, ніколи не починається зненацька, їй завжди передують певний період підготовки, ідеологічного обґрунтування цілей. Не була виключенням і Друга світова війна, до якої тривалий час готувалися фашистські держави на чолі з Німеччиною. Головні ідеологічні засади майбутньої боротьби були викладені А.Гітлером ще до приходу до влади в книзі *“Майн кампф”*. Головним ворогом подальшого прогресивного розвитку Німеччини А.Гітлер вважав марксистську ідеологію та її втілення у більшовизмі. *“Марксизм, - писав він у своїй книзі, - є не що інше, як політика євреїв, яка полягає в тому, щоб домогтися систематичного знищення ролі особистості у всіх областях людського життя і замінити її роллю “більшості”* [1, с.448]. Отже, ототожнення марксизму з більшовизмом має ще один, яскраво виражений, відтінок - ототожнення з сїонізмом, який, на думку А.Гітлера, повинен бути знищений. *“Але зламати євреїв, - міркував він далі, - ми можемо тільки в тому випадку, якщо самі проявимо таку ж нетерпимість, якщо виявимо ще більш сильну волю і будемо з тим же фанатизмом захищати інший світогляд”* [1, с.455]. Таким чином, мова йде про необхідність знищення марксистської ідеології як світогляду і протиставлення йому іншого. При цьому А.Гітлер стверджує, що новий світогляд має стати цілком антагоністичним до старого і вести боротьбу до переможного кінця. *“Цілісний світогляд ніколи не погодиться розділяти свій вплив з іншим світоглядом... Ось чому він бачить своє завдання в тому, щоб повністю зруйнувати весь хід ідей противника, підірвати його всіма засобами, боротися до кінця, доки дорога не буде розчищена”* [1, с.456]. Втілення своїх ідеологічних поглядів А.Гітлер вбачав у партійній програмі, *“що витікає з цілісного світогляду. Така програма - оголошення війни всьому існуючому старому порядку зі всіма його існуючими установами, оголошення війни іншому світогляду”* [1, с.457]. Прийшовши до влади на чолі НСДАП в 1933 р., А.Гітлер втілював свої головні ідеї в ідеологічному переоблаштуванні Німеччини та її підготовці до війни.

Цілком зрозуміло, що розпочинати війну можна лише за певних умов. Однією з найголовніших з них є здатність і готовність власного народу вести війну. Усвідомлення необхідності війни, як єдино можливого шляху вирішення нагальних проблем, повинно стати всеохоплюючою ідеєю суспільства. На вирішення цього завдання - ідеологічну обробку населення і була спрямована перебудова всіх державних і громадських структур Німеччини. Вже у березні 1933 р. було створено Імперське міністерство пропаганди і народної освіти. Йому підпорядковувалися всі засоби масової інформації: преса, радіо, театр, кіно, література. Центральний апарат міністерства складався з 12 відділів, куди входили 20 секторів, що відповідали за певний напрям роботи. Крім того, не входили до складу міністерства, але були йому підконтрольними - Імперська палата культури, Управління Лейпцігської ярмарки, Німецька бібліотека, Німецький інститут міжнародних відносин, Імперське об'єднання

німецької преси та ін. [9, с.201-202]. Очолюване Й.Гейбельсом міністерство завжди було на вістрі політичних подій, які часто відбувалися за його сценарієм, як наприклад, підпал рейхстагу 27 лютого 1933 р., а слідом за ним розгнуждана антикомуністична істерія, що прокотилася Німеччиною [6, с.131-132]. За ініціативою Й.Гейбельса в державі проводилися широкомасштабні акції залякування інакомислячих. Так, 10 травня 1933 р. у центрі Берліна була проведена акція по спаленню книг. У вогонь потрапили твори не тільки німецьких класиків, а й твори зарубіжних авторів [9, с.260]. На міністерство покладалося і найважливіше завдання - виховання молоді. *“Вже з юнацьких років повинні ми виховувати в нашій молоді повагу до націоналізму у поєднанні цього останнього з почуттям соціальної справедливості... Якщо ми зуміємо на вказаних засадах перебудувати всю справу виховання під кутом зору збереження чистоти раси, то це, зрозуміло, принесе користь і військовій справі”* [1, с.427-428], - писав А.Гітлер в книзі *“Моя боротьба”*. Не залишалася поза увагою нацистів Німеччини і церква, як потужний важіль впливу на формування настроїв віруючої частини населення. У липні 1935 р. було започатковане Імперське міністерство у справах церкви. Його метою було поширення нацизму серед віруючих шляхом нацифікації церковних обрядів, поширення антисемітизму в релігійному середовищі, а також ідеологічний контроль з боку держави за настроями і діяльністю релігійних функціонерів [9, с.201, 351-352].

Важливим засобом нацистської пропаганди була кінематографія, яка також була підконтрольна Імперському міністерству пропаганди і народної освіти. Членство в ній було обов'язковим для всіх без винятку працівників галузі. У 1937 р. вона була повністю націоналізована і перетворилася на слухняний *“інструмент”* впливу на духовне життя громадян в Німеччині та поза її межами. Й.Гейбельс та його відомство приділяли кінематографу надзвичайну увагу. Достатньо сказати, що за 1933-1945 рр. німецька кінематографія виготовила 1363 кінофільми, що перевершувало обсяги виробництва США і Радянського Союзу [9, с.225].

Не меншу роль в ідеологічній обробці власного населення відігравало радіо. Навесні 1933 р. А.Гітлер вивів радіомовлення з підпорядкування Головного поштового управління і передав його міністерству пропаганди. Фактично з цього часу і до кінця війни радіо слугувало рупором нацистської пропаганди [9, с.337]. Саме через радіо німецький пересічний громадянин міг почути останні новини з дипломатичних і воєнних фронтів, котрі завжди носили оптимістичний характер і були просякнуті нацистською ідеологією.

Одне з провідних місць у німецькому апараті ідеологічної обробки населення належало пресі. Серед численних видань газет і журналів вирізнялися офіційні *“Фолькішер беобахтер”* і особиста газета Й.Гейбельса *“Ангріф”* [9, с.331]. Саме вони задавали тон величезній масі видань. Підконтрольними були театр і образотворче мистецтво. Вони повинні були притримуватися виключно патріотичних жанрів, пропагувати німецьку культуру, нацистську ідеологію. В іншому разі, носії опозиційних поглядів ризикували потрапити під прес нацистського репресивного апарату. Пильно стежила за працівниками мистецтва і літератури група Ш.Ц на чолі з оберштурмбанфюрером СС доктором Шпенглером і рефератами III.Ц.Ш і III.Ц.Щ, очолюваними доктором Росснером і фон Кальпінським III-го управління (СД). До відома IV управління Імперської безпеки (гестапо), один з 4-х рефератів якої очолював оберштурмбанфюрер СС Ейхман, відносилося переслідування церковної опозиції [8, с.10-11]. Процес підпорядкування державній нацистській ідеології в передвоєнні роки

супроводжувався расовими чистками, експропріаціями, репресіями. Так, за безцінь був “викуплений” державою видавничий дім єврея Ульштейна, вигнані з театра талановиті митці М.Рейнхардт, Б.Брехт, Е.Толлер [9, с.331, 381]. Доповнювало картину тоталітарного державного контролю над всіма сферами людського життя встановлення державних свят з метою пропаганди націонал-соціалістичних ідей. Так, стало святом 30 січня - день приходу до влади НСДАП на чолі з А.Гітлером, 24 лютого - день заснування НСДАП, 16 березня - “День пам’яті героїв” - на честь загиблих у 1-й світовій війні, 20 квітня - день народження А.Гітлера, 9 листопада - річниця “пивного путчу” 1923 р. Намагаючись підкреслити свою єдність з робітничим класом, який в певній мірі становив соціальну базу НСДАП, нацисти оголосили святом 1 Травня - національний день праці [9, с.300].

Таким чином, у другій половині 30-х років нацистам вдалося встановити у Німеччині тоталітарний режим з диктатурою НСДАП, що повністю відповідало завданням партійної програми, до виконання якої А.Гітлер приступив одразу після приходу до влади. Так, починаючи з 1933 р., однією з найважливіших ідей нацизму було знищення марксистської ідеології, тому нападки на комуністів стали частиною повсякденної офіційної політики. Матеріали антирадянського спрямування під керівництвом Й.Геббельса завчасно готувалися для публікації в додатках до газет, - відмічає німецький дослідник К.Рісс [6, с.229]. Це було цілком логічним кроком в ідеологічній боротьбі і на шляху “завоювання додаткових територій для виробництва продуктів харчування і розселення німецького населення” [9, с.297]. “Ми будемо неухильно прагнути до своїх власних цілей в іноземній політиці, а саме до того, щоб наш німецький народ отримав на цій землі території, котрі йому личать” [1, с.662], - писав А.Гітлер в книзі “Моя боротьба”. Відверті анексіоністські плани з неприхованим цинізмом проголошувалися нацистами на всіх рівнях і становили відкриту загрозу сусіднім народам. Саме завоювання життєвого простору за рахунок інших держав стало наріжним каменем фашистської ідеологічної доктрини фюрера. “Вирішення проблем, що стоять перед нами, - писав він далі, - ми бачимо тільки і виключно в завоюванні нових земель, котрі ми могли б заселити німцями. При цьому нам потрібні такі землі, які безпосередньо прилягають до корінних земель нашої батьківщини” [1, с.664].

Готуючись до майбутньої напруженої боротьби, А.Гітлер добре усвідомлював її масштаби і необхідність відбудови армії. Ще у вересні 1936 р. в Німеччині було затверджено “чотирирічний” план, який мав на меті протягом 1936-1940 рр. різке збільшення випуску озброєнь, боєприпасів та бойової техніки і перетворення німецької армії на наймогутнішу у Європі. Не випадково контроль за його виконанням було покладено на одного з найближчих поплічників фюрера Г.Геринга. Цей план означав мілітаризацію німецької економіки і переведення її на воєнні рейки. В той же час це була довготривала ідеологічна акція, метою якої була підготовка свідомості громадян до неминучості війни, про яку мріяв А.Гітлер багато років. “Коли ми говоримо про завоювання нових земель в Європі, - писав він, - ми, звичайно, можемо мати на увазі в першу чергу тільки Росію і ті окраїнні держави, котрі їй підкорені” [1, с.665]. Обґрунтовувався і вибір жертви. Стверджувалося, що протягом століть Росія жила за рахунок саме німецького ядра, що становило основу вищих щаблів суспільства, але воно було повністю знищено і його місце посіли євреї, яких треба також знищити. А.Гітлер стверджував, що ця гігантська східна держава приречена на загибель і до цього вже визріли всі передумови. Кінець єврейського панування в Росії буде також

кінцем Росії як держави [1, с.665]. Така відвертість не залишала жодних сумнівів щодо зовнішньополітичного курсу фашистської Німеччини та її підготовки до війни. Наведені висловлювання з книги *“Моя боротьба”*, були ланкою в расовій теорії світового панування, що була відома майже кожному німцеві. Зауважимо, що ця книга Гітлера, написана у 1924-1927 рр., стала бестселером і була ефективним засобом розповсюдження нацистської ідеології. До 1933 р. в Німеччині було продано 5,5 млн. її примірників [9, с.270].

Тим часом події, що розгорталися у кінці 1938 - на початку 1939 р. свідчили про поступове і неухильне сповзання світу у прірву Другої світової війни. Мирне розчленування Чехословаччини у вересні 1938 р. на Мюнхенській конференції дало можливість А.Гітлеру досить вірно спрогнозувати поведінку Англії і Франції та продовжити свою агресивну політику. Ззовні безхмарні відносини Німеччини з Польщею були затьмарені в жовтні 1938 р. виїздом з Польщі великої кількості німецькомовного населення. У відповідь Німеччина вислала 15000 польських євреїв, до того ж порушувала болюче для Польщі питання статусу Данціга [3, с.204]. Це цілком відповідало п.4 програми НСДАП, де говорилося про те, що євреї не можуть бути громадянами Німеччини [9, с.297]. На початку січня 1939 р. А.Гітлер запросив у Берхтесгаден міністра закордонних справ Польщі полковника Ю.Бека, де мав з ним дружню розмову, під час якої наголошував на спільній для обох країн ворожості до Радянського Союзу. А.Гітлер знову порушив проблему Данціга і коридору до нього, який пролягав би по території Польщі, але був би екстериторіальним, що відповідало б інтересам обох країн. Полковник Ю.Бек не дав позитивної відповіді [3, с.204-205]. Звичайно, непоступливість Польщі у питанні статусу Данціга не сприяла зняттю напруженості у Європі і, разом з тим, дратувала А.Гітлера, який уже звик до досить легких дипломатичних перемог, але зіткнувся з перешкодою, яка загрожувала авторитету Німеччини. І все ж таки, берлінські політики не втрачали надії переломити хід подій на свою користь. Наступним кроком став візит міністра закордонних справ Німеччини Ріббентропа до Польщі наприкінці січня 1939 р. Як вважає Ж.-Б.Дюрозель, метою цього візиту була спроба залучити Польщу до антирадянської співпраці з *“більш-менш чітко сформульованою метою захопити Україну”* [3, с.205]. Але й на цей раз ввічлива відмова Польщі не дала Гітлеру можливості ні на крок просунутися вперед у вирішенні зовнішньополітичних завдань. Не дивлячись на підкреслено дружні заяви Гітлера по відношенню до Польщі 30 січня і 2 березня 1939 р., позитивних зрушень з боку останньої не відбулося. Внаслідок цього 28 березня 1939 р. Німеччина денонсувала пакт про ненапад з Польщею [2, с.1025]. У той же день Юзеф Бек заявив, що скоріше воюватиме, ніж допустить зміну статусу Данціга [3, с.205]. Таким чином, німецько-польські стосунки зайшли у глухий кут. Востаннє польський міністр закордонних справ Ю.Бек зробив спробу врегулювати стосунки з Німеччиною у своїй промові 6 травня 1939 р. Але пропагандистське відомство Й.Геббельса не опублікувало жодного слова з цього приводу. Польська ініціатива повисла у повітрі. Натомість наступного дня німецьке радіо повідомило своїх слухачів про те, що в Польщі піднялася хвиля злочинів проти німецьких громадян [6, с.226]. Таким чином, ідеологічна підготовка до вторгнення в Польщу посилювалася.

На відміну від польських політиків сталінське керівництво Радянського Союзу демонструвало терпимість до нацистського режиму Німеччини. Так, у промові Й.Сталіна на XVIII з'їзді ВКП(б) 10 березня 1939 р. не було помітних нападів на зовнішню політику Німеччини. А її силові акції приписувалися слабкості політики

західних держав [3, с.213-214]. Очевидно, небажання Сталіна загострювати увагу на агресивній політиці Гітлера мало стати певним сигналом дипломатичним колам до зближення позицій. Привертає до себе увагу ще один факт. 26 лютого 1939 р. в Большом театрі в Москві відбулося урочисте відкриття оновленої російської опери М.І.Глінки під назвою *“Іван Сусанін”* (стара назва *“Життя за царя”*) [2, с.1025]. Цей патріотичний твір розповідає про події XVII століття, коли російський селянин завів у непрохідні хащі загін польських окупантів, які загинули, стративши героя. Можливо це випадковість, але вона дуже красномовна і збіглася в часі з погіршенням німецько-польських відносин. До того ж в СРСР, як і в Німеччині, культурне життя знаходилося під контролем спецслужб і подібна акція не могла відбутися несанкціоновано, а якщо так, то вона обов’язково несла певне ідеологічне навантаження.

Активізація дипломатичної гри в березні-квітні 1939 р., жвавий обмін думками і, навіть, зближення з Польщею та радянсько-англо-французькі переговори свідчили скоріше про непевність усіх політичних гравців і пошук ними найбільш оптимальних варіантів союзників, ніж про конкретні дії по збереженню миру. Так, 17 квітня 1939 р. радянський посол у Німеччині Меркалов під час зустрічі з німецьким держсекретарем Вайцзекером заявив, що СРСР не скористався з непорозумінь Німеччини з західними демократіями і що немає ніяких причин для того, щоб радянсько-німецькі відносини не кращали [3, с.214]. Цей досить прозорий натяк мав дати зрозуміти Гітлерові, що двері на шляху радянсько-німецького зближення залишаються відчиненими. Як зазначає Жан-Батіст Дюрозель, 3 травня М.Литвинов несподівано був замінений на посту народного комісара закордонних справ. Новим наркомом став Молотов, що розцінювалося в дипломатичних колах як можливу зміну зовнішньополітичного курсу СРСР [3, с.211]. Вже 20 травня 1939 р. німецький посол в СРСР фон дер Шуленбург був прийнятий Молотовим і мав з ним розмову про розвиток радянсько-німецьких економічних взаємин. Під час цієї зустрічі Молотов сказав, що для відновлення економічних переговорів треба, насамперед, надати їм політичну основу [3, с.214]. Виразними з цього приводу є спогади Ріббентропа. *“Шукати компромісу з Росією, - писав він, - було моєю таємною ідеєю: я відстоював її перед фюрером тому, що... хотів... забезпечити для Німеччини російський нейтралітет на випадок німецько-польського конфлікту”* [4, с.13]. А те, що такий конфлікт визрівав, було очевидним. Вже через кілька днів після денонсації німецько-польського договору про ненапад начальник штабу верховного головнокомандування В.Кейтель віддав наказ, за яким війська вермахту повинні були бути готовими напасти на Польщу до 1 вересня 1939 р. [3, с.207]. Отже, наступною жертвою втілення гітлерівського плану завоювання життєвого простору повинна була стати Польща. І хоча А.Гітлер у своїх ідеологічних обґрунтуваннях майбутніх завоювань ніколи не акцентував увагу на поляках, вони, вочевидь, повинні були розділити долю всіх слов’янських народів - бути знищеними і, як виявилось, в першу чергу.

Паралельно з англо-французькими Радянський Союз вів переговори з Німеччиною, метою яких мав стати договір про ненапад і обидві сторони прагнули його в однаковій мірі. Хоча дехто з дослідників вважає, що ініціатива радянсько-німецького зближення виходила саме від СРСР [3, с.214]. Підсилює таку думку і лист Гітлера до Сталіна, датований 21 серпня 1939 р. Гітлер писав, що додатковий протокол, бажаний Урядом СРСР, на його переконання, може бути по суті вияснений в найкоротший термін, якщо відповідальному державному діячеві буде надана можливість вести про це переговори в Москві особисто [4, с.98]. На наш погляд,

штовхало Сталіна на підписання додаткового таємного протоколу усвідомлення того, що напад Німеччини на Польщу неминуче призведе до встановлення спільного радянсько-німецького кордону і дасть Гітлеру зручний плацдарм для нападу на СРСР. Тому відсунути кордон якомога далі на Захід було бажанням Сталіна. Крім того, у протоколі мова йшла про західноукраїнські землі, що мали відійти до сфери інтересів СРСР, а це могло дати Сталіну вагомий пропагандистські дивіденди у майбутньому.

23 серпня 1939 р. був підписаний радянсько-німецький пакт про ненапад і секретний протокол. Це вносило значні корективи в офіційну пропаганду обох країн. Кажуть, що Геббельс, взявши про пакт, з гнівом вигукнув: *“Ми не для того працювали 6 років, щоб на сьомому році втратити все”* [6, с.228]. Звичайно, він мав на увазі широкомасштабну антикомуністичну кампанію, розгорнуту в засобах масової інформації. Тепер обставини вимагали пояснити такі метаморфози зовнішньої політики. Але, якщо антирадянська теза вимагала суттєвої корекції, то польський вектор ідеологічної обробки суспільства отримав додатковий поштовх. На шпальтах німецьких газет з’явилися повідомлення і вигадки про те, що на вулицях Данцига поляки пристають до німецьких жінок, що поляки каструють німців. Звичайними стали заголовки статей на кшталт *“Убитий офіцер СС”*, *“Застрілені двоє یشтурмовиків!”*, *“Побита ні в чому не винна сім’я!”*, *“Вся Польща в воєнній лихоманці!”*, *“Хаос в Верхній Сілезії!”* [7, с.1028]. Це мало створити враження на пересічного німця і формувати у його свідомості образ поляка-ворога, який ось-ось кинеться на миролюбну Німеччину. Хоча ще за день до підписання пакту на секретній нараді вищого генералітету вермахту в Оберзальцбурзі 22 серпня Гітлер заявляв, що через декілька тижнів він протягне руку Сталіну на спільному німецько-російському кордоні і разом з ним розпочне розділ світу [4, с.103].

У зв’язку з новою геополітичною обстановкою відбувалися, зміни і на всьому пропагандистському фронті. Так, 25 серпня 1939 р. у Мюнхені мала відбутися лекція на тему: *“Звинувачується Москва - Комінтернівський план світової диктатури”*. Звичайно, у контексті подій, що відбулися днями, вона виглядала не актуальною і навіть шкідливою, тому в останню мить лекцію замінили концертом російської музики [6, с.229], що якнайбільше імпонував обставинам. Радянська сторона зняла будь-яку критику Німеччини у засобах масової інформації, а дипломатичний корпус впевнено проводив пронімецьку політику. Ще 19 серпня 1939 р. у Берліні була підписана радянсько-німецька кредитна угода на суму 200 млн. німецьких марок, за якою СРСР міг купувати у Німеччини промислові товари, військові матеріали. В свою чергу, Радянський Союз мав постачати Німеччині товари на 180 млн. марок [5, с.231]. Економічна співпраця двох держав, крім суто прагматичних цілей, мала ще й пропагандистську мету. І Гітлер, і Сталін таким чином намагалися запевнити один одного в миролюбних і перспективних планах співробітництва своїх країн. Сталін квапився з підписанням економічних угод, пакту про ненапад і секретного протоколу оскільки розумів, що в умовах загострення кризи Німеччина обов’язково розпочне війну проти Польщі і перешкодити цьому він не в змозі. Отже, єдиним шансом зупинити Гітлера якомога далі на Заході і відсунути в часі війну з Німеччиною (а в тому, що вона буде, Сталін не сумнівався), було поставити йому низку дипломатичних пересторог. Поквапливість Гітлера очевидно пояснюється вибором часу для реалізації свого плану завоювання життєвого простору. До 1939 р. провідні капіталістичні держави поступово, але впевнено, почали виходити з світової економічної кризи, тому Гітлер поспішав з розв’язанням війни, доки їх економіка не оговталась.

Приводом до початку війни та ідеологічним виправданням її в очах світової спільноти стала провокація, вчинена самими німцями. В кінці серпня 1939 р. була проведена операція “*Konzerten*” (консерви). Загін з в’язнів, переодягнених в польську військову форму, під командуванням штурмбанфюрера СС Альфреда Гельмута Науйокса напав на німецьку ж радіостанцію в прикордонному місті Глейвіц. Захопивши її, під звуки пістолетних пострілів, зловмисники стали транслювати в ефір виступ польського хору. Коли в’язні покинули радіостанцію, їх розстріляли у дворі і покинули напризволяще. Вже вранці того ж дня цей факт розтлумачувався німецькими засобами масової інформації, як неспровокований напад польської сторони на Німеччину [2, с.1028-1029]. Першого вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу. Так розпочалася Друга світова війна, в якій Гітлер волів встановити світове панування.

Виходячи з вище викладеного, можна стверджувати, що тривала підготовка фашистської Німеччини до війни, в якій головною метою було знищення Радянського Союзу і більшовизму, супроводжувалася одночасно широкомасштабною ідеологічною підготовкою. Для цього знадобилася перебудова всіх державних органів управління та встановлення тоталітарної нацистської диктатури, що стала офіційною державною ідеологією. Тотальна обробка населення проводилася всіма засобами масової інформації, включаючи релігію, громадські і культурницькі організації. Міжнародні відносини Німеччини в цей період будувалися на основі відвертого шантажу і тиску на сусідні держави. Використання цих засобів у поєднанні з вмілою дипломатичною грою, дозволило Гітлеру втягнути в свою орбіту навіть потенційного ворога - Радянський Союз і, загарбавши Польщу, підступи-тися до його кордонів.

Подальше вивчення поставленої проблеми може допомогти кращому розумінню ідеологічної підготовки нападу Німеччини на Радянський Союз.

-
1. Гитлер А. Моя борьба / Адольф Гитлер; [пер. с нем.] - Харьков: “Свитовид”, 2003.
 2. Дейвис Н. Европа. История / Норман Дейвис; [пер. з англ. П.Тарашук, О.Коваленко]. - К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2006.
 3. Дюрозель Ж.-Б. История дипломатии від 1919 року до наших днів / Жан-Батист Дюрозель; [перекл. з фр. Є.Марічев, Л.Погорелова, В.Чайковский]. - К.: Основи, 2005.
 4. Откровения и признания. Нацистская верхушка о войне “третьего рейха” против СССР. Секретные речи. Дневники. Воспоминания. - Смоленск: “Русич”, 2000.
 5. Пігідо-Правобережний Ф. “Велика Вітчизняна війна” [Спогади та роздуми очевидця] / Федір Пігідо-Правобережний. - К.: Смолоскип, 2002.
 6. Рисс К. Кровавий романтик нацизма. Доктор Геббельс. 1939-1945 / Курт Рисс. - М., 2006.
 7. Толанд Д. Адольф Гитлер / Джон Толанд; [пер. с англ. О.Тихонова]. - М.: “Интердайджест”, 1993.- (Кн.2).
 8. Чугуев С.Г. Спецслужбы третьего рейха. - СПб., 2003. - (Кн.2).
 9. Энциклопедия Третьего рейха. - [3 изд.]. - М: Локид-Пресс, Рипол классик, 2005.

Шайкан В.А. Подготовка Второй мировой войны: идеологический аспект

В статье речь идет о подготовке нападения Германии на Польшу 1 сентября 1939 года. Раскрываются вопросы, связанные с идеологическим давлением пропаганды на широкие слои населения.

Shaykan V.A. Preparation for World War II: ideological aspect

The article is concentrating on attack grounding of German forces on Poland in September I, 1939, on the matter concerning the ideological promotion pressure on all sections of population.

МИХАЙЛУЦА М.І.

МАТЕРІАЛЬНІ ВТРАТИ ЦЕРКОВНИХ СВЯТИНЬ НА ІЗМАЇЛЬЩИНІ (1941-1945 рр.)

Стаття розповідає про збитки нанесені війною культовим спорудам і церквам Придунайського краю. Піднято питання масштабів і авторства злочинів проти духовних святинь на завершальному етапі війни.

Відродження церковно-релігійного життя в незалежній Україні дедалі більше сприяє приверненню уваги дослідників до історії життєдіяльності конфесій в період Другої світової війни. Враховуючи той факт, що в українській історіографії довгий час були відсутні рафіновані наукові дослідження, присвячені матеріальним збиткам, нанесеним церковним святиням у Придунав'ї, саме ця тема викликала наше зацікавлення. Відтак, завданням нашого доробку постає неупереджена спроба на основі архівних джерел прослідкувати методи підрахунків збитків, масштаби та авторство антицерковного вандалізму в Ізмаїльській області (існувала у 1940-1941; 1944-1954 рр.).

Вандалізм щодо православної церкви, її храмів та церковного майна, спричинений активними бойовими діями, пограбуванням і руйнацією на півдні українських земель у 1941-1944 рр., творився у той час скрізь, однак за сутністю і руйнівними масштабами не можна навіть і порівнювати з нищівними акціями часів більшовицького "войовничого безбожництва" 20-30-х років ХХ ст.

Щоби відвернути народну увагу від масштабів більшовицького вандалізму довоєнних десятиліть влада намагалася якомога ширше показати наслідки воєнного протистояння в ході Великої Вітчизняної війни. До того ж, це робилося таким чином, щоб відчувався різкий контраст на співставленні стану народного господарства довоєнного часу і після вигнання загарбників.

З цією метою до областей було надіслано спеціальні вказівки щодо укладання зведених відомостей про збитки, нанесені містам, т.зв. паспорти міст [1]. Невід'ємною частиною паспортів мали бути також альбоми фотознімків, які б давали повну документальну картину - порівняння становища міста до війни і після звільнення від окупантів. У паспорті необхідно було відобразити усю кількість будівель житлових, культурно-побутового призначення, комунальних, учбових установ та інших споруд, що знаходилися в межах міста, незалежно від приналежності комунгоспу, відомствам чи громадянам.

Інструкція щодо укладання альбомів з метою врахування збитків передбачала спеціальну схему фотографування руйнувань у містах обласного призначення. Поміж обов'язкових 30 пунктів цієї схеми, передбачалися саме такі: загальний вигляд міста зверху - 2 знімки; електростанції, заводи, фабрики - 8-10 знімків; вокзали, депо, телеграфи, музеї, пам'ятники, театри тощо - 2-3 знімки тощо.

Автори інструкції не оминули увагою також необхідність зафіксувати матеріальні збитки заподіяні війною церковним спорудам, багато з яких владою розглядалися як історико-архітектурні зразки, а не як духовно-релігійна цінність. Поряд із світлинами, що відображали народногосподарську та культурну тематику, було передбачено і фотографування церков та інших споруд релігійних культів числом 2-4 знімки [2].

Наступним кроком після формування фотоальбомів в областях визволених від окупантів розпочалася активна робота у напрямку збирання інформації про нанесені війною церквам, іншим культовим спорудам матеріальні втрати та сакрально-ритуальні речові збитки. Цією справою займалася спеціально утворена Надзвичайна

Державна Комісія (НДК) з розслідування і встановлення злочинів німецько-фашистських загарбників та їх співучасників, яку очолював П.І.Богоявленський. Відповідно НДК розіслала до облвиконкомів інструкцію, затверджену ще РНК СРСР 7 травня 1943 р., якою визначалися вимоги щодо утворення обласних комісій сприяння в роботі НДК та конкретні заходи у напрямку організації цими комісіями обліку збитків. Обласні комісії відповідно, залучаючи до цієї справи навіть церковно-адміністративні органи та їх керівництво, спрямовували інструктивні листи головам райвиконкомів з конкретними вимогами до голів сільських рад.

Уповноважений Ради РПЦ при РНК УРСР П.Ходченко 29 вересня 1944 р. надіслав телеграму за №57/с безпосередньо своїм підлеглим, обласним уповноваженим, в якій у жорсткій формі вимагав: *“Негайно зберіть та надішліть, або сповістіть по телефону (№...) відомості: які церкви та де саме були пограбовані, зруйновані під час окупації румунами; що саме ними вивезено з храмів та молитовних домів, на яку суму. Термін - 8 жовтня ц.р.”*[3].

На відміну від Херсонської, Миколаївської та Одеської областей, які завдяки активним бойовим діям Червоної армії протягом весни 1944 р. позбавилися окупації, останньою із південних областей України була звільнена Ізмаїльська область (у серпні 1944 р.). З цієї причини у Придунайському краї уповільнювалося і затягувалося у часі проведення обліку збитків, заподіяних загарбниками та бойовими діями.

Очевидно, що перспектива швидкого завершення війни і намагання Й.Сталіна організувати суд над фашистськими злочинцями вимагали від державно-партійних органів на місцях прискорення заходів, спрямованих на підведення підсумків у процесі обліку збитків. А ще, на нашу думку, бажання якомога скоріше пред'явити уряду Румунії вимоги по репараціям. З цією метою Раднарком СРСР встановив 3-місячний термін від дня визволення окупованої території для проведення обліку злочинів і збитків, спричинених німецько-фашистськими загарбниками. Щоби пришвидшити цю роботу на місцях Голова республіканської комісії сприяння союзній НДК М.С.Хрущов надіслав 11 вересня 1944 р. інформаційного листа голові Ізмаїльської обласної комісії сприяння НДК, секретареві обкому КП(б)У В.Д.Горбі. У ньому висловлювалося невдоволення і, разом з тим, визначалися жорсткі терміни виконання рішення уряду: *“Організація обліку і облік злочинів та збитків, заподіяних окупантами господарству Вашої області проходять повільно, темпами, які не забезпечують завершення цієї роботи в терміни, встановлені Надзвичайною Державною Комісією.*

Вжійте заходів для скорішого закінчення обліку злочинів заподіяних окупантами і спричинених ними збитків господарству Вашої області і направте усі документи і фотоальбом до Надзвичайної Державної Комісії, а копії узагальнених даних і другі примірники фотоальбомів - до республіканської комісії сприяння. Водночас забезпечте контроль за наданням у встановлений термін актів про збитки, спричинені окупантами підприємствам і організаціям союзного і республіканського підпорядкування. Про виконання докладіть мені спеціальним донесенням до 1 листопада 1944 р.” [4].

Ізмаїльський облвиконком, виконуючи директиву, вже 5 жовтня 1944 р. прийняв рішення за №62 *“Про врахування збитків, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками і їх співучасниками державним, кооперативним і громадським підприємствам, установам, організаціям і колгоспам”*. Першочерговим завданням у напрямку узагальнення матеріалів по збиткам і підготовки зведених даних для розгляду облвиконком вважав створення комісії, до якої увійшло 9 осіб. Серед них партійно-державні апаратники та начальники спецслужб - секретар обкому КП(б)У В.Д.Горба, голова облвиконкому Г.І.Куликов, начальник обласного управління НКГБ - Крилов, начальник УНКВС - Корнійчук, уповноважений держплану при РНК СРСР -

Сметанюк та інші. Проте жодного представника від релігійних громад чи від духовенства у обласній комісії не передбачалося.

Цим документом голови міських і районних виконавчих комітетів зобов'язувалися:

- створити на підконтрольних установах та підприємствах спеціальні комісії по визначенню збитків, до яких мали увійти їхні керівники, головні бухгалтери, профспілкові працівники та інші;

- провести доскональну перевірку повноти охоплення актами тих підприємств, установ і організацій, яким нанесено збитки;

- підготувати підсумки врахування збитків для подання до НДК до 3 жовтня 1944 року;

- у триденний термін провести повну інвентаризацію матеріальних цінностей поклавши повну відповідальність за її проведення на органи ЦСУ тощо.

Задля складання актів про збитки при церковних общинах на добровільній основі утворювалися комісії, які, власне, і займалися безпосередніми підрахунками зруйнованого та вивезеного окупантами культового і церковного житлово-господарського майна. Як правило, ці комісії складалися з 4-5 осіб, обов'язково за особистої участі старости релігійної громади і священика, якщо такий був. Оскільки більшість кліру Південної Бессарабії з наступом радянських військ виїхала до Румунії, відчувалася гостра нестача священнослужителів, а більшість парафій довгий час лишалися вільними. Так, через відсутність *“на приході батюшки”* члени комісії, до складу якої увійшли староста церковного приходу Кириряке М.Г. та члени релігійної громади Сидоренко І.М., Ігнатов О.Г. і Котов Й.А., склали акт від 25 грудня 1944 р. про спричинені збитки Свято-Димитрівській церкві у місті Ізмаїл. Згідно з інвентарним описом церкви до Румунії було вивезено наступне: 3 срібних хреста вагою 2300 грамів, 2 срібні чаші з позолотою вагою 1500 грамів, 2 срібних звідаря, срібний дискос, ложечка, 3 чашечки і 2 підноси також із срібла, усе разом вагою біля 800 грамів, 2 пари нового священницького вбрання з повним комплектом елементів необхідних для священнодійства, документи на власність церковного майна, реєстр майна тощо [5].

Часто *“на рахунок”* окупантів члени комісії записували зруйновані вщент допоміжні церковні споруди, сараї, кам'яні плити, зимові кухні, церковні огорожі, водопровідні крани тощо. Іноді до актів заносили не тільки те, що безпосередньо вдалося вивезти окупантам, а також і те майно, яке через воєнний безлад і відсутність господарів розікрали або прибрали до рук місцеві жителі. В умовах воєнної розрухи вони намагалися хоч якимось чином компенсувати собі матеріальні втрати. У деяких рукописних актах укладених за участю членів релігійних громад спостерігаються виправлення, підтирання тощо, особливо у тій частині, де йдеться про вартісне вираження нанесеної шкоди. Вірогідніше, що громада мала певні надії на можливу грошову компенсацію з боку держави.

Із 18 культових споруд (14 православних храмів і 4 синагоги), що функціонували в Ізмаїлі напередодні війни, було повністю зруйновано 1 (синагогу), частково зруйновано 3 православні церкви і 3 синагоги, загальною площею 9700 м². За зведеними відомостями міської комісії про збитки заподіяні війною церковним установам Ізмаїла, беручи до уваги вартість споруд, майна та обладнання, було визначено суму в 10105 тис. крб. [6]. З урахуванням пізніших уточнень до попередніх підрахунків збитки по місту становили 7 зруйнованих та пограбованих споруд релігійних культів (православні церкви, іудейські синагоги та допоміжні споруди культового призначення) на суму 11885 тис. крб. [7].

Отже, повертаючись до вступної тези нашої статті, зазначимо, що навіть приблизне порівняння кількості церковних храмів на прикладі Ізмаїльського регіону показує ставлення тоталітарної влади до релігії і Церкви. Якщо в 1930-х роках за

румунського адміністрування Південною Бессарабією в Ізмаїльському повіті діяло понад 60 церков, то через рік після приходу радянської влади, тобто літом 1941 р., в краї налічувалося не більше трьох десятків. А воєнне протиборство й окрім того ускладнило матеріально-технічний стан культових осередків. Загалом, в межах чотирьох областей Півдня України, війна заподіяла релігійним спорудам збитки на суму понад 38 млн. крб. Майже третину становили втрати по Ізмаїльщині.

Нарешті, варто зупинитись ще на одному досить дискусійному питанні - стосовно авторства злочинних дій проти Церкви та її святинь. Тут ми маємо також об'єктивно розібратись і дати достовірну відповідь. Тож звернімо увагу на те, що архівні матеріали, зокрема довідки сільських та районних рад, датовані 29 вересня 1944 р., свідчать, що румуни на території Південної Бессарабії толерантно ставились до релігійних установ, а звідси і великої шкоди культовим спорудам майже не спричинили. Так, священик старообрядницьких церков Різдва Христового і Святого Миколая у Ізмаїлі о. Кіндратій (Лесін) у довідках, поданих до районної комісії з питань збитків нанесених окупантами, стверджував, що *"... наша церква в період окупації румуно-німецькими властями 1941-1943 рр. не понесла ніяких збитків..."* [8]. Зауважимо, що розповсюджені і широко вживані на той час ідеологічні штампи та пропагандистські вирази на зразок: *"німецько-фашистські загарбники і їх співучасники"*, *"румунсько-німецькі окупанти"* та ін., часто фігурували як категорична правова норма обвинувачення у спричинених збитках, однак, були досить абстрактними, страждали від відсутності конкретики стосовно ступеня участі у злочині, а звідси - і морально-правової відповідальності.

Не ставлячи під сумнів сутності самої окупаційної системи та її наріжних критеріїв, все ж висловимо певні думки з цього приводу. Відносно визначення безпосереднього авторства злодіянь, які було скоєно ворогом щодо церкви та релігійних громад, маємо сказати, що утворені при міських та районних виконавчих комітетах по визначенню збитків місцеві комісії часто відокремлювали німецькі і румунські дії та вчинки. Надсилаючи інформацію про знищення і пограбування церков, вони підкреслювали саме німецьку причетність до актів духовно-релігійного вандалізму, а не румунську. Воно й зрозуміло, оскільки при всій своїй окупаційній сутності, румуни все ж були православними і виявляли християнську толерантність до місцевого православного населення, часто самі активно сприяли відродженню соборів, церков та монастирів у період 1941-1944 рр., особливо у зоні губернаторства *"Трансністрія"*, про що йшлося у статтях, опублікованих автором останнім часом [9]. Самі ж представники радянської влади визнавали, що румуни у своїй політиці християнізації місцевого населення надавали великого значення відбудові зруйнованих у 1930-ті роки православних храмів. Так, секретар відділу агітації і пропаганди Одеського обкому КП(б)У Сосновський на обласній нараді від 28 жовтня 1944 р. підкреслював: *"Я повинен сказати, що по області до війни було 9 церков, зараз їх 67! Ось, можете собі уявити масштаб пропаганди, яку вели румуни..."* [10].

Республіканські владоможці, хоч і уникали конкретних цифр в офіційних документах, проте визнавали суттєве зростання кількості культових споруд в Україні. Так, у листі на ім'я секретаря ЦК КП(б)У тов. Кириченка від 12 грудня 1944 р. уповноважений Ради у справі РПЦ при РНК УРСР П.Ходченко зазначав: *"До Вітчизняної війни в Україні лишалось не так вже й багато взагалі церков усіх орієнтацій. У період же німецької (читай "і румунської" - М.М.) окупації їх виникло не менше того, скільки було до Жовтневої революції"* [11].

Значних руйнівних наслідків не спостерігаємо стосовно православних храмів Південної Бессарабії. У межах щойно відновленої Ізмаїльської області станом на 1 грудня 1944 р. у списку, який склав уповноважений Ради у справах РПЦ при

Ізмаїльському облвиконкомі Петренко, подаються лише 4 із 39 населених пунктів, де не діяли православні церкви. Причина переважно була однакою - *“Пошкоджена: розбиті двері, вікна, куполи, дах і внутрішні стіни. У місті Кілія від авіабомби пошкоджена церква, пограбована”* [12]. Проте 60 культових споруд в межах області, за тими ж таки списками уповноваженого [13], були уцілілими і виконували своє духовно-церковне призначення, що, власне, є доказом того, що румунські загарбники, відступаючи, як їм вважалося, із споконвічних територій, не чинили актів вандалізму над місцями релігійного волевиявлення населення краю.

У підсумку зазначимо, що сьогодні доволі складно визначити втрати і дати оцінку того, що після себе залишили окупанти на південних українських землях. Одні - руйнували храми, інші - відновлювали. Проте, з впевненістю можемо визначити - винна в усьому війна з її жахливим смертоносним руйнівним обличчям. Адже церкви, собори, молитовні будинки - і ті, що вціліли під час антицерковних вакханалій 20-30-х років ХХ ст., організованих правлячою більшовицькою партією і ті, що були відновлені православними прихожанами в період *“християнського ренесансу”* 1941-1944 рр., однаково страждали від безпосередніх бойових дій, бомбардувань авіації, артилерійських обстрілів тощо. Проте, матеріальні збитки якщо й можна підрахувати, хоча б у грошовому вираженні, то душевні страждання віруючих та втрати наріжних основ духовності кількох поколінь українського суспільства виміряти, нажаль, неможливо.

1. Комунальна установа “Ізмаїльський архів” (далі - КУ “ІА”), ф.Р-788, оп.1, спр.4, арк.1.

2. Там само, арк.2.

3. Державний архів Миколаївської області (далі - ДАМО), ф.992, оп.3, спр.12, арк.38.

4. Державний архів Одеської області, ф.4980, оп.1, спр.48, арк.1.

5. КУ “ІА”, ф.Р-788, оп.1, спр.4, арк.44-44зв.

6. Там само, спр.13, арк.8.

7. Там само, спр.3, арк.3.

8. Там само, спр.4, арк.59, 60.

9. Михайлуца М.І. Діяльність Румунської православної місії в Трансністрії 1941-1943 рр. (на основі румуномовних джерел) // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. - К., 2005. - Вип.9. - Ч.2. - С.259-265; *Він же*. Релігійна ситуація в Трансністрії (1941-1944 рр.) // Архіви окупації. 1941-1945 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н.Маковська. - К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. - С.833-839.

10. ДАОО, ф.11, оп.11, спр.144, арк.36.

11. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф.127, оп.1, спр.314, арк.5.

12. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф.4648, оп.1, спр.2, арк.112-113.

13. Там само, арк.108а-111.

Михайлуца М.І. Материальные потери христианских святынь на Измаильщине (1941-1945 гг.)

Статья рассказывает об ущербе, нанесенном войной культовым сооружениям и церквям Придунайского края. Поднято вопрос о масштабах и авторстве преступлений против духовных святынь на завершающем этапе войны.

Mykhailutsa M.I. Financial losses of religious shrines at Izmail region (1941-1945)

The article tells about the damage caused by war to religious buildings and churches in the Danube region. The question about the scope and authorship of crimes against religious shrines in the final stage of the war is raised in the article.

ШАЙКАН ВАЛЕНТИНА

ЯВИЩА-ФЕНОМЕНИ ГІТЛЕРІВСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ДОБИ В УКРАЇНІ: ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ

У статті проаналізовані причини явищ-феноменів на території України в роки фашистської окупації. Обґрунтовано, що кризи призводять до деструктивних наслідків. Ця проблема потребує об'єктивного дослідження з метою позбавлення від ідеологічної зашореності.

Історична наука, досліджуючи явища і процеси, не може не враховувати того, що пізнання минулого має два тісно взаємопов'язаних завдання. Перше, на думку російського академіка І.Д.Ковальченка, полягає в тому, що необхідно показати “*як це було*” в його інваріантності, а друге - пояснити, чому сталося саме так, а не інакше. Важливо також враховувати наявність поліваріантних, альтернативних можливостей, обґрунтованість суб'єктивного вибору мети, шляхів і методу діяльності. Ділити людей на “*добрих*” і “*поганих*” без глибокого аналізу їх діяльності є однобоко та суб'єктивно [5, с.1-33]. Інтерпретація історичних фактів без їх аналітики є також кроком назад. На межі ХХ і ХХІ ст. на перший план вивчення закономірно виступає історіософія будь-яких явищ-феноменів. А це дозволяють зробити не лише історичні методи дослідження, а також, у першу чергу, філософія, психологія, соціологія та їх методи.

Проблема численних потреб і видів людської діяльності пов'язана з індивідуальним, соціальним і загальнолюдським. Інтегральне розуміння їх співвідношення у суспільно-історичному розвитку дає можливість зрозуміти, що всі явища соціального процесу мають надзвичайно складну структуру і під впливом конкретно-історичних умов провідну роль можуть відіграти суспільно-політичні, культурно-ідеологічні, релігійні та інші фактори і протиріччя, які призводять до виникнення поліваріантності та плюралістичності. Такий підхід допомагає зрозуміти причини виникнення явищ історичного процесу в суспільно-психологічному аспекті. Дослідження будь-якої діяльності людини, мотивації її поведінки взагалі і в роки гітлерівської окупації зокрема неможливе без аналізу специфіки мислення і морально-психологічного обличчя людини.

Життєвий шлях кожної людини охоплює різні періоди: критичні, активності, творчості. Якщо критичний період життя особистості припадає на період регресу, занепаду, стагнації суспільства, то це не може негативно не відбитися на долі такої людини.

У міжвоєнний час, як і в роки війни, переважна більшість населення України переживала у своєму розвитку саме нестабільний період, який позначений репресіями і політичними процесами проти “*ворогів народу*”, “*постійною боротьбою з “крайнощами”*”, проявами “*буржуазного ґаціоналізму*” проти творчої української інтелігенції, “*хвильовизму*”. “*волобуєвщини*”, “*скрипниківщини*”, “*шумськізму*”. Населення пережило численні “чистки”, голодомори, колективізацію, розкуркуллення, переселення, радянізацію західноукраїнських земель. Соціалізація більшості радянських громадян відбувалася у нестабільні періоди розвитку суспільства, коли ціннісні орієнтації особистості, її соціальна поведінка також змінювалися під тиском обставин.

За умов гітлерівської окупації певна частина населення України з домінуючими рисами негативної ідентичності однозначно обирала аномальну лінію розвитку особистості в соціумі, тобто ставала на шлях відвертого зрадництва або пособництва.

Якщо можна так висловитися, то своєрідними “жертвами” колабораціонізму, пособництва, дезерції та інших негативних явищ-феноменів стали, в першу чергу, особистості з невизначеною індивідуальною, громадянською позицією, здатністю до конформізму. Молодь 1923-1924 рр. народження в Україні, у своїй більшості, вихована була відповідно до норм і моралі радянської системи: безумовного схиляння перед авторитетами, безапеляційного визнання існуючих порядків, норм і правил, пасивного, пристосовницького сприйняття стандартів поведінки. Саме такі особистості ставали легкою “здобиччю” гітлерівської пропаганди на фронті, на окупованій гітлерівцями території. Піддавалися пропаганді і люди, які тривалий час були ізольовані у соціумі, або замкнені на собі, що приводило врешті-решт людину до безвиході. Відомо, що людина, яка втратила сенс життя й побачила марно втрачені роки, намагається надолужити втрачене і навіть помститися за невдачу. Такі особи особливо жорстоко ставилися до військовополонених, жінок, дітей, брали участь разом з німецькою поліцією у каральних акціях проти партизанів, місцевого населення.

За умов війни й окупації, коли процес трансформації позитивних потреб та цінностей на негативні для певної частини суспільства стає звичайним явищем, відбувається активний процес асоціалізації особистості. Це враховували окупанти, ось чому заздалегідь були заготовлені всякого роду інструкції, правила поведінки вояків вермахту, поліції на Сході. Окупаційна влада не залишала для населення часу для роздумів і негайно вимагала визначитися, з ким воно, сприймає чи ні “нові” порядки, чи стає до них в опозицію, чи намагається знайти компромісні рішення. Й знову таки відповідь залежала від рівня ціннісних орієнтацій та духовної культури людини. Перемога нижчих ціннісних установок призводила до зрадництва, вбивства, до внутрішньої духовної катастрофи. У дослідженні негативних явищ-феноменів (зрадництво, дезерція, добровільна здача у полон, каральні акції і т.п.), які виникли у роки війни, допомагають розібратися психосоціальні теорії особистості - психоаналізу, теорія американського філософа і психолога У. Джемса про коефіцієнт самоповаги людини, “оперантні” реакції Скіннера і т.ін. Реакції населення можна підсилювати або послаблювати за допомогою покарання чи заохочення, що, як відомо, активно використовували окупанти у своїй пропаганді, намагаючись порушити загальнолюдські канони співіснування, активізувати появу асоціальних форм поведінки людей. Це тільки розпорошувало суспільство, розпалювало ворожнечу між націями і таке інше. Керуючись такими таємними інструкціями, як закриття лікарень для “тубільців” (місцевого населення), припинення боротьби проти тифу, сухот, сприяння поширенню аморальності, якщо це не шкодило німцям, окупанти проводили політику покріпачення народу, на свій кшталт “виховували” населення.

Зрозуміти появу жорстокого ставлення “своїх” до власного народу під час окупації допомагає й афект неадекватності, який стає джерелом суспільно-психологічної антигромадської поведінки. Особистості-делінквенти, чия негативна поведінка у своїх крайніх проявах призводить до карних вчинків, характеризується внутрішньою соціальною нестабільністю, схильністю до аморальних вчинків і проявляється часто у патологічних формах - агресії, жорстокості, садизмі. Напередодні війни з радянських тюрем вийшли тисячі карних злочинців. Такий контингент, як відомо, також пристосовувався до окупаційного режиму, пропонував свої послуги у якості старост, поліцаїв, приховуючи своє минуле, брав участь у каральних операціях.

Соціальна позиція особистості залежить також від співвідношення форм суспільної свідомості. Від того, яка форма суспільної свідомості домінує - раціонально-ідеологічна (свідома) чи ментально-психологічна (стихийна), будуть залежати ідеї,

потреби, інтереси, мета, шляхи й методи їх досягнення, поведінка та орієнтири особистості. Свідоме, як раціонально-ідеологічна форма суспільної свідомості, більше динамічна і формується серед різних груп та прошарків населення під впливом ідей, теорій і найбільш повно відображає потреби та інтереси людей. Це яскраво підтверджується впливом ідей, теорій політичних сил на населення, у тому числі, і лідерів ОУН на значну частину західноукраїнського суспільства, коли головна мета - боротьба за створення незалежної держави об'єднувала всі категорії населення України - інтелігенцію, робітничий клас, селянство, студентство, духовенство. Стихийне як ментально-психологічна форма суспільної свідомості є результатом значного впливу на свідомість і поведінку людей різних факторів: природних, історико-культурних, етнічних, релігійних та інших, що породжує "автоматизм" у їх проявах. Саме стихийне як ментально-психологічна форма свідомості, характерне для українського селянства, для якого земля, тісний зв'язок з природою, народною культурою, релігією є невід'ємною частиною його життя. І якщо виникає ситуація, коли необхідно визначитися, з ким йти, з чим залишитися, то український селянин обирає завжди землю і того, хто її йому дає. Це чітко простежується за архівними документами, які свідчать, що 90% анкетованих поліцаїв Луцького округу за своїм соціальним походженням - селяни ("рільники"), а також за національністю всі українці, всі православні, за освітою - неповна початкова (1, 2 класи) або початкова [2, арк. 1-273]. Селянський менталітет більшої частини українських поліцаїв не давав їм зосередитися на військових проблемах, тому що, отримавши за службу землю, вони намагалися на ній працювати. Документи розкривають всі "хитрощі" поліцаїв, за допомогою яких вони намагалися звільнитися з українських добровільних підрозділів. Численні заяви від поліцаїв генеральної округи "Волинь і Поділля" з проханням звільнити їх, тому що "немає кому працювати на землі та вести господарство", свідчать про бажання не воювати, а працювати [1, арк. 65, 70-72]. Отже, частина українського селянства розглядала свою службу в поліцейських формуваннях дуже формально, скоріше, як засіб отримання землі для розширення свого господарства, а не допомогу окупаційним властям. Серед заяв від поліцаїв нерідкі й такі, в яких найбільш передбачливі, щоб уникнути покарання, заздалегідь попереджали гітлерівську адміністрацію про те, що їм немає в чому виконувати службові обов'язки: немає чобіт, одягу [1, арк. 49, 72]. Отже, генетичний зв'язок українського селянина з землею, бажання нею володіти перемагали навіть за умов війни. Гітлерівські окупанти спекулювали на бажанні селянина працювати на власній землі, наділяли ділянками тих, хто погоджувався на співпрацю з німцями. До того ж німці розуміли, що 66% жителів України в роки війни проживало у сільській місцевості і їх позиція до окупаційної влади і до райху дуже важлива [6, с. 278].

Так було й у сільській місцевості, й у містах. У генеральному окрузі "Дніпропетровськ" окупаційна адміністрація наділяла ділянками підгороди бажаних жителів м. Дніпропетровськ, але тільки за умов, коли вони співпрацювали з німцями.

Як бачимо, такі соціальні явища, як колабораціонізм, пособництво, дезерція мають свій психологічний аспект. Істориків сьогодні цікавить природа виникнення цих феноменів, детермінуючі фактори, що можуть призвести, за певних умов, до їх виникнення. На нашу думку, дослідити і зрозуміти соціальну поведінку населення України напередодні війни, а також в умовах гітлерівської окупації дозволяють міждисциплінарні підходи, зокрема використання методів загальної психології, яка вивчає психічні процеси, принципові закономірності людської активності та поведінки [11].

Питання мотивації вчинків особистості за умов кризи суспільства, спонукальні фактори, які здатні спрямувати поведінку людини за певних умов у будь-якому напрямі, допомагає дослідити психологія мотивації [4]. За твердженням українського психолога С.Занюка, особистісні та ситуативні фактори визначають активність людини і спонукають її до діяльності [4, с.6-8]. В основі будь-яких вчинків людини можуть бути різні мотиви: самореалізація, самоствердження, матеріальні стимули, соціальні причини, ідентифікація з кумиром тощо. За мотиваційно-діяльним критерієм всі особистості поділяються на високовмотивованих (людей з високим рівнем мотивації досягнення) та низьковмотивованих (людей з низьким рівнем мотивації, в яких домінує прагнення уникати невдач) [4, с.174-175].

Соціально-психологічні теорії особистості також дозволяють зрозуміти причини виникнення небажаних явищ-феноменів. Згідно з теорією психоаналізу, особистість - це складне структурне явище, що поєднує водночас індивідуальне і колективне несвідоме, яке може активно впливати на поведінку особистості [10, с.67,70]. В умовах кризи людини, конфліктних ситуацій у суспільстві відбувається трансформація позитивних потреб та цінностей на негативні і цей процес стає звичайним явищем у соціумі і, врешті-решт, може привести до асоціалізації особистості. Так було у міжвоєнний час на території СРСР, України, коли під час репресій деяка частина населення, щоб уникнути арештів, доносила на свого сусіда, колегу по роботі тощо. Під час війни в умовах гітлерівської окупації, щоб вижити, дехто вибрав для себе шлях співпраці з ворогом. Були й такі, хто з часом навіть добровільно переходив з німецького підприємства до каральних органів - команд СД, які масово знищували людей. До таких колаборантів належали Звигунов, Карпов, Ячменєв з м.Сталіно. У 1941 р. Звигунов залишився в м.Сталіно і з приходом гітлерівців одразу став працювати інженером-механіком на шахті "Схід". У вересні 1942 р. він добровільно перейшов до каральної команди "СД" і працював шофером-електромеханіком. Ця команда знищувала людей у так званих "душогубках", а також масово розстрілювала людей на шахті "4-4 біс". Звигунов не тільки сам ремонтував "душогубку", але і брав участь у розстрілах у лютому 1943 р. 32-х комуністів у м.Сталіно, у жовтні 1942 р. - 100 радянських патріотів у м. Лисичанську. Шлях злочинного колабораціонізму також обрали Карпов і Ячменєв. Після знищення людей у "душогубках" і розстрілів на шахтах, вони за дозволом німців "отримали право" забрати речі вбитих [12, арк.56-57]. Можна констатувати, що такі люди остаточно деградували як особистості, в умовах війни, коли задоволеність таких індивідуумів своїм життям, як правило, рівнозначна була нулю, а потреби, навіть мінімальні, ще залишалися.

На думку психологів, відсутність співвідношення між "реальним Я" та "ідеальним Я", як правило, спричинює до конфліктів людини і суспільства [10, с.70]. Ієрархічна структура потреб визначає поведінку людини. Психологи стверджують, що потреби вищого рівня - самоповага, пізнавальні, естетичні, самореалізація не виступають на передній план до тих пір, поки не будуть задоволені нижчі потреби - фізіологічні, безпека, емоційні контакти і т.п. Відсутність можливості для задоволення усяких потреб людини, розвитку її інтересів та цінностей так чи інакше породжує регрес і занепад. Якщо умови життя заважають реалізації життєвого покликання, то можливий внутрішній конфлікт, який може спричинити навіть невроз [4, с.30-41; 10, с.85-86,120].

Дослідити причини виникнення колаборації серед однієї частини українського населення в роки війни, а також зрозуміти, як вдалося іншій уникнути цього, допомагає доктрина логотерапії, котру розробив В.Франкл. У роки війни він сам перебував у

гітлерівських концтаборах, але залишився духовно непереможеним. Власні трагічні обставини життя допомогли вченому з'ясувати пріоритетні мотиви людського існування. На думку В.Франкла, екзистенційний вакуум, до якого потрапляє особистість у критичний час, може нівелюватися шляхом самореалізації в праці (або подвигу), в переживанні (насамперед, любові) та взаєминах (через страждання) [13, с.24]. Дійсно, за умов гітлерівського окупаційного режиму для багатьох людей праця залишалась єдиним засобом існування. Не працювати на окупованій ворогом території було й неможливо. В кожному місті, районі існував уряд праці, який здійснював контроль за виконанням розпорядження міністра для захоплених східних областей від 5 серпня 1941 р. про впровадження обов'язку праці [3, арк.10, 22-23].

Психологи вважають, що незалежно від епохи, релігії, ідеології, одвічною проблемою у стосунках людей залишаються суперечності між ідеалом соціально-психологічного терпіння та реальною стратегією поведінки особистостей, які можна вирішити тільки шляхом толерантних дій [13, с.16]. Подібна ситуація виникла й у роки гітлерівської окупації України, коли більша частина віруючого населення опинилася перед дилемою: з одного боку, війна і насильство несумісні були з християнською мораллю, церква засуджувала репресії і терор окупантів, боролася за збереження високих морально-етичних цінностей своєї пастви, а з іншого - священники закликали населення до покори, підтримки *"нового порядку"*, виїзду молоді на роботу до Німеччини, мужньо терпіти труднощі, наголошуючи, що відмовлятися від роботи та співпраці з німцями - рівнозначно злочину проти власного народу. Священники закликали до співпраці з окупантами, щоб тим самим довести вдячність українського народу за визволення від більшовиків та встановлення *"нового ладу"* в Європі [8, с.22]. Активна громадянська позиція духовенства на фоні штучної демонстрації гітлерівцями лояльного ставлення до релігійного життя, так чи інакше, привела до співпраці частини священників з німцями. За визначенням українського історика О.Лисенка, це був своєрідний *"релігійний ренесанс в Україні"* і він саме припадав на період війни, коли релігійне життя відзначалося особливою активністю [8, с.42]. Відкриття церков, вільна відправа релігійних обрядів позитивно вплинули на стосунки цивільного населення з окупаційною владою. Люди, *"зневіровившись у політиках і диктаторах, ... шукали порятунку в релігії і це допомагало їм витримувати суворі випробування долі"* [8, с.42]. Отже, навряд чи можна засуджувати таку позицію духовенства та віруючих, які своєю толерантністю зберегли життя собі та багатьом співвітчизників. Але при цьому не можна виправдовувати злочинну діяльність тих священників, які співпрацювали з гестапо, збирали для них інформацію на партизан, підпільників, патріотів [9, с.273]. Історія наводить безліч прикладів одночасного існування лихого та доброго в кожній людині, у суспільствах. Тому дослідження мотиваційних суперечностей у вчинках особистостей є необхідним і важливим для розуміння явищ-феноменів в соціумі. Відомо, що стабільність чи нестабільність розвитку суспільства впливає на індивідуальні особливості розвитку людей. Економічні та політичні кризи створюють багатоваріантні лінії поведінки індивідумів у соціумі, корегують процеси соціального сприймання і мислення людей [10, с.85,87,120]. Індивідум обирає таку соціальну поведінку, яка відповідає його особистісним інтересам і цінностям та обумовлена соціальними, політичними, релігійними, культурними, ідеологічними умовами життя. Яким саме цінностям буде віддавати перевагу особистість - залежить від її емоційно-психічних станів, до яких належать потяги, почуття, прагнення, переживання, емоції, воля, які можуть бути, як і вчинки

людей, позитивними і негативними. Провідну роль у житті кожної особистості, за ствердженням психологів, відіграє воля, тому що завдяки емоціям і потягам, вона зумовлює дії та вчинки людини. Отже, поведінка людини виявляється завдяки її вчинкам. Для розуміння соціально-психологічного явища - феномену колабораціонізму, цінним, на нашу думку, є результат дослідження американського філософа і психолога У.Джемса, який запропонував формулу особистісної самоповаги. Коефіцієнт самоповаги людини зростатиме, якщо буде збільшуватися значення чисельника - показника здобутків і зменшуватиметься значення знаменника - рівня вимог. Для проблеми психологічного аспекту виникнення колабораціонізму, важливим є висновок У.Джемса, який констатував, що *“відмова від зазіхань на недосяжне дарує людині певне полегшення, як і у разі об'єктивної реалізації таких побажань”* [13, с.91-92]. Іншими словами, людина, за певних умов своєї життєдіяльності, відмовляючись, з різних причин, від вищих потреб або ціннісних орієнтацій, отримує взамін певне психологічне і фізичне полегшення, пристосовуючись до зовнішнього середовища та умов життя, як це спостерігалось під час гітлерівської окупації, навіть коли вони не були прийнятними.

Цінність, як один з регуляторів поведінки особистості, передбачає вибір, припускає полярність рішень, що свідчить про амбівалентну, подвійну природу цінності. В різних ситуаціях одна й та сама цінність може виступати в різних інтерпретаціях. Все залежатиме від того, яка складова цінності стане домінуючою під час вибору. Так, при інтерпретації такої цінності як патріотизм, в одному випадку на першому місці може стояти обов'язок, в другому - ідеал, в третьому - потреба і т.д. [7, с.55]. Це дозволяє, як на нашу думку, спираючись на дослідження психологів, стверджувати, що з різних точок зору можна інтерпретувати не тільки позитивні цінності, але й негативні соціально-психологічні явища, як, наприклад, колабораціонізм. Якщо розглядати це явище у контексті співпраці українського населення з ворогом у концтаборах, каральних акціях - то це буде злочинний колабораціонізм. Коли це добровільна служба у військах ворога - то це військовий колабораціонізм. Робота населення на підприємствах, у сільському господарстві на окупованій гітлерівцями Україні має зовсім інший підтекст і може інтерпретуватися як вимушена співпраця. Зрозуміло, крім співпраці тих осіб, які добровільно та свідомо, керуючись ідейними мотивами, працювали на підприємствах, у наукових закладах, розробляючи проекти по видобутку корисних копалин, працюючи над новими технологіями. Обслуговування ворога в їдальнях, кафе, клубах, готелях, прання білизни, робота прибиральниць, кухарок і таке інше слід віднести до побутового або конформного пособництва і т.д.

В умовах кризи суспільства, коли перед населенням виникає проблема, як жити далі, люди не можуть довго вести себе індіферентно. Рано чи пізно особистість повинна визначитися, з ким вона, сприймає нові порядки, стає до них в опозицію чи намагається знайти компромісне рішення. Все залежить від рівня духовної культури та ціннісних орієнтацій особистості. Під час війн, революцій відбувається зміна ціннісних установок, боротьба між позитивною та негативною ідентичностями, яка може закінчитися для людини перемогою нижчих, тобто призвести її до зрадництва, вбивства, катастрофи.

Отже, осмислення емпіричного матеріалу на теоретичному рівні стає вимогою сьогодення. Від істориків потребують не тільки обґрунтування проблеми, а й дослідження на основі ґрунтового знання спеціальної літератури і джерел, такого

теоретико-методологічного інструментарія, які дозволяють розкрити історичні явища. Час диктує свої вимоги: відійти від усталених, традиційних форм компанування історичного матеріалу і поглянути на явище у багатовимірному вияві. Залучення результатів напрацювань філософів, соціологів, психологів є гарантом того, що будь-яке історичне явище можливо дослідити об'єктивно і стереоскопічно.

1. Державний архів Волинської області, ф.Р-97, оп.1, спр.1.
2. Там само, ф.Р-97, оп.1, спр.2.
3. Державний архів Тернопільської області, ф.Р-195, оп.1, спр.23.
4. Занюк С.С. Психологія мотивації: Навчальний посібник / С.С.Занюк. - К.: Либідь, 2002.
5. Ковальченко И.Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований / И.Д.Ковальченко // Новая и новейшая история. - 1995. - №1.
6. Кокошко Ф.І. Деякі аспекти ідеологічної боротьби на Півдні України в роки окупації (1941-1944 рр.) / Ф.І.Кокошко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика [збірник статей]. - К.: Інститут історії України НАН України, 2002. - (Вип.6).
7. Культуральная антропология: [учебное пособие / под ред. д.псих.наук Ю.Н.Емельянова, канд.философ.наук Н.Г.Скворцова]. - СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1996.
8. Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943-1946: [монографія] / О.Є.Лисенко. - К.: Інститут історії України НАН України, 1998.
9. Олійник Ю.В. Православні конфесії генеральної округи "Волинь-Поділля": дилема розвитку та спроба об'єднання / Ю.В.Олійник // Поділля у контексті української історії [ред. кол.: Лойко О.Г. (відповід. ред.), Григорчук Т.С., Давидюк А.Т. та ін.]. - Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет, 2001.
10. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: [посібник] / Л.Е.Орбан-Лембрик. - К.: Академвидав, 2003.
11. Рубинштейн С.А. Основы общей психологии / С.А.Рубинштейн. - СПб.: Питер, 2002.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф.166, оп.3, спр.153.
13. Швачко О.В. Соціальна психологія: [навчальний посібник] / О.В.Швачко. - К.: Вища школа, 2002.

Шайкан В.А. Явления-феномены гитлеровского оккупационного периода в Украине: причины появления

В статье анализируется проблема причины явлений-феноменов на территории Украины в годы фашистской оккупации. Обосновано, что кризисы приводят к деструктивным последствиям. Эта проблема требует объективного исследования с целью избавления от идеологической зашоренности.

Shaykan V.A. Phenomena of Hitler occupation period in Ukraine: reasons for appearing

In the article the problems reasons "occurrence-phenomenon" on territory of Ukraine in years of the fascist occupation are analysed. It is proved, that crises lead to destructive consequences. This problem needs objective research and liquidation from the theme of ideological one - sidedness.

Отримано 24.10.2010

КОРОЛЬ В.М.

**ДАНІ ПРО ЛЮДСЬКІ ВТРАТИ НА ФРОНТІ У МАТЕРІАЛАХ
НІМЕЦЬКОЇ І РАДЯНСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ
(за інформацією окупаційних видань Сумщини
та Радянського інформбюро 1941-1943 рр.)**

Автор зробив спробу порівняльного аналізу даних про людські втрати збройних сил СРСР і Німеччини у матеріалах пропаганди обох воюючих сторін та результатів наукових історико-статистичних досліджень.

З давніх часів одним з найголовніших показників успішності тієї чи іншої воюючої сторони була кількість воїнів, яких було втрачено на полі бою. Перемоги, що були отримані за невеликих втрат, свідчили про військову майстерність полководців та їх армій, додавали престижу та зміцнювали їхній бойовий дух, а також деморалізували реальних та гіпотетичних супротивників. Саме тому часто сторони намагалися оголошувати на загал зменшені показники власних втрат та відповідно збільшувати кількість втрат противника.

Бойові дії між військами Німеччини та СРСР під час Другої світової війни мали винятково жорстокий характер і велися величезними масами людей на території від Заполяр'я на півночі до Кавказу на півдні. Небували втрати, що несли Червона армія і Вермахт, провокували органи пропаганди обох тоталітарних режимів оприлюднювати інформацію зі зручними для них даними про кількість загиблих, поранених та полонених з кожного боку. Ці дані мали вписуватися у загальну картину подій, що нав'язувалася відповідною стороною. Мешканці територій, що опинилися під німецькою окупацією, потрапили в особливе становище, оскільки стали об'єктом інформаційного впливу відразу з обох боків.

За радянської доби аспекти інформаційного протистояння між СРСР та нацистською Німеччиною не могли бути ґрунтовно та об'єктивно вивчені істориками внаслідок обмеження доступу до матеріалів із зазначеного питання в архівах та диктату офіційної комуністичної ідеології. Цієї теми могли торкатися лише побіжно у загальному контексті дослідження окупаційного режиму. У цих загалом заідеологізованих роботах перш за все викривалася неправдивість та дезінформація пропаганди окупаційних засобів масової інформації, її примітивність та цинічність. Серед тогочасних дослідників даного питання необхідно згадати М.Ковалю [1], І.Івлєва й А.Юденкова [2], а також В.Дашичева [3]. Останній зібрав та впорядкував низку німецьких документів та матеріалів, серед яких і дані про втрати особового складу вермахту.

За часів незалежності багато аспектів агітаційно-пропагандистської діяльності органів німецької окупаційної влади в Україні було розкрито М.Михайлюк [4]. Окупаційну пресу Східної України як історичне джерело, а також діяльність відділу (батальйону) пропаганди "U" вивчає Д.Титаренко [5]. Тему поширення дезінформації на окупованих територіях досліджує О.Салата, яка зокрема торкається і питання розповсюдження неправдивих даних про втрати сторін як через німецькі, так і радянські зведення [6]. Політику німецького окупаційного режиму щодо преси висвітлює В.Яременко [7]. Різні питання інформаційної обробки свідомості населення розглядають І.Грідіна, О.Окороков, О.Гогун [8; 9; 10].

Тема втрат СРСР у Другій світовій війні залишається доволі дискусійною. До неї зверталися С.Максудов, Б.Соколов, С.Михалев [11; 12; 13]. Серед праць з цього

питання необхідно відзначити сучасне науково обґрунтоване статистичне дослідження колективу вчених під керівництвом Г.Кривошеєва [14]. Ця робота, що базується на розсекречених матеріалах, розглядається фахівцями як достатньо об'єктивна та вельми докладна.

Відомості про людські втрати збройних сил Третього рейху подають Г.Арнтц, Б.Урланіс, Р.Оверманс [15; 16; 17]. Одними з найбільш точних визнаються дані німецького історика Б.Мюллера-Гіллебранда [18].

Мета даної роботи - порівняти відомості про втрати воюючих сторін, які наводилися німецькою та радянською пропагандою, використовуючи як приклад матеріали окупаційної преси Сумщини та Радянського інформбюро; з'ясувати головні завдання та особливості застосування зазначеної інформації, а також співставити її з об'єктивними науковими дослідженнями з даного питання.

Типовим як для газет Сумщини, так і переважної більшості окупаційних видань України, є те, що дані про втрати сторін публікувалися на перших сторінках номерів у щоденних інформаційних зведеннях з позначками *"Зі ставки фюрера"* та *"Головне командування повідомляє"*. В цих зведеннях друкувалися відомості про втрати сторін в особовому складі й техніці впродовж коротких проміжків часу, в окремих боях і операціях, іноді - інформація про загальні втрати сторін за період ведення війни. Також дані подавалися у статтях, узагальнюючих повідомленнях, текстах промов найвищих керівників Третього рейху, що передруковувалися місцевими виданнями з німецької преси. Уся ця інформація надходила до населення виключно від німецької сторони. На Сумщині редакції газет отримували її з відділу (батальйону) пропаганди У (Україна), який відповідав за організацію та контроль ЗМІ на території всієї військової зони України.

У 1941-1942 рр. у матеріалах, призначених для населення окупованих територій, німці здебільшого досить обережно оперували даними (особливо узагальненими) про кількість загиблих осіб з радянської сторони з метою оминати емоційно не вигідну тему вбивства і смерті та не спровокувати людей, що мають рідних, близьких чи просто земляків на фронті, до негативного і ворожого ставлення до іноземців-окупантів. Натомість значною мірою акцентувалася увага на величезній кількості військовополонених червоноармійців, що було більш доцільно для психологічного впливу на місцевих жителів, оскільки дарувало надію на їх повернення.

Так, у грудні 1941 р. у газеті *"Сумський вісник"* опубліковано текст промови, проголошеної Адольфом Гітлером 11 грудня 1941 р. на засіданні рейхстагу, де йшлося про 3 млн. 850 тис. полонених червоноармійців [19, с.1]. Листівка із заголовком *"Один рік війни з більшовиками"*, що розповсюджувалася на території окупованої Сумської області влітку 1942 р., інформувала місцеве населення про втрату армією Сталіна за рік війни 4,5 млн. осіб полоненими [20, арк.55]. У грудні 1942 р. повідомлялася наступна інформація про колосальні втрати СРСР протягом літньої кампанії 1942 р.: *"Битва за Керченську протоку - 169 118 полонених... Битва біля Харкова - 240 000 полонених... Битва на південний схід від Харкова - 21 827 полонених... Битва за Севастополь - 97 000 полонених... Бої у великій луці Дону в липні-серпні - 145 689 полонених... Загальні втрати за час від керченських боїв до битви у великій луці Дону в червні - 1 097 741 полонений..."* [21, с.3]. Пізніше, у липні 1943 р., вже заявлялося про 5,5 млн. радянських військовополонених [22, с.1].

Нацистська пропаганда, наводячи ці цифри, наголошувала на тому, що червоноармійці масово здаються в полон внаслідок повної дезорганізації і

небоєздатності армії, а також через усвідомлене небажання воювати за кривавий більшовицький режим. Акт здачі у полон змальовувався як морально виправданий вчинок, що диктувався здоровим глуздом, та навіть як певний протест проти несправедливості, що принесла простому народу радянська влада. Підтримуючи цю тезу, публікувалися матеріали українських авторів, в яких розповідалося про деморалізацію частин Червоної армії, про недовіру та зневажливе ставлення ситих та добре обмундированих офіцерів та політпрацівників-комуністів до голодних та обідраних солдат. Типовий приклад - стаття А.Максименка *"В большевицькому озброєному рабстві"*, що була надрукована газетою *"Голос Охтирицини"* у березні 1942 р. [23, с.2-4]. Таким чином людей, що опинилися на окупованій території, підштовхували до думки про необхідність солідаризуватися з тією чисельною масою полонених і не чинити жодного опору визволителям-німцям.

У 1943 р. після поразок німців на Східному фронті, а також зі зростанням партизанського руху на окупованих територіях повідомлення про загальні втрати Червоної армії від початку війни почали з'являтися частіше. У квітні 1943 р. окупаційними виданнями було надано інформацію про те, що СРСР втратив 18-20 млн. військових вбитими, пораненими та полоненими [24, с.1], а у липні того ж року вже називається цифра у більше, ніж 20 млн. осіб [22, с.1; 25, с.1]. Самі лише втрати Червоної армії на Курській дузі з 5 липня до 5 серпня оцінювалися німецькою пропагандою у 580 тис. осіб [26, с.1].

Сумський Вісник Роз'яснює третій. Виходить щодня на зброю.		Орган північно-східної України Середа, 7 квітня 1943 року № 31 (208)	Ціна номера в Сумах і Сумському районі — 1 крб., в інших місцях — 1 крб. 05 коп. SSUMYER ANZEIGER
СОВЕТСЬКІ ВТРАТИ ДОСІ — 20.000.000 Берлін Командар 7 гвардійського кінного корпусу Червоної армії генерал Борисов, що потрапив у німцький полон, заявив, що радянський генеральний штаб визначає більшовицькі втрати від початку війни близько 20.000.000 чоловік. За напівофіційними, німецькими даними останніх днів, радянські втрати визначилися цифрою 18.000.000. З приводу радянських втрат протягом 3 останніх міся-		Верховне Командування повідомляє: 3 квітня 1943 року На південь від Ільменського озера була успішно проведена атака, не дозволяючи на великі труднощі місцевості. По колінах в грязі й до срудей у воді пішки війська досягли цілі своєї атаки, проникли в одну ворожу групу в болотистій місцевості й знищили її. Ворот втратив: 1225 убитими й 370 полоненими, 26 танків, 25 гармат, 26 вогнеметів, 14 мінометів та 92 кулемети було захоплено або знищено. На південь від Ладозького озера противник понівечив свої даремні атаки сильнішими силами, ніж у попередні дні. На останньому східному фронті планується затишшя. Також із туніського фронту повідомляється лише про незначну бойову діяльність. Проведення власних атак усунуло деякі пролами, що вони стали в попередні дні. Ворот зазнав при цьому відчутливих втрат. Минулої ночі німецькі бойові літаки напали на ворожу базу, корабель перед північно-африканським узбережжям і досягли влучань у два великих торговельних кораблі. В Середземному морі німецькі підводні човни потопили одне британське підводне човно й пошкодили два човни так тяжко, що слід рахуватися з їх втраченою.	

Уривок з першої сторінки газети "Сумський вісник" від 7.04.1943 р.

Тепер уже мова йшла про те, щоб переконати місцеве населення, що вермахт не втратив своєї стратегічної переваги, а за свої незначні тимчасові успіхи Сталін та його оточення цинічно розплатилися кров'ю мільйонів простих радянських громадян,

бездумно кидаючи їх у масовані лобові атаки на німецькі позиції. На початку 1943 р. публікувалася інформація про те, що нібито у Радянському Союзі вичерпалися людські ресурси і до армії вже мобілізують молодь 15-17 років. У Німеччині ж подібних проблем не існує, а до збройних сил призиваються тільки 18-річні юнаки, які проходять кількамісячну підготовку перед відправкою до діючої армії [27, с.3]. Головною тезою окупаційної пропаганди стає твердження про неможливість повернення більшовиків, оскільки Червона армія повністю знекровлена і не спроможна зламати міцну німецьку оборону. Так усіх жителів окупованої території намагалися переконати у тому, що свою щоденну поведінку їм зовсім не потрібно оцінювати з позиції недалекої перспективи відновлення радянської влади.

Що ж до втрат з німецького боку, то у щоденних зведеннях з фронту на сторінках окупаційних газет ніколи не згадувалося про факти поразки вермахту у певних бойових операціях. Втрати у живій силі та техніці подавалися на порядок чи, принаймні, у кілька разів нижчими, ніж радянські. Це мало створювати переконання у відмінних бойових якостях німецьких військ.

У початковий період війни німці наводили узагальнюючі дані і про власні втрати. Так, у грудні 1941 р. було подано інформацію, що за час від початку бойових дій проти СРСР на Східному фронті загинуло 162 314 осіб, 571 867 було поранено, а 33 334 зникли безвісти [19, с.1]. На початку липня 1942 р. вказано, що за час з 22 червня 1941 р. до 21 червня 1942 р. на Східному фронті *“при виконанні свого обов’язку прийняли героїську смерть”* 271 612, а зникло безвісти 65 730 німецьких військовослужбовців. При чому до даних, поданих раніше, додалися 88 977 загиблих та 26 319 зниклих безвісти під час зимової кампанії 1941-1942 рр., а також 20 321 загиблий та 6 077 зниклих безвісти у травні-червні 1942 р. [28, с.1]. Оприлюднення такої інформації мало надати цілісності та правдоподібності уявленням про перебіг бойових дій на фронті, які нацистська машина інформаційної обробки навіювала населенню окупованих областей. Підкреслювалось, що своїх блискучих перемог навіть за найнесприятливіших умов вермахт досягає відносно малою кров’ю для себе.

З іншого боку, відповідно до директив рейхсміністра окупованих східних територій А.Розенберга щодо ведення пропаганди в Україні від 18 листопада 1941 р. та додаткових директив від 16 грудня 1942 р., окупаційній адміністрації наказувалося апелювати до пролитої *“дорогоцінної німецької крові”* як до ціни, заплативши яку за визволення України від більшовизму, Німеччина справедливо має право на довгострокове управління цією країною [29, с.541-543; 30, с.38-39]. Таким чином, дані про втрати збройних сил Третього рейху мали стати певним аргументом у підтриманні вищевказаної думки серед українців.

Щодо радянської сторони, то вона була доволі обмежена у засобах інформаційного впливу на своїх громадян, які залишилися за лінією фронту. Можливостей для систематичного друку та масового розповсюдження газет і листівок тут було мало. Радіопередачі з радянських станцій мала змогу слухати невелика кількість осіб (причетних, як правило, до Руху Опору), оскільки всі радіоприймачі у населення було конфісковано. Але навіть за таких умов боротьба з німецькою пропагандою була відчутною. Зокрема вона прослідковується і у зведеннях про втрати воюючих сторін.

Ще 6 листопада 1941 р. Й.Сталін у доповіді з нагоди 24-ї річниці Жовтневої революції повідомив, що за чотири місяці війни СРСР втратив 350 тис. осіб убитими, 378 тис. зниклими безвісти та 1 млн. 20 тис. пораненими. За його словами, на той

час у ворожій армії було виведено з лав понад 4,5 млн. осіб [31, с.20]. Через деякий час в окупаційній пресі з'явилася стаття, в якій наводилися дані з промови Й.Сталіна, що були охарактеризовані як *“жальноїдна еквілібристика цифрами”*, а сукупна кількість загиблих, поранених та зниклих безвісти у РСЧА оцінювалися у 7-8 млн. осіб [32, с.3]. У свою чергу, коли А.Гітлер 11 грудня 1941 р. заявив про 3 млн. 850 тис. полонених червоноармійців, радянська сторона 16 грудня 1941 р. у зведенні Радінформбюро висміяла *“чергову брехню Гітлера”* і наголосила на тому, що кількість полонених з числа військовослужбовців збройних сил СРСР не може бути більшою, ніж 520 тис. осіб, оскільки саме таку кількість втратила зниклими безвісти Червона армія. Німці ж втратили за п'ять місяців війни близько 6 млн. осіб убитими, пораненими та полоненими. У повідомленні пафосно сказано: *“За п'ять же місяців війни на Східному фронті полягло кістками ціле покоління німців”* [33].

В оперативному зведенні Радянського інформбюро від 23 червня 1942 р. підбито підсумки року війни. Зокрема говорилося про втрату Німеччиною 10 млн. військовослужбовців, з яких не менше 3 млн. загиблими. Втрати СРСР оцінювалися у 4,5 млн. осіб загиблими, пораненими та зниклими безвісти. При цьому внаслідок краще налагодженої санітарної служби до лав Червоної армії повертається набагато більше бійців після поранення (70% проти 40% у німців) [34]. Населення переконували, що невдачі радянських збройних сил на початку війни були тимчасовими і пояснювалися раптовістю і віроломністю нападу, перевагою німців у військовій техніці та наявністю у них досвіду сучасного ведення широкомасштабної війни. Наголошувалося, що добірні гітлерівські війська знищено, а кадрові офіцери, які залишилися живими, втратили бойовий дух внаслідок грабежів та насилля над цивільним населенням окупованих районів.

23 лютого 1943 р. у наказі на честь 25-ї річниці Червоної армії Й.Сталін згадував, що РСЧА за час війни вивела з ладу до 9 млн. німецько-фашистських солдат та офіцерів, не менше 4 млн. з яких залишилися убитими на полі бою [31, с.91]. Зрештою, це суперечило твердженню Радянського інформбюро від 23 червня 1942 р., за яким ще вісьмома місяцями раніше німецькі збройні сили вже встигли втратити 10 млн. осіб.

21 червня 1943 р. Радянське інформбюро з нагоди другої річниці початку війни повідомило, що Німеччина та її союзники втратили за два роки війни 6 млн. 400 тис. солдат та офіцерів убитими та полоненими, а втрати СРСР становлять 4 млн. 200 тис. осіб вбитими та зниклими безвісти. Надавалася інформація про приголомшливі поразки німців під Сталінградом та Курськом, які приховувалися чи маскувалися окупаційними ЗМІ. Населення переконували, що після двох років війни вермахт переживає серйозну кризу і приречений на поразку [35].

Німецька ж сторона у 1943 р. здебільшого уникала згадок у пропагандистських матеріалах загальної кількості своїх втрат, хоча час від часу виступала зі спростуванням інформації супротивника. Іноді це робилося у доволі іронічній формі. Наприклад, щоб довести до абсурду радянські дані опубліковано повідомлення наступного змісту: *“Радіо Москви і Лондона знову вбили на сході загалом 6 967 німецьких вояків. Від цього повне число загинулих від цього зручного способу по радіо німецьких вояків досягло 13 897 654 чоловіка”* [36, с.2].

Певні висновки про достовірність поданих сторонами цифр втрат можна зробити, порівнявши їх із сучасними підрахунками. Так, у статистичному дослідженні групи Г.Кривошеєва *“Россия и СССР в войнах XX века”* поквартально подаються втрати Червоної армії у Другій світовій війні за різними категоріями. Розрізняються

безповоротні втрати, що включають загиблих з різних причин та зниклих безвісти. До останніх відносяться полонені та нез'ясовані втрати. Найвищою межею кількості втрат полоненими може бути відповідна чисельність зниклих безвісти, якщо зробити нереальне припущення, що серед цих осіб ніхто не загинув чи дезертирував. Санітарні втрати відображають дані про військовослужбовців, які з різних причин (поранення, контузія, хвороба, обмороження) були виведені з лав й опинилися на лікуванні. Загальні втрати є сумою безповоротних та санітарних. Порівняємо дані російських вчених з вищенаведеною інформацією ЗМІ ворогуючих сторін. (Див. Таблицю 1)

Бачимо, що основні баталії між пропагандами велися за дані про кількість червоноармійців, які здалися в полон. Твердження радянської сторони про втрату безвісти 378 тис. своїх військовослужбовців на кінець жовтня 1941 р. та 520 тис. на кінець листопада того ж року є відвертою неправдою, оскільки вже на кінець вересня 1941 р. ця категорія втрат досягла майже 1 млн. 700 тис. осіб. Сталінське керівництво нізащо не хотіло визнавати власної вини у катастрофі Червоної армії на початку війни та заперечувало саму можливість здачі у полон кількох мільйонів своїх солдат та офіцерів.

З іншого боку, перебільшеними є й німецькі цифри захоплених полонених. Гітлер заявляв про 3 млн. 850 тис. полонених червоноармійців на кінець листопада 1941 р., тоді як, за сучасними даними, на кінець грудня того ж року радянські збройні сили втратили без вісти близько 2 млн. 300 тис. осіб. Крім того, значна їх частина могла не опинитися в руках німців, а загинути чи залишитися на окупованій території, приєднатися до партизанських загонів. У 1942-1943 рр. німецька сторона продовжує вказувати кількість захоплених полонених набагато більшу, ніж втрати РСЧА зниклими безвісти за відповідний період. (Див. Таблицю 1)

Ще одним аргументом не на користь зведень вермахту іноді є невідповідність їхніх даних та кількості радянських військ, задіяних у тій чи іншій операції. Наприклад, Г.Кривошеєвим зазначається, що німці не могли захопити 665 тис. полонених під Києвом у 1941 р., як оголосило гітлерівське командування, оскільки ця цифра практично перевищує загальну чисельність особового складу Південно-Західного фронту, що обороняв місто. 150 тис. з цих захисників Києва діяло поза зоною оточення, десяткам тисяч червоноармійців вдалося з боями вийти з кільця. Але водночас відомо, що нацистське керівництво до списку полонених включало і захоплених партійних та адміністративних керівників, а також усіх цивільних чоловіків, що відступали разом з військами [14, с.461]. Гнівний протест саме проти цього у грудні 1941 р. висловлювало Радянське інформбюро [33].

Що ж до порівняння даних про безповоротні та загальні втрати збройних сил СРСР, то німці їх завищували у 1,3-2 рази, а радянська сторона відповідно занижувала приблизно у 1,7-2 рази.

Певне уявлення про реальний масштаб німецьких втрат можна отримати з відомостей Б.Мюллера-Гілленбранда, який подає помісячно дані про вибуття особового складу з лав діючої армії Німеччини та військ СС на усіх театрах військових дій. Найчисельніших втрат вермахт зазнавав на Східному фронті. Також необхідно зазначити, що основою німецьких збройних сил були сухопутні війська, які несли понад 90% від загальних людських втрат. Наприклад, за період від червня 1941 р. до кінця червня 1943 р. з лав німецьких сухопутних сил загалом вибуло 3 млн. 965 тис. осіб (загиблі, поранені, зниклі безвісти), відповідно ВПС - 133 544, а ВМФ - 27 635 [18, с.386].

Сумарна кількість зниклих безвісти на усіх фронтах у Б.Мюллера-Гіллебранда виявляється меншою за цифри, наведені німецькою пропагандою (Див. Таблицю 2). Частково це можна пояснити тим, що вчений в якості джерел використовував не рапорти військового командування, які неминуче містили в собі помилки, а інформацію військово-облікових органів, яка неодноразово доповнювалася та перевірялася. Якщо оцінити дані про безповоротні втрати (загиблі та зниклі безвісти разом), то видно, що у доволі вдалий для себе перший рік війни на Сході німецька сторона могла занизити їх максимум у 1,3-1,6 раз.

В свою чергу сталінське керівництво повідомляло цифри втрат вермахту на території СРСР вищі за об'єктивні кількісні показники німецьких втрат на усіх театрах військових дій за різними категоріями мінімум у 5 раз. Насправді, за дослідженнями істориків, після двох років війни загальні втрати німецької сторони, при чому на усіх фронтах, були меншими за радянські приблизно у 3,5 рази (на 10 млн. осіб).

Отже, певною мірою дані про втрати, що з'являлися у німецьких зведеннях в окупаційній пресі та у повідомленнях Радянського інформбюро, були дезінформацією. Заявлені нацистами у 1941-1942 рр. цифри втрат вермахту виглядають більш об'єктивними за ті, що оприлюднювала радянська сторона. Найбільшого ж фальшування з обох сторін зазнавали відомості про кількість полонених радянських військовослужбовців. Метою використання цих "даних" був вплив на свідомість та емоції людей для нав'язування їм моделі поведінки, вигідної тій чи іншій ворогуючій стороні.

Таблиця 1.
Дані про людські втрати СРСР у 1941-1943 рр.

Період	За інформацією німецької пропаганди	За інформацією радянської пропаганди	За дослідженнями групи Г.Ф.Кривошеєва [14, с.250-251]		
			безповоротні втрати / з них безвісти /	санітарні втрати	загальні втрати
22 червня 1941 р. – кінець жовтня 1941 р.	загальні - 7-8 млн., з них більше 3 млн. полонених [32, с.3]	350 тис. убитих, 378 тис. безвісти, 1 млн. 20 тис. поранених [31, с.20]	2 129 677 / 1 699 099 / (на кінець вересня 1941 р.)	687 626 (на кінець вересня 1941 р.)	2 817 303 (на кінець вересня 1941 р.)
22 червня 1941 р. – кінець листопада 1941 р.	3 млн. 850 тис. полонених [19, с.1]	520 тис. безвісти [33]	3 137 673 / 2 335 482 / (на кінець грудня 1941 р.)	1 336 147 (на кінець грудня 1941 р.)	4 473 820 (на кінець грудня 1941 р.)
22 червня 1941 р. – кінець червня 1942 р.	4,5 млн. полонених [20, арк.55]	загальні - 4,5 млн. [34]	4 655 886 / 3 045 592 /	3 222 251	7 878 137
22 червня 1941 р. – кінець червня 1943 р.	загальні - більше 20 млн., з них 5,5 млн. полонених [22, с.1; 25, с.1]	4,2 млн. убитих і безвісти [35]	7 314 507 / 4 017 283 /	7 363 538	14 678 045

Таблиця 2.
Дані про людські втрати Німеччини у 1941-1943 рр.

Період	Інформація німецької пропаганди	Інформація радянської пропаганди	За Б.Мюллером-Гіллебрандом (сухопутні сили включно з військами СС на усіх театрах воєнних дій)		
			вбитих [18, с.716-717]	безвісти [18, с.716-717]	загальні
22 червня 1941 р. – кінець листопада 1941 р.	162 314 загиблих, 521 867 поранених, 33 334 безвісти [19, с.1]	загальні - 6 млн. [33]	230 000	16 200	740 тис. (Східний фронт) [18, с.284]
22 червня 1941 р. – кінець червня 1942 р.	271 620 загиблих, 65 730 безвісти [28, с.1]	загальні – 10 млн., з них 3 млн. загиблих [34]	489 500	46 553	1 млн. 980 тис. [18, с.385]
22 червня 1941 р. – кінець червня 1943 р.	-	6 млн. 400 тис. загиблих і полонених [35]	874 337	328 257	3 млн. 965 тис.; (ВПС – 133 544; ВМФ – 27 635) [18, с.386]

1. Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой отечественной войны. - К.: "Наукова думка", 1977. - 270 с.

2. Ивлев И., Юденков А. Оружие контрпропаганды: советская пропаганда среди населения на оккупированной территории СССР. 1941-1944. - М., 1988. - 277 с.

3. Дашичев В.І. Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки, документы и материалы: В 2 т. - М., 1973.

4. Михайлюк М. Нацистська пропаганда в окупованому Києві // Український історичний журнал. - 2006. - №1. - С.131-144.

5. Титаренко Д. Окупаційна преса Донбасу як джерело з історії культури регіону // Вісник Харківської державної академії культури: Зб. наук. праць. - Вип.4 / Відп. ред. Н.М.Кушнарєнко. - Харків: ХДАК, 2001. - С.191-198.

6. Салата О.О. Дезінформація як складова інформаційного простору, створеного на окупованих територіях // Сумська старовина. - №XXVI-XXVII. - 2009. - С.49-57.

7. Яременко В. Преса в рейхскомісаріаті "Україна" під час німецької окупації у липні-грудні 1941 р. // Київська старовина. - 2006. - №3. - С.123-131.

8. Грідіна І.М. Вплив нацистської пропаганди на духовне життя населення України (технології, механізми та ефективність) // Український історичний журнал. - 2009. - №3. - С.123-132.

9. Окороков О.В. Особый фронт. Немецкая пропаганда на Восточном фронте в годы Второй мировой войны. - М.: Русский путь, 2007. - 294 с.

10. Гогун О. Черный PR Адольфа Гитлера: Документы и материалы. - М.: Эксмо, Яуза, 2004. - 416 с.

11. Максудов С. О фронтовых потерях Советской Армии в годы Второй мировой войны // Свободная мысль. - 1993. - №10. - С.118-119.

12. Соколов Б.В. Правда о Великой Отечественной войне: Сборник статей. - СПб.: Алетей, 1998. - 349 с.

13. Михалев С.Н. Людские потери в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.: Статистическое исследование. - Красноярск: КГПУ, 1997. - 132 с.

14. Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование. - М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. - 608 с.

15. Арнтц Г. Людские потери во второй мировой войне / Пер. с нем. Л.К.Комолова // Итоги второй мировой войны. - М., 1957. - С.593-604.

16. Урланис Б.Ц. Войны и народонаселение Европы. - М.: Издательство социально-экономической литературы, 1960. - 565 с.

17. Оверманс Р. Человеческие жертвы второй мировой войны в Германии // Вторая мировая война: Дискуссии. Основные тенденции. Результаты исследований - М.: Весь Мир, 1997 - С.681-695.

18. Мюллер-Гиллебранд Б. Сухопутная армия Германии 1933-1945 гг. - М.: Изографус, Изд-во Эксмо, 2002. - 800 с.
19. Промова вождя Адольфа Гітлера на засіданні рейхстагу, 11 грудня 1941 р. // Сумський вісник. - 1941. - 14 грудня.
20. Державний архів Сумської області, ф.Р-2446, оп.1, спр.2, 61 арк.
21. Сумський вісник. - 1942. - 25 грудня.
22. Там само. - 1943. - 7 липня.
23. Максименко А. В большевицькому озброєному рабстві // Голос Охтирщини. - 1942. - 1 березня.
24. Сумський вісник. - 1943. - 7 квітня.
25. Там само. - 1943. - 9 липня.
26. Сумський вісник. - 1943. - 15 серпня.
27. Там само. - 1943. - 22 січня.
28. Лебединський вісник. - 1942. - 3 липня.
29. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. - Львів, 1993. - 657 с.
30. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1942-1943): Т.3 / Упоряд. В.М.Косика. - Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України; Львівський державний університет ім. І.Франка; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, 1999. - 384 с.
31. Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза. - Изд. 5-е. - М.: Государственное издательство политической литературы, 1952. - 208 с.
32. Сумський вісник. - 1941. - 4 грудня.
33. Оперативная сводка за 16 декабря 1941 г. // Совинформбюро. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.soldat.ru/doc/sovinfburo/1941/1941_12.html
34. Оперативная сводка за 23 июня 1942 г. // Там само. - Режим доступу: http://www.soldat.ru/doc/sovinfburo/1942/1942_06.html
35. Оперативная сводка за 21 июня 1943 г. // Там само. - Режим доступу: http://www.soldat.ru/doc/sovinfburo/1943/1943_06.html
36. Сумський вісник. - 1943. - 29 січня.

Король В.Н. Данные о людских потерях на фронте в материалах немецкой и советской пропаганды (по информации оккупационных изданий Сумщины и Советского информбюро 1941-1943 гг.)

Автор сделал попытку сравнительного анализа данных о людских потерях вооруженных сил СССР и Германии в материалах пропаганды обеих воюющих сторон и результатов научных историко-статистических исследований.

Korol V.M. Data on casualties at the front by the content of German and Soviet propaganda (according to the information of the Sumy land's editions of occupation and Soviet Information Bureau 1941-1943)

The author made an attempt at comparative analysis of the casualties of the armed forces of the USSR and Germany in the propaganda materials of both warring parties and the results of scientific historical and statistical research.

Отримано 7.09.2010

ДУБИК М.Г.

ДІТИ ВІЙНИ: КІЛЬКА ОПИСІВ ВЛАСНОЇ ДОЛІ

У публікації подані листи людей, яких війна позбавила дитинства. Цікавими є не тільки перипетії їхніх історій, але й рефлексії авторів стосовно власної долі та впливу на неї подій Другої світової війни.

Поштовхом для підготовки цієї публікації стала книжка німецької журналістки, історика за освітою, Гільке Лоренц *“Діти війни. Доля одного покоління”*¹, перевидана вже кілька разів - вперше вона побачила світ у 2003 році. Авторка записала та проаналізувала багато інтерв'ю з тими, хто пережив у дитячому віці поховання загиблих, перебування у бомбосховищах, тікання зі східних земель Німеччини (згодом переданих Польщі), дитинство без батька, передчасне дорослішання. Ті, хто народилися з 1930 до 1945 років, належать до покоління, у пам'яті та підсвідомості якого залишилася психічна травма на все життя. Гільке Лоренц наводить слова психіатра Гайнля про те, що війна це *“більше ніж послідовність подій, які відбулися у визначеному та вже завершеному проміжку часу, це також те, що закарбувалося у маленьких вразливих дитячих головах та до сьогодні вигравіювано у них”*². Це повною мірою відноситься також і до дітей війни українського походження, не можна порівнювати дитячі страждання, але вони перенесли набагато більше, ніж німецькі діти. Об'єднує їх те, що неможливо було залишитися осторонь у ті роки, у всякому разі війна зачепила кожного, та найбільшими жертвами стали саме діти - безпорадні, залежні від оточуючих, які на все життя отримали щонайменше психічну травму. У цьому сенсі ще раз підтверджується думка про те, що війна несе горе усім - і переможеним, і переможцям.

У 2004 році в Україні був прийнятий Закон *“Про соціальний захист дітей війни”*, який встановив правовий статус дітей війни і визначив основи їх соціального захисту та гарантував їх соціальну захищеність шляхом надання пільг і державної соціальної підтримки. Тільки тепер постраждалі діти були визнані жертвами війни. Безсумнівно, усі діти тих часів так чи інакше стали жертвами: хтось залишився сиротою, навіть життя кілька років без батька вплинуло на свідомість маленької дитини, не кажучи вже про більш страшні страждання: загрозу смерті, загибель рідних на власних очах та ін.

Листи, які публікуються, зберігаються в Інституті історії України НАН України у колекції листування громадян з Українським національним фондом *“Взаєморозуміння і примирення”* 1997-2002 років, яка була передана Інституту упродовж 2004-2007 років для зберігання та наукової розробки (загалом 801 справа). Ця колекція вміщує листи претендентів на компенсаційні виплати, відповіді фонду, іноді копії підтверджуючих документів. На нашу думку, найбільш цінними є листи, які містять спогади про воєнні та повоєнні роки, рефлексії з приводу власної долі. В Інституті заплановано видати серію *“Війна, закарбована в долях: історичні свідчення у листах жертв нацистських переслідувань до УНФ “Взаєморозуміння і примирення”*, два випуски якої вже готуються до друку. Третій випуск заплановано присвятити долям дітей в умовах війни.

Нижче публікуються 5 листів від чотирьох авторів різного походження за національністю, різних років народження (від 1934 до 1939 рр.). Що їх об'єднує? Безпорадність та залежність від дорослих та від обставин, незахищеність, велика психічна травма на все життя.

Автори листів дізналися про власну долю переважно від дорослих. Тільки деякі спогади можна вважати власними - лялька, подарована батьком, страшна надзирателька у таборі, добрий лікар - ці образи, безсумнівно, є власними спогадами авторки перших двох листів. Її вірші є не бездоганними, але дуже емоційними, тому публікуємо їх також у скороченому варіанті. Другий лист, написаний роком пізніше, є більш стриманим, але він за деякими деталями доповнює перший. Чи є певні уточнення надуманими, важко казати. У всякому разі співставлення двох листів однієї авторки надають певні ознаки постійного прокручування у її пам'яті спогадів із дитинства. Найбільш суперечливі почуття викликає останній лист. Доля дитини, що постраждала від обох сторін у ході війни та пронесла через все життя тягар провини тільки через приналежність до німецької національності, виглядає з погляду впливу на психіку найбільш знівеченою. Це єдина дитина серед чотирьох, яка не загубила батьків, але вона з дитинства була позбавлена відчуття Вітчизни, рідної домівки, належності до якоїсь певної суспільної групи.

При публікації збережено стиль, пунктуацію та орфографію авторів, пропуски позначені трьома крапками у квадратних дужках. Не вказуються повні прізвища авторів листів та особисті дані названих у листах осіб.

№1

З листа Надії К., 1934 р. н., м. Краматорськ Донецької обл.

Кто в праве меня осудит?
О том, что правду злую не могу забыть.
Ведь же правда слово дорогое,
На земле должно быть святое.

Душа моя болит давно,
Иных времен желала она.
Я не ищу у врага наград.
Я ищу саму себя.
За прожитый мною страшный ад.
[...]
Молилась к Богу, в детском лагере годами,
За колючими Германскими воротами.
Обращалась к Нему с молитвой - Спаси!
Меня от вражьих рук - Убереги!

Угнетала Берта Лорд, бежалосно смеясь,
В ней кипела злобы страсть.
Каждый день и ночь, и час,
Убивалась на моих глазах ее честь.

И тоскливо сжималось мое сердце,
И по-детски дрожали мои губы.
И светило с небес то же солнце,
Но каждый день уничтожались человеческие судьбы.

Скажите! - Как ржавчину давнюю стереть?
Ту скорбную историю свою..
Дайте же мне истины ответ,

Чтоб осушить с глаз слезу мою.
[...]
Не знаю я, свой отчий дом,
Где родились родители и их обитель.
Я утратила их в детстве в чужом краю.
Осталось - память - тоска и печаль.

Мне к родительскому подворью
Смерть их отрезала все пути.
Не могу примириться к тому горю
И от памяти той уйти.

Кроме номера 1489 - того
Лагерлеф я не знала ничего.
И после войны, комиссии врачебной,
Ответ мой был такой:

- День и месяц и год рождения
Придумайте любой.
Фамилию отчество и имя
Дайте сами, по совести своей. -

И среди всех других врачей,
Один седой с улыбкой доброй.
По седине своей рукой провел,
Очки в оправе поправил.

Протер платком и снова их одел,
На меня сквозь их глядел.
Своей натурой видимо простой,
У всех сидящих за столом врачей.

Сказал: - "Будешь Савчук Надежда,
И год рождения, отца и мать мне в журнал вписал.
Могу забыть тот час и те года,
О нет! - невозможно забыть никогда.
[...]
Мой концлагерный номер 1489, а Лагерлеф IV-ый.
Потом списание, как тиф явился.
Но огня не испугался,
И я живой осталась.

Так в чем моя вина?
Скажите, уважаемые господа.
В том, что война мое детство отняла.
Иногда думаю, зачем осталась я живой, лучше бы от тифа умерла.
Но мне не суждено умереть, а жить.

Отец был кадровым военным, носил форму матросскую, а потом пограничника! Жили мы с матерью при военном гарнизоне. Часто солдаты границу называли "Крупограница". Там протекала река Буг или Буй³, точно не помню. Мне же было пять с половиной лет, поймите меня, наконец.

Отца помню по кукле, привезенной мне из города Дубно. Но в Германии Берта Лорд отняла ее у меня. Она говорила о том, что это не лагерь, а приют. У меня там часто брали кровь.

Но когда я заболела тифом, меня и перебрасывали из одного лагеря в другой, и дошла я до списания к газовым печам.

Не дай же Боже, даже и врагам их видеть. Эпилепсию я и привезла из Германии, я часто падала и в классе, и на работе в НКМЗ⁴. Все в глазах моих стояли палачи человечества. Страшно и думать теперь о том. Привезли меня вместе с другими детьми на Украину в 1945 г. [...] У нас было плохое здоровье, многие из нас страдали туберкулезом, трахомой глаз, лишаем, а животы были, как барабан, руки и ноги - тоненькие палочки... Воспитывалась в двух детдомах, в одном г. Луцка спец д/д №1, а другой - Волынской обл. Рожищанского района села Вовнянка. В свидетельстве у меня указано, что я родилась в Ровенской области, Рожищанского района, села Бондары, но такого района и села в Ровенской области нет⁵. Так что мои документы ложь сплошная, и я на самом деле никто. [...]

Колекція листування громадян з Українським національним фондом "Взаєморозуміння і примирення" при Кабінеті Міністрів України (далі - Колекція УНФ), 1997 р., справа №43. Рукописний оригінал.

№2

З листа Надії К., 1934 р.н., м.Краматорськ Донецької обл. (до Російського фонду)

[...] Меня вместе с матерью вывезли в Германию в пятилетнем возрасте, шел шестой год. Начала войны с города Дубно Ровенской обл. Мой отец был кадровым военным, служил на границе не далеко от Польши, там была река "Буг".

В Германии меня с матерью разлучили и я ее больше и не видела.

Но надзирательница Берта Лорд - говорила, что это приют и вы дети "Великой Германии" у меня там часто брали кровь, а когда я заболела тифом меня и таких как я перевели в лагерь смерти на списание "Бухенвальд"⁶ этот лагерь очень и очень страшен не дай никому быть там. Но немцы очень боялись тифа и в нас барак не заходили. Мой лагерный номер 1489. Я настоящей своей фамилии имя и отчества не знала, а знала лишь номер свой 1489. Потому и спаслась спасибо тифу.

В 1945 г. меня и других детей привезли на Украину наши, привезли больных и очень слабых, у нас были большие животы и тощие руки и ноги. Привезли в город Луцк Волынскую обл. в детский приемник. Там врачебная комиссия осматривала и определяла год рождения и давала фамилии, имя и отчества, кто не знал своих инициалов только номера. Так и я стала Савчук Надежда Захаровна и Петровна. Меня направили в д/дом №1 Волынской обл. г.Луцк.

Но когда я заболела трохомой глаз и лишаем меня и направили в детский дом другой он в то время и назывался прохотно-лишайный д/дом. Он Находился в Волынской обл., Рожищанского р-н, село Вовнянка. В личной карточки Луцкого д/дом №1 было указано два года рождения 1935-1934 и два очества Захаровна и Петровна, только год 1935 и отчество Захаровна взяты в скобки, а так же было указано последний лагерь "Бухенвальд". Но ее у меня уворовали в общежитии, вместе с вещами.

В моем свидетельстве вверху написано восстановлено.

Мои инициалы и год рождения будут под германским номером 1489. Теперь не могу добиться правды, Вы знаете лучше бы я в том аду погибла, чем сейчас живу.

Где все умерло честь и здравый ум, чтобы не знать вообще ничего.

Я больная женщина страдаю эпилепсией, астмой бронхов, туберкулезом и с одной почкой, общем целый букет.

Прошу помочь найти меня по номеру 1489 [...]

Колекція УНФ, 1998 р., справа №14, вих. №04/1370-98. Рукописний оригінал.

№3

З листа Світлани Л., 1939 р.н., м. Джанкой Автономної Республіки Крим

[...] Дело в том, что я с 4хлетнего возраста, в период Великой Отечественной войны, осталась одна без родителей, один на один по удары судьбы среди фашистских захватчиков.

Отец мой был в партизанах, а моя мама [...] была членом подпольной организации Белогорского р-на в Крыму с мая 1943 г. оказывала помощь партизанам 2 бригады Восточного соединения. В марте 1944 г. была арестована оккупантами и находилась в лагере до освобождения Крыма. Прилагаю копию справки. Я же чудом выжила, видимо на то была Воля Всевышнего, зато до сего дня, хотя мне уже 60 лет, война эхом отдается в моей жизни. Я и сейчас никак не могу освободиться от разных хронических заболеваний, приобретенных в годы войны, оставшись без материнской заботы. У меня и сын родился глухонемой в связи с заболеванием у меня щитовидной железы.

Я обращалась в военкомат, в Городской совет народных депутатов, в горсобес г. Джанкой с вопросом, можно ли учесть мое положение в детстве и приравнять меня к узникам, или к какой другой категории. Я получилась, вроде как рыба выброшенная на берег, ни в какую категорию не вхожу⁷ [...] Меня даже в детский дом не кому было сдать, если такое было в то время, я бродила по мусоркам, как животное. [...]

Колекція УНФ, 1997 р., справа №43, вих. №04/1520-2000. Рукописний оригінал.

№4

З листа Галини К., 1939 р.н., м. Київ

[...] Являюсь членом Київської організації "Зікарон Шоа" ("Память Катастрофы") - жертва нацистських переслідувань в роки Другої світової війни, і як єврейка підлягала знищенню.

Я єдина уцілівша дитиною в 1941 р. при розстрілі моєї сім'ї, в склад якої входили батьки та 8 дітей. Це сталося в серпні 1941 р. в м. Фастові на Казнівці, біля 7 школи, де тепер стоїть обеліск в честь загиблих.

Хіба може бути ще більше страждання, чим залишитись в 2 роки круглою сиротою, без батьків, рідних, даху над головою, засобів до існування.

Моєму старшому братові із 8 дітей - Аркадію вдалось чудом втекти зі мною на руках з місця розстрілу. До темряви він переховувався зі мною в сараї на вул. Першого травня, господарка якого - бухгалтерша змішторгу, заставши нас з братом, побігла за поліціями, але нам вдалось втекти в яр за костьолом, а звідти до річки Унави, де брат залишив мене в рибаків, а сам переховувався в виритій ним траншеї, а з настанням морозів, простудився, захворів запаленням легенів і помер в січні 1942 року, не здавшись ворогові.

Молодша сестра моєї спасительки, 15річна [...] принесла мене від рибаків до старшої сестри [...], яка дала мені своє прізвище та нове ім'я - Галя, так як я себе називала "Боня" - Броня.

З того часу і до визволення м. Фастова і Фастівського району Радянськими військами, моя спасителька ризикувала своїм життям та своїх близьких, переховуючи мене в селах Фастівського району, в лісах, де були партизанські загони [...]

Колекція УНФ, 1998 р., справа №32, вх. №08/5558-98, 8.07.1998. Рукописний оригінал.

№5

З листа Гільди Ф., 1941 р.н., м.Дніпропетровськ:

[...] Я была вывезена 14 сентября 1943 года, когда мне было два года 5 месяцев от рода. Вывезена я была принудительно вместе со своей матерью [...], бабушкой [...] и сестрами матери - моими тетями [...].

Всех нас вывозили в Германию на принудительные работы и никаких льгот для нас не было⁸. 17 октября 1943 года нас привезли в Вартекау, (Польша), а 9 ноября 1943 года привезли в Кишберг, вблизи г.Лодзь.

12 января 1944 года привезли в Бургенланд (Лорета), где мы находились в лагере с 12 января 1944 года по 24 апреля 1944 года и отсюда нас отправили к бауэру на сельхозработы в с.Рутцендорф, где все работали на полевых работах у бауэра до освобождения Красной Армией. Моя мать и мои родственники и мы дети не имели там другого имени кроме "русская свинья".

Разве добровольно я не имела детства, не знала, что такое детство? Моя мать не могла уделить мне никакого внимания; не могли заниматься со мной и моя бабушка, тетя, поскольку все они были заняты тяжким ежедневным непосильным для них, женщин трудом. Мы, дети, были предоставлены сами себе. У фермера было большое хозяйство. Вместе с матерью работали пленные разных национальностей.

Мой отец [...], 1915 г.р. в июле 1941 года был мобилизован Днепропетровским горвоенкоматом в трудовую армию и направлен в г. Каменск-Уральский Свердловской области.

26 сентября 1943 года он был осужден Особым Совещанием при МВД СССР по ст.58-10 ч.II УК РСФСР⁹ на 10 лет ИТЛ¹⁰. Но и после отбытия срока он не вправе был возвратиться домой, а был направлен в распоряжение УМВД по Свердловской области для взятия под надзор, поселен в спецпоселение как лицо немецкой национальности. Сейчас он реабилитирован на основании Постановления Верховного Совета СССР от 7 марта 1991 года "О признании незаконными и преступными репрессивных актов против народов, которые были подвергнуты насильственному переселению и обеспечения их прав"¹¹.

Вы отвечаете мне, что я ни в чем не пострадала. Но только потому, что я родилась немкой я с самого раннего детства несла все лишения в жизни: лишилась отца, не получала должной заботы, содержания, воспитания от матери и других родственников: бабушки, тетки. С двухлетнего возраста меня возили по всем пересылочным лагерям, выросла я на нарах, в заперти.

4 апреля 1945 года нас вывезли в Братиславу, где до 5 сентября 1945 года мы находились в лагере, а оттуда товарным поездом депортировали в Алтайский край, куда нас привезли 5 декабря 1945 года в с.Покровка, Табунского района, а позже перевезли в с. Сероброполь, того же района и края, где мы проживали под надзором до февраля 1956 года и только 6 августа 1956 года мы переехали в Молдавию в г.Григориополь, т.к. нам въезд в г.Днепропетровск был не разрешен и только 30 июня 1960 года мы возвратились домой в г.Днепропетровск.

Сейчас получив ответ, что я не была в местах принудительного содержания, я прошу Вас объяснить: добровольно ли я и моя мать выехали в Германию, где надрывались в работе, где мы лишились всего, даже собственных имен, а позже отправив нас в Сибирь, где снова мы были лишены нормальных условий для жизни, лишены всяких прав и для властей были "фашистами". Прочитав Ваш отказ я должна убедить себя, что это благо для меня, что меня не воспитывали не отец, ни мать и я с 2 до 5 лет постоянно находилась то в переселенческих лагерях, то закрытой на ферме: все взрослые вывезены на работу в поле, а дети - в заперти.

Но это же не так. На принудительных работах были мои мать и отец. Я не могла работать по возрасту, мне было 2 года 5 месяцев, когда нас вывезли. Но я познала все лишения только потому, что родилась немкой в бывшем Союзе ССР и была чужой для Союза ССР “фашисткой” чужой “русской свиньей” для Германии.

Прошу пересмотреть мое дело, назначить мне компенсацию как пострадавшей от национал-социалистических преследований [...].

Колекція УНФ, 1998 р., справа №32, вх. №08/5838-98, 29.07.1998. Машинописний оригінал з підписом.

¹Lorenz, Hilke. Kriegskinder. Das Schicksal einer Generation. - Berlin: List Taschenbuch, 2009. - 302 s.

²Ibid. - S.17.

³Напевно, Західний Буг.

⁴Новокраматорський машинобудівний завод.

⁵Перевірити адм.-територ. поділ.

⁶Можливо, назва табору використовувалася у переносному сенсі, малоімовірно, що він мав якесь відношення до концентраційного табору Бухенвальд.

⁷Лист був написаний за 4 роки до прийняття Закону “Про соціальний захист дітей війни”.

⁸Етнічні німці (фольксдойче) мали цілий ряд привілеїв та пільг у часи окупації: спеціальні продовольчі чи промтоварні картки, краще житло, більші зарплатні, нерозповсюдження на них законів щодо місцевого населення та ін. У зв'язку з наступом радянських військ українські фольксдойче евакуювалися до Райху. Інша справа, що цей статус треба було отримати через включення до відповідного національного списку “Deutsche Volksliste Ukraine”. Можливі два варіанти: або родичі авторки листа не подавали документів на отримання статусу фольксдойче - за архівною довідкою, вони були евакуйовані в Австрію із селища Рибальський Дніпропетровського району Дніпропетровської області, або вона свідомо чи зі слів родичів заперечує привілейований статус.

⁹Стаття 58, п.10 передбачала відповідальність за пропаганду чи агітацію, яка мала поклик до повалення, підризу чи послаблення Радянської влади чи до здійснення окремих контрреволюційних злочинів, а також розповсюдження чи виготовлення або зберігання літератури того ж змісту через позбавлення волі на строк не менше 6 місяців. Ті ж дії при масових хвилюваннях чи з використанням релігійних або національних забобів мвс, або у воєнних обставинах, або у місцевостях, які оголошені на військовому становищі, каралися через міри соціального захисту, вказані у ст.58-2, тобто вищу міру соціального захисту - розстріл або оголошення ворогом трудящих з конфіскацією майна та з позбавленням громадянства СРСР, при пом'якшувальних обставинах позбавлення волі строком не менш 3 років, із конфіскацією усього або частини майна. Якщо авторка правильно вказала номер статті, то, з огляду на реабілітацію, ця стаття у даному випадку була застосована оригінальним чином.

¹⁰Виправно-трудолий табір (російською - исправительно-трудовай лагерь).

¹¹Точніша назва - “Постановление Верховного Совета СССР от 07.03.1991 №2013-1 об отмене законодательных актов в связи с декларацией Верховного Совета СССР от 14 ноября 1989 года “О признании незаконными и преступными репрессивных актов против народов, подвергшихся насильственному переселению, и обеспечении их прав”.

Дубик М.Г. Дети войны: несколько описаний собственной судьбы

В публикации подаются письма людей, которых война лишила детства. Интересными являются не только перипетии их историй, но и рефлексии авторов по поводу собственной судьбы и влияния на нее событий Второй мировой войны.

Dubyk M.H. “War children”: some descriptions of the own destiny

Some letters by the persons whose childhood was taken away by the war are presented within the publication. The most interesting things are not only vicissitudes of their stories but also the authors' reflexion on their own destinies, the impact made on their lives by the events of World War II.

ВОВК О.В.

ЧЕРВОНІЙ ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ І ОРГАНИ НКВС-НКДБ (1941-1944 рр.)

У статті йдеться про участь органів НКВС-НКДБ у розгортанні червоного партизанського руху в Україні у 1941-1944 роках. Особливу увагу приділено ролі органів безпеки та органів внутрішніх справ у започаткуванні червоного партизанського руху, намаганні тримати його під контролем. Автор розглядає діяльність окремих партизансько-диверсійних груп і загонів, що контролювалися НКВС-НКДБ.

Червоний партизанський рух в Україні у роки Другої світової війни - явище неоднорідне і багатовекторне. Намагання представити це явище як широкий рух народних мас проти окупанта - надто спрощене тлумачення і не розкриває суті процесу. З початком німецько-радянської війни у 1941 році на територіях, захоплених німцями та їх союзниками, почали створюватися антифашистське підпілля та партизанські загони. Протягом першого року війни організацією партизанських загонів займалися обкоми партії, обласні управління НКВС, 8-мі відділи політуправлінь та особливі відділи, розвідвідділи фронтів та армій. Тобто, для створення партизанських рухів працювали структури НКВС, КП(б)У, РСЧА. Протягом першого року війни між партійними, армійськими структурами та органами державної безпеки тривала напружена міжвідомча боротьба. Однією з найвпливовіших структур щодо формування та контролю за діяльністю партизанським рухом в Україні були органи НКВС-НКДБ.

Значущість і важливість партизанського руху для протидії регулярній армії супротивника радянське керівництво усвідомлювало досить чітко, оскільки самі більшовики неодноразово мали можливість переконатися в цьому. На початку 20-х років ХХ ст. придушити селянський повстанський рух вдалося лише після примирення з Польщею, коли більшовики мали можливість зосередитися на внутрішньому фронті. Навіть в умовах тоталітаризму під час проведення масової колективізації і розкуркулювання у 1930 році радянському керівництву довелося стикнутися з проблемою придушення антибільшовицького партизанського руху. Крім того, наприкінці 10-х - на початку 20-х років ХХ ст. діяло чимало більшовицьких партизанських загонів. Тобто радянське керівництво мало досвід організації і придушення партизанських формувань і чітко усвідомлювало їх значущість під час воєнних дій.

Концепція партизанських дій еволюціонувала від теоретичних розробок М.Фрунзе на початку 20-х років до організації професійного вишколу партизанів у 20-30-х роках. Зокрема, дослідник партизанського руху І.Старінов згадує, що йому випало у 1929-1933 роках брати участь у підготовці партизанських кадрів у п'яти спеціальних школах, у тому числі у Центральній московській школі, де готували зарубіжні кадри. Деякі з них згодом брали участь в організації партизанської боротьби у Польщі, Італії, Франції, Югославії. Навчання мало на меті виховання керівників партизанських загонів. Готувалися партизанські загони, диверсійні групи, здатні діяти на незнайомій місцевості, у тому числі і за межами СРСР. Диверсанти-підпільники ретельно конспірувалися. Крім того, створювалися значні запаси потрібних для партизанів ресурсів на випадок тривалої війни. Партизанські з'єднання іноді навіть

долучали до загальновійськових навчань. В Україні було підготовлено понад 3 тисячі партизанських командирів та фахівців. Було закладено багато зброї та боєприпасів. Але у 1937 році керівництво ЦК ВКП(б) оголосило про те, що завчасна підготовка партизанських кадрів - витівка ворогів народу. Було репресовано майже усіх офіцерів, що мали досвід і спеціалізовану партизанську підготовку [24, с.166-168]. Всю роботу особливих відділів (з 1937 року - 3-го відділу) НКВС і 5-го відділу Генштабу РСЧА вмість було зведено нанівець. Частково вціліли ті кадри, які взяли участь у військовому конфлікті в Іспанії [6, с.60-61].

Пояснити дії радянського керівництва можна тим, що з кінця 30-х років воно усвідомило себе надто потужним для того, щоби не чекати зовнішньої агресії, а самому диктувати умови. Агресивні акції проти сусідніх країн - Польщі, Фінляндії, країн Прибалтики, Румунії засвідчили агресивні наміри радянського керівництва. У таких важливих документах, що висвітлюють воєнну доктрину СРСР, як *“Міркування про основи стратегічного розгортання Збройних Сил СРСР”*, *“Міркування за планом стратегічного розгортання Збройних Сил Радянського Союзу на випадок війни з Німеччиною та її союзниками”*, що датуються вереснем 1940 і травнем 1941 років, міститься суцільна наступальна концепція ведення війни [1, с.236-253; 2, с.215-220]. Очевидно, що Й.Сталін вирішив, що настав час поширити комуністичну владу за межі СРСР. Мати у себе в тилу людський і матеріальний потенціал для розгортання партизанської війни - небезпечна річ, що могла загрожувати існуванню самої комуністичної диктатури. Через це вирішено було ліквідувати таку загрозу. Сталінські агресивні плани зламав напад Німеччини на СРСР 22 червня 1941 року.

Першими діями органів НКДБ на початку німецько-радянської війни стали заходи щодо нейтралізації і убезпечення виступів антирадянськи налаштованого елемента. Вже 22 червня 1941 року, відповідно до директиви НКДБ СРСР №127/5809 органи держбезпеки отримали завдання привести у готовність весь оперативно-чекістський апарат, провести вилучення контрреволюційного та шпигунського елемента, який перебував у стадії розробки, забезпечити своєчасне розкриття і попередження всіх шкідницько-диверсійних актів у системі народного господарства, на оборонних підприємствах [12, с.32]. Результатом таких дій стала масова жорстока розправа з політичними в'язнями у ряді міст України, що зовсім не додало авторитету більшовицькій владі і навіть викликало лють населення. Так, у західних областях України з початком війни розпочалися ряд повстань. Наприклад, у Підгайцях Тернопільської області місцеві мешканці, озброєні господарським реманентом, роззброїли відступаючих червоноармійців. Один працівник залізниці влаштував катастрофу потягу з бійцями військ НКВС, що рухався до Підгайців [28, с.198].

На всіх теренах, куди вступив противник, почали поспіхом створюватися партизанські загони, але користі з них було мало, бо вони не мали для цього підготовки. Майже як відчай лунало звернення Й.Сталіна до народу 3 липня 1941 року: *“У зайнятих ворогом районах треба створювати партизанські загони, кінні й піші, створювати диверсійні групи для боротьби з частинами ворожих армій, для підризу мостів, доріг, псування телефонного й телеграфного зв'язку, підпалу лісів, складів та обозів”* [24, с.169].

Звичайно, було б надто наївно сподіватися, що партизанський рух розвинеться автоматично. Після масових репресій, постійної матеріальної скрути і атмосфери страху у СРСР населення на окупованих територіях зайняло радше вичікувальну позицію. Чимало чиновництва і партійних функціонерів поспішно евакуювалися на схід. Очевидно, що

сталінське керівництво особливо й не сподівалося на всенародний опір після всіх тих негативних явищ, які були спрямовані проти народу протягом 20-30-х років. Завдання на розгортання партизанського рух покладалася на державні і партійні органи.

29 червня 1941 року РНК СРСР та ЦК ВКП(б) видали спільну директиву партійним організаціям прифронтової смуги про перебудову всієї роботи на воєнний лад, в якій одним з найважливіших питань визнавалося створення на окупованій території партизанських загонів та диверсійних груп для боротьби з частинами ворожої армії та розпалювання партизанської війни. Попри те, що у документі не йшлося про роль і місце органів НКВС і НКДБ, але їхня участь мала на увазі автоматично. Постановою від 29 червня 1941 року було створено Особливу групу при наркомові внутрішніх справ [19, с.22-23]. Одним із завдань групи була організація партизанської боротьби у тилу противника. Начальникам усіх служб та підрозділів НКВС наказом для наркомату було зобов'язано надавати Особливій групі сприяння людьми, технікою, озброєнням для розгортання розвідувально-диверсійної роботи у тилу німецьких військ [25, с.197-198].

6 липня 1941 року Президія Верховної Ради УРСР, Раднарком УРСР, ЦК КП(б)У оприлюднили звернення до українського народу, в якому закликали створювати партизанські загони, посиляючись на традиції українських партизанів. Водночас велася робота щодо створення органів керівництва партизанським рухом [26, с.6].

18 липня директива від 29 червня була доповнена постановою ЦК ВКП(б) про організацію боротьби в тилу ворога. У ній партійні організації повинні були надати партизанській боротьбі *“найширший розвій і бойову активність”*. Таким чином, уже в перший місяць війни вищі ешелони влади намагалися закласти основи партизанської боротьби, політичне та ідеологічне керівництво якою мала очолити комуністична партія. Проте, як показали перші місяці війни, для організації широкомасштабного й ефективного партизанського руху ні партійно-радянське керівництво СРСР, ні органи держбезпеки, ні військове командування виявилось фактично не готовим. У перші місяці війни вся діяльність, пов'язана з організацією партизанського руху, укомплектуванням створюваних формувань кадрами і оснащенням їх зброєю, часто мала імпровізований характер. Внаслідок невирішення питання про централізацію керівництва партизанською боротьбою займалися паралельно, як вказувалося, партійні організації (ЦК національних компартій, обкоми, міськкоми і райкоми партії), органи НКВС (наркомати внутрішніх справ союзних республік, їхні обласні, міські та районні відділи), військові ради і політуправління фронтів, політичні та розвідувальні відділи армій. Координація дій на вищому рівні була відсутня. Що стосується НКВС, то ці органи бачили свою головну мету у веденні диверсійно-терористичної роботи спеціально підготовленими кадрами на окупованій території, переважно у великих містах і населених пунктах. 30 червня 1941 р. на засідання Політбюро ЦК КП(б)У були запрошені відповідальні працівники апарату ЦК, Раднаркому УРСР, НКВС. Серед розглянутих питань йшлося про *“створення партизанських загонів, підпілля і диверсійних груп”*. На створену за підсумками наради Оперативну групу на чолі з М.Співаком покладалася завдання організації мережі нелегальних партійних організацій, створення партизанських загонів, підбір і підготовка кадрів для боротьби в тилу ворога. Загальне керівництво згаданою групою здійснювали секретарі ЦК КП(б)У М.Бурмистренко і Д.Коротченко. Була забезпечена співпраця з 4-м управлінням НКВС УРСР і військовими радами Південно-Західного і Південного фронтів. Паралельно з партійними комітетами відповідні заходи здійснювалися за

лінією НКВС. Вже 25 червня 1941 р. відповідно до наказу з Москви при НКВС УРСР та його обласних управліннях були створені оперативні групи для боротьби з парашутними десантами і диверсантами противника, на які покладалися і завдання організації партизанських загонів. Через деякий час, а саме 25 серпня 1941 р., згадані оперативні групи були реорганізовані в 4-ті управління (відділи) з організації і керівництва бойовою діяльністю винищувальних батальйонів, партизанських загонів і диверсійних груп. До обов'язків цих органів входило керівництво створенням і бойовою діяльністю винищувальних батальйонів, партизанських загонів, диверсійних груп; організація живого і технічного зв'язку з партизанськими загонами і диверсійними групами, які діяли у ворожому тилу; організація розвідки в районах майбутніх дій загонів і груп; забезпечення партизанських формувань зброєю, набоями, технікою, продовольством та одягом. 4-те управління НКВС УРСР очолив заступник наркома внутрішніх справ Т.Строкач [12, с.27, 29-31].

З 5 липня 1941 року розпочалася організація партизанського руху в окупованих районах УРСР. За дорученням ЦК КП(б)У заступник наркома внутрішніх справ УРСР Т.Строкач і начальник оперативної групи НКВС генерал-майор Петров терміново приступили до формування партизанських полків та диверсійних груп з числа працівників органів внутрішніх справ і міліції, які мали діяти у ворожому тилу на київському та уманському напрямках, де точилися найзапекліші бої. Впродовж 18-24 липня 1941 року було завершено створення 1-го і 2-го партизанських полків НКВС у складі 10 батальйонів кожний (понад 2 тис.). Бойове завдання обом формуванням щодо дезорганізації тилу ворога методами активної партизанської боротьби було поставлено відповідними наказами командування Південно-Західного фронту за особистим підписом генерал-полковника М.Кирпоноса, секретаря ЦК КП(б)У М.Хрущова і генерал-лейтенанта М.Пуркаєва. Перший партизанський полк на чолі з О.Чеховим кількістю 6 батальйонів був спрямований для дій у тилу німців на території Житомирської області. Другий партизанський полк під проводом Платонова, а згодом В.Щедрина, кількістю 6 батальйонів наказали діяти у південно-східній Київщині. 5 вересня на базі 1-го і 2-го батальйонів 2-го партизанського полку з числа добровольців зі Сталінської області було організовано 12 партизанських загонів кількістю 437 бійців. Формування 3-го партизанського полку не було завершено [12, с.35]. Партизанські полки діяли у районах Новоград-Волинського, Корсуня, Городища, Черкас. Погано забезпечені зброєю, продовольством, радіозв'язком, ці загоны не змогли виконати поставлених завдань. Під Олевськом загинув команди першого партизанського полку Є.Чехов. Командир 2-го партизанського полку Є.Щербина потрапив до німецького полону і був страчений у Черкасах [6, с.170].

Зусиллями НКВС у Сталінській області у вересні 1941 року були сформовані 167 партизанських загонів чисельністю 2196 бійців, 112 диверсійних груп чисельністю 316 осіб і 241 розвідагентури. Крім цього, для диверсійної роботи на залізничному транспорті Південно-Донецької і Північно-Донецької залізниць була створена 101-ша диверсійна група і залишено 112 агентів. Для загонів, що залишилися в межах Сталінської області, у кожному районі для кожного загону окремо були створені склади-схованки, де закладено зброю з розрахунку на кожного бійця загону. У подальшому активними діями на території області відзначилися партизанські загоны, створені дорожньо-транспортним відділом НКВС Північно-Донецької залізниці під керівництвом Б.Смолянова та Г.Іщенко [30, с.404].

Часом керівництво не уявляло всієї складності і труднощів партизанської боротьби. У Сніжнянському районі Сталінської області секретар райкому і начальник райвідділу НКВС на скарги одного з командирів про низький рівень підготовки та озброєння загону закликали озброюватися сокирами і ховатися від німців у кущах, бо на кожен куш вони уваги не звертатимуть [17, с.441].

За деякими даними, за період з червня по вересень 1941 року НКВС УРСР підготував і перекинув у тил ворога 122 партизанські загони чисельністю 5,8 тис. бійців. На 1 жовтня 1941 р. в областях УРСР було сформовано 738 партизанських загонів (26 257 чол.) і 191 диверсійна група (1374 чол.). Інтенсивно велася організація винищувальних батальйонів, які мали переходити на форми партизанської боротьби. На початок липня 1941 р. в Україні сформовано 657 батальйонів (160 тис. чол.) і понад 18 тис. груп сприяння (понад 200 тис.). За даними на 10 серпня 1941 року в 10 областях України було сформовано 66 партизанських загонів та 800 груп для допомоги партизанам (14 390 чол.). В проєкті циркуляра наркома ВС УРСР В.Сергієнка (вересень 1941 р.) до начальників обласних управлінь НКВС відзначалося, що робота зі створення на базі цих формувань партизанських загонів була проведена в цілому недостатня. Чимало винищувальних батальйонів виявилось недієздатними і при наближенні ворога відступали зі своєї території. Дії партизан мало впливали на фронт. У розмові з представником 4-го управління НКВС УРСР командуючий 5-ю армією Південно-Західного Фронту генерал-майор М.Потапов у серпні 1941 р. сказав, що партизани нічого не роблять, а сидять у лісі і чекають приходу Червоної армії [12, с.36].

Крім згаданих організаційних заходів щодо створення партизанських чи диверсійних формувань за лінією НКВС, згідно з Наказом №00882 від 5 липня 1941 року була створена Особлива група, що підпорядковувалася безпосередньо НКВС, але до її штатної структури не входила. Очолив цю групу старший майор держбезпеки Павло Судоплатов, а його заступниками стали Наум Ейтінгон та Микола Мельников. Офіційно Особлива група увійшла до структури центрального апарату НКВС 3 жовтня 1941 року. До завдань групи відносилися: ведення партизанської війни, розвідка, створення агентурної мережі на окупованих теренах та інші. Наприкінці серпня 1941 р. оперативні групи місцевих органів державної безпеки були перетворені на 4-ті відділи Управління НКВС прифронтових республік, країв, областей, оперативно підпорядковані Особливій групі. У цей час Верховне командування та керівництво НКВС СРСР конкретизувало і деталізувало завдання щодо діяльності Особливої групи: збір розвідданих, диверсійна робота, контррозвідувальні заходи, ліквідацію тих, хто співпрацює з німцями. Ставилося за мету забезпечувати партизанські загони від проникнення ворожої агентури. З огляду на розширення об'ємів роботи щодо організації партизанського руху Особлива група 3 жовтня 1941 р. згідно з Наказом НКВС СРСР №001435 *“Про організацію 2-го відділу НКВС СРСР”* була реорганізована у самостійний відділ НКВС. Четверті відділи обласних та республіканських підрозділів знаходилися в оперативному підпорядкуванні Другого відділу. Підпорядковувався цей відділ з П.Судоплатовим на чолі безпосередньо Л.Берії. До завдань цієї структури відносилися агентурна, диверсійна, розвідувальна робота, розробка методичних посібників для розвідників і диверсантів. 18 січня 1942 р. з огляду на розширення діяльності партизанських загонів та диверсійних груп Другий відділ було перетворено на Четверте управління НКВС СРСР, яке очолив П.Судоплатов. З ініціатииви Л.Берії у складі наркоматів внутрішніх справ України та Білорусії створювалися власні 4-ті управління. До їх завдань відносилися розвідувальна, контррозвідувальна, диверсійна робота [14, с.305-309].

За словами П.Судоплатова: *“Ми відразу ж створили військове з’єднання Особливої групи - окрему мотострілецьку бригаду особливого призначення (ОМСБОП НКВС СРСР), якою командували у різний час Григор’єв і Орлов. За рішенням ЦК партії та Комінтерну усім політичним емігрантам, що знаходилися в Радянському Союзі, було запропоновано вступити до цього з’єднання Особливої групи НКВС. Бригада формувалася у перші дні війни на стадіоні “Динамо”. Під своїм проводом ми мали понад двадцять п’ять тисяч солдатів та командирів, з них дві тисячі іноземців - німців, австрійців, іспанців, американців, китайців, в’єтнамців, поляків, чехів, болгар і румунів. У нашому розпорядженні знаходилися кращі радянські спортсмени, у тому числі чемпіони з боксу та легкої атлетики - вони стали основою диверсійних формувань, що їх надсилалися на фронт і закидали у тил ворога”* [25, с.198]. Насправді війська Особливої групи при наркоматі внутрішніх справ СРСР були створені ще 27 червня 1941 р. Протягом наступних років (1942-1944) загони і спецгрупи бригади були закинуті майже до всіх окупованих областей РРФСР, України, Білорусії, Північного Кавказу. На початку 1943 року ОМСБОП була перейменована на Загін особливого призначення при НКВС-НКДБ СРСР. Ця військова частина призначалася для розвідувально-диверсійної роботи в тилу ворога [6, с.144, 147].

Органи НКВС, посилаючи загони і диверсійні групи, мало турбувалися про встановлення надійного зв’язку, не координувало свої дії з іншими центрами партизанського руху. Крім того, прослідковується тенденція органів безпеки тримати під контролем весь партизанський рух. З кінця листопада 1941 р., коли першому секретареві ЦК КП(б)Білорусії П.Пономаренку було доручено терміново взятися до організації Центрального штабу партизанського руху. Проте цей проект не був втілений з огляду на доповідну записку наркома ВС Л.Берії, котрий зумів переконати Й.Сталіна, що керівництво партизанським рухом він може здійснювати сам *“без спеціального штабу”* [12, с.39]. Як вказує дослідник А.Чайковський, якщо територіальні партійні комітети й *“партизанські”* відділи (відділки) політорганів діючою армією часто могли порозумітися між собою, то органи НКВС співпрацювати не бажали. Наприклад, партизанським загонам, сформованим Харківським управлінням НКВС, було заборонено підпорядковуватися військовим частинам і виконувати завдання їхніх командирів, бо, на думку керівництва цього управління, армійські структури привласнюють у такий спосіб чужу славу [27, с.93]. Досягати компромісу щодо керівництва партизанською боротьбою вдавалося лише у виняткових випадках. Зокрема, у листопаді 1941 року за рішенням Ради Південно-Західного фронту було створено оперативну групу для керівництва партизанським рухом і організації підпільних партійно-комсомольських осередків. Її очолив секретар ЦК КП(б)У М.Співак. До цієї групи увійшли партійні функціонери, військові фахівці та співробітники НКВС [27, с.93].

Упродовж березня 1942 року до ЦК КП(б)У надійшло кілька доповідних записок від НКВС УРСР про стан партизанської боротьби. Наголошувалося на все більшій неузгодженості у діях тих органів, якими керують партизанським рухом. Наводилися такі явища: перекидання партизанських загонів за лінію фронту здійснюється нерідко некомпетентними особами з числа армійських політпрацівників, трапляються випадки перехоплення партизанів одними органами в інших, військові ради армій і фронтів відмовляють НКВС у виділенні літаків, органи НКВС не мають можливості забезпечити свої партизанські загони засобами радіозв’язку. На підставі цих інформацій, за дорученням ЦК КП(б)У Т.Строкач, І.Сиромолотний та Л.Дрожжин

підготували 12 квітня 1942 р. проект постанови про стан керівництва партизанським рухом на окупованій території. З метою усунення дублювання і паралелізму в роботі керівництва партизанським рухом вважалося доцільним покласти на 4-те управління НКВС УРСР формування, підготовку і керівництво оперативно-бойовою діяльністю партизанських загонів і диверсійних груп. 4-те Управління НКВС УРСР зобов'язувалося ставити оперативно-бойові завдання партизанам, що знайшло відбиток у плані-календарі роботи Управління НКВС, затвердженому наркомом внутрішніх справ УРСР В.Сергієнком [12, с.40]. ЦК КП(б)У виходив з того, що більшість партизанських загонів, які мали зв'язок з неокупованими землями, підпорядковувалися НКВС. Таким чином НКВС зміцнювало свої позиції [27, с.94]. Проте постанови не були схвалені, оскільки подібні рішення мали затверджуватися лише центральними органами ВКП(б), НКО та НКВС. У суперечці щодо керівництва партизанським рухом партійні органи зміцнили свої позиції.

30 травня 1942 року постановою Державного комітету оборони при ставці Верховного головнокомандування було створено Центральний штаб партизанського руху на чолі з П.Пономаренком. Український штаб партизанського руху, створений 20 червня, очолив Т.Строкач. У спільному наказі начальникам управлінь НКВС УРСР в.о. наркома внутрішніх справ майора держбезпеки С.Савченка та начальника УШПР майора держбезпеки Т.Строкача від 7 липня 1942 року зазначалося, що керівництво партизанською боротьбою відтепер здійснюється УШПР, а УНКВС негайно має передати за територіальністю начальникам відповідних оперативних груп, фронтів та армій усі партизанські загони, що знаходяться як за лінією фронту, так і в тилу противника. Тобто партизанські загони з підпорядкування НКВС передавалися до УШПР [22, с.14-15].

Оцінюючи діяльність з розгортання партизанського руху за перший рік війни, В.Адріанов писав, що в Україні з серпня 1941 р. до 26 липня 1942 р. органи держбезпеки залишили в тилу і перекинули 778 партизанських загонів 622 диверсійні групи (28 753 чол.). Але станом на 25 серпня 1942 р. підтримувало зв'язок лише 216. 90 відсотків партизанських загонів, винищувальних, диверсійних і розвідувальних груп було підготовлено і залишено у тилу ворога чи перекинуто туди органами НКВС-НКДБ [6, с.82-83]. За іншими даними, з початку війни до літа 1942 р. з 1565 партизанських загонів і груп (34 979 чол.) в Україні до 10 червня 1942 р. на зв'язку лишалось всього 110. Вижило 7% [19, с.67]. Російський дослідник О.Попов вказує, що в Україні у перший рік війни з усіх формувань лише незначна їх кількість мала зв'язок з *"Великою землею"* [19, с.61]. 6 березня 1942 року нарком внутрішніх справ УРСР В.Сергієнко направив секретареві ЦК КП(б)У Д.Коротченку доповідну, в якій зазначалося, що з серпня 1941 року до 1 березня 1942 року НКВС УРСР сформував 1874 партизанських загони чисельністю 29307 та заслав у тил ворога 776 агентів-одинаків та зв'язкових з партизанськими загонами - понад 30 тисяч чоловік. У доповідній записці НКВС СРСР повідомлялося, що на 1 травня 1942 року в Україні діє 37 партизанських загонів з 1918 учасниками [22, с.11]. Тобто йдеться про 7% партизанів, що вижили. І.Старінов подає інформацію, що в Україні на 26 червня 1942 року із 778 партизанських загонів діяло лише 22 (3310 чоловік) [24, с.118]. За даними УШПР, у червні 1942 року у нього на зв'язку перебувало лише три партизанські з'єднання (16 загонів) та 14 окремо діючих загонів, загальна чисельність яких становила 4043 бійця [26, с.11]. Попри невелику розбіжність цифр, без сумніву можна сказати, що перший рік війни був вельми невдалим для розгортання червоного

партизанського руху. Як свідчать цифри, населення на окупованих німцями територіях не поспішало йти до партизанських загонів і підтримувати партизанський рух. Відірвані від баз постачання, не маючи чітких директив, перебуваючи у ворожому оточенні, партизанські загоны розпадалися або знищувалися противником. Що стосується “живучості” партизанських загонів, то найдієздатнішими виявилися ті, що підпорядковувалися органам НКВС. На травень 1942 року їх нараховувалося до 90% від загальної кількості партизанських загонів [6, с.82].

Попри підпорядкування партизанського руху в Україні УШПР, не слід вважати, що органи НКВС зовсім були усунуті від партизанського руху. Зі створенням УШПР кадрова проблема вирішувалася за допомогою органів НКВС УРСР, армійськими кадрами. Органи НКВС і в подальшому були досить тісно пов’язані з партизанським рухом. Л.Берія в якості члена Державного комітету оборони вимагав від Т.Строкача повсякчасної інформації про розвиток партизанської боротьби в Україні, втручався за допомогою розгалуженого апарату свого відомства в усі питання партизанського руху, вкорінював на окупованій території спеціальні органи, які виконували контролюючі і каральні функції, зокрема в партизанських формуваннях, де майже до всіх ланок проникли чекісти, що обіймали різні посади. 45% цих чекістів працювали у штабах, у тому числі і в УШПР [27, с.98-99]. У своїх спогадах П.Судоплатов подає світлину одного з агентів НКВС - нелегала Ю.Колеснікова, що діяв у з’єднанні С.Ковпака [25, с.576].

Агенти НКВС-НКДБ мали тримати під контролем морально-політичний стан у партизанських загонах. У результаті діяльності агентури НКВС до керівництва цього відомства потрапляли компрометуючі матеріали щодо діяльності партизанських загонів. Наприклад, 23 січня 1943 року Л.Берія інформує голову ЦШПД П.Пономаренка про те, що *“особовий склад 12-го батальйону Сабурова займається гультьайством, пияцтвом, тероризує й грабує радянськи налаштоване населення, у тому числі навіть родичів власних бійців”* [4, с.362]. 25 січня цього ж року у листі Л.Берія інформує П.Пономаренка, що *“До району нашої діяльності [Рівненщина - О.В.] прибув 7-й батальйон загону Сабурова. Партизани цього батальйону займаються нечуваними грабунками, бандитизмом і пияцтвом, роз’їжджають селами у формі німецьких солдатів”* [4, с.363]. Звичайно, що пильна увага з боку органів НКВС-НКДБ до того, що діється у партизанських загонах, була помітною для особового складу цих формувань і викликала негативні емоції. До осіб, які були відряджені центральними органами для роботи у партизанських загонах, на місцях ставилися підозріло з неприхованою недовірою, очевидно, вбачаючи у них агентів та інформаторів відповідних органів. Про таке становище у з’єднанні С.Ковпака інформує голову УШПД колишній політрук 5-ї групи Сумського партизанського з’єднання Мінаєв [22, с.289]. Агент *“Корнєв”* 28 березня 1943 року повідомляє керівництво УШПД про негативні висловлювання С.Ковпака на адресу чекістів: *“Коли я був на прийомі у тов. Сталіна, він мені прямо сказав - якщо будуть надсилати до Вас НКВДистів - працівників НКВС, то женіть їх звідти, їм нічого там робити”* [22, с.239]. На початку 1943 року Т.Строкач та М.Хрущов отримали від агентів, засланих до Сумського з’єднання, ряд компрометуючих матеріалів на С.Ковпака. Вірогідно, що в результаті цього було прийняте рішення про виклик Ковпака до Москви. Цей виклик у Сумському з’єднанні відхилили, написавши до УШПД, що виліт Ковпака вбачають за недоцільний [22, с.233]. Особливої поваги до органів НКВС у керівництва Сумського партизанського з’єднання і не могло бути. Відомо, наприклад, що комісар С.Руднев до війни зазнавав арешту і переслідування органами безпеки.

Контроль і втручання органів НКВС-НКДБ у діяльність партизанського руху, підпорядкованого УШПР, був викликаний не лише суб'єктивними факторами, але й рядом проблем, які УШПР самотужки розв'язати не міг. Зокрема, йдеться про неефективне керівництво партизанськими загонами з боку партійних органів, відсутність надійного зв'язку, недостатня масово-політична робота, слабкість агентурної та оперативно-тактичної розвідки, млявість діяльності деяких загонів [27, с.97]. Зрештою, у тоталітарній країні, де просякнення суспільства агентами органів державної безпеки сягало величезних масштабів, залишити "бездоглядним" партизанський рух органи НКВС-НКДБ не могли.

У 1942-1944 рр. фактично діяли 3 види червоних партизанських формувань та деякі окремі партизанські загони. Найчисленнішими були партизанські загони, підпорядковані УШПД. Крім них в Україні продовжували діяти групи й загони 4-го управління НКВС-НКДБ СРСР: загін Дмитра Медведєва, групи Миколи Прокопюка, Євгена Мірковського і Віктора Карасьова, що підпорядковувалися П.Судоплатову. Слід згадати також загони Головного розвідувального управління РСЧА. Між цими загонами дуже частими були індивідуальні чвари як всередині загонів, так і між різними загонами, що доходило навіть до сутичок [22, с.269].

Згідно з директивою НКВС СРСР від 13 липня 1942 року штабам партизанського руху не підлягали передачі розвідувально-диверсійні групи спеціального призначення, що діяли в тилу противника, розвідувальна агентура, кур'єри і зв'язкові, резиденти у німецькому тилу, а також листування партизанських формувань (зведення, донесення, доповіді, радіограми тощо) [25, с.203].

До специфічних завдань органів НКВС відносилися контррозвідувальна діяльність, що мала захистити партизанський рух від ворожої агентури. Як зазначає дослідник О.Попов: "...*викриття агентури противника у партизанських формуваннях багато в чому залежало саме від професіоналізму чекістів, що обслуговують той чи інший загін*" [19, с.127]. Для реалізації цього завдання застосовувалися такі методи, як: агентурне проникнення до спецслужб противника; оперативне спостереження за об'єктами цих служб; захоплення офіційних співробітників, агентів та документів спецслужб противника; оперативний пошук агентури противника у партизанських формуваннях; фізичне усунення тих, хто співпрацював з противником. Головним завданням чекістів була боротьба проти проникнення ворожої агентури до складу партизанських загонів. "*Лише в Україні, за даними розвідвідділу УШПД, партизанською контррозвідкою було виявлено 9883 шпигуна, зрадника чи інших пособників ворога, із них лише шпигунів гестапо*" [мова йде про поліцію безпеки і СД - О.В.] - 1998 чоловік" [19, с.183].

З метою боротьби проти проникнення шпигунів, терористів, виявлення панікерів у партизанських загонах органами державної безпеки СРСР при партизанських формуваннях з січня 1942 року діяли оперативно-чекістські групи, що виконували функції Особливих відділів у діючій армії. [19, с. 184] Протягом 1942 року 4-те управління НКВС переправило у ворожий тил 2027 розвідників-одинаків та 595 розвідувально-диверсійних груп. З них змогли повернутися неушкодженими лише 400 розвідників і 34 групи, а решта загинули чи пропали безвісти [18, с.645].

Керівництво НКВС-НКДБ вдається до спроб "*підживити*" партизанський рух своїми надійними і перевіреними кадрами. Наприклад, влітку 1943 р. до з'єднання С.Ковпака було надіслано спецгрупу майора І.Юркіна (згодом - начальник особливого відділу 1-ї Української радянської партизанської дивізії). У цей час на лєтовище

з'єднання Сабурова прибула група "Вимпел" майора І.Шилова, що прямувала під Новоград-Волинський. Для вирішення власних оперативних завдань групи ОМСБООП використовували лєтєвища з'єднання Кєвпака, Сабурєва, Федєрєва [11, с.138-139].

Алє, як зазначалєся, вєдносини мєж партизанськими загєнами, що пєдпорядковувалися рєзним вєдомствам, вєнодє набували вєдкритої вєрєжнєчє. Керєвник УШПД Т.Стєрєкач скаржився у листє голєвє ЦШПД П.Пєномарєнку, що його довєрену особу капєтана Лєгвєновє (направлений для роботи в партизанських загєнах Укрєїни) було бєзпєдставно заарєштовано Д.Ємлютєним [22, с.281] (колишний начальник Суразького райвєдєдєлу Управлєння НКВС в Орловськєї облєстє, молодший лєйтєнант держбєзпєки, керєвник рєгєональної оперативної групи 4-го вєдєдєлу на Бряньщинє) [10, с.20]. Одєн з керєвників партизанськєї групи, що пєдпорядковувалєся НКВС, М.Прєкопєук називав партизанєв з'єднання об'єднаних партизанських загєнєв Житємирськєї облєстє (командирє - І.Шитєва та І.Скубєко) "анархєстами", бєз дозволу керєвництва цьогє з'єднання зламував їхнє бази, а вєдєбраним майном дєлився з загєном вєшого чєкєста - Д.Мєдвєдєва [22, с.282-283].

Дєзнавшися про наказ О.Сабурєва щодо пєдпорядкування партизанськєго загєну вємєні Бєрєвика (спєчатку мав назву "вємєні Стєлєна") В.Ушєкову, колишний командир загєну Є.Мєрєковськєй (на той час командир партизанськєго загєну НКДБ "Хєдєки") почав пєдбурєвати партизанєв тєкєти з загєну Ушєкова. Мєрєковськєй роззбєрєював, переманєвав партизанєв з загєну вємєні Бєрєвика. На думку В.Ушєкова, цє непєдобства санкєїєнував П.Судєплатєв [22, с.310].

Мєрєвний стан у загєнах, що пєдпорядковувалися НКВС-НКДБ, як є в вєнших нєрєдко пєрєбував на низькомє рєвнє. Напєрєклад, за вєформєцєєю командирє партизанськєго з'єднання вємєні Хрущєва І.Шитєва, група з загєну НКДБ "Пєрємєжцє" (командир - Д.Мєдвєдєв) на чєлє з Пєшуном вєд нєробєства займєлася пєцєтєвом та побутєво розкладалєся. Вєдповєдального сєкрєтарє Тєртєуса вони хотєли убєти за висловлювання критичних зауважєнь [22, с.311]. Партизанськєй загєн НКДБ "Олємп" на чєлє з В.Карєсьєвим, пєрєбуваючи на початку осєнє 1943 року у лєсах Нарєвляньськєго району Полєськєї облєстє Бєлєрусєї, займєвся тим, що вєловлював дивєрсєйнє групи вєнших загєнєв є пєд страхом розстрєлу пєдпорядковував їх сєбє, зокрєма, з Партизанськєго з'єднання вємєні Щєрєса було затримєно групу Карпєнка, групу загєну вємєні Лєнєна на чєлє Домшинєм [22, с.319].

Сєрєд керєвників партизанськєго руху в Укрєїнє були вєхєдцє з органєв НКВС. Одєн з них - О.Сабурєв (колишний заступник начальника курсєв Управлєння виправно-тєрєдових таборєв є колонєй (ГУЛАГ) НКВС СРСР) [10, с.20]. Командир партизанськєго загєну НКДБ "Пєрємєжцє" Д.Мєдвєдєв у органєх ЧК-ДПУ-НКВС-НКДБ з початку 20-х рокєв. Ця лєудина бєзпєсєрєднє була причєтна до полєтичних рєпрєсєй в Укрєїнє. У 1936-37 роках Д.Мєдвєдєв пєрєбував на посадє вєспєкторє при начальнику УНКВС по Харкєвськєї облєстє. З квєтня 1938 р. - заступник начальника 3-го вєдєдєлу при Бєломєрє-Бєлтєйськомє комбєнатє НКВС СРСР, з квєтня 1939 року - начальник 3-го вєдєдєлу Норєльськєго табору НКВС. У лєстєпадє 1939 року вийшов на пєнсьє, алє з початком нємєцькє-радєвськєї вєїни у чєрвня 1941 року стає пєрацєвником Осєблєвєї групи з формувєння партизанських загєнєв НКДБ. У вєрєснє 1941 р. очєлює партизанськєй загєн НКВС "Мєтєя" у Бряньськєї облєстє та Бєлєрусєї. З чєрвня 1942 року - командир партизанськєго загєну НКВС "Пєрємєжцє" на Волинє та Пєдєллє [29, с.167, 514]. Керєвник УШПД Т.Стєрєкач тєж вєхєдєць з органєв НКВС. Як вєдно з бєїєграфєй дєяких учасників партизанськєго руху, керєвникам партизанськєго

руху довелося перекваліфіковуватися, оскільки професійними партизанами їх назвати не можна було. Попередня праця в репресивно-каральних органах і підрозділах ГУЛАГу вимагала цілком інших здібностей.

На думку І.Біласа, загін Д.Медведева “*Переможці*” існував для прикриття діяльності розвідника М.Кузнецова [3, с.169]. Історик В.Верига засуджує провокаційну діяльність командира загону та М.Кузнецова, оскільки їхня діяльність підбурювала репресії німців проти ОУН та цивільного українського населення. Зокрема, після невдалого замаху М.Кузнецова на представника німецької окупаційної адміністрації П.Драгеля, було розстріляно близько 500 українців [18, с.653-654]. Мова може вестися про непоодинокі випадки провокаційних дій з боку червоних партизанів. 5 вересня у Москві було прийнято рішення про дезорганізацію життя населення в окупованих районах. Тобто від партизанів вимагалось проводити операції та диверсії таким чином, щоб німці якнайбільше знищували заручників з числа мирного населення. Це мало повернути жителів до партизанської боротьби [20, с.316]. Колишній ад’ютант Т.Строкача Русанов, захоплений німцями у полон, на допитах розповідає, що при відступі Червоної Армії місцеві партійні організації залишали найнадійніші кадри для підпільної роботи. Їхнім завданням було вносити розлад і спрямовувати репресії німців проти населення. Одного разу Т.Строкач висловився про те, що треба зробити так, аби населення на власній шкурі відчувало, щоб його охопив відчай. Це мало повернути населення до партизанської боротьби [4, с.415-416]. Історики О.Гогун [7, с.61-70], В.Сергійчук [21, с.14-17] наводять численні факти репресій червоних партизанів проти українського населення на Волині.

Боротьба з українським націоналістичним визвольним рухом була однією з складових партизанського руху під керівництвом НКВС-НКДБ. Активні дії українських повстанців проти німців змушували радянське командування піти на переговори. Перша зустріч полковника Лукіна, капітана Брежнева з Т.Бульбою-Боровцем та кількома його людьми відбулася у вересні 1942 року на хуторах с.Стара Гута Людвипільського району. Планувалося підпорядкувати відділи Боровця радянському командуванню. Але переговори були безрезультатними. Лукін залишився при загоні Медведева в якості начальника спеціальної служби [16, с.156-159].

Українські повстанські і радянські джерела фіксують зіткнення повстанських відділів з червоними партизанськими загонами, зокрема, і з відділами, що підпорядковувалися НКВС-НКДБ. Наприклад, у березні 1943 року сталися сутички з загonom Д.Медведева [15, с.244, 249].

11 січня 1943 року начальником оперативного відділу ЦШПР полковником Соколовим був підготовлений план проведення першочергових заходів щодо посилення партизанського руху. Цей план було затверджено начальником ЦШПР П.Пономаренком 15 січня. Передбачалося здійснити передислокацію партизанських загонів з території РРФСР та БРСР до України, проведення ряду заходів щодо розкладу поліції та націоналістичних формувань на території УРСР [3, с.168-169]. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 15 липня 1943 року “*Про стан і дальший розвиток партизанського руху на Україні*” закликала активніше вести боротьбу проти націоналістичних організацій. У листопаді 1943 року фіксується поява псевдобойки, що діяли під виглядом УПА. Очолював її Боярський. Псевдобойка у кількості 16 осіб мала на меті встановити місцеперебування повстанської групи [21, с.82]. Очевидно, що за такими діями стояли органи НКВС-НКДБ. У наступні роки провокативні акції НКВС-МВС-НКГБ-МГБ з періодичними

у однострої УПА і вчиненням розправ над мирним населенням для дискредитації визвольного руху стануть поширеним явищем.

Коли Червона Армія витіснила німців з частини території Волині, партизанське з'єднання С.Ковпака було розформоване і на його базі утворені партизанську дивізію імені двічі Героя Радянського Союзу С.Ковпака, якою командував П.Вершигора [3, с.170]. У середині серпня 1944 року ЦК КП(б)У прийняв рішення про передачу в оперативне підпорядкування НКВС УРСР 1-ї Української партизанської дивізії [12, с.389]. М.Хрущов у радіограмі П.Вершигорі №991 повідомив, що дивізія не розформовується, а передається у підпорядкування НКВС УРСР *“для боротьби з німецько-українськими націоналістичними бандами”*. Партизанська дивізія у подальшому мала здійснювати каральні акції у Західній Україні для придушення національно-визвольного руху [3, с.171]. Особливих успіхів у боротьбі проти ОУН і УПА дивізія не мала. У грудні 1944 дивізію було розформовано, а частина її особового складу перейшла до НКВС [12, с.389]. Колишні партизанські командири теж згодом опинилися на керівних посадах в органах НКВС-МВС та НКГБ-МГБ УРСР. Колишній керівник УШПР Т.Строкач очолив МВС УРСР. Серед учасників боївок спецгруп псевдооунівців, організованих НКВС-МВС, що відзначалися своєю жорстокістю щодо мирного населення, було чимало колишніх ковпаківців [7, с.70]. Очевидно, що попередній партизанський досвід став їм у пригоді.

Щодо питання кількості учасників партизанських загонів під керівництвом НКВС-НКВД, питання залишається відкритим. За підрахунками на підставі документів оперативного і кадрового відділів УШПР та його представництва при фронтах, а також інших відомств, загальна чисельність партизанських сил в Україні становила 200 тисяч чоловік (лише участь 98 тисяч була підтверджена належно оформленими документами). З цього числа у липні 1941 - травні 1942 р. на обліку 4-го управління НКВС нараховувалося 33 049 [27, с.244-245]. За даними історика В.Сергійчука, станом на 13 лютого 1948 року комісія при ЦК КП(б)У, створена для перевірки діяльності радянських партизанів і підпільників, визнала такими відповідно 136 668 і 21 343 особи [8]. Порівняймо ці цифри з кількістю учасників збройних формувань, що діяли на боці Німеччини. Дослідник С.Дробязко вважає, що із загальної кількості осіб, які служили у складі вермахту, військ СС, поліції та інших воєнізованих формувань (1,2 млн. чоловік) - 700 тисяч - слов'яни, в т.ч. й українці [9, с.339]. Історик А.Боляновський вважає, що українців у військових формуваннях на боці Німеччини нараховувалося близько 250 000 чол. [5, с. 531]. Цифри свідчать про те, що українці не менш охоче (а, можливо, й охочіше) йшли до німецьких формувань, ніж до червоних партизанських загонів. За визнанням Й.Сталіна: *“Дурна політика Гітлера перетворила народи СРСР на заклятих ворогів теперішньої Німеччини”* [23, с.440]. Тобто, саме політика окупаційних властей Німеччини та її союзників сприяла розгортанню партизанського руху. *“Якщо в червні 1941 р. - червні 1942 р. серед партизанів більшу частину становили особи, мобілізовані до лав партизанського руху по лінії партійно-радянських органів, співробітники системи НКВС, а також військовослужбовці, котрі опинилися в оточенні, то вже восени 1942 р. все частіше стали приєднуватися тисячі тих, хто став об'єктом нацистських репресій”* [13, с.72]. Проте навіть після 1942 року кількість осіб, які добровільно чи під тиском обставин вступили до військових формувань Німеччини перевищувала кількість червоних партизан в Україні. Пояснити це можна більшовицькою передвоєнною політикою щодо усіх народів СРСР, в т.ч. й українців. Через це важливу, а у багатьох випадках ключову, роль щодо формування

партизанського руху в Україні відіграли саме органи НКВС-НКДБ - надійна опора комуністичного режиму у довоєнний, воєнний і повоєнний час.

Таким чином, важливу роль щодо розгортання червоного партизанського руху в Україні під час німецько-радянської війни відіграли органи НКВС-НКДБ. У 1941-1942 роках роль цих органів була визначальною. Попри формальну підпорядкованість партизанського руху УШПР з червня 1942 року, органи НКВС-НКДБ зосереджують важливі ланки діяльності цього руху під своїм контролем, прагнучи встановити суцільний контроль над діяльністю червоних партизанів шляхом делегування своїх працівників на керівні і відповідальні посади у партизанському русі, впровадження агентурного апарату, контролем окремих ланок життєдіяльності партизанських загонів (зв'язок, розвідка, контррозвідка). Врешті це призвело до поглинання органами НКВС-НКДБ у 1944 році усього партизанського руху і спрямування його на придушення національно-визвольного руху в Україні.

1. 1941 год.: В 2 кн. - Кн.1. [Сост. Л.Е.Решин и др.]. - М.: Международный фонд "Демократия", 1998. - 831 с.
2. 1941 год.: В 2 кн. - Кн.2. / [Сост. Л.Е.Решин и др.]. - М.: Международный фонд "Демократия", 1998. - 751 с.
3. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні (1917-1953): Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. / І.Г.Білас. - Кн.1. - К.: Либідь - Військо України, 1994. - 432 с.
4. Він же. Репресивно-каральна система в Україні (1917-1953): Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. / І.Г.Білас. - Кн.2. - К.: Либідь - Військо України, 1994. - 688 с.
5. Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939-1945) / А.Боляновський. - Львів: ЛНУ ім. І.Франка; Канадський інститут українських студій Альбертського ун-ту, 2003. - 686 с.
6. Боярский В.И. Партизанская война: История утерянных возможностей / В.И.Боярский. - Мн.: Харвест; АСТ, 2001. - 304 с.
7. Гогун О. Як "народні месники" мстилися народу: Комуністичний партизанський терор в роки радянсько-німецької війни / Олександр Гогун // Український визвольний рух. - Збірник 4. - Львів: МС, 2005. - С.61-70.
8. Дорош Є. "Якби Сталін погодився на пропозиції Хрущова, в Україні була б Холмська область" / Євген Дорош // Україна молода. - №3966. - 2010. - 28 жовтня.
9. Дробязко С.И. Под знаменами врага. Антисовестские формирования в составе германских вооруженных сил 1941-1945 гг. / С.И.Дробязко. - М.: Эксмо, 2004. - 608 с.
10. Жуков Д.А. 29-я гренадерская дивизия СС "Каминский" / Д.А.Жуков, И.И.Ковтун. - М.: Вече, 2009. - 304 с.
11. Зевелев А.И. Бригада особого назначения / А.И.Зевелев // Малая война. Организация и тактика боевых действий малых подразделений: хрестоматия / [Сост. А.Е.Тарас]. - Мн.: Харвест, 2003. - 512 с. - С.114-164.
12. Кентій А. Війна без пощади і милосердя. Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941-1944) / А.Кентій, В.Лозицький. - К.: Генеза, 2005. - 408 с.
13. Кентій А. Радянські партизани 1941-1944: світло і тіні / Анатолій Кентій, Володимир Лозицький. - К.: ПП Н.Брехуненко, 2010. - 80 с.
14. Колпакиди А. КГБ / Александр Колпакиди, Александр Север. - М.: Яуза: Эксмо, 2010. - 784 с.
15. Motyka G. Ukrainiska partyzantka 1942-1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukrainkiej Powstanczej Armii / Grzegorz Motyka. - Warszawa: Instytut Studiów Politycznych, Oficyna Wydawnicza Rytm, 2006. - 728 s.
16. Петренко Р. Слідами армії без держави / Роман Петренко. - К.-Торонто: УВС, Дослідний інститут "Студіум", 2004. - 272 с.
17. Петровський В.В. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В.В.Петровський, Л.О.Радченко, В.І.Семененко. - Х.: ВД "Школа", 2007. - 592 с.
18. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст. Історичні нариси / Д.В.Архієрейський, О.Г.Бажан, Т.Б.Бикова та ін. - К.: Наукова думка, 2006. - 952 с.
19. Попов А. Диверсанты Сталина. Деятельность органов Госбезопасности СССР на оккупированной советской территории в годы Великой Отечественной войны / А.Попов. - М.: Яуза, Эксмо, 2004. - 512 с.

20. Семененко В.І. Історія України: Прихована правда: Від козацьких часів до сьогодення / Валерій Іванович Семененко. - Х.: ВД "Школа", 2009. - 400 с.
21. Сергійчук В. Наша кров - на своїй землі / Володимир Сергійчук. - К.: УВС, 2000. - 88 с.
22. "Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...". Красные партизаны Украины, 1941-1944: малоизученные страницы истории. Документы и материалы / [Авт. сост.: А.Гогун, А.Кентий]. - Киев: Украинский издательский союз, 2006. - 430 с.
23. Солонин М. 22 июня. Анатомия катастрофы / М.Солонин. - М.: Яуза, 2009. - 480 с.
24. Старинов И.Г. Ошибки партизанской войны / И.Г.Старинов // Малая война. Организация и тактика малых подразделений: хрестоматия / [Сост. А.Е.Тарас]. - Мн., 2003. - 512 с. - С.165-177.
25. Судоплатов П.А. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930-1950 годы / П.А.Судоплатов. - М.: ОЛМА-ПРЕСС, 1997. - 688 с.
26. Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941-1945): Наук.довід. вид. / [Авт.-упоряд.: О.В.Бажан, А.В.Кентій, В.С.Лозицький та ін.]. - К.: Парламентське вид-во, 2001. - 319 с.
27. Чайковський А.С. Невідома війна: (Партизанський рух в Україні 1941-1944 рр. мовою документів, очима істориків) / А.С.Чайковський. - К.: Україна, 1994. - 255 с.
28. Чуев С. Украинский легион / С.Чуев. - М.: Яуза, 2006. - 544 с.
29. Шаповал Ю.І. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю.Шаповал, В.Пристайко, В.Золотарьов. - К.: Абрис, 1997. - 608 с.
30. Шевченко А. До питання про участь співробітників дорожніх відділів НКВС УРСР у партизанському русі в роки Великої Вітчизняної війни / А.Шевченко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - №1(20). - К., 2003. - С.403-410.

Вовк А.В. Красное партизанское движение в Украине и органы НКВД-НКГБ (1941-1944 гг.)

В статье идет речь об участии органов НКВД-НКГБ в развертывании красного партизанского движения в Украине в 1941-1944 годах. Отдельное внимание автор уделит роли органов безопасности и органов внутренних дел в основании красного партизанского движения, желанию держать его под контролем. Автор рассматривает деятельность отдельных партизанско-диверсионных групп и отрядов, контролируемых НКВД-НКГБ.

Vovk O.V. Red partisan motion in Ukraine and organs of NKVD-NKGB (1941-1944)

In the article speech goes about participating of organs of NKVD-NKGB in development of red partisan motion in Ukraine in 1941-1944. Separate attention an author spared the roles of organs of safety and organs of internal affairs in foundation of red partisan motion, to the desire to hold him under control. An author examines activity of separate partisan-diversionary groups and detachments, controlled NKVD-NKGB.

ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

ДЕГТЯРЬОВ С.І.

ОПИСИ СІЛ ВЕЛИКИЙ САМБІР ТА МАЛИЙ САМБІР 1760 р.

У публікації подається уривок з маловідомого документа, датованого 1760 р., який містить опис сіл Великий Самбір та Малий Самбір. Зроблено короткий огляд історії цих населених пунктів.

Цінним джерелом до вивчення історії тих чи інших регіонів, населених пунктів є їхні описи за різні хронологічні періоди. І чим детальніший опис, тим більше інформації ми можемо використати для відтворення історичного минулого краю. Мета, з якою складалися описи була неоднаковою, вона визначала і його інформаційне наповнення.

Протягом XVIII-XIX ст. в Російській імперії з'являється ціла низка різноманітних описів (військово-статистичних, топографічних та ін.), які містять дані про повіти, губернії, намісництва. Велика їх частина була опублікована. Основна мета більшості з них - надати максимально повні відомості про всі території, що входили до складу імперії, для більш ефективного і раціонального управління ними. Такі описи часто містили короткий історичний нарис про ті чи інші землі, детальну інформацію про природні ресурси, адміністративний поділ, місцеві органи влади й управління, населення тощо. Залежно від конкретного призначення, описи могли містити й інші відомості. Але у таких описах здебільшого наводилася узагальнююча інформація по регіонах. Детальних даних про окремі населені пункти тут, як правило, не наводилося, не було і відомостей про конкретних людей, які тут мешкали.

У даній публікації ми представляємо опис сіл Великий Самбір та Малий Самбір. Хоча ми вже зазначали про зовнішній вигляд документу, що містить наведений нижче опис, повторимо, що він представляє собою переплетену книгу великого формату у шкіряній обкладинці. Обсяг книги 160 аркушів (вступна частина подана на окремому пронумерованому аркуші, а всі інші пронумеровані від арк.1 до арк.159). Наш опис розпочинається з аркуша 32 і закінчується зворотнім боком аркуша 49 [4, арк.32-49зв]. Нагадаємо також, що документ, уривок з якого представлений нами, датується 1760 р. і був складений у зв'язку з пожалуванням імператрицею Єлизаветою І гетьману К.Г.Розумовському м.Батурин та м.Почеп з їхніми повітами. Тут містяться детальні описи 21 населеного пункту. Описи двох з них - м.Батурин та с.Алтинівка, нами вже були опубліковані [1; 2].

Існує й більш ранній опис сіл Великий та Малий Самбір. Він був складений під час проведення у 1726 р. ревізії м.Батурин та всіх населених пунктів, що перебували у віданні т.зв. батуринської ратуші. У цьому документі названі села разом з ланами й сіножатами згадуються як надані гетьману І.С.Мазепі "на кухню та булаву", тобто належали до безпосередньо гетьманських володінь. Відносилися вони до Красноколядинської козацької сотні [6, с.102].

Про пізніші детальні описи цих населених пунктів нам не відомо. У даному документі міститься велика кількість відомостей про мешканців Великого і Малеого Самборів, їхнє матеріальне становище тощо. Згадуються тут також великосамбірська Миколаївська церква та Покровська церква Малеого Самбора.

Самі села відомі досить давно. В "Історії міст і сіл Української РСР" зазначено, що Великий Самбір був заснований приблизно на початку XVI ст. [3, с.283, 286-287]. З кінця цього ж століття він перебував під владою Польщі. Малий Самбір був

заснований дещо пізніше. Натомість О.М.Лазаревський писав про більш ранню історію саме Малого Самбора. Він називав це село також “старим Самбором” і вважав, що воно виникло раніше за Великий Самбір [5, с.288.].

Назви сіл походять від міста Самбір, розташованого у Галичині. Саме там представники князя Яреми Вишневецького вербували людей для поселення на Лівобережжі, на території т.зв. Вишневецьчини. На думку О.М.Лазаревського, Малий Самбір став так називатися після того, як занепав і прийшов у запустіння в результаті “гетманских междоусобиц, последовавших после смерти Б.Хмельницкого”. Причому вчений вказує, що саме вихідці з Малого Самбору заснували неподалік новий Самбір, більший за розміром, який і отримав назву Великий [5, с.288.].

На 1666 р. у Великому Самборі нараховувалося 32 селянських двори, у Малому - 13. За переписом 1740 р., у Великому Самборі було 57 селянських і 59 козацьких дворів, а у Малому - відповідно 20 і 39. У той час тут існував кінний завод. Згідно з пропонуванням у даній публікації описом 1760 р., у Великому Самборі налічувалося понад 140 дворів (це з урахуванням дворів, що знаходилися у слободі Торговицькій, яка відносилася до Великого Самбору), де мешкало біля 840 жителів, а у Малому Самборі - понад 70 дворів з більш, ніж 400 жителями.

Відомий церковний діяч, історик Філарет (Гумілевський) вказує, що за часів Я.Вишневецького, якому належали ці землі, Великий Самбір став центром староства, до якого увійшли окрім обох Самборів також села Голенка, Корибутове й Дептівка. При цьому він посилається на роботу М.А.Маркевича, де вказано на те, що у 1724 р. до гетьманських володінь належало “староство Великосамборское, а в нем села: Великий Самбор, Мальный Самбор, Голенка, Корибутов, Дептовка” [7, с.399]. Натомість О.М.Лазаревський називає центром Самбірського староства Малий Самбір. Коли гетьман І.Самойлович надав т.зв. гетьманському дворянину І.Мазепі Малий Самбір, саме останній, вже ставши гетьманом, приєднав до нього села Великий Самбір і Корибутів і започаткував Самбірське староство, яке у свою чергу увійшло до складу Батуринської волості. А вже набагато пізніше до цього староства були включені села Дептівка, Голенка, Дмитрівка, Рябухи та інші [5, с.288, 291].

Після смерті Гетьмана І.Скоропадського Самбірське староство було передане в розпорядження Малоросійської колегії. У 1726 р. Батуринську волость, до якої відносилися і обидва Самбори, отримав московський князь Олександр Меншиков. Після його заслання у 1727 р. цю волость було повернуто до казни. У 1760 р. ця територія була подарована останньому українському гетьману К.Г.Розумовському.

Пропонований уривок подаємо, максимально зберігаючи пунктуацію та орфографію оригіналу. Не використовуємо літеру “еры”, а літеру “ять” замінено на сучасну “е”. У круглих дужках вказуємо нумерацію аркушів оригінального документу, у квадратних - відмічені місця, які нами не були прочитані.

1. Дегтярьов С.І. Матеріали до історії села Алтинівка / С.І.Дегтярьов // Краєзнавство: науково-методичний та практичний аспекти. Матеріали краєзнавчої науково-практичної конференції (8-10 червня 2010 р., Суми). - Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти. - Суми: РВВ СОІППО, 2010. - С.44-46.

2. Дегтярьов С.І. Маловідомий опис м.Батурин 1760 р. / С.І.Дегтярьов // Сумський історико-архівний журнал. - Вип. VIII-IX. - Суми, 2010. - С.32-66.

3. Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. - Сумська область / Гол. ред. колегія: Тронько П.Т. (голова) та ін. - К., 1973. - 696 с.

4. Конотопський краєзнавчий музей ім. О.М.Лазаревського. - №ПП-I-72. - 160 арк.

5. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. - Т.3. Полк Прилуцкий / А.М.Лазаревский. - К., 1902. - 426, XXIII, [3] с.

6. Ситий І.М. "Мазепина книга" / І.М.Ситий. - Режим доступу. - http://www.siver-litopis.cn.ua/konf/muz_tarn/skarb_3.pdf - С.100-107.

7. *Филарет (Тумилевский)*. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. - Кн.6. Уезды Новгородсеверский, Сосницкий, Городницкий, Конотопский и Борзенский. - Чернигов: Земская Типография, 1874. - 546 с.

(Арк.32.)

село великий самбор

Церковь во имя святителя Николая¹ вновь строится, при ней поп Иван Андреев в его жилом дворе хат три, поля пахотного имеет на десять ден, лесу один день, лошадей двое, волов четыре;

в том селе подданные

двор Артема Стецюка, у него жена Евфимия, сын Василь, поля пахотного на шесть день, леса на один день, лошадь одна, вол один;

двор Семена Павлюченка, у него жена Анна, сын Осип, дочь една, поля пахотного на три дня, леса на день, лошадь одна, волов двое;

двор Грицка Ермака, у него жена Татьяна, с ним же в одной хате живет дядя его Иван, у него жена Дария, дочь една, в обоих их поля пахотного на четыре дня, леса на день, лошадь одна, вол один;

двор Ивана Братуся, у него жена Зеновия, сын Никифор, на том же дворе в другой хате живет братанична вдова Мария, у нее дочь одна, у Братуся поля пахотного на пять ден, лошадь одна, вол один;

двор Семена Пишалки, у него жена Евдокия, сын Матвей, жена его Матвея Евдокия, дочь една, с ним же Пишалкою живет зять Матвей, у него жена Татьяна, во всех их поля на шесть дней, леса на день, лошадь одна, вол один;

двор Никиты и брата его Ивана Пишалок, у Никиты жена Евдокия, у Ивана жена Стеха, сын Максим, дочь една

(Арк.32зв.)

на том дворе хат две, поля пахотного на двадцать ден, леса на один день, лошадей трое, волов трое;

двор Стефана Савченка, жена его Домна, дочь една, с ним же живет сын его Демко, у него жена Ирина, у них поля пахотного на девять ден, лошадь одна, вол один;

двор удовы Марии Савченковой, с нею в одной хате живет сын ее Данило, у него жена Евфимия, поля пахотного на шесть ден;

двор Корнея и Моисея Савченков, у Корнея жена Марина, сын Сергей, дочь една, у Моисея жена Параска, дочь одна, на том же дворе в другой хате живет подсосудок их Федор, у него жена Улияна, сынов два Денис и Апанас, у них поля пахотного на десять ден, лесу на один день, лошадь одна, волов два;

двор Якима Деркача, жена его Мария, сын Алексей, дочь одна, на том дворе хат сем, в одной живет он Яким Деркач, в другой Карп, жена его Васся, сын Иван, в третьей Иван, жена его Кулина, в четвертой Леско, жена его Евдокия, в пятой Никифор, жена его Анна, в шестой Иван, жена его Агрипина, все вышеписанного Якима Деркача братья, а в семей хате живет вдова умершего брата их жена, во всех их поля пахотного на тридцать ден, лесу на пять ден, лошадей пятеро, волов шесть;

двор Никиты Ворушили, у него жена Феодосия, сын Иван, дочь одна, с ним в другой хате живет Лаврин Мазковый, у него жена Матрона; безгрунтовые;

хата бездворная Демка Ткача, он и безгрунтовой;

(Арк.33.)

двор Каленика, Василя, Леска, Михайлы и Яроша Демидовых, у Каленика жена Улияна, у Василя Марина, у Леска Мария, сын Моисей, у Михайлы жена Катра, дочь одна, у Яроша жена Евфросиния, сын Тарас, хат пять, поля пахотного на двадцать ден, лошадей пять, волов шесть;

двор Тишка и Грицка Демочков, в Грицка жена Прося, сын Петро, поля пахотного на десять ден, конь один, волов два;

двор Василя Демочки, у него жена Парася, сын Грицко, дочь одна, поля пахотного на десять день, лошадь одна, волов два;

двор Панка Кондратенка, у него сын Панко, жена его Катра, с ним же в другой хате живет братанич его Грицко, у него жена Христина, сын Яков, поля пахотного на пятнадцать день, лошадей пятеро, волов четыре, у него Кондратенка мельница ветреная;

двор Семена Мирочника, хат три, с ним живут два сына женатые Василь и Иван, а третьей женатой же Фома в том же селе Великом Самборе старостою, у него Мирочника поля пахотного при жилом дворе на тридцать день, мельница ветреная одна, да от Самбура верстов у четыре хутор при котором хата, в ней живет Хома Козел з сыном Василием, у Василя жена Уляна, при том хуторе пасека, в ней ульев с пчелми сто тридцать шесть, лошадей тридцать, волов рабочих двадцать, поля пахотного кроме вышеписанного на двадцать день;

двор Илли Живолупа, у него жена Евфимия, с ним же в одной хате живет Максим, жена его Агафия, поля пахотного на шесть день, волов два;

(Арк.33зв.)

двор Петра Коваленка, у него жена Домна, в нем в одной хате живет брат его Омелко безгрунтовый;

двор Хомы, Михайлы и Зенке Олейников, у Хомы жена Марина, сын Степан, дочь една, у Михайлы жена Хима, сын Федор, у Зенки жена Ефросиния, дочь една, с ними живет брат Дмитро, у него жена Настя, на том дворе хат четыре, поля на двадцать пять день, леса один день, лошадей трое, волов шесть;

двор Давида Ушкали, у него жена Варка, сын Петро, дочь една, поля на десять день, леса на один день, лошадь една, вол один;

двор Стефана Шенченка, у него жена Варвара, дочь една, с ним в другой хате живет брат его Леско, жена его Параска, поля пахотного у них на пятнадцать дней, лошадь одна, волов три;

двор Никиты Шенченка, у него жена Уляна, поля на три дня;

двор Марка Дмитренка, у него жена Мария, сын Павел, с ним живут в другой хате братья родный Леско, жена его Любовь, двоюродный Прокоп, у него жена Мария, дочь една, поля пахотного на десять день, волов два;

двор Романа и Якима Мартиненков, у Романа жена Оришка, сын Михайло, у Якима жена Пазка, на оном дворе хат две, поля на три дня, вол один;

двор Романа Тарасенка, у него жена Домна, сын Яков, с ним живет брат Фома, поля пахотного на шесть день, вол один;

(Арк.34.)

двор Герасима, Карпа и Петра Калеников, у Герасима жена Параска, сын Петр, у Карпа жена Агафия, сын Грицко, у Петра жена Евросиния, на оном дворе хат три, поля пахотного на пятнадцать день, леса на один день, лошадь одна, волов два;

хата бездворная вдовы Бутчихи, у нее сын Федор, дочь одна;
двор Апанаса, Данилы и Грицка Онопко, у Апанаса Онопки жена Ефросиния, дочь една, у Данилы жена Христина, дочь една, у Грицка жена Домна, на оном дворе хат три, поля на восемь день;

двор Никиты Лебеда, у него жена Мария, дочь една, с ним живет в другой хате брат Микита, жена его Анна, дочь една, поля пахотного на шесть день, вол один;

двор Давида Даценка, у него жена Евдокия, сын Иван, дочь една, с ним в другой хате живет брат Иван, жена его Агрипина, поля пахотного на десять день, лошадь одна, вол один;

хата бездворная Максима Голода, у него жена Пазка, дочь една;

двор Лаврина Панебрата он же и Литвиненко, у него жена Ганна, сын Трохим, поля пахотного на два дня, вол один;

двор Ивана Панебратца удов, у него сыны Семен и Павло, у Семена жена Аксенья, сын Моисей, у Павла жена Уляна, дочь една, на оном дворе хат две, поля пахотного на десять день, вол один;

(Арк.34зв.)

двор Лукяна Панебратца, у него жена Домна, сын Левко, дочь една, поля пахотного на восемь день, вол один;

двор Савки Горового он же Панебратец, у него жена Феска, дочь една, поля на девять день, вол один;

двор Якима Уса, у него жена Евдокия, сын Яков, у него Якова жена Мария, поля пахотного на десять день лошадь одна, волов два;

двор Савки Ситника, у него жена Мария, с ним живут братья, Яков, Кондрат и Павло, у Якова жена Уляна, сын Микита, у Кондрата жена Домна, сын Павел, у Павла жена Гапка, сын Козма, дочь една, на оном дворе хат три, поля пахотного на пятнадцать день, лошадь една, волов два;

двор Якова Ситника, у него жена Евдокия, дочь една, с ним живет братанич Тимош, жена его Катря, поля на пятнадцать день, лошадь една, вол один;

двор канцеляриста Ивана Мачевского, у него жена Варвара, на том же дворе подсосудки его в другой хате Федор Доленко, жена его Химка, сын Нестер, дочь Оришка, в третьей хате Иван Кучерявенко, у него Марчевского поля пахотного и сенокосу на тридцать день, волов четыре;

двор Василя Писаренка, у него жена Евфросиния, сын Панко, дочь една, поля пахотного на пятнадцать день, леса на один день, лошадь една;

двор Павла Доленка, у него жена Пазка, дочь една, поля пахотного на три дня;

(Арк.35.)

двор Матвея Мридли, у него жена Гапка, сын Игнат, жена его Пазка, другой сын Омелко, поля пахотного на десять ден, волов два;

двор Хомки Вовка, у него сын Павел, вдов, и без грунтовый;

двор рейтера² Леонтия Басова который построился на принадлежащей к самбурскому дворцу земле;

двор Харко Москаленко, у него жена Пазка, сын Яков, с ним живет подсосудок Яков Бонденко, жена его Евдокия, поля пахотного на десять день, лошадь одна, вол один;

двор Алифера Радченка удов, у него сын Нестер, жена его Катря, поля пахотного на три дня;

двор Микиты Микитенка, у него жена Водя, дочь една, лошадь одна, волов два;

двор Якова Радченка, у него жена Параска, сын Максим, поля пахотного на десять дней, лошадь одна, волов четыре;

двор Леска Певеня, у него сыны Моисей, Зенко и Иван, у Моисея жена Параска, у Зенки жена Мария, дочь одна, у Ивана жена Мария, поля пахотного на десять день, волов два;

хата бездворная Игната Мажара, у него жена Мелашка, сын Максим;

хата бездворная Вакулы Бондаренка, у него жена Татьяна;

двор Яким Пазухи, у него жена Зеновия, сын Иван, поля пахотного на три дня;

(Арк.35зв.)

двор Ивана Мажара, у него жена Гапка, сын Петро, дочь одна, с ним в другой хате живет брат Есип, жена его Оришка, сын Никифор, дочь одна, поля на десять ден, лошадь одна, волов два;

двор Данила Ковалья, у него жена Гапка сын Михайло, с ним в другой хате живет брат Степан, жена его Настасия, дочь одна и подсосудок Апанас Гаркуша, у него жена Мотра, поля пахотного на десять день, лошадей один, волов два;

двор Василя Явки, у него жена Проска, сын Иван, дочь одна, поля пахотного на пять дней, лошадь одна, вол один;

двор удовствуюющей Пазки Гирманки, сыны ее Сидор и Клим, у Сидора жена Мария, у Клима жена Марина, с ними в другой хате живет пасынок ее Пазки Тимофей, у него жена Параска, сын Иля, поля пахотного на шестнадцать день, леса на один день, лошадей двое, волов четверо;

двор Федора Шабалина, у него жена Параска, с ним живет брат Савка, жена его Водя, дочь одна, поля пахотного на десять день, вол один;

двор Андрея Алексеенка, у него жена Олена, дочь одна, с ним в другой хате живет брат Игнат, жена его Анна, сын Олифер, поля пахотного на десять день, лошадь одна, волов два;

двор Федора Дубовика, у него жена Ганна, дочь одна, с ним в другой хате живет брат Иван, жена его Праска, сын Иван, поля пахотного на десять день, лошадь одна;

(Арк.36.)

двор Кирея Шевченка, у него жена Мария, сын Семен, дочь одна, с ним живут братья Матвей, Степан и зять Ониско, у Матвея жена Ганна, у Стефана жена Мария, у Ониски жена Варка, да на том же двори живут подсосудки Степан Хмара, жена его Мария, да вдова ж Мария, на оном дворе хат шесть, поля пахотного на тридцать день, леса на два дня, лошадей четыре, волов восемь;

двор Федора Шкушаты, у него жена Зеновия, сын Иван, с ним в другой хате живет брат Лукян, жена его Оришка, сын Игнат, дочь одна, безгрунтовые;

двор Антона Давиденка, у него жена Евфросиния, сыны Андрей и Микита, дочь одна, поля пахотного на пять день, лошадь одна, вол один;

двор Ивана Лисенка, у него жена Евдокия, сын Моисей, жена его Агрипина, с ним живут братья Василь, Ярома, Семен и Иван, у Василя жена Гапка, дочери две, у Яремы жена Татьяна, сын Семен, дочь одна, у Семена жена Евфросиния, сын Данило, у в Ивана жена Евгения, сын Василь, поля пахотного на сорок ден, леса на два дня, лошадей пять, волов шесть; у него ж Ивана Лисенка мельниц две ветреных;

двор Грицка Гатича вдов, у него сыны Моисей и Василь, у Моисея жена Марина, у Василя жена Ганна, сыны Михайло и Павел, поля на десять ден, леса на один день, лошадь одна, вол один;

(Арк.363в.)

двор Романа Костюченка, у него жена Васка, сын Роман, с ним живет в другой хате брат Игнат, жена его Зеновия, поля пахотного на пятнадцать ден, лошадь една, вол еден;

двор удовы Малюшихи, с нею живет сын ее Петро, в нее поля пахотного на пять день, вол один;

двор Хвеска Малеха, у него сыны Кирил, Данило, у Кирила жена Параска, дочь една, у Данилы жена Феска, дочь една, с ними живет братанич Петро, жена его Верка, на том дворе хат три, поля пахотного на пятнадцать день, лошадей трое, волов шесть;

двор Семена Лесиченка, у него жена Мария, с ним живет зять Федор, жена его Одарка, сын Омелко, поля пахотного на три дня;

двор Дениса и Петра Хрулей, у Дениса жена Марина, сын Тарас, дочь една, у Петра жена Водя, сын Яков, с ними живет приймач [...] у него жена Мария, сын Василь, на оном дворе хат три, поля на восемнадцать ден, леса на один ден, лошадь одна, волов два;

двор Моисея, Грицка и Лаврина Прокопенков, у Моисея жена Мария, дочь една, у Грицка жена Кулина, сын Фома, у Лаврина жена Мария, сын Роман, хат две, поля пахотного на пять день, вол один;

(Арк.37.)

двор Павла Явки у него жена Павка сын Зеновий, дочь една с ним живут братаничи Фома и Никита, у Фомы жена Феска, сын Максим, у Микиты жена Феска ж, ее зять Леско, жена его Марина, дочь одна, на том же дворе живет подсуседок Андрей Роженок, у него жена Проска, на оном дворе хат четыре, поля пахотного на двадцать день, лошадей двое, волов четыре;

двор Павла Берски, у него зять Иван, жена его Кулина, сыны Андрей и Михайло, у него Михайла жена Параска, хат две, лесу на день, лошадей двое, волов два;

двор Левка и Ивана Кучом, у Левка жена Параска, у Ивана жена Мария, лошадь одна, волов два;

хата бездворная Лукяна Кучмы, у него жена Мария, безгрунтовые;

хата удовы Гордеихи, у нее сын Иван, бездворная и безгрунтовая;

хата удовы Кондратихи, сын ее Александр, бездворная и безгрунтовая;

двор шинковый, в нем живет Антон Каневский, жена его Гапка, сын Иван, дочь една, на одном дворе хат три;

двор Петра, Данилы и Микиты Дайнеков, у Петра жена Евдокия, сын Иван, дочь една, у Данилы жена Кулина, сын Игнат, у Микиты жена Татияна, хат две, поля на десять ден, лошадь одна, волов два;

двор Федора Братуся, у него жена Катря, с ним живет зять Степан, жена его Татияна, сын Иван, поля на пять день, волов два;

(Арк.373в.)

хата удовы Цибанки старицы, с нею живет зять Савка старец;

двор Марки Палеевского, у него жена Евфросиния, с ним живет Федор Селедец, у него жена Одарка, поля пахотного на десять день, леса на один день, лошадь одна, вол один;

двор Николая Некачала, жена его Гарпина, сыны, Максим, у Федора жена Уляна, у Максима жена Гапка, с ним в другой хате живет брат Гаврило, у него жена Агрипина, сын Федор, поля пахотного на пятнадцать день, леса на один день, лошадей двое, волов три, у него ж Некачала мельница ветреная;

двор Ивана Яценка, у него жена Гарпина, сын Василь, дочь една, поля пахотного на десять день, лошадь одна, вол один;
хата бездворная Андрея дядя, у него жена Татьяна, дочь една;
двор удовы Евфросинии, с нею живет зять ее Федор, у него жена Горпина, поля пахотного на пятнадцать день, лесу на один день, лошадь одна, волов два;
хата бездворная Якова Пекули, у него жена Параска, дочь една;
хата бездворная Гордея Явки, у него дочь една;

(Арк.38.)

двор Кирила Шили, у него жена Гапка, дочь Параска, поля пахотного на десять день, лошадь одна, вол один;
двор Тишка Шили, у него жена Гапка, сын Макар, жена Ганна, поля пахотного на шесть день, лошадь одна, вол один;
двор Максима Зенченка, жена его Водя, сын Иван, с ним живут брати Грицко и Савка, у Грицка жена Васка, у Савки жена Татьяна, сын Федор, поля пахотного на пятнадцать день, лошадей двое, волов два;
двор Моисея Илчника, у него жена Евдокия, с ним живет в другой хате брат Грицко, поля пахотного на десять дней, лошадь одна, вол один;
двор Ивана Полонского, у него сын Федор, жена Васка, сын Андрей, на одном дворе хат две, поля пахотного на десять день, лошадь одна вол один, у него Полонского мельница ветреная;
двор Степана Зенченка, у него жена Евдокия, сын Гордей, с ним живет в другой хате зять Василь, жена его Гапка, сын Федор, поля пахотного на десять день, лошадей двое, волов три;
двор Грицка Литаренка, у него жена Горпина, сын Никифор, с ним живет в другой хате брат Дмитро, жена его Пазка, сын Федор, поля на десять день, лошадь одна, вол один;
место пустое где жил Лукьян Андреев сын Чалого;
двор Лукяна Яловенка, у него жена Стеха, дочь Домна, с ним живут брати Михайло, Фома и Максим, у Михайла жена Ганна, дочь една, у Фомы жена Вера, у Максима жена Водя, на оном дворе хат две

(Арк.38зв.)

поля пахотного на десять день, лошадь одна, волов два;
двор Никифора Алефиренка, у него жена Мария, сын Яков, с ним живет брат Федор, жена его Евфросиния, сын Никита, поля на десять день, леса на один день, лошадь одна, волов два;
двор Ивана Тимченка, жена его Евдокия, дочь една, с ним живет удова Есипиха, у нее сын Кузьма и подсоседок Данило Сисун, у него сын Петро, хат две, поля пахотного на пятнадцать день, лошадь одна, волов два;
двор удовы Химки Яркови, с нею живет зять Кузьма Метейка, у него жена Параска, поля пахотного на три дня, вол один;
двор Тишка Хвощового, у него жена Параска, сын Дмитро, поля на шесть лошадь одна, вол один;
двор Семена Палюхи, у него жена Пазка, сын Петро, жена Акулина, с ним живет в другой хате братанич Сидор, у него жена Евдокия, поля пахотного на десять дней, волов два;
двор Прокопа Могилы, у него сыны Василь и Иван, у Василя жена Феска, сын Иван, у Ивана жена Евдокия, поля на пятнадцать день, леса на один день, вол один;

двор Кондрата Савченка, у него жена Олена, сын Иван, с ним живет брат, в другой хате Леон, жена его Хима, дочь една, поля пахотного на десять день, лошадь одна, волов два;

двор Никифора Ващенко, с ним живет сын Степан, у него жена Стеха, дочь една, поля пахотного на шесть день, лошадь одна, вол один;

(Арк.39.)

бездворная хата Семена Бадиора, у него жена Феодосия, дочь една;

двор Грицка Сидоренка, у него жена Проска, поля пахотного на шесть день, вол один;

двор Харка Белченка, жена его Пазка, сын Федор, с ним живет в другой хате брат Иван, жена его Олена, дочь една, поля пахотного на десять день, леса на день, лошадь одна, вол один;

хата бездворная Павла Долгорука, у него жена Мария, сын Гордей;

хата бездворная Карпа Лисиченка, у него жена Евдокия;

двор Семена Мотузки, у него жена Евгения, сыны у него ж Михайла, и Сидор, у Михайлы жена Гапка, поля пахотного на восемь день, вол один;

хата бездворная Семена Орапки, у него жена Екатерина, сын Устим;

хата бездворная Моисея Дейнеки, у него жена Водя, вол один;

двор Леска Даниленка, у него жена Настя, сын Стефан, с ним живет брат Петро, жена его Гапка, поля пахотного на десять день;

двор Савки Колесника, у него жена Одарка, сын Герасим, с ним живет Павел Колеменчик, жена его Оришка, на оном дворе хат две, поля на десять день, леса на один день;

двор Ивана Бренка, у него сын Марко, поля пахотного на десять день, леса на один день, лошадь одна, волов два;

(Арк.39зв.)

двор удивляющей Марии Рончихи, у нее сын Михайло, жена его Ганна, поля на десять день, леса на один день, лошадь одна, вол один;

двор Трофима Андреенка, у него жена Любовь, сыны Федор и Яско, с ним живет в другой хате брат Гордей, жена его Параска, поля пахотного на один день, волов два;

хата бездворная Федора Певена, у него жена Водя, дочь една;

хата бездворная Федора Мудрака, у него жена Водя, сын Василь, у него жена Феска;

двор шинковый собственный Его Ясновельможности;

двор Герасима Демидова, у него сын Петро, жена его Водя, на том дворе в другой хате живет подсоседок Никифор Сасков, у него жена Водя, поля пахотного на десять день, леса на один, лошадь одна, вол один;

двор Тимоша Кучерявенка, у него жена Проска, сын Данило, с ним живет удова Сидоренкова, в другой хате безгрунтовой двор Данила Харченка, у него жена Евгения, дочь Агрипина, с ним живет в другой хате брат Иван, жена его Водя, сын Моисей, поля пахотного на десять день, леса на день, волов два;

(Арк.40.)

хата бездворная Василя Киприянова, жена его Горпина, дочь една;

двор Семена Носка, у него жена Горпина, сыны Роман и Мартин, поля пахотного на шесть день, леса на день, вол один;

двор Степана Левуса, у него жена Катря, сын Савка, у него Савки жена Катря, поля пахотного на пять день, леса на день, вол один;

двор Василя Рудици, с ним живет брат Павло, у него жена Ганна, дочь една, сын Никифор, жена его Мотря, поля пахотного на десять день, леса на один день, лошадь одна, вол один;

пляц пустой, мельница ветреная;

хата бездворная Ивана Кришталевого, у него жена Ганна, сын Моисей;

двор Павла Завгородного и удовствующей Татьяны Алексеихи, у нее дочь одна, сыны Василь и Омелян, у Василя жена Катря, сын Павел, дочь една, у Омелки жена Ганна, на оном дворе хат две, поля пахотного на десять день, леса на один день, лошадь една, волов четыре;

двор Михайлы Скорика, у него жена Ганна, сын Зенка, поля пахотного на три дня, леса на день, лошадь одна, вол один;

(Арк.40зв.)

хата бездворная Харка Репки, у него жена Водя, дочь една;

двор Петра Проненка, у него жена Катря, дочь една, с ним живет в другой хате вдова Антониха, у нее сын Яков, поля пахотного на десять день, леса на день, лошадь една, вол один;

двор Леска Ткача Чорного, у него сын Павло, жена его Евдокия, сын Гордей, вол один, безгрунтовый;

двор Романа Павлюченка, у него жена Гапка, поля пахотного на три дня;

двор Степана Андреевка, у него жена Водя, сын Яким, у него жена Оришка, поля пахотного на семь день, леса на один день, лошадь одна, вол один;

двор Романа Ященка, у него жена Гапка, сын Алексей, с ним в другой хате живет брат Василь, жена его Мотря, леса на день, волов два;

двор Ивана Ничипоренка, у него жена Уляна, дочь една, сын Кондрат, жена его Ганна, поля пахотного на двадцать день, леса на два дня, лошадь одна, волов два;

двор удовствующей Марии Пилчихи, сын Дорош, у него жена Мария, сын Иван, на оном дворе хат две, поля пахотного на четыре дня, вол один;

(Арк.41.)

двор Василя Матвеенка, у него жена Водя, с ним живут сын Пархом, у него жена Ганна да удова Оришка, сын ее Андрей, дочь една, на оном дворе хат две, поля пахотного на десять день, леса на один день, лошадей двое, волов два, да у него ж Матвеенка ветреная мельница;

двор Петра Шашки, у него жена Водя, сын Павло, жена его Уляна, леса на один день, лошадь одна, волов два;

двор Ивана Михайленка, у него жена Гапка, дочь една, поля на шесть день, вол один;

двор удовы Марусенчихи, у нее поля пахотного на десять день, леса на три дня, вол один;

двор Клима Дадалчика, с ним живут сыны Дмитро, Антон и Яков да зять Иван Хилченек, у Дмитра жена Оришка, у Якова Пазка, у Ивана Хилченка жена Мотря, на том дворе хат три, поля пахотного на пятнадцать день, леса на один день, лошадей двое, волов четыре;

двор Сидора Глушенка, у него жена Гапка, сыны Харко и Стефан, поля пахотного на десять день, леса на день, лошадь одна, вол один;

двор Илли Белмаса, у него жена Агафия, сыны Дорош и Данило, у Дороша жена Анна, на оном дворе хат две, поля пахотного на десять день, леса на два дня, лошадь одна, волов два;

(Арк.41зв.)

хата Сидора [...]а[...]алжея, у него жена Варка, дочь една, бездворная;
хата бездворная Алексея Лаиски, у него жена Домна;
двор Моисея Яковенка, жена его Наталия, сын Грицко, дочь една, поля на шесть
день, леса на день, лошадь одна, вол один;
двор Стефана Белмаса, у него жена Пазка, сын Степан, дочь една, с ним живет
брат Кондрат, жена его Параска, на том дворе хат три, поля пахотного на шестнадцать
день, леса на один день, лошадей двое, волов три;
двор Степана Игнатенка, у него жена Проска, дочь Уляна една, поля пахотного
на шесть день, вол один;
пляц пустый Стефана Боголюбенка;
пляц пустый Федора Либки;
двор в пуге Андрея Борисова сына Борисенка;

(Арк.42.)

при том же селе великом самборе
мельница на речке Самбуре о двух колах; огород с небольшим садом;
мельниц ветранных две;
шинковых дворов два;
пахотного поля в трех руках, ланов девятнадцать и при них сеножать косарей
на двадцать, лесов на три дня;
при одном из тех лесов прозываемом Закревщина винокурня о пяти котлах;
степ торговицкий отобранный от асаулы войскового генерального господина Горуни³;
на том степу вновь поселившая слобода торговицкая
двор Михайлы Сарака жежаивоцкого [?], у него сын Артем, дочь една, с ним
живет в другой хате Иван Агиенко, жена его Евдокия, сыны Есип и Михайло, лошадей
двое, волов два;
двор Сидора Куштиняки, у него жена Маруся, сын Дмитро, дочь една, с ним
живет Лукян Ковбасенко, жена его Водка, сыны Дмитро и Иван, на том дворе хат
две, вол один;
двор Яроша Багаюка, у него сын Лаврин, жена его Параска, сын Есип, дочерей
две, лошадь одна, волов два;

(Арк.42зв.)

двор Ивана Подлека, у него жена Ганна, сын Василь, жена Настя, сын Федор,
дочь одна, лошадей двое;
двор Ивана Приходки, у него жена Пазка, пасынок его Василь, да с ним живут Федор
Приходько и Максим Безлюдненко, на оном дворе хат три, лошадей двое, волов два;
двор Ивана Ткача, у него жена Татияна, с ним живет брат его Грицко, жена его
Варка дочерей две, лошадей двое;
двор Василя Прокопенка, у него жена Гапка, дочь одна, с ним живет Тимох
Тригуб, сын один, на оном дворе хат две, волов два;
двор Клима Иляшенка, у него жена Маруся, сын Тимох, дочь една, с ним живут
Роман Дорошенко, Данила Мохотка и Яков Сисунов, у Романа жена Настя, сын один,
дочь една, у Данила жена Оришка, сын один, дочь одна, на том дворе хат четыре,
лошадей четверо, волов четыре;
двор Василя Демченка, у него жена Катерина, дочь една, лошадь одна, вол один;
двор Гаврилы Рогняка, у него жена Евфросиния, сын один, дочь една, лошадь одна;

двор Алексея Кибальнича, у него жена Феска, сын Тимош, дочь една, с ним живет Леско Строжан, у него дочерей две, лошадей двое, волов два;

(Арк.43.)

двор Грицка Белоколенка, у него жена Феска, сын Микита, дочь една, с ним живет брат Павел, лошадь одна, вол один;

двор Ивана Безлюдненка, у него жена Агафия, волов два;

хутор жителя великосамбурского Стефана Иващенко, он же и Белмас, жена его Пазка, дети Степан да Грицко, дочь една, в том же хуторе в другой хате Ониско Овчар, жена его Гапка, дети их Евфросиния дочь една, да с ним же живет Иван, жена Анна, дочь Анна, сараев три.

(Арк.44.)

Село Малый Самбур

двор Дениса Шевца, у него сыны Кирило и Андрей, у Кирила жена Горпина, сын Михайло, у Андрея жена Маруся, сын Корней, поля пахотного на один день;

двор Карпа и Игната Кривошиенков, у них жены у Карпа Марина, у Игната Катря, безгрунтовые, вол один;

двор Степана и Якова Логвиненков, у Степана жена Варка, сын Тимох, у Тимоша жена Проска, на оном дворе хат три, поля пахотного на четыре дня, леса на упруг, огород один, коней двое, волов два;

двор Ивана Карацюпенка, у него жена Анна, сынов Ярош и Омелко, огород один, поля пахотного на один день;

двор Яким Костюченка, у него жена Ганна, сын Игнат, жена его Варка, с ним живет братанич его Иван, огород один, поля пахотного на два дня, вол один;

двор Грицка Коваленка, у него жена Параска, сын Омелко, огород один, поля пахотного на один день;

двор Савки Корнеенка, у него жена Варка, сын Стефан, огород один, лошадь одна, вол один;

двор Калка и Андрея Охременков, у Калка жена Оришка, у Андрея Татьяна, сын Иван, да у Калка сынов два Гордей и Кирил, на оном дворе хат две, огородов два, поля пахотного на один день, вол один;

(Арк.44зв.)

двор Апанаса Гайденка, у него жена Мелашка, огород один, поля пахотного на три дня, лошадь одна, вол один;

двор Романа Безпалого, у него жена Параска, сыны Марко, Иван и Леско, у Ивана жена Христина, у Леска Татьяна, на том дворе хат две, третья в пусте, огород один, поля пахотного на шесть день, лошадь одна, волов два;

двор Павла и Максима Кривошеенков, у Павла жена Ганна, сын Федор, у Максима, жена Хвеска, огород один, хат две, една в пусте, лошадь одна, волов два;

двор Петра Кривошия, у него жена Водя, сын Грицко, огород один;

двор Яроша и Омелки Горкушенков, у Яроша жена Уляна, у Омелки Хвеска, огород один, поля пахотного на четыре дня, лошадь една, волов два;

двор Сидора Сергиенка, у него жена Одарка, огород один;

двор Трофима Коваленка, у него жена Хвеска, сын Тимош, поля пахотного на один день, огород один напротив того пляца, лошадь една;

двор Федора [...]адухлеба, у него жена Катря, поля пахотного на два дня, огород один, вол один;

(Арк.45.)

двор Василя Пысанки, у него жена Водя, сыны Иван и Никифор, у Ивана жена Гапка, у Никифора Дарина, поля пахотного на пятнадцать день, хат две, една в пусте, огород один, лошадь одна, вол один;

двор Грицка Хфедкова, у него жена Катря, сын Максим, с ним живут братья Максим, Василь и Игнатъ, у Максима жена Параска, у Василя Гапка, у Игната Христя. На том дворе хат три впусе две, поля пахотного на восемь день, огород один, лошадей двое, волов два;

двор Харка Рвоника, у него жена Параска, сын Грицко, огород один, лошадь одна, вол один;

двор Игната Шиша, у него жена Зеновия, сыны Есип и Иван, с ним живет брат Денис и Игнат, у них жены, у Дениса Водя, у Есипа Гапка, у Ивана София, огород один, лошадь одна, вол один;

двор Кирила Стрикуненка, у него жена Настя, сын Андрей, жена его Проска, огород один, лошадь одна, вол один;

двор Гаврилы Стрикуненка, у него жена Катря, с ним живет брат Кондрат, сыны его Федор и Радко, у Федора жена Маруся, огород один, поля пахотного на шесть день, лошадь одна, волов два;

(Арк.45зв.)

двор Стецка Стрикуненка, у него жена Наталия, сын Филон, с ним живет брат Омелко, огород один, лошадь одна, волов два;

двор Василя Дмитренка, у него жена Хвеска, с ним живет зять Никифор, жена его Мотря, у него Никифора дочь една, поля пахотного на шесть день, лошадь одна, вол один, огород один;

двор Яски Горкуши, у него сыны Михайло и Апанас, у Михайла жена Наталия, у Апанаса жена Водя, с ним живет брат Кузьма, сыны Мартин и Матвей, у Мартина жена Водя, у Матвея жена Проска, на том дворе хат две, огород один, поля пахотного на два дня, лошадь одна, волов два;

хата и огород в пусте Остапа Кишуна;

хата бездворная Василя Кишуна, у него жена Маруся, огород один, лошадь одна;

двор Грицка Кишуна, у него жена Улияна, сыны Грицко и Мартин, у Грицка жена Пелагия, у Мартина жена Проска, огород один, поля пахотного на два дня, лошадь одна, вол один;

хата бездворная Микиты Гаркуши, у него жена Маруся, дочь една, огород один;

(Арк.46.)

двор Харка Остапенка, у него жена Мотря, дочь една, огород один, поля пахотного на два дня, лошадь одна;

двор Степана Заболочного, у него жена Водя, сыны Лаврин и Федор, с ним живут братья Иван и Яков, у них же сынов, у Ивана жена Параска, дочь една, у Лаврина Хфеска да у Якова жена Мотря, на оном дворе хат две, огород один, поля пахотного на три дня, лошадь една;

двор Ефима Люльки, у него жена Проска, сын Иван, огород один, поля пахотного на один день, лошадь одна;

двор Микиты Тималки, у него жена Татьяна, сын Иван, с ним живет Дедко Василь, жена его Параска, сын Данило, огород один, поля пахотного на три дня, лошадь одна, вол один;

двор Федора Писанки, у него сын Марко, жена его Улияна, с ним живет в другой хате, зять Яким, у него жена Маруся, сын Стефан, огород один, лошадь одна, вол один;
двор Данилы Люльки, у него жена Гапка, сын Иван, жена его Маруся, огород один, поля пахотного на один день, лошадей двое, волов два;
хата и огород в пусе Михайлы Люльки;
двор Ивана Григоренка, у него жена Одарка, с ним живут братаничи Семен и Хвеско, у Семена жена Татьяна, у Хвеска жена Мотря, поля пахотного на три дня, огород один, лошадь одна, волов два;

(Арк.46зв.)

хата бездворная Арсена Тригубенка, у него жена Наталка, сын Аврам, огород один;
двор Ивана, Евтуха и Аврама Козличенков, у них жены, у Ивана Настя, дочь една, у Евтуха Катря, дочь една, у Аврама Хвеска да у его ж Ивана сын Алексей, на оном дворе хат две, поля пахотного на три дня, огород один, лошадь одна, волов два;
двор Дмитра Товстенка, у него жена Ганна, сын Алексей, у него жена Уляна, огород один, поля на три дня;
двор Якима Индиченка, у него жена Одарка, с ним живет брат Семен, его Якима сын Лукян, поля пахотного на три дня, огород один;
двор Максима Багаля, у него жена Параска, сын Василь, дочь една, с ним живут братья Грицко, Павло и Гордей, у них жены, у Грицка Пазка, у Павла Пазка, у Гордея Ганна, на оном дворе хат три, поля пахотного на четыре дня, леса на день, лошадей двое, волов четыре, огород один;
двор Пилипа и Михайлы Писанков, у Пилипа жена Маруся, сын Евфим, дочь една, у Михайлы жена Марина, на оном дворе хат две, поля пахотного на три дня, лошадь одна, вол один;

(Арк.47.)

двор Семена Сидоренка, у него жена Матрона, сын Моисей, дочь една, на оном дворе хат две, поля пахотного на два дня, лошадь една, волов два;
хата бездворная Остапа Дорожана, у него жена Христина, сын Петро, жена его Марина, лошадь одна;
хата Прокопа Моцки, у него жена Мотря;
хата бездворная Ивана Охонки, у него жена Проска, сын Филон;
хата бездворная Ивана Шмагуна, у него жена Проска, сын Грицко, жена его Мотря;
двор Ивана Белоножки, у него жена Уляна, дочь една, с ним живет брат Грицко в другой хате, жена его Проска, поля пахотного на четыре дня, лошадей двое, волов шесть, леса на один день;
двор Ивана Хвесенка, у него жена Ганна, дочерей две, поля пахотного на сто тридцать дней, сенокосу на шестьдесят косарей, леса на два дня, мельница водяная о двух котлах, хуторец и при оном хата, в коей живет подсоседок Иван Гернец, ветранных мельниц две, лошадей пять, волов дванадцать;
хата бездворная Прокопа Хвески, у него жена Олена, дочь една;
двор Арсена Фесенка, у него жена Маруся, дочь една, поля пахотного на десять день, сенокосу косарей на пять день, лошадь одна, волов два;
хата бездворная Василя Хвесенка, у него жена Гапка;

(Арк.47зв.)

двор Михайлы Терещенка з братом Михайлом же, у Михайлы жена Гапка да у брата Михайлы жена Уляна, дочь една, поля пахотного на дванадцать дней, лошадь одна;

двор удовы Насти Шевченчихи, у нее сынов два, Ерош, у него жена Марина и Иван, поля пахотного на десять день, скота лошадь одна, вол один;

хата бездворная Домны Белоножчихи;

хата бездворная Ивана Писанки он же и Комисарец, у него жена Любовь, сынов два Яким и Остап, волов два, лошадь одна;

двор Ивана Половича, у него жена Параска, с ним живут братья Иван и Тимофей, у Ивана жена Настя, у Тимофея жена Параска, на оном дворе хат три, поля пахотного на пять день, лошадь одна, волов два;

двор Апанаса Сороки, у него жена Маруся, сын Моисей, жена его Проска, сыны Олексей и Марко, поля пахотного на двадцать три дня, лошадь одна;

двор Ивана Закотей, у него жена Параска, сыны Михайло и Есип, у Михайлы жена Маруся, у Есипа Кулина, поля пахотного на дванадцать день, скота лошадей два, волов два;

двор Андрея Шульженка, у него жена Хвеска, с ним живет невестка Настя, сын Иван, поля пахотного на дванадцать дней, лошадь одна, вол один;

двор Евфима Емчишина зять, у него жена Анна, вол один;

двор Грицка Томенка, у него сын Свирид, жена Гапка, поля пахотного на четыре дня;

(Арк.48.)

двор Кузьмы и Кондрата Костенков, у них жены, у Кузьмы Проска, у Кондрата Хвеска, дочь една, с ними живет зять Кузьма, жена его Домна, поля пахотного на десять день, лошадей двое, волов четыре;

двор Феска Чухлеба, у него жена Хвеска, с ним живет невестка Татияна, поля пахотного на пять день, лошадь одна, волов два;

двор Петра Писанки, у него жена Любовь, сын Иван, жена его Настя, поля пахотного на двадцать три дня, лошадь одна, вол один;

хата бездворная Симоны Динки, у него сын Стефан;

двор удовы Гапки Шапаренки, у нее зять Федор и Данило, у них жены, у Федора Водя, сын Грицко, у Данилы Водя ж, на том дворе хат три, поля пахотного на тридцать день, скота лошадь одна, волов два;

двор шинковый на оном дворе хата една, напротив той хаты комора рубленая, ледник рубленой паходной, в нем живет Никифор шинкар;

двор удовы Варки Корилихи, у нее сыны Василь, Иван и Леско, у них жены у Василя Водя, у Ивана Наталия, у Леска Параска, дочь една, на оном дворе хат две, поля пахотного на двадцать три дня, лошадь одна, волов два;

двор Ивана Силги, у него жена Кулина, сыны Апанас и Пантелей, у Апанаса жена Ганна, у Пантелея жена Хвеска, на оном дворе хат две, поля пахотного на шестнадцать день, лошадей три, волов четыре;

(Арк.48зв.)

хата бездворная Процки Ткача удового, у него сын Петро, жена его София, лошадь одна, волов два;

двор удовы Зени Белоножчихи, у нее сын Микита, поля пахотного на пятнадцать день, лошадь одна, вол один;

двор Логвина Горкушенка, у него жена Татьяна, сын Семен, поля пахотного на десять день, лошадь одна;

хата бездворная Данилы Паламаря, у него жена Водка, сыны Иван и Харко, у Ивана жена Татьяна, у Харка жена Ганна, вол один;

двор удовы Мелашки Стрикунки, у нее сыны Кирил и Марко, у Марка жена Пазка, у Кирила Оксенья, поля пахотного на шестнадцать день, лошадей двое, волов четверо, да у нее Стрикунки мельница ветреная;

двор Грицка Назаренка, у него жена Гапка, сын Яков, жена его Настя, да другой сын Иван, на оном дворе хат две, поля пахотного на сто день, лошадей двое, волов четыре, ветряных мельниц две;

двор Прокопа Сохона Загребеля, у него жена Гапка, с ним живут брат Стефан и дядя Павло, у Стефана жена Васка, у Павла жена Татьяна, дочь една, на оном дворе хат две, поля пахотного на десять день, лошадь одна, волов два;

двор Тишка и Трофима Прокопенков, у Тишка жена Ганна, у Трохима жена Олена, сын Матвей, на оном дворе хат три, поля пахотного на сорок день, сенокосу на десять косарей, лошадей двое, волов восемь; мельниц ветряных три;

хата бездворная Ивана Пантеленка он же и Прокопенко, у него жена Маруся, с ним живет брат Клим;

(Арк.49.)

двор Моисея Назаренка, у него жена Водя, сын Трохим, дочь една, поля пахотного на двадцать пять день, скота лошадь одна, волов шесть; мельница ветреная;

двор Ивана Ткаченка, у него жена Гапка, с ним живет брат Иван, жена его Водя, дочь една, на оном дворе хат две, поля пахотного на дванадцать день, лошадь одна;

двор Ивана Карачки, у него жена Варка, с ним живут братья Андрей и Евфим, поля пахотного на десять день, вол один;

двор Семена Горлача, у него жена Ганна, поля пахотного на шесть день, лошадей двое, волов два;

двор Данилы Колеци, у него жена Гапка, сын Олекса, жена его Татьяна, на оном дворе хат две, лошадей двое, волов четыре;

двор Якова Ожоженька, у него жена Хвеска, с ним живет брат Стефан, поля пахотного на четыре дня, вол один;

хата Клима Романенка бездворная;

двор Евфима Сороки, у Евфима жена Ганна, с ним живет брат Аврам, у него жена Татьяна, сын Ничипор, поля пахотного на одинадцать день, вол один;

двор Антона Мироненка, у него жена Хима, поля пахотного на сорок день;

хата бездворная Тимоха Саханенка, у него жена Маруся;

хата бездворная Ивана Путына, у него жена Гапка;

двор Петра Козиненка, у него жена Ганна, с ним живет брат Сидор удов, у него дочь една, у Петра сын Герасим, поля пахотного на шесть день, лошадь одна;

(Арк.49зв.)

двор Ивана Косовца, у него жена Маруся, сыны Грицко, у него жена Хвеска и Андрей, у него жена Татьяна, да на том дворе в другой хате живет подсосудок Евфим Костюченко, поля пахотного на пятьдесят день, лошадь одна, волов два;

в оном селе малом Самбуре
церковь Покров святой Богородицы⁴;
при оной церкви поп Семион, имеет у себя поля пахотного на десять день, а в
дворе жилом хат две, лошадей одна, волов два;
близ оной церкви шпиталь;
при оном же селе
На речке Самбуре мельница о едином коле;
шинковый двор;
степ прозываемый малосамбурский;
поля пахотного ланов три;
поля пахотные малосамбурские отобранные от асаулы войскового Генерального
Гпдна Жоравки⁵.

Коментарі:

¹Дерев'яна церква XVIII ст. Її будівля ймовірно постраждала внаслідок якогось лиха, оскільки у 1810 р. була відбудована знову (теж дерев'яна). У 1886 р. черговий раз перебудовувалася. До наших днів не збереглася. Зруйнована орієнтовно у 20-30-х роках ХХ ст.

²Рейтер (нім. Reiter - кіннотник) - важка кавалерія ХVI-ХVII ст. Озброювалися довгою шпагою, 2 пістолетами, рушницею чи карабіном. Мали значно легші, ніж у лицарів, захисні лати. В московській армії комплектувалися "дітьми боярськими" та дрібнопомісним дворянством. Діяли в щільних бойових порядках, роблячи ставку на вогнепальну зброю.

³"асаула войсковой генеральной господин Горуня". На жаль нам не вдалося ідентифікувати цю особу. У списках козацької старшини, які пропонує відомий дослідник Кривошея такого прізвища немає. ГОРУНЯ дуже нагадує прізвище, що походить від імені (наприклад, Григорій) або співзвучного прізвища (наприклад, Горілий - реальне прізвище сотника).

⁴Перші документальні згадки про дерев'яну Покровську церкву Малого Самбора відносяться до середини ХVIII ст. У 1883 р. на її місці було побудовано кам'яний храм, частково зруйнований під час бойових дій у 1943 р. Після війни церковна будівля зазнала низку перебудов і використовувалася як сільський клуб та бібліотека (Зруйновані храми Сумщини. Мартиролог знищених святинь / О.М.Корнієнко. - Суми: ПП "Ніконов В.І.", 2009. - 368 с., ілюстр. - С.111).

⁵Жоравка Іван Тимофійович - генеральний осавул (1758-1781), урядував разом з другим генеральним осавулом (їх було 2 "по штату") - свояком сумських полковників Кондратьєвих - Скоропадським Іваном Михайловичем (з 08.03.1762-1781).

Дегтярев С.И. Описание сел Большой Самбор и Малый Самбор 1760 г.

В публикации подан отрывок из малоизвестного документа, датированного 1760 г., который содержит описания сел Большой Самбор и Малый Самбор. Сделано короткое обозрение истории этих населенных пунктов.

Dehtyaryov S.I. Descriptions sat Large and Small Sambor Sambor 1760

We filed an excerpt from an obscure document, dated 1760, which contains descriptions of the villages of Great Sambor and Little Sambor. Made a short review the history of these settlements.

Отримано 21.08.2010

БЕРЕЗОВСЬКИЙ О.М.

РЕВОЛЮЦІЙНА УКРАЇНСЬКА ПАРТІЯ В ПРАЦЯХ ДОСЛІДНИКІВ 1917-1920-Х РОКІВ

Проаналізовано стан вивчення історії становлення та діяльності Революційної української партії у працях дослідників 1917-1920-х років. Окреслено процеси, що впливали на стан наукової розробки теми.

Українські політичні партії, які виникли на початку ХХ ст., відіграли вирішальну роль у національному самоутвердженні українців, стали могутнім фактором політичної структуризації українського суспільства. Революційна українська партія (РУП) була першою та однією з найвпливовіших партій в українському національно-визвольному русі в Російській імперії на початку ХХ ст. РУП належить визначальна роль у формуванні партійно-політичної атмосфери в Україні дорадянського періоду. Тому не дивно, що історія першої української партії в Наддніпрянській Україні викликала великий інтерес у працях дослідників у 1917-1920-х рр. Розгортання національно-визвольного руху, його переростання в Українську революцію 1917-1920 рр., відновлення національної державності України стали потужним чинником активізації історичних досліджень, підвищення їх ролі в суспільному житті та державних процесах [19, с.253]. У складних умовах становлення української держави у 1917-1920 рр. дослідження з української партійно-політичної історії набули особливої актуальності. У 1920-ті роки, незважаючи на важкі умови і відносну політичну свободу, українські історики продовжували плідно працювати. Цей період характеризується відносною розкутістю історичної думки та наукового пошуку.

Значний масив літератури про діяльність українських політичних партій в Російській імперії на початку ХХ ст. потребує комплексного й ґрунтовного історіографічного аналізу. Сучасний етап розвитку історичної науки вимагає зламу застарілих підходів та стереотипів у вивченні національної історії, переосмислення наукової спадщини дослідників. Глибоке, наукове, об'єктивне відтворення історичного досвіду партійно-політичних процесів у Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. може стати методологічним ключем для розуміння політичних проблем сучасності, корисним надбанням новітніх українських партій і організацій. Метою пропонованої статті є комплексний аналіз праць дослідників, котрі розглядали у 1917-1920-х роках історію РУП. Це зумовлює наступні дослідницькі завдання: здійснити історіографічний огляд робіт дослідників 1917-1920-х рр. та розкрити їхнє значення для переосмислення і доповнення проблеми; визначити особливості стану дослідження проблеми у вітчизняній історіографії.

Історіографія українських політичних партій та організацій в Російській імперії на межі ХІХ-ХХ ст. залишається актуальною і маловивченою темою. Серед сучасних праць істориків, в яких фрагментарно висвітлювались окремі аспекти досліджуваної проблеми, слід відзначити роботи історіографічного характеру [15; 21; 26]. Спеціальні огляди історіографії діяльності РУП здебільшого є публікацією дисертаційних досліджень чи їх фрагментів [4; 5; 10; 12; 22; 29]. У цілому слід констатувати відсутність ґрунтовних узагальнюючих і спеціальних праць із зазначеної проблеми.

Відновлення української державності у 1917 р. призвело до змін у політичному, соціально-економічному та національно-культурному житті України. Українська

революція справила глибинний вплив на розвиток історичної науки, висвітила актуальні та недосліджені проблеми, започаткувала державну підтримку історичних досліджень [4, с.253]. Наукове вивчення минулого України, зокрема, партійно-політичної історії стало нагальною потребою нації. Однак в складних умовах становлення української держави у 1917-1920 рр. дослідження з української партійно-політичної історії не могли проводитися повноцінно та об'єктивно.

Дослідження з історії РУП, що з'явилися у 1917-1920 рр., були підготовлені активними діячами національного руху. Це в основному невеликі брошури, наукові розвідки, нариси та статті з історії РУП. Значна частина цих праць була видана за межами підросійської України. Це пов'язано, в першу чергу, з складними суспільно-політичними процесами, що відбувалися у Наддніпрянській Україні у 1917-1920 рр. Чимало українських істориків були змушені емігрувати, оскільки під чужою владою були позбавлені можливості вільно займатися науковими дослідженнями [28, с.20]. В основному ці праці носили інформативно-описовий, узагальнюючий характер, а їх автори ставили за мету ознайомити громадськість з основними етапами становлення українських політичних партій на початку ХХ ст., їх програмними вимогами. Серед цих розвідок можна відзначити праці П.Гайдалемівського [6], М.Грушевського [13; 14], В.Дорошенка [17], М.Ковалевського [20], П.Стебницького [37-39], В.Степанка і Я.Довбищенка [40] та ін. [1]. Всі ці дослідники, повідомляючи про існування РУП, не вдавалися до детального аналізу її діяльності, хоча і проливали певне світло на питання ідейної еволюції та організаційного становлення першої української політичної партії в Російській імперії на початку ХХ ст. Зокрема, у брошурі В.Степанюка та Я.Довбищенка *“З історії українського соціал-демократичного руху (1900-1918)”* [40], автори простежили основні віхи становлення української соціал-демократії у Наддніпрянській Україні. Дослідники в загальних рисах розглянули структурну організацію РУП, висвітлили агітаційно-пропагандистську діяльність партії, охарактеризували основні партійні видання.

У 1920-ті роки незважаючи на важкі умови і відносну політичну свободу, вітчизняні історики в радянській Україні продовжували плідно працювати. Цей період характеризується відносною розкутістю історичної думки та наукового пошуку. Зміна соціального замовлення в гуманітарній сфері призвели до заборони дослідження ряду питань з історії національно-визвольного руху в Україні, і зокрема, української партійно-політичної історії. Якщо у 1921-1925 рр. існував ще певний плюралізм у науковому і суспільному житті і збереженню національних традицій сприяла політика українізації, то у 1926-1930 рр. посилення командно-адміністративного та ідеологічного наступу на українську історичну науку поступово почало переводити її на рейки марксистської методології. На перше місце в історичній науці висувалися історико-партійні дослідження марксистського спрямування, тотально запроваджувалася методологія партійно-класового трактування історичного процесу [24, с.182]. Негативною тенденцією стало кваліфікування українських політичних партій як *“буржуазно-націоналістичних”*. Окремі праці радянських дослідників позначені рисами антиісторизму, необ'єктивності, комуністичної тенденційності, кон'юктурщини. У 1920-х роках з історії українських політичних партій початку ХХ ст. було створено незначну кількість праць.

В контексті вищесказаного досить цікавими є перші офіційні радянські дослідження з історії зародження та становлення КП(б)У, в яких висвітлювалася

позиція більшовицької партії до інших українських політичних партій [27; 30; 50; 51]. Так, у 1923 р. у Харкові вийшла з друку робота колишнього бундівця М.Равича-Черкаського *“Історія КП(б)У”*, в якій обґрунтовувалась ідея рівноцінного впливу трьох соціал-демократичних організацій у Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. - РУП-УСДРП, РСДРП і Бунду. Як писав історик *“... вся масова соціал-демократична робота проводилась трьома паралельно існуючими партійними організаціями, різними за своєю національною фізіономією”* [30, с.10]. Однак всі три організації, за словами дослідника, були хворі спадщиною царського режиму: нездоровим націоналізмом. Однак надалі автор робить досить суперечливі висновки. Дослідник вказав на велике значення Бунду в історії революційного руху на Україні, однак відразу ж визнав, що самотійної ролі Бунд не мав. Тому всю увагу М.Равич-Черкаський сконцентрував на дослідженні діяльності двох основних соціал-демократичних організацій - РСДРП і РУП-УСДРП. Автор обґрунтовував та пропагував теорію *“двокорінності”* КП(б)У, згідно з якою ідейними попередниками КП(б)У в рівній мірі визнавались російські більшовики та ліві українські соціал-демократи. Як відзначив сучасний історик В.Головченко, це досить зручна в політичному відношенні для вихідців із РУП, УСДРП, Бунду думка про їх рівні з російськими комуністами права на керівництво радянською Україною. Висвітлюючи історію РУП, М.Равич-Черкаський подекуди приходить до суперечливих тверджень, зокрема, вказує що членами цієї партії були також відомі українські діячі І.Франко та М.Грушевський. Щодо брошури *“Самостійна Україна”*, то М.Равич-Черкаський, як і більшість дорадянських дослідників, назвав програму *“дико-шовіністичною”* [30, с.28]. Особливу увагу М.Равич-Черкаський звернув на агітаційно-пропагандистську і видавничу діяльність РУП, охарактеризував структуру партії [30, с.23-22; 31].

Першими узагальненими дослідженнями з історії України, створеними на методологічних засадах марксизму, є роботи історика, завідувача історичним відділом, а згодом керівника Українського інституту марксизму М.Яворського [47-51]. Це один із перших українських істориків, що спробував укласти історію України за *“марксистсько-матеріалістичним законом”*. Без відповідної фахової практики й достатньої документації його праці нерідко були позначені ідеологічними маніпуляціями історичних фактів. Роботи М.Яворського були гостро критиковані в українській національній історіографії за тенденційність і нефаховість, а з 1929 р. також радянською історіографією, яка *“яворщиною”* прозвала *“націоналістичний ухил”* в історії. Щодо природи РУП, то М.Яворський називав партію суто націоналістичною організацією, в якій були елементи марксистські, оскільки *“драгоманівщина, яка була основою РУП, являла собою суміш народництва і марксизму, чи скоріше перехід від першого до другого”* [48, с.232-233]. Історик висловлював думку про певну спорідненість у програмних засадах, тактичних настановах РУП, УСДРП і РСДРП. Однак РУП-УСДРП не вистачило зробити останній крок, щоб стати під прапор революційного марксизму. Тому РУП, як УСДРП і Спілка, залишилися між революційним марксизмом та націонал-соціалізмом, опортунізмом [48, с.247-248].

Подібні погляди щодо діяльності та ідеології РУП-УСДРП у своїй роботі *“1905 рік на Україні”* висловлював П.Христюк [43]. Характерною особливістю цієї наукової праці є широке використання документального матеріалу - донесень, записок жандармських установ, відозв, листівок, партійних документів.

Особливе місце у радянській історіографії посідає фундаментальна монографія О.Гермайзе *“Нариси з історії революційного руху на Україні”*, яка вийшла друком у

1926 р. [8]. Це перша ґрунтовна наукова монографія з історії РУП. На основі архівних матеріалів (Київського губернського жандармського управління, Київського охоронного відділу, канцелярії київського генерал-губернатора, документів з приватних архівів), а також при використанні преси, партійних документів, пропагандистсько-агітаційної літератури, спогадів і мемуарів колишніх членів українських партій, О.Гермайзе намагався систематизовано та об'єктивно висвітлити історію РУП. Як відзначають сучасні історики В.Головченко [10], В.Колесник [22], А.Павко [29] праця О.Гермайзе витримала перевірку часом на об'єктивність, глибину дослідницького пошуку і не втратила своєї науково-пізнавальної цінності й на сучасному етапі історіографії. Книга складається з передмови, вступу та семи розділів, в яких автор систематизовано виклав матеріал про заснування, ідейну еволюцію, організацію та розкол РУП.

Вивчаючи історію становлення РУП, О.Гермайзе проаналізував, в яких соціально-економічних та суспільно-політичних умовах відбувався процес зародження, формування і розвитку першої української політичної партії у Наддніпрянській Україні. Автор висвітлив розвиток українських соціал-демократичних організацій в 1890-х роках, появу і поширення марксистських ідей серед української інтелігенції. Діяльність РУП О.Гермайзе розглядав як *“передісторію”* революційного марксизму на українському ґрунті, *“...РУП ніби проторує шлях для з'явлення нової ідеології революційного марксизму серед української радикальної молоді й разом з тим шукає стежок до з'єднання з пролетаріатом, до підпорядкування своєї лінії його інтересам та його прагненням”* [8, с.3]. Як вказував історик, РУП - одне з початкових джерел, що приводять до революційного марксизму [8, с.290].

О.Гермайзе досить детально висвітлив діяльність центральних органів РУП, однак при цьому менше уваги приділив регіональним осередкам РУП. На переконання історика перші українські партії вийшли саме з РУП, а їх активні члени починали перші свої кроки у політиці саме у цій партії [8, с.20-24].

У своїй монографії О.Гермайзе здійснив детальний розгляд програмних положень та партійних документів і видань. Особливу увагу дослідник приділив проблемі розв'язання українського питання. Висвітлюючи позицію РУП щодо вирішення національного питання та перспектив побудови української державності, автор намагався прослідкувати ідейну еволюцію РУП на різних етапах її становлення.

Щоб якомога об'єктивніше висвітлити агітаційно-пропагандистську роботу партії, автор розмістив у додатках основні партійні документи, агітаційну літературу РУП за 1902-1905 рр. Особливо цінними є 50 опублікованих листівок та відозв, які розміщені у книзі тематичними групами. Ще 12 листівок історик опублікував у книзі *“Нелегальні відозви з нагоди Шевченківських роковин”* [9].

Щодо початку розколу РУП, О.Гермайзе зазначав, що лише на початку 1905 р., безпосередньо перед другим з'їздом РУП, виразно намітилися дві фракції в РУП, що фактично були зародками більших розбіжностей та віщували розкол. На думку історика ідейний та організаційний розкол РУП *“в період ідеологічних шукань”* був явищем цілком закономірним і ознаменував собою факт появи нового соціального класу - українського пролетаріату [8, с.250, 290]. На переконання О.Гермайзе розкол був викликаний позицією буржуазно-радикальної більшості партії, яка вимагала виконання двох основних вимог. Якщо перша вимога зводилась до проголошення національно-територіальної автономії України, то друга - визнання повної самостійності організаційного існування РУП, як української соціал-демократичної партії. При

чому не відкидався, а визнавався бажаним федеративний зв'язок з РСДРП [8, с.251]. У цілому у своїх роботах О.Гермайзе наголошував, що РУП відіграла значну роль у суспільно-політичному житті України, в першу чергу діяльність партії сприяла поширенню революційних настроїв та пробудженню національної свідомості в українців [8, с.289].

Не дивно, що перше монографічне дослідження з історії РУП викликало неабияке зацікавлення та критику у радянських дослідників. У журналах *“Життя і революція”* та *“Більшовик України”* були опубліковані рецензії та відгуки на книгу О.Гермайзе [2; 3]. Так, П.Бендзя та Веде справедливо визнали монографію першим науковим дослідженням, де комплексно висвітлена історія РУП. Однак, якщо Веде намагався безпідставно звинуватити О.Гермайзе в ідеалізації українських дрібнобуржуазних політичних партій, то П.Бендзя критикував думку останнього про те, що саме РУП заклала передумови зародження нової ідеології - революційного марксизму. За словами П.Бендзя, О.Гермайзе став на хибний шлях, вказавши, що РУП проторила шлях для появи марксистської ідеології, а також, що появу і поширення марксистської ідей серед українства слід шукати в РУП. На думку дослідника, О.Гермайзе суттєво недооцінив інші українські соціал-демократичні організації та переоцінив діяльність і значення РУП [2, с.82-83]. Зокрема, О.Гермайзе, як і В.Дорошенко [16, с.3-9], характеризуючи *“Українську Соціал-демократію”* наводив слова Д.Антоновича: *“...члени групи були радикалами, були чим хочете, але не українськими соціал-демократами, а коли були соціал-демократами, то не українцями”* [8, с.44]. П.Бендзя категорично не погодився з таким трактуванням первинної української соціал-демократичної організації, вказавши, що О.Гермайзе зробив велику помилку процитувавши слова Д.Антоновича, *“які крім “красних слів” не мають ніякого змісту, хіба тільки, що яскраво виявляють ворожість Д.Антоновича до “Української Соціал-демократії”* [2, с.83-89].

Своє бачення історії становлення, діяльності та розколу РУП висловив учасник революційного руху, колишній член Головного комітету *“Спільки”* Арнольд Ріш [32-34]. Незважаючи на те, що його праці в основному присвячені дослідженню історії *“Спільки”*, А.Ріш намагався з'ясувати природу, організацію, ідеологію РУП, причини її розколу та створення *“Спільки”*. На думку А.Ріша, нелюбов, яку *“Спілька”* заслужила з боку РУП-УСДРП, свідчить про їх власну дрібнобуржуазну обмеженість, про нерозуміння, яким шляхом може бути створена пролетарська партія на Україні при такому строкатому складі робітників не тільки в українському місті, а й місцями у селі. По суті, домагання українських соціал-демократів були спробою української революційної інтелігенції встановити зв'язок з селом через міський пролетаріат, використовуючи останніх як засіб для досягнення своїх цілей [34, с.107-109].

Серед низки праць з історії РУП слід виокремити розвідку А.Дучинського, в якій автор на основі архівних документів полтавської губернської жандармської управи, спогадів окремих діячів виклав нариси з історії РУП на Полтавщині (1901-1905 рр.). Автор подав цінний матеріал з історії національно-політичного руху Полтавщини, висвітлив багато цікавих фактів життя українських партійних діячів та ін. Незважаючи на певну односторонність архівних документів та відсутність окремих документів і мемуарних джерел полтавських партійців, досліднику вдалося висвітлити основні віхи діяльності полтавської організації РУП. Історію партії на Полтавщині А.Дучинський поділив на два основних періоди: 1) мобілізація революційних українських сил, підготовка й широка пропаганда РУП на Полтавщині (з 1901 р.

до кінця 1903 р.); 2) занепад РУП, відродження і занепад партії в Полтаві (з кінця 1903 р. до 1905 р.). У цілому дослідник робить висновок про визначну роль РУП у революційному русі на Україні [18, с.283-285].

Ще однією спробою висвітлити особливості діяльності регіональних структур РУП була розвідка С.Щупака [46]. У статті, що була опублікована у журналі *“Життя і революція”*, дослідник розглянув діяльність осередків РУП на Київщині.

У цілому слід відзначити, що історія РУП, порівняно з іншими українськими політичними партіями, викликала у радянських дослідників найбільшу зацікавленість. Це пояснюється в першу чергу дослідженням досить актуальних для радянських дослідників питань, що стосувались ідейних витоків більшовизму. Тому варто відзначити, що при дослідженні історії зародження та становлення РУП, відразу почали виникати дискусійні питання, суперечливі твердження, неоднозначні висновки. Якщо, О.Гермайзе, А.Ріш та інші дослідники вбачали у походженні КП(б)У синтез більшовизму та української соціал-демократії, то інші радянські дослідники вважали, що КП(б)У мала виключно більшовицьке походження. Так, Д.Фрід категорично висловився проти тверджень О.Гермайзе, який дійшов висновку, що РУП - одне з початкових джерел, що приводять до революційного марксизму. Не підтримував Д.Фрід і думку А.Ріша, який вважав *“Снілку”* попередницею КП(б)У. Подібні висновки Д.Фрід назвав хибними та небезпечними перекручуваннями історії. Історик дійшов висновку про більшовицьке походження КП(б)У, в основі діяльності якої на всіх етапах розвитку була боротьба за гегемонію партії серед робітничого класу, за визначальну роль у революційному процесі. Д.Фрід вважав, що дослідники в своїх роботах суттєво недооцінили націоналізм в ідеології та програмних засадах РУП-УСДРП та *“Снілку”*, а також не визнали, що діяльність українських соціал-демократів не сприяла зміцненню позицій РСДРП [41; 42]. Робота Д.Фріда може слугувати яскравим прикладом ідеологічного наступу на українську історичну науку, поступового переходу її на рейки марксистської методології.

За умов наступу тоталітарного режиму на українську історичну науку, тотальної цензури, розгортання репресій, острівцями збереження її національних традицій, протидії марксистському перелицюванню історії України залишалися історики Західної України й ті, що опинилися в еміграції. З-під пера колишніх активних учасників національно-визвольних змагань початку ХХ ст. виходили мемуарні, документальні, наукові та публіцистичні праці. Серед таких праць, в першу чергу, слід згадати працю В.Дорошенка *“Революційна Українська Партія (РУП) (1900-1905 рр.): нарис з історії української соціал-демократичної партії”* [16]. Розвідка вийшла друком у 1921 р. у Львові і була присвячена двадцятиріччю з часу заснування РУП. Автор на основі власних спогадів та свідчень безпосередніх учасників партійно-політичного руху підготував нариси з історії РУП. Дослідник проаналізував основні етапи становлення РУП, від її зародження до установчого з'їзду УСДРП. Основну увагу В.Дорошенко приділив процесу еволюції РУП в бік соціал-демократії. Незважаючи на дещо узагальнюючий характер праці, декілька суб'єктивних тверджень, низку дрібних фактичних неточностей, розвідка В.Дорошенка містить систематизовані дані та цікаву інформацію щодо зародження та діяльності РУП. На відміну від праць дослідників історії РУП дореволюційного періоду, розвідка В.Дорошенка містить багато фактичного матеріалу, в ній присутні конкретні імена, посилання тощо.

В.Дорошенко, щоб зрозуміти саму природу зародження та становлення РУП, звернувся до її витоків і приділив цьому значну увагу. Розглядаючи український

студентський громадівський рух 1897-1899 рр., дослідник виділив українську студентську громаду на чолі з І.Стешенком, яка, за словами В.Дорошенка, *“...виступала проти виключно культурництва, аполітичності українського руху і солідаризувалася з драгоманівським радикалізмом. Гурток цей швидко еволюціонував від Драгоманова до Маркса, гублячи по дорозі частину членів...”* [16, с.3-6]. Однак створена в Києві самостійна українська соціал-демократична група не змогла трансформуватися в партію. Дослідник також згадав про діяльність *“Групи сільських робітників соціал-демократів Київської губернії”*. У цілому В.Дорошенко один із небагатьох дослідників цього періоду, котрий розглядав діяльність первинних українських соціал-демократичних організацій в Російській імперії.

Відсутність чіткої програми на початковому етапі становлення РУП В.Дорошенко пояснював мішаним складом членів партії: *“... були тут і радикальні націоналісти, далекі від соціалізму, але настроєні революційно, й люди, що хиталися між есдецтвом і есерівством”* [16, с.8-9]. Аналізуючи перші програмні документи та видання РУП, дослідник приходять до висновку про домінування соціалістичних позицій (спочатку соціал-революційної програми, а дещо пізніше - соціал-демократичної) [16, с.8-9]. До подібних висновків пізніше приходять О.Гермайзе [8] і А.Ріш [34].

Однією із центральних проблем, яку намагався розглянути В.Дорошенко, було розв'язання українського питання. Національне питання стояло наріжним каменем у програмах українських політичних партій. На думку дослідника, саме через протиріччя у розв'язанні українського питання у РУП відбувся розкол, що призвело до утворення УНП, *“Спільки”*, УСДРП. Автор намагався проаналізувати та пояснити причини еволюції поглядів членів у середовищі РУП від ідеї самостійності України до її автономії.

У своїй статті *“РУП і УСДРП”* В.Дорошенко запропонував свою періодизацію історії РУП. Дослідник історію партії поділив на наступні етапи: 1) селянська доба (1900-1903 рр.) - пов'язана з іменем засновника та першого керівника РУП - Д.Антоновича; 2) робітнича доба (1904-1907 рр.), що ділиться на два періоди: а) період урбанізації й перетворення РУП в українську соціалістичну партію сільського і міського пролетаріату (1904-1905 рр.); б) період діяльності окремої УСДРП (1905-1907 рр.). Робітничу добу історії РУП В.Дорошенко пов'язував з іменем М.Порша [17, с.225-236]. Дослідник намагався персоніфікувати періоди становлення РУП. В той же час розвідка В.Дорошенка не позбавлена певного суб'єктивізму, що пояснюється, в першу чергу, ідейно-політичною позицією автора. Зокрема, дослідник виправдовував позицію РУП і гостро критикував діяльність інших політичних партій (*“Спільки”* та УНП).

До цікавих висновків прийшов український емігрант, один із організаторів *“Спільки”*, колишній лідер партії М.Меленевський. У віденському журналі *“Нова Громада”* дослідник опублікував роботу мемуарного характеру, що відображала авторське бачення на питання витоків, зародження української соціал-демократії. У статті-відповіді на роботу В.Дорошенка *“Революційна Українська Партія (РУП) (1900-1905 рр.)”*, М.Меленевський відзначав, що, хоча В.Дорошенко при оцінці РУП і відстоював власні політичні погляди, однак об'єктивніше підійшов до розгляду низки основних питань з історії РУП у порівнянні зі своїми політичними соратниками. Дослідник піддав критиці деякі положення роботи В.Дорошенка, зокрема, окремі аспекти становлення та розколу РУП, позиції партії з вирішення національного питання. М.Меленевський звинувачував членів РУП у вузьконаціоналістичних поглядах щодо українізування робітників. Однією з основних причин розколу РУП

М.Меленевський назвав не національно-програмові, а “загальнореволюційні організаційно-тактичні питання” [25, с.130-134].

Серед праць українських емігрантів слід також відзначити статтю В.Садовського. Автор був одним із перших дослідників, котрий зробив важливий висновок про те, що створення РУП ознаменувала початок вищої політичної стадії розвитку українського національного руху в Російській імперії на початку ХХ ст. На переконання В.Садовського РУП і УСДРП у своїх програмах вимогу автономії України прийняла тимчасово з тактичних міркувань, головною ж метою було досягнення самостійності [36, с.250-256].

Допомагають відчутти характер епохи, атмосферу партійно-політичного життя мемуарні праці активних учасників національного руху, колишніх партійних діячів. Згадки про діяльність РУП знаходимо у працях Ю.Колларда [23], М.Меленевського [25], Є.Чикаленка [44], С.Шемета [45] Н.Романовича-Ткаченка та інших [35]. Недоліками творів, особливо авторів, що були активними учасниками партійно-політичних угруповань, залишаються категоричність, суб’єктивність, полемічна заостреність оцінок політичних подій, явищ, процесів тогочасної дійсності.

Отже, досліджуваний історіографічний період, що був започаткований Українською революцією 1917-1920 рр. і тривав до кінця 1920-х років, можна охарактеризувати відносною розкутістю історичної думки та наукового пошуку. З встановленням радянської влади на Україні на перше місце в історичній науці висувалися історико-партійні дослідження марксистського спрямування, тотально запроваджувалася методологія партійно-класового трактування історичного процесу, що призвело до певного ігнорування дослідження історії української соціал-демократії. Більшість дослідників намагалась об’єктивно та неупереджено висвітлити історію РУП. Вивченням її історії почали займатися фахівці-історики, а їхні праці стали повноцінними науковими дослідженнями. Дослідники проаналізували витоки РУП, ідеологічно-організаційну еволюцію партії, основні напрями практичної діяльності, оцінили вагомий внесок РУП у розвиток українського національного руху. На відміну від праць дорадянських авторів, дослідження істориків цього періоду містять багато фактичного матеріалу, в них присутні конкретні імена, розширилась джерельна база, присутні посилання на літературу тощо. Серед низки праць, створених у цей період, слід виокремити роботи В.Дорошенка і О.Гермайзе, що витримали перевірку часом на об’єктивність, глибину дослідницького пошуку і не втратили своєї науково-пізнавальної цінності.

Аналіз визначеної проблеми свідчить, що окремі її сторони ще мало досліджені, особливо це стосується історіографічних аспектів. Предметом подальших розвідок з порушеного питання, може стати дослідження історії РУП в працях радянських, зарубіжних, сучасних дослідників.

1. Антонович Д. Із студентських років Івана Стешенка / Д.Антонович // Робітнича партія. - 1918. - 4 серпня.

2. Бендзя П. До історії революційного руху на Україні. (З приводу книжки О.Гермайзе “Нариси з історії революційного руху на Україні”. Т.1: РУП) / Петро Бендзя // Життя і революція. - 1926. - №11. - С.82-89.

3. Веде. Рецензія на книгу О.Гермайзе “Нариси з історії революційного руху на Україні”. Т.1: РУП / Веде // Більшовик України. - 1926. - №4-5. - С.162-168.

4. Висоцький О.Ю. Українські національні партії початку ХХ століття: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР у компаративістському вивченні) / Олександр Юрійович Висоцький. - Д., 2001. - 160 с.

5. Висоцький О.Ю. Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог і поразок / Олександр Юрійович Висоцький. - К.: Основні цінності, 2004. - 272 с.

6. Гайдалемівський П. Українські політичні партії, їх розвиток і програми / Петро Гайдалемівський. - Зальцведель: Заходом "Просвітнього Відділу Української Військової Місії", 1919. - 43 с.
7. Гермайзе О. 25-ліття Революційній Українській партії (РУП) / Осип Гермайзе // Життя і революція. - 1925. - №3. - С.20-24.
8. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. Т.1: Революційна Українська Партія (РУП) / Осип Гермайзе. - Б.м.: Книгоспілка, 1926. - 388 с.
9. Гермайзе О. Нелегальні відозви з нагоди Шевченківських роковин / Осип Гермайзе. - К.: Держвидав України, 1925. - 65 с.
10. Головченко В. Від "Самостійної України" до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. / Володимир Іванович Головченко. - Х.: Майдан, 1996. - 190 с.
11. Головченко В.І. Ідейне становлення української соціал-демократії та еволюція її поглядів на шляхи і перспективи визвольної боротьби (кінець ХІХ - початок ХХ ст.): дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.01 / Володимир Іванович Головченко. - К., 1997. - 383 с.
12. Голуб А.І. Європейські обрії української соціал-демократії (кін. ХІХ - перша половина ХХ ст.) / Анатолій Іванович Голуб. - Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1998. - 155 с.
13. Грушевський М. Історія України, прилагоджена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів середніх шкіл / Михайло Сергійович Грушевський. - К., Відень, 1920. - 216 с.
14. Грушевський М. Історія України: Прилагоджена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх / Михайло Сергійович Грушевський. - Кам'янець на Поділлі, 1919. - 272 с.
15. Демуз І.О. Українське питання в Російській імперії на початку ХХ ст. Історіографія: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Інна Олександрівна Демуз. - Черкаси, 2008. - 235 с.
16. Дорошенко В. Революційна Українська Партія (РУП) (1900-1905 рр.): нарис з історії української соціал-демократичної партії / Володимир Дорошенко. - Львів-К., 1921. - 38 с.
17. Дорошенко В. РУП і УСДРП / В.Дорошенко // Календар "Вперед". - Львів, 1920. - С.225-236.
18. Дучинський А. Революційна українська партія (РУП) на Полтавщині за архівними матеріалами 1901-1905 рр. / Антонин Дучинський // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття. - Кн.2. - Х.: Державне видавництво України, 1928. - С.283-320.
19. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій / Ярослав Степанович Калакура. - К.: Генеза, 2004. - 496 с.
20. Ковалевський М. Од романтики до реалізму (3 історії однієї партії) / М.Ковалевський // Літературно-науковий вісник. - 1919. - Річник ХХ. - Т.73. - Кн.1. - С.92-107; Кн.2. - С.213-225.
21. Ковальчук І.А. Історіографія становлення та діяльності українських політичних партій початку століття / І.А.Ковальчук // Наукові праці з питань політичної історії. - Вип.172. - К.: Либідь, 1992. - С.105-114.
22. Колесник В. Шляхом національного відродження: Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини 1900-1907 / В.Ф.Колесник, О.О.Рафальський, О.П.Тимошенко. - К.: Стило, 1998. - 226 с.
23. Коллард Ю. Спогади юнацьких років / Юрій Коллард // Літературно-Науковий Вісник. - 1928. - Т.102. - С.226-233, 425-433, 727-729, 1061-1067.
24. Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ - перша третина ХХ ст.) / В.Масненко. - К., Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. - 440 с.
25. Меленевський М. До історії Української соціал-демократичної "Спілки" / М.Меленевський // Нова громада. - 1923. - №3-4. - С.130-134.
26. Меша В.Г. Українське національне відродження 1905-1914 років: (історіографія проблеми) / Володимир Григорович Меша. - К., 2004. - 157 с.
27. Михайлов В. История Коммунистической партии Украины: в самом сжатом очерке. Составлено по истории КП(б)У М.Равича-Черкасского / В.Михайлов. - Х.: Пролетарий, 1925. - 93 с.
28. Оглоблин О.П. Українська історіографія 1917-1956 / Олександр Петрович Оглоблин. - К., 2003. - 252 с.
29. Павко А.І. Політичні партії та організації в Україні наприкінці ХІХ - на початку ХХ століть: методологія, історіографія проблеми, перспективні напрямки наукових досліджень / Анатолій Іванович Павко. - К.: Т-во "Знання" України, 2001. - 112 с.
30. Равич-Черкаський М. История Коммунистической партии (б-ов) Украины / М.Равич-Черкаський. - К.: Государственное издательство Украины, 1923. - 248 с.
31. Равич-Черкаський М. Мои воспоминания о 1905 годе / М.Равич-Черкаський // Летопись революции. - 1925. - №5-6. - С.313-321.
32. Риш А. Из жизни Спілки (По личным воспоминаниям) / А.Риш // Летопись революции. - 1923. - №5. - С.126-135.
33. Риш А. Очерки по истории "Спілки" / А.Риш // Летопись революции. - 1925. - №2. - С.125-173.
34. Риш А. Очерки по истории украинской социал-демократической "Спілки" / А.Риш. - Х.: Пролетарий, 1926. - 141 с.
35. Романович-Ткаченко Н. На дорозі до революції. Уривки зі споминів / Н.Романович-Ткаченко // Україна. - 1925. - Кн.4. - С.103-123.

36. Садовський В. Від українофільства до політики (З приводу 25-ліття заснування РУП) / В.Садовський // Літературно-Науковий Вістник. - 1925. - Т.86. - С.250-256.
37. Стебницький П. (Смукот П.) Українська справа / Петро Стебницький. - Пг.: Друкарь, 1917. - 48 с.
38. Стебницький П. Поміж двох революцій: нариси політичного життя за рр. 1907-1918 / Петро Стебницький. - К.: Друк. т-ва "Час", 1918. - 288 с.
39. Стебницький П. Україна и украинцы / Петро Стебницький. - Пг., 1917. - 48 с.
40. Степанюк В. З історії українського соціал-демократичного руху (1900-1918) / В.Степанюк, Я.Довбищенко. - Х.: Вид-во Харківського комітету УСДРП, 1918. - 32 с.
41. Фрід Д. До питання про коріння КПУ / Д.Фрід // Більшовик України. - 1927. - №10. - С.40-49; №14. - С.27-38.
42. Фрід Д. Рецензія на: А.Ріш. Нариси з історії Української соціал-демократичної "Спілки" / Д.Фрід // Більшовик України. - №6. - С.97-106.
43. Христюк П. 1905 рік на Україні / П.Христюк. - Х.: Державне видавництво України, 1925. - 240 с.
44. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). Ч.ІІІ. / Євген Чикаленко. - Львів: Діло, 1926. - 131 с.
45. Шемет С. Микола Міхновський / С.Шемет // Хліборобська Україна. - 1924-1925. - Кн.5. - С.3-30.
46. Щупак С. "РУП" в період 1905 року на Київщині / С.Щупак // Життя і революція. - 1926. - №11. - С.76-81.
47. Яворський М. Історія України в стислому нарисі / Матвій Іванович Яворський. - Х., 1929. - 345 с.
48. Яворський М. Історія України в стислому нарисі: Посібник для профшкіл та робфаків / Матвій Іванович Яворський. - Х.: ДВУ, 1928. - 339 с.
49. Яворський М. Коротка історія України / Матвій Іванович Яворський. - Х.: Держ. вид-во України, 1926. - 114 с.
50. Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби на Україні / Матвій Іванович Яворський. - Х.: Держ. вид-во України, 1927. - 415 с.
51. Яворський М. Революція на Україні / Матвій Іванович Яворський. - Ч.І. 1917-1919 рр. - Х., 1929. - 40 с.

Березовский О.Н. Революционная украинская партия в работах исследователей 1917-1920-х годов

Проанализировано состояние изучения истории и деятельности Революционной украинской партии в работах исследователей 1917-1920-х годов. Очерчены процессы, которые влияли на состояние научной разработки темы.

Berezovsky O.M. The Revolutionary Ukrainian Party in works of researchers of 1917-1920th years

The progress of researches of Revolutionary Ukrainian Party in in works of researchers of 1917-1920th years was analyses. The processes are determined which had an influence on the scientific work condition of the theme.

Отримано 5.10.2010

СТАРИКОВ Г.М.

**ЛИСТИ ОЛЕКСАНДРА ОГЛОБЛИНА ДО ДМИТРА БАГАЛІЯ ЯК
ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ КОМІСІЇ ІЗ ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XVIII-XIX ст. (1929-1934 рр.)**

Друкуються листи О.П.Оглоблина до Д.І.Багалія, які є важливим джерелом для дослідження діяльності та наукової роботи Комісії із вивчення соціально-економічної історії України XVIII-XIX ст. Всеукраїнської Академії наук.

Епістолярна спадщина видатного українського історика Д.І.Багалія (1857-1932) є важливим джерелом інформації для вивчення історії України кінця XIX - початку XX ст. Одним з найбільш детально представлених у листуванні вченого сюжетів є діяльність Комісії із вивчення соціально-економічної історії України XVIII-XIX ст. у зв'язку з історією революційної боротьби (далі - КВСЕІУ). Навколо цієї установи згуртувалось чимало молодих талановитих дослідників: О.П.Оглоблин, Н.Д.Полонська-Василенко, В.О.Романовський, М.В.Горбань, А.І.Козаченко та ін. Не дивлячись на недовгий термін свого існування, численні бюрократичні перепони та тиск з боку компартійних органів, КВСЕІУ посіла чільне місце в українській історіографії, а праці її членів продовжують зберігати свою актуальність і для сучасних науковців.

КВСЕІУ належала до числа очолюваних Д.І.Багалієм установ Всеукраїнської академії наук (ВУАН) і перебувала у Києві. Вчений же мешкав у Харкові, де і перебував практично весь час, а Київ відвідував, як правило, тоді, коли проводились сесії ВУАН. З огляду на необхідність бути у курсі справ Комісії і взагалі подій в Академії наук, вчений інтенсивно листувався з найбільш близькими до нього людьми - О.П.Оглоблиним та Н.Д.Полонською-Василенко.

На момент створення КВСЕІУ (1929 р.) Д.І.Багалій і Н.Д.Полонська-Василенко вже давно знали один одного (познайомились через чоловіка останньої М.П.Василенка, з яким вчений тісно співпрацював від самого початку створення Академії наук). З О.П.Оглоблиним Д.І.Багалій познайомився лише наприкінці січня 1926 р. Запис про їхню зустріч у своєму щоденнику київський вчений зробив 1 лютого того ж року¹. У той час О.П.Оглоблин готувався до захисту своєї докторської дисертації і змушений був звернутись до Д.І.Багалія по допомогу. Через свій конфлікт з М.С. та О.С.Грушевськими він міг зазнати у цій справі значних труднощів². Зустріч двох вчених допоміг влаштувати аспірант О.П.Оглоблина М.З.Левченко (керівник Видавництва Академії наук, прийомний син А.Ю.Кримського). Як видно зі щоденника О.П.Оглоблина, обидва науковця були задоволені з цього знайомства³. Їхнє зацікавлення один в одному мало двосторонній характер, оскільки Д.І.Багалій бажав залучити молодого талановитого дослідника до праці в очолюваних ним установах, а О.П.Оглоблин діставав підтримку впливового академіка.

Листування Д.І.Багалія з О.П.Оглоблиним та Н.Д.Полонською-Василенко зберігається некомпактно і розпорошено по фондах кількох архівних установ: Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (ІР НБУВ), Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО) та Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ). Загальна кількість виявлених листів сягає близько 200 одиниць і представляє собою найбільший тематичний блок в епістолярії

Д.І.Багалія. Важливість даного листування також підкреслює і той факт, що у збірнику документів з історії Національної Академії наук України практично відсутні матеріали, присвячені КВСЕІУ⁴.

Історія діяльності Комісії частково вже знаходила своє висвітлення у монографічних дослідженнях І.В.Верби, присвячених життю та творчості найбільш діяльних членів КВСЕІУ - Н.Д.Полонської-Василенко⁵ та О.П.Оглоблина⁶. Ним також у співавторстві з С.М.Кіржаєвим опубліковано і частину листів О.П.Оглоблина до Д.І.Багалія⁷. Пропоновані листи не були включені упорядниками до вищезазначеної публікації. До одного з листів О.П.Оглоблином також були додані тези його невиданої праці *“Кріпацька фабрика”*, які теж подаються разом з епістолярієм.

Слід зазначити, що, крім інформації про роботу Комісії, у листах дуже добре передано атмосферу розгортання репресій проти української науки. На той час Д.І.Багалій вже мав певні звістки, які свідчили про початок на місцях кампанії зачистки від *“ворожих елементів”*. Так, по лінії Херсонського бюро Секції наукових робітників Д.І.Багалій, як голова Центрального бюро, отримав лист, у якому його просили позитивно вплинути на долю професора Херсонського Інституту народної освіти (далі - ІНО) Д.А.Зінчука. Останній здобув освіту у Петербурзькій духовній академії та на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету. З 1907 р. став доцентом і почав читати лекції у Петербурзькій духовній академії, звідки у 1919 р. перейшов до Херсонського ІНО. Наукові зацікавлення, на той час вже професора, становили історія його рідної землі - Холмщини та єгиптологія, а вільне володіння англійською та німецькою мовами дозволяли йому слідкувати за зарубіжною історіографією. Не маючи власної родини, він все життя присвятив виключно науковій роботі, відмовляючись від позаінститутських заробітків. І ось проти Д.А.Зінчука було розпочато кампанію за зняття його з посади, що для нього означало позбавлення засобів до прожиття. Головними звинуваченнями проти вченого стали відвідування церкви (релігійність) та ідеологічна невтриманість у *“марксистському напрямі”* курсу історії класової боротьби. Викладачі вузу бурхливо обговорювали цю подію і навіть почало лунає запитання: *“А чия черга за Зінчуком?”*⁸.

М.Є.Слабченко (був членом КВСЕІУ, але так і не встиг розпочати роботу через арешт) повідомляв Д.І.Багалія, що зазнав на свою адресу цілий ряд звинувачень, зокрема з приводу того, що він, нібито під впливом М.С.Грушевського, не поїхав до Москви на з'їзд істориків-марксистів (28 лютого 1929 р.), не сприйняв ініціативу Одеського ІНО приєднатися до ухвали Президії ВУАН щодо засудження С.О.Єфремова, не був присутнім у Харкові під час надання докторського ступеню М.І.Яворському (співробітник Комісії, якого теж швидко репресували). Вченому закидали навіть відмову річної давнини виступити у п'ятницю на великодньому тижні та викладати на вчительських курсах. Врешті-решт адміністрація вузу заявила: *“сопоставляя все означенные факты, мы получаем, т[ак] ск[азать], комплекс, свидетельствующий, что Вы не с нами”* і почала пошук кандидатур на заміщення посади М.Є.Слабченка. Останній був непевен чи вдасться йому залишитись в ІНО до кінця 1929 р.⁹

Згодом під приціл критики почали потрапляти й установи Д.І.Багалія, зокрема КВСЕІУ. Так, у статті С.С.Кокошка *“У наступ проти буржуазної історичної науки”* (*“Пролетарська Правда”*, за 18/ІІІ і 21/ІІІ 1930 р.) стверджувалося, що на Україні найбільше поширені дві історичні школи: *“типова буржуазно-ідеалістична”* М.С.Грушевського (об'єкт критики автора) і *“економічно-матеріалістична”*, до якої належать Д.І.Багалій, О.П.Оглоблин, М.Є.Слабченко та ін. Крім цієї згадки про

Д.І.Багалія та О.П.Оглоблина у статті більше не йшлося¹⁰. Але вже 18 листопада на сторінках тієї ж *“Пролетарської Правди”* С.С.Кокошко, крім установ М.С.Грушевського, критично висловився і на адресу КВСЕІУ. Зокрема, він вказав на наявність серед її членів *“еклектиків різного гатунку”* і незадовільну працю Комісії (підготувала лише один том праць). Подібні твердження викликали занепокоєння в О.П.Оглоблина і він запропонував Д.І.Багалію виступити із спростуванням цих закидів, бо на момент появи статті С.С.Кокошка до друку були готові два томи. Крім того, серед членів Комісії 10 чол. входили до Товариства істориків-марксистів¹¹. Д.І.Багалій не хотів цього робити¹². Скоріш за все він сподівався на те, що ці критичні зауваження не матимуть продовження і швидко забудуться. Натомість публічне спростування могло викликати небажаний для вченого резонанс. Але справдитись цим сподіванням не судилося.

Того ж року з'явилась стаття іншого історика-партійця Т.Т.Скубицького. У ній Академія наук називалася *“наиболее сильным очагом мелкобуржуазного и буржуазного направления”*¹³. Причину такого стану речей автор вбачав не тільки у діяльності установ М.С.Грушевського, а й *“довольно влиятельной и до сих пор слабо разоблаченной”* групи псевдомарксистів у складі Д.І.Багалія, О.П.Оглоблина, М.І.Яворського, О.Ю.Гермайзе, М.Є.Слабченка та ін.¹⁴ Трьох останніх на той час вже офіційно засудили і невдовзі вони будуть репресовані, тому згадка прізвищ Д.І.Багалія та О.П.Оглоблина поряд з їхніми свідчила про доволі тривожну тенденцію.

Дуже швидко Д.І.Багалій підготував відповідь Т.Т.Скубицькому. У ній він визнавав, що ще не може перейти на *“рейки ортодоксального послідовного марксизму”* і що у його працях *“ще нема чіткого удосконаленого діалектичного матеріалізму”*¹⁵. При цьому Д.І.Багалій всіляко намагався відмежуватись від своїх репресованих колег, нагадуючи, що він особисто й очолювані ним установи багато зробили для викриття т.зв. *“яворщини”* та *“шкідницької, контрреволюційної”* діяльності С.О.Єфремова, О.Ю.Гермайзе, М.Є. і Т.М.Слабченків¹⁶. Редакція *“Прапора марксизму”* відмовилася друкувати цю відповідь. Тоді Д.І.Багалій надіслав її О.П.Оглоблину для публікації у *“Записках”* Відділу ВУАН¹⁷. Останній знайшов у відповіді деякі неточності, на які змушений був звернути увагу Д.І.Багалія. Так, наприклад, той писав, що М.І.Яворського *“було виключено з Комуністичної партії за ворожу пролетаріату антимарксистську, антиленінську ідеологію, виявлену ним в його працях по історії України”*¹⁸. О.П.Оглоблин вказував на помилковість такого твердження, наводячи пояснення С.В.Косіора: *“М.Яворский исключен не за свои ошибки в истории, а за сокрытие своего темного прошлого”*¹⁹. Тому, очевидно, Д.І.Багалій мав дещо переробити свою відповідь перед тим, як здати до друку. До того ж О.П.Оглоблин обіцяв написати і надіслати йому своє спростування на статтю Т.Т.Скубицького²⁰. Д.І.Багалій не встиг цього зробити. Його відповідь надрукована В.В.Кравченком²¹, але вона не містить уточнень та зауважень О.П.Оглоблина.

Наступний 1931 р. у повній мірі справдив побоювання, викликані статтю Т.Т.Скубицького. О.П.Оглоблин змушений був пережити арешт (йому висунули звинувачення - *“протаскування українського націоналізму в наукову роботу”*, але звільнили за нестачею доказів)²² та принизливу процедуру *“дискусії”* з приводу його праць, яка відбулась 27-28 травня 1931 р. з ініціативи Київського філіалу Товариства істориків-марксистів. Н.Д.Полонська-Василенко була там присутня і написала Д.І.Багалію лист, в якому детально описала побачене: *“Останній день - 28, публіки було дуже мало, взагалі її було мало і тому було в актовім залі погано чути. Виступали студент, студентка, Кокошко, Баранович (той поклав на нього всю*

відповідальність за нашу комісію: брак соцзмагання, шефства, ударництва тощо); сам О.П. [Оглоблин] - який визнав в значній мірі свої хиби, [зокрема] рецензії на Слабченка та Яворського, і, як кажуть, цей виступ відбився добре на наслідках. Наступними виступали Загрецький та Скубицький. Той, між іншим, закидав, що він цитує Фельдмана, який є член товариства, на чолі якого, як почесний голова, стоїть Пілсудський”²³. Результатом обговорення стала резолюція, в якій праці О.П.Оглоблина визнавалися немарксистськими і він виключався з лав істориків-марксистів, але права працювати в Академії наук та викладати не позбавлявся. При цьому з обуренням відмічався виступ К.Є.Антиповича, який став на захист свого вчителя. А наступного дня Комісія із планування вщент розкритикувала план роботи КВСЕІУ на 1932 р. Комісії пропонувалося відмовитись від досліджень деяких тем (польське повстання 1863 р. Д.І.Багалія, освітній рух на Україні в період промислової революції - 40-50-ті роки ХІХ ст. Г.Є.Жураківського та ін.) і змінити назву Комісії на “феодальну”. Ще одним суттєвим недоліком у діяльності Комісії називалася тематична нерозмежованість з Комісією реврухів: І.І.Кравченко та В.Я.Камінський подали однакові теми двом установам²⁴.

Всі ці події викликали у Д.І.Багалія страх за власну долю. Він нещиро писав О.П.Оглоблину, що не знає наслідків “дискусії” про його праці (хоча прекрасно знав про них із листа Н.Д.Полонської-Василенко) і повідомляв про звільнення з Харківського Інституту історії української культури, пояснюючи цей крок нестачею посад наукових співробітників для аспірантів, які завершили навчання, а також постійним проживанням вченого у Києві²⁵.

Випадок з О.П.Оглоблиним спонукав членів КВСЕІУ написати заяви для участі у соцзмаганні із зобов’язанням зробити доповідь самокритичного змісту²⁶, а восени Комісія мала виступити з критикою своїх видань²⁷. Наприклад, О.П.Оглоблин двічі виступив на засіданнях Комісії із методологічно-критичними доповідями “Методологія історії фабрики на Україні” та “Буржуазні концепції історії українського господарства”²⁸.

1932 р. розпочався із перевірки праць українських філософів на предмет наявності у них троцькізму. Прихильниками ідей Л.Д.Троцького визнали О.І.Загорулька, І.І.Врону, Я.Розанова (працювали в Комісії філософсько-соціологічній при Кафедрі марксизму-ленізму ВУАН). Разом з ними до групи “троцькістів” потрапив і секретар ІІ Відділу О.М.Камишан²⁹. Згодом ці науковці були репресовані, як і багато інших українських вчених.

Хмари над самим Д.І.Багалієм почали збиратись ще з 1930 р. Тоді, крім згадуваних вже критичних статей на свою адресу, він пережив і значно більш прикрі моменти, як втрата посади голови Історико-Філологічного Відділу, його розформування й усунення на місце другого заступника голови нового, Соціально-Економічного Відділу. Спробували його усунути і від керівництва Харківським науково-дослідним інститутом історії української культури, але тоді йому вдалося відстояти свої позиції ціною численних поступок (наприклад, звільненням О.П.Оглоблина). Установи, якими керував Д.І.Багалій, зазнали численних перевірок і чисток.

Зберігся уривок листа Д.І.Багалія до редакції часопису “Комуніст”, в якому зазначалося, що на Харківській науково-дослідній кафедрі історії української культури в порядку критики і самокритики було розглянуто 10-й том її збірника праць. Як редактор тому, Д.І.Багалій повністю взяв на себе усю відповідальність за його ідеологічні хиби і недоліки. Основні причини таких вад збірника він вбачав у “відсутності необхідної пильності і організованості в видавництві збірників катедри в минулому і, по-друге, і це головне - на сьогоднішній день не засвоєно значною частиною членів катедри

чіткої марксо-ленінської методології”³⁰. Звістка Н.Д.Полонської-Василенко про виявлення в Академії “троцькістів” викликала у Д.І.Багалія побоювання, що незабаром можуть так само засудити і його праці та спонукала готуватись до прилюдного каяття. Виступити з ним він мав на нараді українських істориків у Харкові у лютому 1932 р., але 9 лютого помер від запалення легень³¹.

Після смерті Д.І.Багалія КВСЕІУ деякий час ще продовжувала працювати. Обов’язки голови Комісії виконував О.П.Оглоблин. Упродовж 1932-1933 рр. вона навіть змогла створити свої філіали у Луганську та Чернігові³². 1 квітня 1933 р. КВСЕІУ приєднали до Археографічної Комісії і на базі цих установ створили Історико-Археографічний інститут, який ліквідували у 1934 р.³³

Листування Д.І.Багалія з О.П.Оглоблиним та Н.Д.Полонською-Василенко дає змогу стверджувати, що протягом всього часу свого існування КВСЕІУ працювала у надзвичайно несприятливих умовах, які сковували творчі сили її співробітників і не давали їм змоги реалізувати свій науковий потенціал у повній мірі. Постійно перебуваючи під прицілом критики і зауважень, змушена спростовувати закиди на свою адресу і відстоювати тематику досліджень, Комісія фактично не змогла організувати своєї поточної роботи. Її плани на наступний рік щоразу скорочувались, а звіти співробітників за минулий рік надходили із значним запізненням і не завжди відповідали поставленим завданням. Специфічні умови роботи Комісії дають підстави говорити як про фактичні результати діяльності її членів, так і потенційні та нереалізовані наукові проекти, мова про які йде у листуванні. Очевидно, що за інших часів ця установа змогла б досягти значно більших результатів.

Разом з тим, праці членів КВСЕІУ зробили вагомий внесок в українську історіографію. О.П.Оглоблин відмічав, що на основі цих досліджень мала бути створена схема історії України XVIII-XIX ст.³⁴ Своїми роботами члени КВСЕІУ ніби продовжили “Історію України-Руси” М.С.Грушевського, розробляючи той період, до якого вчений не встиг довести свою фундаментальну працю. З листування видно, що переважна більшість досліджень співробітників КВСЕІУ ще у кінці 20-х років була підготовлена до друку, а деякі навіть почали друкувати. Але світу вони тоді так і не побачили, бо багато кого із згаданих вчених незабаром звинуватили в “українському буржуазному націоналізмі” і згодом репресували. Роботи, написані майже 80 років тому і дотепер зберігають свою наукову вагу. Але значна кількість з цих праць продовжує і далі лежати в архівах, чекаючи на свій час.

Текст листів передано із збереженням граматики і стилістики автора. Явні помилки та описки виправлено, використані сучасні правила пунктуації, скорочення розкриті у квадратних дужках.

³⁰Оглоблин О. Пам’яті Дмитра Багалія (1857-1932-1957). (Дмитро Іванович Багалій і українська історична наука) // Український історик. - 1988. - №1-4. - С.104.

³¹Детальніше про це див.: Верба І.В. Олександр Оглоблин. Життя і праця в Україні / П.С.Сохань (відп. ред.). - К., 1999. - 380 с.

³²Оглоблин О. Вказ. праця. - С.104.

³³Історія Національної Академії Наук України. 1929-1933. Документи і матеріали. / Упоряд.: Т.В.Вересовська, В.Г.Врублевський, В.А.Кучмаренко та ін. - К.: Наукова думка, 1993 - 546 с.

³⁴Верба І.В. Життя і творчість Н.Д.Полонської-Василенко (1884-1973). - К.: Поліграфічна дільниця Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2000. - 356 с.

³⁵Він же. Олександр Оглоблин. Життя і праця в Україні...

³⁶Верба І., Кіржаєв С. Дмитро Багалій і Олександр Оглоблин: до історії творчих стосунків // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник / Упорядн. Кравченко В.В. - Х.: “Майдан”, 1999. - С.218-270.

- ⁸Лист Мироненка О. до Багалія Д.І. - Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі - ІР НБУВ), ф.І, спр.23827, арк.1-5.
- ⁹Лист Слабченка М.Є. до Багалія Д.І. від 26 лютого 1929 р. - ІР НБУВ, ф.І, спр.46248, арк.1-5.
- ¹⁰Лист Полонської-Василенко Н.Д. до Багалія Д.І. від 24 березня 1930 р. - ІР НБУВ, ф.І, спр.46127, арк.1-2.
- ¹¹Лист Полонської-Василенко до Багалія Д.І. від 18 листопада 1930 р. - ІР НБУВ, ф.І, спр.46136, арк.1-2.
- ¹²Лист Багалія Д.І. до Оглоблина О.П. від 24 листопада 1930 р. - Центральний державний архів вищих органів влади України (далі - ЦДАВО), ф.3561, оп.3, спр.8, арк.47.
- ¹³Скубицкий Т. Классовая борьба в украинской исторической литературе // Историк-марксист. - 1930. - №17. - С.27.
- ¹⁴Там само. - С.34.
- ¹⁵Кравченко В.В. Д.И.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. - Х.: Изд-во "Основа" при ХГУ, 1990. - С.146-147.
- ¹⁶Там само. - С.148-149.
- ¹⁷Лист Багалія Д.І. до Оглоблина О.П. від 7 грудня 1930 р. - ЦДАВО, ф.3561, оп.3, спр.8, арк.43зв.
- ¹⁸Кравченко В.В. Вказ. праця. - С.145.
- ¹⁹Лист Оглоблина О.П. до Багалія Д.І. від 16 грудня 1930 р. - ІР НБУВ, ф.І, спр.46052, арк.1-3.
- ²⁰Лист Багалія Д.І. до Оглоблина О.П. від 1930 р. - ЦДАВО, ф.3561, оп.3, спр.8, арк.45.
- ²¹Кравченко В.В. Вказ. праця. - С.144-149.
- ²²Верба І., Кіржаєв С. Вказ. праця. - С.269.
- ²³Лист Полонської-Василенко Н.Д. до Багалія Д.І. від 30 травня 1931 р. - ІР НБУВ, ф.І, спр.46147, арк.1-2.
- ²⁴Там само.
- ²⁵Лист Багалія Д.І. до Оглоблина О.П. 1931 р. - ЦДАВО, ф.3561, оп.3, спр.8, арк.57.
- ²⁶Верба І.В. Життя і творчість Н.Д.Полонської-Василенко (1884-1973). - С.110.
- ²⁷Лист Багалія Д.І. до Оглоблина О.П. 1931 р. - ЦДАВО, ф.3561, оп.3, спр.8, арк.57.
- ²⁸Верба І., Кіржаєв С. Вказ. праця. - С.269.
- ²⁹Лист Полонської-Василенко Н.Д. до Багалія Д.І. від 16 січня 1932 р. - ІР НБУВ, ф.І, спр.46159, арк.1-2.
- ³⁰Лист Багалія Д.І. до редакції журналу "Комуніст", січень 1932 р. - ІР НБУВ, ф.І, спр.45287, арк.1.
- ³¹Кравченко В.В. Д.І. Багалій в світлі й тіні своєї "Автобіографії" // Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. - Т.1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія / Упорядкув., вступ. ст., комент. В.В.Кравченка. - Х.: ХГІ "НУА", 1999. - С.47-48.
- ³²Верба І.В. Життя і творчість Н.Д.Полонської-Василенко (1884-1973). - С.105.
- ³³Історія Національної Академії Наук України. 1929-1933. Документи і матеріали... - С.364.
- ³⁴Верба І.В. Життя і творчість Н.Д. Полонської-Василенко (1884-1973). - С.104.

№1

Київ
21.X.1926.

Високоповажаний
Дмитро Йвановичу,

маю за честь надіслати до Вас папери мої (життєпис та список праць наукових у 2 прим.), потрібні задля вступу до науково-дослідчої катедри історії української культури¹, що нею Ви керуєте.

Мушу ще раз послатися на моє велике бажання працювати у Вашій катедрі.

Маю за приємний обов'язок при цій нагоді висловити мою щиру подяку за Ваше завсіди доброзичливе ставлення до мене й моєї праці.

З глибокою пошаною
О.Оглоблін.

ІР НБУВ, ф.І, спр.46033, арк.1. Автограф.

№2

Високоповажаний
Дмитро Йвановичу,

даруйте мені, що турбую Вас у такій справі. Але мене дуже інтересує штатна посада у Катедрі. До того ж мій матеріальний стан (головне через родинні обставини) тепер остільки скрутний, що тая платня, яку маю по Київ. І.Н.О. (ще й цього року в мене скорочено кількість лекцій), мене не задовольняє, а інших прибутків ніде не маю.

Я написав заяву до Катедри, хоча мені дуже незручно піднімати таке питання. Якщо можливо, допоможіть, будьте ласкаві і тут.

Безконечно вдячний Вам за Вашу підтримку в справі щодо організації нашого наукового осередку у Києві.

З глибокою пошаною

О.Оглоблін.

22.XI. 1926.

ІР НБУВ. - Ф.І. - Спр.46036. - Арк.І. Автограф.

№3

Високоповажний
Дмитре Йвановичу!

Поспішаю надіслати до Вас тези (поширені) “Кріпацької фабрики”. Писалося їх на-швидко, слід було б зредагувати й хоч на машинці переписати, але боюсь, що то було б запізно. Отож, ласкаво вибачте. Тези складено так, що вони разом подають і резюме праці: тим-то окремо я його й не написав. До тез долучаю деякі зауваження (як додаток до мого попереднього листа). Було б дуже бажано (якщо це не дуже важко буде), коли б Ви взяли з собою до Києва рукопис “Кріпацької фабрики”² (з тими аркушами - це “Правобережно-українська мануфактура”, що їх було надіслано додатково).

Щиро дякую Вам за добре ставлення до моєї праці в Прем[іальній] Ком[ісії]³. Якщо пощастить довести справу тую до кінця, буду глибоко Вам зобов’язаний. Адже ж мій стан матеріальний зараз такий, що виручити мене може тільки благополучне розв’язання цієї справи, що передусім має за для мене й моєї праці велике моральне значення.

В справі доповідів моїх учнів незабаром надішлю точні відомості.

Прошу переказати моє привітання ВП ВП Марії Васильовні⁴ і Ользі Дмитровні⁵.

З глибокою пошаною

О.Оглоблін.

Київ. 25.III.1929 р.

ІР НБУВ, ф.І, спр.46063, арк.І-2.

№4

Київ.
22.IV.1929 р.Високоповажний
Дмитре Йвановичу!

Вчора відбулося перше (поки що неофіційне) засідання членів Ради Комісії, де взяли участь, окрім мене, Н.Д.Василенкова⁶, В.О.Романовський⁷ та В.В.Міяковський⁸. На засіданні (перед тим я мав ще приватні розмови з окремими членами Ради) я подав усі відомості щодо правового стану Комісії (18/IV підписано було протокола засідання Іст[орико]-Філ[ологічного] Відділу від 4/IV, й він пішов до Президії (витяг з протоколу я вже маю), а тоді ми обговорили низку важливих організаційних питань. Я поінформував був членів Ради про ті доручення і вказівки, що їх Ви дали мені, й на підставі цього провадилося даліше обговорення: визначено було принципи й схеми складання п'ятирічного перспективного плану роботи Комісії (за відповідними академічними зразками; за основу ми взяли плани Комісії для виучування господарства України - акад. Воблого⁹, але зважали й на плани інших Комісій), потім, як частини п'ятилітки - плану виробничого на 1929-1930 рік, нарешті плану видавничого (передбачаємо потребу видавати "Праці" Комісії двічі на рік, а, крім того, монографічні збірники). Обмірковували так само питання про кошторис Комісії на 1929-1930 рік (всі потрібні зразки й матеріали я заздалегідь дістав в Академії). Після того, збори ухвалили зібрати на 29/IV (наступне засідання) всі конкретні матеріали щодо праці киян-членів Комісії, а мені доручили вдатися листового (напівофіційно) до членів Комісії у Харкові з проханням надіслати відповідні матеріали (виконуючи це, я написав до Ольги Дмитровни, М.І.Яворського¹⁰ та М.В.Горбаня¹¹). В першу чергу буде складено проект плану праці Комісії на 1929-1930 рік, бо це, як казав мені акад. Новицький¹² (учора я склав йому візиту), є дуже термінова справа. Негайно після засідання 29/IV я систематизую матеріали щодо того плану й надішлю до Вас.

Збори обмірковували також питання організаційно-технічного характеру (визнали ми, що Комісії доконче потрібно приміщення; будь ласка, напишіть мені, яка Ваша думка в цій справі), а ще питання про кооптування нових членів Комісії (останнє мало цілком приватний характер). Називали прізвища Слабченка¹³, Загоровського¹⁴ (Одеса), Барвінського¹⁵, Мірзи-Авакянц¹⁶ (Харків), Тищенко¹⁷ й Базилевича¹⁸ (Київ). Остаточну думку членів Ради в цій делікатній справі буде сформульовано на засіданні 29/IV. Складніше питання про Секретаря Комісії (чудово було б, коли б у Києві був Горбань!).

Але цілком зрозуміло, що це питання, як і всі інші, може бути розв'язано лиш тоді, як Ви будете в Києві. Отже вся робота моя й членів Ради має лиш підготовчий характер.

Бажано було б, якщо Ви визнаєте це за потрібне, щоб Ви з'ясувати питання про участь Слабченка в Комісії.

Я передав до I Відділу свого життєписа й список праць друкованих. Був би дуже радий, коли б Ви написали мені щодо організаційних справ Комісії.

Комісія дуже зацікавила київські наукові кола (була коротенька звістка про це в "Пролетарській Правді", очевидячки - здобута з канцелярії Академії), й ставлення до неї досить уважне й доброзичливе (звісно, крім деяких невдоволених). Київські члени

Комісії ретельно беруться до роботи. Гадаю, що згодом пощастить ближче притягти до цієї роботи й харківців. Але то вже Ваша справа.

Від Товариства “Іст[орик]-марксист”¹⁹ одержав повідомлення про затвердження мене дійсним членом Товариства; також ухвалено запропоновану від мене тему доповіді на з’їзді (“Україна в суперечках міжнародної економіки й політики за другої чверті ХІХ ст.”).

Дуже хвилює мене справа моя в Преміяльній Комісії.

З глибокою пошаною

О.Оглоблін.

Прошу передати моє привітання ВП Марії Васильовні.

ІР НБУВ, ф.І, спр.46062, арк.1-4 зв.

№5

Київ
12.XII.1929.

Високоповажний
Дмитре Йвановичу!

Надсилаю Вам протокол засідання Комісії для видання матеріалів з історії польського повстання 1831 року (з додатком копії протоколу попередніх зборів Київської групи членів Комісії). Разом з тим я надсилаю листа до тов. Рубача в справі мого керівництва роботою у Києві. Тепер треба тільки перевести в життя наші ухвали й пляни.

Чи дістали Ви те число “Пролетарської Правди”, де вміщено замітку К.Є.Антиповича²⁰ про перше засідання нашої Комісії. Мушу констатувати, що замітка тая справляє певне (й добре) враження в київських академічних колах.

Захожу до кімнати Комісії. Там цілковитий лад. Але, на жаль, ремонт і досі на почали. Нагадуємо. Та господарча частина ВУАН щедра тільки на хороші обіцянки. Заяву Вашу щодо умов конкурсу на посаду Керівничого Комісії подано Іваницькому²¹. Той прийняв, але завважив, що то ще далека справа. Мабуть воно й справді так. Все залежить од Укрнауки й від Вас.

Доручення Ваше щодо оплати послуг технічного службовця під час засідання Комісії я виконав. Гадаю, що це забезпечить нам гарне приміщення й на майбутнє, звісно, якщо М.І.Яворський не заперечуватиме.

Як Ви доїхали додому? Як почуваете себе після київських турбот?

Прошу переказати мої привітання В[ельми] П[оважним] ВП Марії Васильовні та Ользі Дмитровні.

На все добре!

Ваш О.Оглоблін.

ІР НБУВ, ф.І, спр.46057, арк.1-2.

№6

Київ.
25.XII.1929 р.Викоповажний
Дмитре Йвановичу!

Засідання I Відділу має відбутися 1 січня. Порядок денний визначений; позначено чимало справ. Між іншим є Ваша доповідь у справах Інституту Шевченка²² (здається, так). Кульчицький²³ обіцяв ще вчора надіслати до Вас офіційне повідомлення, разом з протоколом попереднього засідання Відділу. Засідання Комісії нашої призначено на 2 січня (о 6 1/2 [6.30] год. вечора). Порядок денний ще не визначено, але, певне, буде моя доповідь з економічної історії України. Оповіщення про це засідання буде зроблено своєчасно. Про день приїзду прошу сповістити (також і про час прибуття або № поїзду). Кімната для Вас буде готова. За інші справи не пишу, бо лиш за Вашого перебування тут буде змога щось зробити. Зокрема щодо посади Керівничого, то в Академії кажуть, що справа ця цілком розв'язана по всіх інстанціях, але останнє слово належить Президії, яка поважно мовчить.

З глибокою пошаною
О.Оглоблін.*ІР НБУВ, ф.І, спр.46058, арк.І-Ізв.*

№7

Київ.
18.I.1930 р.Високоповажний
Дмитре Йвановичу!

16-го відбулося засідання I Відділу. Центральне місце посідали доповіді двох комісій М.С.Грушевського²⁴ (Західної України - Савченко²⁵ та історіографії - Юркевич²⁶). Обидві доповіді справили дуже złе вражіння, бо виявилось, що Комісії тїї плянів не мали, не мають, неспроможні скласти їх і надалі, навіть не розуміють своїх завдань. Особливо не поталанило Савченкові. Його доповідь немов би мала за головне завдання скомпромітувати Комісію Західної України: зібрано було до купи все, що яскраво й переконливо доводило слухачам про цілковиту непотрібність тої Комісії. Пікантний момент був, коли завважено було, що в тїй Комісії немає марксистів. Савченко деякий час "міркував", а тоді випалив, що вони "шукали тих марксистів, але не знайшли, і що взагалі, мовляв, про це спитайте голову Комісії (сидів тут же). Звичайно, резолюцію на обидві доповіді відклали. Інші справи були мало цікаві. А.Ю.Кримський²⁷ запропонував видати на англійській мові якусь працю з циганської мови - й зустрів дуже різку відповідь з боку Секретаря Відділу. М.І. [Яворський] взагалі "гостра" людина! Комісія етнографічна подала до Відділу якусь пропозицію, що їй сама як слід не обмірковала. І таке інше. Ще до Комісії Візантології завели Штепу²⁸ (Кіженського). Взагалі відчувалося, що засідання невдале. Бойового запалу на цей раз не було і присутні

на засіданні історики України обмінювалися компліментами, а М.С.Грушевський “смирено” прийняв (мало не дякував) “науку” щодо завдань історіографії.

Не сердтесь на мене: на засіданні я не був. Мабуть вже коли офіційно буде мене затверджено, буду відвідувати.

Заяву про двох нових членів Комісії нашої я не подав. Гадаю, що краще буде зробити це в березні, коли Ви будете в Києві. Штати ВУАН надіслано сюди. Всі наші посади (при Катедрі Вашій) є (з 1 січня). На жаль, Президія ВУАН і досі ще мене не призначила; отож і платні мені не видається. Як Ви розв’язали питання про приміщення Комісії (з М.І. Яворським)? Протокол Комісії ЦАУ [Центрального Архівного Управління] Кравченко²⁹ незабаром Вам надішле.

З глибокою пошаною О.Оглоблін.

ІР НБУВ, ф.І, спр.46039, арк.1-2зв.

№8

Київ
27.І.1930 р.

Високоповажний
Дмитре Йвановичу!

Вчора дістав я з Академії “Витяг з протоколу №2 засідання Президії ВУАН 17 січня 1930 р.” (пакт. 34). Там написано таке: “Слухали: пропозицію І-го Іст[орико]-Філ[ологічного] Відділу Академії затвердити проф. О.П. Оглобліна т[имчасово] в[иконуючим] об[ов’язки] керівника Комісії Соціально-Економічної історії України ХІХ ст., а М.Горбаня - т[имчасово] в[иконуючим] об[ов’язки] наукового співробітника Комісії Лівобережної України, обох з платнею з 1 січня 1930 року, до заміщення цих посад за конкурсом. Ухвалили: затвердити”. І ще довідався я вчора про те, що сьогодні, себто 27/І, Президія розглядатиме мою справу.

Наслідки цього засідання зараз мені ще невідомі. Але ясно одне: трапилося якесь непорозуміння. За моїми відомостями, Секретар І Відділу³⁰ загубив Ваше подання до Відділу в цій справі, й тому доповів на засіданні Президії разом за мене й за Горбаня. Президія ВУАН зараз не дуже широка (Воблій у Ленінграді), слухали справу, певно, десь у кінці, й тому сталося тая дивовижна ухвала, що її я зачитував вище. Згодом розібралися, побачили, що в штатах немає посади наукового співробітника по Комісії Лівобережної України (Горбаня мав затвердити тільки Відділ), й тоді вирішили поставити цю справу знову оце сьогодні.

Прикра плутанина, яка нагадала мені часи секретарювання Олексі Петровича [Новицького], чимало я хвилювався (спасибі Наталі Дмитровні, вона була ласкава з’ясувати стан цієї справи), але сподіваюся, що Президія розв’яже питання благополучно (а той може пересуне термін з 1 січня на 1 лютого: це було б цілком несправедливо).

Наталія Дмитровна почала виконувати обов’язки секретаря Комісії, і це дуже добре: вона-бо знає всі установи академічного апарату, має відповідні знайомства й мало не щодня буває в Академії. Зараз вона складає (разом зі мною) звіт про діяльність Комісії для Ювілейного Збірника ВУАН. Дещо треба переробити в п’ятилітньому плані. З 1 лютого Комісія матиме певний календар своєї праці. Починаємо встатковувати

приміщення Комісії, як Вам відомо, і тепер на черзі бібліотека з академічних та інших видань. Не погано було б, коли б Комісії нашої передано було б бібліотеку Т[оварист]ва Нестора [літописця]³¹, що його незабаром буде ліквідовано. Для бібліотеки І Відділу вона мало цікава (це здебільшого дублети), а нам була б дуже потрібна. Перебуває тая бібліотека в Архіві Давніх Актів, під доглядом В.О.Романовського, члена нашої Комісії. І надалі (поки що) вона могла б там залишитися. Здається, на цю бібліотеку має якісь “види” Ц[ентральне] А[рхівне] У[правління], але навряд чи Академія відпустить її з своїх рук.

Бажано було б остаточно розв'язати питання про приміщення для Комісії: де ж ми, врешті, будемо. Правду кажучи, у тому приватному помешканні дуже незручно (хоч і добре).

У лютому маємо влаштувати одне наукове засідання Комісії з моєю доповіддю (очевидно). У березні - Ваша доповідь.

Погода в нас дуже погана: снігу й досі немає. Я трохи застудився й перевтомився. На початку лютого збираюся бути в Харкові.

З глибокою пошаною

О.Оглоблін.

P.S. Привіт ВШ [Вельмишановним] Марії Васильовні та Ользі Дмитровні.

ІРНБУВ, ф.І, спр.46040, арк.1-2зв.

№9

Київ.

18.ІІ.1930 р.

Високоповажний
Дмитре Йвановичу!

Мабуть, наші листи розминулися, то саме в останньому листі своєму я писав Вам про не[га]тивний стан Відділу. Засідання 16 лютого не відбулося й ніхто у Києві серйозно не вірить у те, що може відбутися засідання, призначене на 1 березня (якщо, звісно, на той час не приїде Голова Відділу³²). Секретар І Відділу й досі хворий (чи “хворий”): ніхто його не бачить, окрім діловода Відділу Кульчицького, але, ясна річ, він скаже небагато. Поза всяким сумнівом, Секретареві І Відділу тепер не випадає виконувати обов’язки Голови: це загальна думка киян, близьких до Академії. І це тим паче, що перед сесією на Відділі стоятимуть досить важливі й мабуть дражливі питання. Отже: офіційно - засідання І Відділу має бути 1 березня (дальший календар, звичайно, поки що не змінено), але, мабуть, воно відбудеться тоді, коли Ви приїдете до Києва. На цей приїзд і чекають десь на початку березня. Інакше не може бути. Певнішого, отож, у цій справі й не можу зараз подати.

У Видавництві теж життя трохи кволе. Окиншевич³³ - хворий, і толком дізнатися том чогось не можна. Бачив я Вашого листа до Видавництва; бачив і 2 примірники “Матеріялів”³⁴, виготовлені для Вас, але “споминів”³⁵ там немає. Тим то я просив кого слід (або кого можна було) розшукати тії спогади й долучити їх до “Матеріялів”. Якщо протягом двох днів їх не буде знайдено, тоді надішлють Вам самі “Матеріяли”.

Дуже добре було б, коли б Ви приїхали на 1 березня й привезли Вашу статтю для “Збірника” й “Матеріяли” Ольги Дмитровни. Хоч як тепер важко її турбувати, але було б дуже добре (а мені особливо приємно), коли б робота Ольги Дмитровни

ввійшла до I тому "Праць"³⁶. Засідань Комісії слід буде зробити два (думку про спільне з Комісією Лівобережжя засідання - вітаю). На порядку денному (двох засідань) доповіді: Ваша, Горбанева й В.О.Романовського (або моя). Як їх розподілити - визначайте самі. Чи не можна було б з доповіді Горбаневої зробити (після оголошення її) статтю для нашого Збірника? Та може б Н.Ю.Мірза-Авакянц розщедрилася на якусь доповідь чи статтю (хоч невеличку).

Чекаю відповіді на попереднього мого листа в справі соц[іалістичного] змагання та звітів окремих членів Комісії. До речі, була в нас думка на 26 лютого призначити засідання Комісії (з моєю доповіддю). Але якщо Ви будете тут на 1 березня, звісно, є рація тее засідання відкласти. Взагалі щось останнього часу наукові збори у Києві відбуваються вельми нелюдні, й було б небезпечно влаштовувати три засідання підряд.

Дуже радий я, що в Юрика³⁷ вже нормальна температура. Прошу передати моє привітання ВП Марії Васильовні й Ользі Дмитровні. Побажая Вам, щоб простуда Ваша скорше й благополучно минулася.

З глибокою пошаною

Ваш О.Оглоблін.

19. II. P.S. Остання чутка: Яворський подався на демісію. Поки це тільки чутка.

ІР НБУВ, ф.І, спр.46043, арк.І-3зв.

№10

Київ
26/V 1930 р.

Високоповажний
Дмитре Йвановичу!

Даруйте, що не скоро відписую на Вашу листівку. Ото збирався я до Харкова, але застудився й не поїхав. Ще й настрій був недобрий. Комісія в доброму стані й роботі. Приміщення встатковано і купуємо деякі речі (шафу й т. інш.); кошти на науково-операційні потреби витрачаємо (за пляном); Наталя Дмитровна мало не щодня буває в Комісії, впорядковує бібліотеку. Подаю до Відділу науково-операційний плян і кошторис (на 3000 крб.) на 1930-1931 ак[адемічний] рік, заявку на 80 аркушів др[укованих] (20 арк. - "Праці" й 4 томи "Збірника" по 15 арк. пересічно кожний: зокрема монографії Нат[алі] Дм[итровни], М.Ф.Тищенко - про зовнішню торгівлю Полудневої Гетьманщини в XVIII ст. та інші. Частина цих аркушів призначена для членів Комісії у Харкові), а також прохання надати Комісії ще одну штатну наукову посаду (для Харкова). До речі, поки що нам дали тільки посаду асистента, але, очевидячки, треба вжити заходів, щоб це було замінено на наук[ового] співробітника. Відбулося нещодавно засідання Комісії з доповідями проф. Г.Є.Жураківського³⁸ (з історії освіти на Україні на поч. 1860-х рр.) та Ольги Дмитровни ("Військова таємна поліція на Укр[аїні] в перш. чверті XIX ст."). Збірник майже цілком зібрано (В.О.Романовський урочисто обіцяв передати свій рукопис).

Завтра-позавтра надсилаю Вам усі рукописи (окрім Вашого, Ольги Дм[итровни] і мабуть Горбаневого; рукопис Кравченка редагую зараз я, й його буде надіслано Вам трохи пізніше). Можна буде тепер же віддати до друку перші праці

(В.О.Ром[ановського], Нат[алі] Дм[итровни], Фесенка³⁹: це половина збірника); решту - додатково. Ваша передмова й п'ятирічний плян (його я тепер переробляю; на жаль, в мене немає п'ятирічних робіт членів Комісії Слобожанщини) підуть до друку згодом (на початку книжки, з окремою пагінацією). Бажано було б, щоб члени Комісії у Харкові (кол[ишньої] Ком[ісії] Слобожанщини) терміново надіслали сюди свої пляни (їм про це оповіщено буде й офіційно), відбитки своїх праць для бібліотеки Комісії (про це прошу Вас, Ольгу Дмитровну й Катедру Вашу) й може свої доповіді (в червні відбудеться два засідання Комісії, між іншим запропонував доповідь з історії поташної⁴⁰ промисловості на Слобожанщині Ярошевич⁴¹). До речі, хай Горбань, Барвінський і Козаченко⁴² подадуть заяву (з Ваш[ою] резолюцією) про гроші на командировання.

З пошаною О.Оглоблін.

P.S. Кравченко вже надіслав Вам протокол.

ІР НБУВ, ф.І, спр.46045, арк.1-2зв.

№11

Високоповажний
Дмитре Йвановичу!

Користуюся з нагоди (проф. Г.Н.Лозовик⁴³, співробітник Візантологічної Комісії ВУАН, їде до Харкова), щоб передати Вам рукопис проф. Т.Є.Жураківського. На цю тему автор зробив доповідь на останньому засіданні нашої Комісії - і дуже цікаву (про це я Вам писав у цих днях). На мою думку, цю роботу можна було б умістити у "Працях" Комісії (І том). Місце в нас буде. Отож, якщо Ви вважаєте за можливе цю роботу прийняти до "Праць", вона піде зараз до друку. Коли ні, можемо й відхилити (чи відкласти на далі).

Рукописи І.І.Кравченка й В.О.Фесенка надішлю до Вас найближчого часу. Зараз я їх редагую.

З глибокою пошаною

О.Оглоблін.

29/V 1930 р.

ІР НБУВ, ф.І, спр.46046, арк.1-1зв.

№12

Київ
24/VI 1930 р.

Високоповажний
Дмитре Йвановичу!

Даруйте, що не одразу відписав на Вашого листа. Справа в тім, що в Академії були деякі новини (певне, Вам відомі вже), котрі мали внести чималі зміни, зокрема й роботу нашої Комісії. Головне - це ухвала Президії ВУАН про заборону надавати відрядження не співробітникам (штатним) Академії. Через те відмовлено було

видати В.О.Барвінському приділені на його відрядження кошти і навіть мандат. Не сповіщав я Вас вчасно про це тому, що мав деякі відомості про можливий перегляд цієї ухвали. І, справді, зараз тую ухвалу змінено, принаймні настільки, що мандат В.О.Барвінському вже надіслано, а незабаром дістане він і кошти (заяву про це я склав до бухгалтерії). Слід було б, щоб те ж зробили й інші члени Комісії (Горбань і Козаченко); чекатиму на їхні заяви (з неодмінним позначанням точного терміну відрядження, місця й мети його).

І.І.Кравченко організує роботу щодо переписування потрібних для Вас арх[івних] документів. Є вже й спеціальна друкарка. На жаль, трохи з тим опізнiliся ми (літо, тощо). Але сподіваюся, що плян буде виконано.

Затримка з Збірником пояснюється тим, що довелося віддати В.О.Романовському рукопис його статті для перегляду. Рукопис справді був трохи в “сирому” вигляді (це визнає й автор, що покликається на спішний від’їзд О.Т.Водолажченкової⁴⁴). На 25/VI В.О.Ром[ановський] обіцяє остаточно перевірити рукописа й здати його до Комісії. Тоді негайно перші чотири статті буде віддано до Видавництва (до речі, іще й досі не повернувся із відрядження Зав. Вид[авництвом] Окиншевич, і це взагалі дещо гальмує). Цими днями надсилаю Вам рукописи Фесенка й Кравченка. Чи переглянули Ви рукопис Жураківського?

Рукопис Клясен⁴⁵ я дістав. Так само й листівку від неї. Але в мене з’явився сумнів, чи доцільно зараз улаштовувати засідання Комісії. Засідання (різних наук[ових] і учб[ових] інституцій), що призначаються тепер, часто-густо не відбуваються, або відбуваються за цілком нікчемної кількостічасників. Дехто з членів Комісії рушив з Києва. Інші перевантажені в зв’язку з закінченням акад[емічного] року. Ще за Вашою участю може вдасться влаштувати засідання, але сама Клясен (та й тема її доповіді доволі спеціальна) навряд чи збере ширшу аудиторію. Тим то моя пропозиція - її доповідь поставити під час Вашого перебування у Києві; або ж одкласти на осінь. Запрошувати Клясен спеціально до Києва в цій справі Комісія не має змоги, бо, на жаль, оплатити цю подорож тепер, коли всі кошти розподілено, було б запізно.

Вчора дістав я витяг з протоколу (2.16) Президії ВУАН від 3 червня щодо Горбаня. Як Ви, певне, знаєте, Президія не затвердила ухвали Відділу щодо передачі 5/8 ставки ляборанта Горбаневі (“до з’ясування, чи зможе М.В.Горбань переїхати для роботи до Києва”). Боюся, що справа безнадійна. На мою думку, треба Вам обстоювати на той рік за штатною посадою наукового співробітника (а не ляборанта, якого нам взагалі ладні дати). Лиш тоді буде формальна підстава позитивно розв’язати справу М.В.Горбаня. Потреба такої посади безперечна.

Ще маю одну справу до Вас. Вибачте вже мені (а втім я, може, не досить поінформований), але, на мою думку, дуже незручно, що в приміщенні Комісії зупиняються й мешкають сторонні особи. Взагалі незручно, коли доводиться приміщення наукової установи використовувати для мешкання; але це можна зрозуміти й виправдати, коли це стосується до співробітників тої установи (або взагалі ВУАН). Інакше створюється небажаний прецедент. Це тим паче незручно, коли в приміщенні Комісії переховуються (в незачинених - бо зіпсовані замки - шафах і шухлядах) книжки, різне листування Комісії, а найбільше, всі матеріали для Збірника. Хоч це й не так страшно, але все ж не гаразд, що ми змушенні були (особливо Наталя Дмитровна, що майже щодня працювала в приміщенні Комісії) припинити на кілька день відвідувати Комісію. Ще два завваження. У київських

готелях завсіди можна дістати - і доволі недорого - приміщення, отож скрути такої, як у Харкові, немає. Це одне. А друге: я вважаю, що особи, які користуються гостинністю Комісії, повинні були б щонайменше повідомляти мене, яко Вашого заступника у Комісії, про свій приїзд. Цього не було зроблено, й цілком зрозуміло, що це позбавляє мене змоги відвідати в ці дні приміщення Комісії. Ще раз прошу побачити мене за це втручання у Ваші розпорядження, але Комісія й мені (й нам у Києві: адже ж я подаю не тільки свою власну думку) не чужа, і я вважав би за нещирість до Вас мовчанку мою у цій справі.

Дуже шкода, що сесія відкладена на 14 липня. Це позначиться й на роботі Комісії нашої: у Києві всяка наукова робота завмирає у другій половині червня - на початку липня. Не певний я, що вдасться влаштувати прилюдне засідання Комісії. На жаль, мене в цей час не буде в Києві. Я маю відпустку з 3 липня й змінити термін її без шкоди для неї не зможу (на 1 вересня я повинен бути в Києві). Найпізніше я можу затримати свій від'їзд з Києва до 8-10 липня (їду до Кисловодського), щоб мати змогу також побачитися з Вами. Але працювати мабуть буде важко: почуваю страшенну втому, застудився, а головне нерви напруженні до краю.

Будь ласка, повідомте про день приїзду Вашого до Києва.

Прошу переказати мій привіт ВП Марії Васильовні й Ользі Дмитровні, а також і Юрикові (якщо вони ще в Харкові).

З глибокою пошаною

О.Оглоблін.

ІР НБУВ, ф.І, спр.46047, арк.1-4зв.

№13

Київ
7.X.1930 р.

Високоповажний
Дмитре Йвановичу!

Дуже жалкую, що не міг побалакати з Вами перед від'їздом Вашим. Прошу вибачити, що не зачекав тоді на Вас; але ж у мене була лекція, й я мусив був поспішати туди.

Президія ВУАН доручили всім Комісіям до 12/X подати п'ятирічні й деталізовані річні пляни. Ясна річ, що жодна Комісія не спроможна буде за такий короткий час завершити цю надзвичайно важливу й відповідальну роботу, а наша Комісія (адже ж половина членів Комісії працює у Харкові) й поготів. Я вжив певних заходів, і кияни обіцяли мені протягом двох днів подати свої п'ятилітки й річні пляни. Вдався я й до харківчан, через М.В. Горбаня, застерігаючи, що справа вельми негайна (ще ж треба того пляну зредагувати, а всі попередні проекти конче треба переробити). Велике прохання до Вас уплинути на харківчан у цій справі. Комісії потрібні такі дані (про це я докладно писав Горбаневі):

1) перспективний плян на 1932 і 1933 роки (теми головних робіт), приблизний обсяг кожної теми й термін її виконання);

2) деталізований плян на X-XII 1930 р. і на цілий 1933 рік (за вищенаведеною схемою);

3) тема й термін доповідів на на 1930-1931 рік (одна доповідь, як ми ото ухвалили, обов'язкова). Без цього я не можу скласти календарного пляну, а це теж справа термінова;

4) які праці (з тих п'ятиліток) мають бути видані через Д[ержавне] В[идавництво] У[країни] (орієнтовно)?

5) короткі звіти кожного члена Комісії за минулий рік, а так само справоздання членів Комісії, що мали наукове відрядження (Горбань і Барвінський).

Президія ВУАН висловила побажання, щоб оці індивідуальні п'ятилітки було обмірковано на засіданні Комісії. Отож чи на вважаєте Ви за доцільне скликати спеціальну нараду членів Комісії - харківчан? Кияни таку нараду (це буде чергове засідання Комісії) мають одбутися в цих днях. Зокрема прохання до Вас і Ольги Дмитровни надіслати свої п'ятилітні й річні пляни (за певною схемою). До речі, бажано було б мати заздалегідь від усіх членів Комісії заявки на командировання (орієнтовні), в межах пляну Комісії, на наступний рік (друге півріччя, після 1/І 1931 року). З'ясувалося, що всі кошти на командировання, за бюджетом минулого року, вичерпано. Мої гроші взяла інша Комісія (кол[ишнього] ІІ, тепер нашого Відділу), а, крім того, бухгалтерія оплатила рахунок Антиповича (додатково) на 109 карб. Гадаю, що згадана Комісія (здається, Демографічний Інститут) наступного року поверне нам тієї 110 карб. (принаймні, обіцяють це зроби). Кошториса на Х-ХІІ 1930 року подано до бухгалтерії. Чув я, що є принципова ухвала Президія ВУАН по те, що посади наукових співробітників Академії можуть обіймати лиш особи, які мешкають у Києві. Це ставить під загрозу кандидатуру М.В.Горбаня. Якщо він не зможе переїхати до Києва, на вакантну посаду, я рекомендував би й обстоював кандидатуру К.Є.Антиповича, що вельми допомагає мені в поточній роботі Комісії. Це - мій учень, тепер професор Київ[ського] І.Н.О., людина з великим громадським стажем і певним громадським авторитетом. Хоч його наукова продукція й невелика ще, але це пояснюється його надмірним лекційним навантаженням минулих років і його громадянською працею зате він має певну школу (брак чого вадить, приміром, І.І.Кравченкові), а штатна наукова посада дасть йому змогу більшої уваги приділити науковій роботі, зокрема закінчити свою монографію з історії українського міста ХІХ ст. Звичайно, кандидатура К.Є.Антиповича повстане лиш у тому разі, коли М.В.Горбань не зможе обійняти штатну посаду.

Бентежить мене трохи доля Матеріалів 1831 року⁴⁶. Знаю ті матеріали (київський збірник), визнаю їх за вельми цінні, але боюсь, що вони ще не цілком оброблені з боку археографічного. Отож, на мою думку, слід було б притягти до археографічної редакції збірника (київського, зокрема) В.О.Романовського, що є цілком освічений знавець археографії (І.І.Кравченко, власне, архівіст, а не археограф). А що видання це на широкий світ подивиться, то й годиться його дуже й дуже оброблювати, навіть, буде це потрібно, трохи затримуючи друкування тих матеріалів.

Прошу переказати мої привітання ВІІІ Марії Васильовні, Ользі Дмитровні й Юрикові.

Ваш О.Оглоблін.

№14

Київ.
23/XI 1930 р.Високоповажний
Дмитре Йвановичу!

Листа Вашого дістав сьогодні. Він, очевидно, розминувся з моїм листом до Вас. Сьогодні ж передав скарбникові ВУАН Ваше доручення. Якраз видавали гроші за першу половину жовтня. Хоч доручення й складено не за належною формою, проте, гроші для Вас мені дали (145 карб. і розписку я зробив на 155, але вираховано було 10 карб. податку). Надалі треба зробити так. Надішліть мені (на моє ім'я) доручення на кожні півмісяця (починаючи з першої половини жовтня) окремо (на окремих клаптиках паперу), бо ці доручення прикладаються до відомості. Гадаю, що дальшу виплату буде зроблено незабаром (отож доручення від Вас потрібно терміново). Прошу визначити, що далі робити мені з грішми, що їх одержано. А втім, якщо якось трапиться добра "оказія", неодмінно перешлю Вам до Харкова. Шкода, що вересневі гроші пішли в мандри. У такому ж стані, на жаль, і ті гроші, що їх Вам було надіслано сюди. За них - ні слуху, ні духу. Робив я спроби з'ясувати цю справу у відповідних установах. Безнадійна річ. Добрі люди там порадили вдатися до тої поштово-телеграфної філії, що прийняла переказ (себто у Харкові). Так, мабуть, і слід Вам зробити.

Комісія працює. 21 (наш календарний день) відбулося засідання, спільне з Комісією Історично-Географічною. Була безперечно цікава доповідь Барановича про залюднення воєводства Волинського напередодні Хмельниччини. Незабаром вона вийде в світ, як вступна розвідка до його збірки статистичних таблиць про залюднення Волині р. 1629. Здається, що Історично-Географічна Комісія нарешті починає робити те, що їй належить. А втім, коли повернеться директор Комісії, справа може змінитися.

1 грудня відбудеться чергове засідання Комісії, присвячене доповідям Жураківського й Гніпа⁴⁷. До речі, виникає в нас така думка. Жураківський дуже хоче, щоб його праця про освітню діяльність Полтавської громади (вже закінчена, аркушів на 6-7) пішла до друку скоріше. Отож, чи не доцільніше було б її пустити до II тому "Праць" Комісії⁴⁸ аджеж вона й територіально (Полтавщина) ближча до Комісії Лівобережної України. Тоді розвідку його про Київську громаду можна пустити до I тому (це можливо, бо в Академії є чимало невикористаних резервів). Оце 1 грудня Жураківський зробить доповідь на цю тему й тоді ж передасть мені рукописа нової праці. А коли Ви будете у Києві, це питання модно буде розв'язати остаточно.

Є маленька небезпека для приміщення нашої Комісії. Здається. Інститут Соц[іалістичної] реконструкції сільського господарства має посісти просторе приміщення в старому академічному будинкові. Це може бути заля засідань Відділу, приміщення Археографічної Комісії, Інституту мовознавства (перша черга) й нашої Комісії (друга черга). Хоч там і холодненько, а все ж варто було б зберегти для Комісії (аджеж, це спільне приміщення для двох академічних катедр і Комісії нашої, а в перспективі, може й нової Комісії Іст[орії] України за доби феудалізму). Якщо буде якесь певне повідомлення у цій справі, негайно сповіщу Вас.

Статтю Кокошка⁴⁹ Ви мабуть читали. На мою думку, з автором її не все гаразд. А втім, чи не слід дати відповідь (фактичну), і якщо так, то куди і чи до "Прол[етарської]

Пр[авди]”, чи до Президії Відділу. Яка Ваша думка у цій справі? Треба тільки завважити, що стаття пройшла тут цілком непомітно.

Дуже шкода, що штати Інституту ще не затверджено. Це, безперечно, позначиться на роботі. Щодо мене, то я докладно подав про це свою думку у попередньому моєму листі до Вас. Семінар з української історіографії (загальної) ладен вести (звичайно, як штатний робітник Інституту). Бажано було б, щоб цей семінар був для аспірантів не молодше II курсу. Ладен приїздити до Харкова раз на місяць днів на 5-6. цього буде цілком досить. Для семінару цього мені потрібно годин 30-40 загалом (лекції й семінарські вправи). Програму (й робочий плян) надішлю незабаром (програму віддав переписати на машинці). Справа ця в мене трохи загальмувалася, бо зараз завалений я коректою водночас і “Кріпацької фабрики” й “Нарисів з іст[орії] капіталізму на Україні”. Сподіваюся, що у січні-лютому обидві праці вийдуть у світ).

З глибокою пошаною О.Оглоблін.

ІР НБУВ, ф.І, спр.46051, арк.1-2зв.

№15

Київ
6/XII 1930 р.

Високоповажний
Дмитре Йвановичу!

Листа Вашого від 30/XI дістав. Доручення теж, але про нову виплату грошей знов мовчанка. А втім, гадаю, що незабаром дадуть. Гроші, за Вашою вказівкою, залишаю або до Вашого приїзду сюди, або до мого - у Харків. Копію ухвали Наркомфіну щодо Вас ще не одержав. Вона. Очевидячки, конче потрібна.

Засідання 1 грудня (Комісії) залишило добре вражіння. Неодмінно треба зробити, щоб наші засідання відбувалися точно за календарним пляном (себто 1 і 21 числа щомісяця). Поки що ця справа йде добре. Згоден з Вами, що другу розвідку Жураківського (арк. 7-8 др.) краще вмістити у III томі “Праць”. Є для того тому й інші матеріали (аркуші 13-14 певних вже є). На весну буде значно більше. ДВУ, на моє прохання, має прийняти до себе низку монографій членів нашої Комісії (за маркою Комісії ВУАН). Вже складено (попередні) угоди з Журак[івським], Антип[овичем], Тищенком, Камінським⁵⁰, здається, Кравченком. Запрошено й Наталю Дмитровну, але вона ще хвора й не виходить з дому. Це дає Комісії солідну видавничу базу та й стимулюватиме роботу членів Комісії. Друкування I тому “Праць” затримується через те, що всі друкарні, звязані з ВУАН спішно друкують ювілейні видання, хоч ювілей, здається, відкладено. II том “Праць” на мовній редакції. Редактор мови особливо лихий на Класен. Тут, справді, робота йде повільно.

Друкування моїх обох книжок почувається благополучно. Але, зате, я навантажений великою й важкою роботою коректора. Це забирає весь мій час і дуже стомлює. Чи відбудеться у грудні з’їзд Укр[аїнського] Тов[ариства] іст[ориків]-марксистів?

Конкурсова Комісія ухвалила для Іст[орико]-Геогр[афічної] Комісії кандидатуру Антиповича. Затє складніша справа з І.І.Кравченком. Проти того Мих. Серг. [Грушевський] мобілізував солідні сили, й на перешкоді Кравченкові поставили питання про брак звання наукового співробітника. отож, ухвалили поки

що конкурс у цій справі відкласти (інші кандидати були, очевидно, слабші за Кравченка), тимчасовим співробітником залишити Кравченка й запропонувати йому завершити справу з обороною промоційної роботи. Робота тая в нього давно виготовлена, але, через ліквідацію Катедри М.С.Грушевського (та інші причини), йому не довелося її оформити. Він хотів би це зробити у Харкові, при Вашому Інституті (уповноважений Укрнауки⁵¹ у Києві дасть йому та Сектору науки відповідну довідку), і то якнайскоріше. З свого боку, вважаю, що І.І.Кравченко має право на це, а тому підтримую його прохання.

Роботу з аспірантом Інституту іст[орії] укр[аїнської] культури Шерманом⁵² розпочав. Працює він ретельно. План його аспірантської підготовки я ухвалив, і він його надіслав до Водолажченкової. На моє подання, дирекція Інституту Проф. освіти призначила Шермана на асистента по моїй Катедрі.

Прошу повідомити мене про час Вашого приїзду до Києва.

З глибокою пошаною.

О.Оглоблін.

P.S. Я зазначив у спискові праць членів нашої Комісії, що його я передав до ДВУ (Київська філія), також праці Вашу ("Нариси з іст[орії] польськ[ого] повстання 1863 року на Україні") й Ольги Дмитровни ("Нариси з історії військових поселень на Україні"). Відповідні угоди треба скласти у Харкові (звичайний порядок). Не пригадую, чи писав я Вам про те, що я дістав од секретаря Тов[ариства] іст[ориків]-марксистів Карпенка повідомлення такого характеру: Президія Т[овариств]ва згоджується поставити мою доповідь на з'їзді, але, зважаючи на важливість питання, хотіла б попередити поставити тую доповідь на зборах харківчан-членів Товариства. Я відписав, що беру до відома це, тези надішлю ближчого часу, а доповідь зроблю на засіданні Президії, а не на загальних зборах).

О.Оглоблін.

P.S.[S.] Листа цього передаю через І.І.Кравченка.

ІР НБУВ, ф.І, спр.46053, арк.І-2зв.

№16

16/XII 1930 р.
Київ.

Високоповажний
Дмитре Йвановичу!

Листи Ваші дістав. Поки що можу подати таке. Гроші, належні Вам по ВУАН за жовтень місяць (145 крб. + 145 крб.), я дістав. Щодо податку, то тут я помилився. Податку з Вашої платні не відраховано (згідно ухвал: НКФ [Наркомату фінансів], яка відома бухгалтерії), а то вираховано було на позику (5-річка за 4 роки) по 10 крб. щопівмісяця. Обіцяють скоро дати за першу половину листопаду. Але скарбник каже, що на дорученні (на кожні півмісяця) має бути позначена сума. Отож, будь ласка, надішліть мені такі доручення на листопад і грудень за новою формою (після того, старі доручення поверну Вам; зараз вони можуть ще бути потрібні, бо жодних сталих термінів видачі платні немає). Гроші перебувають у мене в добрій цілості, й їх буде передано або Вам особисто, або за Вашим наказом. Сто карбованців на переписування

арх[івних] документів для Вас, згідно Вашого наказу, буде цими днями передано М.Ф.Тищенкові або І.І.Кравченкові за розпискою. Чи з'ясували Ви стан тих грошей, що їх було переказано з Харкова на Ваше ім'я (у Києві)?

Щодо грошей для мене по Інституту іст[орії] укр[аїнської] культури у Харкові, то ласкаво прошу Ольгу Дмитровну одержувати ці гроші за для мене. Відповідне доручення (2 блянки) надсилаю. Незабаром вишлю ще кілька завірених блянків з моїм підписом. Гроші прошу поштою мені не надсилати, а залишати до мого приїзду до Харкова (у січні: очевидно, 18-21 січня), або ж, якщо буде на те Ваша згода, використати замість відповідної частини грошей Ваших, що зберігаються в мене. Чи є якісь перспективи на збільшення платні науковим робітникам (по ВУАН і Інституту), і з якого часу це може бути?

Статтю Вашу - відповідь Скубицькому⁵³ дістав і уважно перечитав. Гадаю, що вона вичерпно з'ясовує питання й спростовує головні закиди Скубицького. Мушу лише додати, що Скубицькому ще належить дві статті (у I т. збірника "Пролетаріат в СССР" і в "Літопису Революції"). Здається, це весь доробок "науковий" цього невдахи. Серйозніше ось що. На ст[орінках] рукопису Вашої статті є таке завваження: "(Яворського) було виключено з ком[уністичної] партії за ворожу пролетаріату антимарксівську, антиленінську ідеологію ... й т.д." Пригадую пояснення т. Косіора⁵⁴ ("Правда", 6/IV 1930 р.), що "М.Яворський виключен не за свої помилки в історії, а за сокрывание свого темного прошлого".

Щодо вміщення статті цієї в "Записках" Відділу, поки що важко щось сказати. "Записки" чи не вмерли. 26 книга лежить цілком надрукована вже цілісінький рік, а дальша доля "Записок", у зв'язку з реорганізацією Відділу, нікому невідома. Потрібно при цій нагоді з'ясувати цю справу в т. Камишана. А втім, поза всяким сумнівом, темпи академічних видань не сприятимуть скоршому опублікуванню цієї статті. прошу дати мені вказівку. Що робити з рукописом цієї статті.

Про сесію ВУАН тут ще нічого невідомо. Дивляться на Харків. Ювілей безперечно відкладений на травень. Мені здається, що остання декада цього грудня не дуже зручна для сесії ВУАН (та й для з'їзду іст[ориків]-марксистів: до речі, й поднесь нічого не знаю про остаточний термін скликання цього з'їзду). Завтра спробую добитися в справі терміну Сесії чогось певнішого, й тоді негайно Вас сповіщу.

Над складанням плану робіт Комісії (власне, групи нашої Комісії) історії України за доби феудалізму працюю, так само як і над відповідною запискою до Відділу. Маю декілька тем, здебільше методологічного характеру. Окрім ширшої Вашої теми, до плану ввійде моя тема "Схема українського історичного процесу в українській історіографії феудальної доби", теми В.О.Романовського (з історії України за Литовської доби), К.Є.Антиповича й В.Я.Камінського (з історії феудалізму на Україні), Л.М.Беркута⁵⁵ (вивчення українського імунітету порівняльно до західноєвропейського й інш. Проблему цього аспекту). Далі треба буде цей план поширити, а тим часом починати можна. І план, і доповідну записку надішлю Вам (або передам при зустрічі у Києві). Трохи з цим забарився, бо страшенно зайнятий коректурами двох книжок моїх і адміністративною роботою. Та й нелегко об'єднати дослідників сили навколо цієї справи. Може хтось з харківчан узявся б до роботи над певними проблемами укр[аїнської] історії за доби феудальної. Аджеж в Інституті є секція іст[орії] України за доби феудалізму, є, мабуть, і керівник секції, й співробітники його.

Програму (робочу) курсу (чи семінару) з укр[аїнської] історіографії надішлю в цих днях (треба переписати на машинці).

Прошу переказати моє привітання ВП Марії Васильовні й Ользі Дмитровні.

З глибокою пошаною

О.Оглоблін.

ІРНБУВ, ф.І, спр.46052, арк.1-3.

№17

Київ
2.VIII.1931 р.

Високоповажний
Дмитре Йвановичу!

Листа Вашого одержав. Дуже радий, що Ви ухвалюєте плян роботи нашої Комісії на 1932 рік. Звичайно, доведеться ще зробити деякі зміни восени (це застережено під час сесійного засідання Відділу щодо цілого пляну Відділу). Зокрема термін “промислова революція” і в мене викликає деякі сумніви, але його рекомендував Ціка; з другого боку, на мою думку, цей період (40-50 роки) не виходить за хронологічні межі Комісії. А втім, плян, справді, не поганий. І поки пощастило його виконати, Комісія зробила велике діло. Отут, то й доведеться дещо зробити. Передусім цілком ясно, що плянова колективна робота Комісії може бути проведена лише кисянами (харківчани, опріч, звичайно, Вас і Ольги Дмитровни, можуть бути в нас лиш у порядку зустрічного “промфінпляну”). і лише штатними співробітниками Комісії. Отож неодмінно у жовтні треба поставити питання по те, щоб з 1/І 1932 року Комісія мала, як це передбачалося ще цього року, третю штатну посаду.

Це тим паче потрібно, що надалі Комісії треба буде розгорнути популяризаційну й шефську роботу. Нештатні члени Комісії працюють взагалі мало, а головне - ми ніяк не можемо зв'язати їх певними плянами й термінами. А виключати їх з Комісії теж не можна. Ось, приміром, І.І.Кравченко забрав з Видавництва (мало не з друкарні) свою статтю, при тім допустився навіть неприпустимих засобів, а тепер рішуче відмовився дати щось для збірника (він хоче видати окремою розвідкою, при тому покликуються на брак у нього часу!). Всі мої пересправи з ним виявили тільки нещирість і непевність (з погляду роботи Комісії) цієї людини. А виключати його з Комісії, мабуть, не доводиться. Молодняка ще не видно; ті, що є, йдуть до інших установ наукових (головно, до Інституту Марксизму, тепер ВУАМЛін'у)⁵⁶. Проте, сподіваюся, що восени нам пощастить притягти до роботи деякого з молодих робітників наукових (зберігаючи в основному попередній склад Комісії). Друкування збірників посувається мляво (з причини Видавництва або друкарні). Взагалі в Академії тепер порожньо і тихо (літо!) з серпня почалася моя відпустка. Отож, вся моя робота відкладається на вересень (з 1/ІХ повернеться Наталя Дмитровна) і жовтень (з 1/Х повернуся я). Ольга Дмитровна у Києві, мешкає в Академії (кімната нашої Комісії), розпочала архівну роботу. Проте, що тема “1863 рік” перейшла до Харкова - знаю, хоча гадаю, що тут будуть ще “бої” з Комісією іст[орії] рев[олюційних] рухів ВУАН. Та, очевидячки, восени це все буде полагоджено, й дослідницькі сили об'єднуються навколо цієї важливої роботи. До

речи, треба буде якось оформити передачу цієї (3) теми від нашої Комісії до інших н[ауково]-д[ослідних] інституцій.

При цій нагоді надсилаю до Вас, як до Директора Інституту Історії Укр[аїнської] Культури, заяву про виплату мені належної (на законній підставі) платні за 2 місяці (з 15/XII до 15/II 1931 р.). Роблю це так через те, що іншої, крім Вашої і адреси Інституту не знаю; не знаю, де міститься тепер канцелярія, тощо. Я, правду кажучи, не хотів цього робити. Але ухвала Інституту щодо мене образлива й глибоко хибна, з'явилася цілком несправедливо для мене. Аджеж я знав, що Укрнаука не заперечуватиме проти моєї дальшої роботи в Інституті, тим паче, що ця посада для мене тепер є з боку грошового конче потрібна. Знав я так само, що я відновлений в усіх моїх правах і посадах (про це я був офіційно повідомлений і про це, мабуть, повідомлена Укрнаука). Знав я так само, що Інститут без величезних київських архівних матеріалів не обійдеться, а відрядження до Києва самі дадуть дуже мало й не можуть заступити тут організованої систематичної наукової й архівної роботи для Інституту. Але, на превеликий жаль, подолали персональні інтереси і міркування (врешті, треба ж оплатити посаду Зав[ідуючого] учб[овою] частиною, що її у штатах Інституту, за моїми відомостями немає). Я не буду заперечувати проти неправдивої ухвали щодо мене: "насилено мил не будеш". Але законних прав моїх я боронитиму, тим паче, що несподівана для мене ухвала поставила мене в дуже скрутний матеріальний стан. Розраховуючи на інститутську платню, я одмовився від запропонованих мені додаткових лекцій в І[нституті] Н[ародної] О[світи]. Отож я надсилаю заяву про виплату мені законно належної мені 2-х місячної платні й прошу Вас дати їй скорший хід.

З глибокою пошаною

О.Оглоблін.

ІР НБУВ, ф.І, спр.46068, арк.1-4зв.

Додаток до листа №3.

Тези до праці О.П. Оглобліна "Кріпацька фабрика"

1. Кріпацька фабрика - то є пануючий тип організації фабрично-заводської промисловости на Україні за першої половини (головно за першої третини) ХІХ століття. Обидві групи кріпацьких промислових підприємств того часу фабрика "вотчинна" (шляхетська) й фабрика "казенна" - походили від предків ХVІІІ століття - української мануфактури на Лівобережжі, на Правобережжі й на Півдні.

2. Історіографія дуже мало цікавилась кріпацькою фабрикою на Україні. Джерела до історії кріпацької фабрики на Україні - то є величезний матеріал: архівний (рукописний), опублікований (друкований). До першої групи належать 1) архівні фонди фабрично-заводських підприємств дореформної доби (на великий жаль, більшість тих фондів загинуло; збереглися лиш архіви поодиноких, що правда великих, цукроварень та особливо архіви, хоч і не всі, і не цілком казенних підприємств), 2) матеріали до історії фабрично-заводських підприємств по архівах маєткових і фамільних (на жаль, ця група фондів найбільшої руйнації зазнала), 3) матеріали до історії української промисловости по різних фондах - фінансових, адміністративних,

судових, військових - архівів як центральних (імперських), так місцевих (краєвих, губерніяльних і повітових) установ. Всі ці групи матеріалів архівних ще не розроблено, мало упорядковано, а дещо ще й не виявлено. Не менше значіння мають і матеріали опубліковані. Це, окрім наукових видань архівного матеріалу, різні збірки правового матеріалу (на чолі з “Полным Собранием Законов”, першим і другим), статистичного матеріалу, статистично-економічні й військово-топографічні описи, економічна література і дореформеної доби, зокрема періодичні видання відповідних офіцій (“Журнали” міністерств тощо), тогочасна преса (зокрема “Губернские Ведомости”), описи подорожів, листування, щоденники, мемуари тощо. Цей матеріал здебільшого й використано в “Кріпацький фабриці”.

Наукова література задля цієї теми дуже невеличка й має або загальний, або вузькоспеціальний характер.

3. Остання чверть XVIII століття позначилися важливими змінами в економічному житті Правобережної України. Складаючи частину державної території Речі Посполитої Польської, Правобережна Україна, після польсько-прусської торговельної угоди р. 1775, входить до сфери економічного впливу Прусії. Розвиток великопанського господарства на території полуднево-східнього Правобережжя (Брацлавщина, Київщина) пересуває центри правобережно-українського господарства на південь, шукаючи виходу через Чорне море. Зростання чорноморського торгу Правобережної України, що припадає на середину 80-х рр. XVIII ст., й доплив чужоземного торговельного капіталу, передусім центрально-європейського (німецького), в зв'язку з іміграцією чужоземних майстрів та робітників, створюють належні передумови задля розвитку великої промисловості на Правобережній Україні за 80-х рр. XVIII ст. Проте, далі криза чорноморського торгу, в зв'язку з війною 1787-1791 рр. і загально-європейськими подіями тогочасними (французська революція 1789 р., польська фінансова катастрофа 1793 р., останні розбори й ліквідація Речі Посполитої) спричинилася великим економічним і політичним ускладненням на Правобережній Україні, що несприятливо відбилися на правобережно-українській великій промисловості. Нове піднесення її, після кризи 90-х р.р. XVIII ст., припадає лиш на кінець XVIII - початок XIX століття.

4. Піднесення правобережно-українського (частково й польського) господарства за останніх десятиліттів Речі Посполитої позначилося й на тогочасній економічній думці польській (і українській). В теоретично-економічній думці польській тоді панує фізіократизм. Але чималий вплив має й меркантилізм (в його камералістичній формі). Найцікавіше те, що згодом утворюються, очевидячки на ґрунті тогочасної господарчої практики, компромісні теорії, що своєрідно комбінували елементи й фізіократизму й меркантилізму. Вплив цих теорій яскраво виявився на шпальтах тогочасних часописів (головне, “Dziennik Handlowy”), що велику увагу приділяють питанням розвитку промисловості, насамперед мануфактурного типу. Господарча й політична криза Речі Посполитої й занепад багатьох промислових підприємств на початку 90-х років XVIII ст. позначилися й на економічній літературі польській. Після широких мрійливих плянів Мітцлера (Mitzler de Kolof) р. 1758 щодо розвитку польської промисловості, оцінка “Pamictin Histor. - Polit” р. 1790 була надто песимістична.

5. Мануфактура на Правобережній Україні з'явилася на початку 80-х р.р. XVIII ст. Відповідні підприємства було сконцентровано по деяких містах і містечках Правобережжя (Корець, Махновка, Немирів, Тульчин, Корсунь) і зв'язано було з магнатським (великопанським) господарством і підприємництвом Чарторийського,

Потоцьких (Вінцента й Щенсного), Понятовського, а також з торговельно-промисловими компаніями на Правобережжі (Корецька акційна компанія; Немирівська компанія Pollin i Muller, що згодом перетворюється на компанію Amiet, Muller i C?; Махнівська компанія - dom Machnowieski, що зв'язана була з славнозвісною Компанією Торговлі Східньої тощо). Найважливіша галузь великої промисловості - то була текстильна, передусім сукконне виробництво (мануфактури суконні у Корці, Махновці, Немирові, Тульгині, Корсуні і, здається, Голохвастові); далі - мануфактури капелюшні й панчішні, полотняні (найбільша в Тульчині), шовкові, бавовняні (славнозвісна Немирівська бавовняна мануфактура). Окрім того, були мануфактури фаянсу й порцеляну (величезна Корецька мануфактура), шкіряні (визначніша - Немирівська мануфактура), зброї, карет і повозів, меблів тощо (не кажучи вже за численні підприємства сільського-господарської й лісової промисловості).

6. Організація й повсякденне життя правобережно-української мануфактури XVIII ст., через брак матеріалів, дуже мало відомі. Соціально-правним станом своїм то не була звичайна шляхетська фабрика ("вотчинного" типу). Форма магнатського володіння часто-густо була фіктивна. Вплив торговельного капіталу, зокрема чужоземного (німецького, почасти польського) на правобережно-українську мануфактуру безсумнівний. Особливу вагу мали три групи мануфактур: магнатські, компанійські й купецько-міщанські (здебільшого чужоземних колоністів). На Правобережжі були обидві форми мануфактури - централізована мануфактура й т.зв. manufacture dispersee. Переважала перша форма, хоч неясність і несталість тогочасної промислової термінології часто-густо перешкоджають встановити форму промислової організації. Розміри правобережно-українських мануфактур були неоднакові. Після великих підприємств (Корецька порцеляно-фаянсова мануфактура мала понад 1000 робітників). Робітники тії були здебільша українського походження (міщане, зокрема євреї, а головне - селяни-піддані, але чималу участь, передусім як майстри, брали чужоземні ремісники (здебільшого німці), що утворили кілька промислових колоній. Вплив чужоземної техніки був безперечним. Підданську працю селянства використовували й мануфактури компанійські. Умови ринку задля правобережно-української мануфактури (вона постачала свої вироби для потреб панського двірського господарства, до Скарбу - на військові потреби, але здебільшого продавала їх на місцевому ринкові й вивозила за кордон, зокрема до Галичини, Лівобережної України, Польщі, Балканських країн) були несприятливі (головне через конкуренцію центрально-європейської, а почасти західно-європейської й російської промисловості). Це й визначило несилу тої мануфактури під час кризи 90-х рр. XVIII ст. Чимало підприємств тоді загинуло. Інші скорочують своє виробництво. Але правобережно-українська мануфактура 80-х р.р. XVIII ст. переживала тую кризу й після нового промислового піднесення наприкінці 90-х рр. XVIII ст. - на початку XIX ст., взяла участь в утворенні української фабрики XIX ст.

7. "Вотчинна" фабрика першої половини XIX століття походить од шляхетської мануфактури XVIII століття на Лівобережжі - й від магнатської мануфактури XVIII ст. на Правобережжі. Цей основний тип кріпацької фабрики має два моменти свого піднесення: добу Континентальної блокади на Україні й добу "аграрної кризи" (друга чверть XIX ст.). Перший момент особливо позначився на розвитку "вотчинної" фабрики в царині суконної промисловості; другий - в царині цукрової (цукробурякової) промисловості. Найміцніші позиції, надто ж за першої третини XIX ст.,

“вотчинна” фабрика посідає в промисловості текстильній, головне - суконній. Розвиткові цієї галузі промисловості сприяли потреби панського господарства, велика кількість сировини, попит місцевого ринку, в умовах протекційної митної політики Імперії, можливість вивозити поза межі України (Росія, внутріімперські ринки, Персія, Китай), військові постачання тощо. Суконна промисловість України зростає й кількісно, й технічно. В царині суконної промисловості за першої третини ХІХ століття панує дворянська (“вотчинна”) кріпацька фабрика.

8. Скрутний стан українського сільського господарства, надто ж на півночі України, в умовах несприятливої кон’юктури світового хлібного ринку за другої чверті ХІХ ст. й кріпацького бездоріжжя, спонукав панське господарство до індустріалізації сільського господарства й плекання нових галузей промисловості. На цьому ґрунті, використовуючи ще відповідні умови митної політики Імперії, з’являється й зростає цукрова (цукро-бурякова) промисловість на Україні. Шляхетське підприємництво від перших хатнього (“кухонного”) масштабу спроб цукроварства переходить до індустріальних підприємств цієї галузі виробництва. Перші серйозні спроби цукрової промисловості припадають на 20-ті роки ХІХ ст., водночас і на Лівобережжі і на Правобережжі. Спроба поширити цю галузь промисловості на Південній Україні була невдала, через природні перешкоди, а також через російську митну політику (довіз чужоземного рафінаду через Одеське порто-франко). За 40-х років ХІХ ст. цукрова промисловість хутко й сильно зростає, особливо на Правобережжі. Утворюються два головні райони й два типи організації цукрової промисловості (правобережний і лівобережний; Слобожанщина, комбінуючи особливості обох, ближче була до першого типу). Поруч виробництва піску цукрового, з’являється й росте рафінадна промисловість. За 50-х р.р. ХІХ ст. в цукровій промисловості помітно зростання капіталістичних тенденцій, що виявлялося в концентрації цукрової промисловості, зміщення окремих підприємств, механізації виробництва, збільшенні питомої ваги вільнонайманої праці, відокремленні багатьох цукроварень од панської економії і в поширенні фінансової бази й ринку цукрової промисловості, як на Україні. Так і поза межами України. Криза кінця 50-х рр. яскраво (хоч і відмінно на Правобережжі і Лівобережжі) на цукровій промисловості позначилася.

9. Розміри “вотчинних” підприємств були неоднакові. Найбільші були (пересічно) суконні фабрики та цукрові заводи. З найвидатніших «вотчинних» підприємств першої половини ХІХ ст. слід згадати за I) суконні фабрики: Таганську (Київщина) Понятовського з р. 1806; Романівську (Волинь) гр[афа] Ілінського з р. 1809; Понурівську (Чернігівщина) Миклашевського з р. 1816; Краснокутську (Катеринославщина) Папкова з кінця 20-х років; II) цукрові заводи - Смілянські (Київщина) гр[афів] Бобринських (з кінця 30-х рр.) (Подається історія кожного з цих підприємств). З інших галузей промисловості чималих розмірів набирали лиш поодинокі підприємства бавовняні (фабрики Рахманових у Великому Бобріку на Слобожанщині (з 20-х років), порцеляно-фаянсові (головне, фабрика порцеляни Миклашевського у Волокітіні на Чернігівщині), паперові (фабрика Кочубея у Ретіку на Чернігівщині) тощо. (Подається історія згаданих підприємств на тлі розвитку відповідних галузей промисловості й шляхетського підприємництва в цих галузях). Проте, пересічні розміри підприємств цих та інших галузей промисловості і їхня питома вага в українському господарстві були значно менші від суконної й цукрової промисловості.

10. Казенна фабрика на Україні, що за ХVІІІ століття мала сприятливі передумови для свого розвитку, надто ж на Гетьманщині (перша половина ХVІІІ в.) та на Південній

Україні (кінець XVIII в.) за першої половини XIX ст. занепадає. Чимало підприємств було ліквідовано; решта або звужують свої завдання (хоч іноді й з піднесенням суми виробництва) військовими потребами або намагаються посісти певне місце на українському ринку. Це й дало змогу цим групам підприємств казенних, після кризи 20-30-х років, концентруючи свою діяльність здебільшого на півдні України й додержуючи кріпацької (мало не завжди військово-кріпацької) організації праці, існувати ще кілька десятиліть.

11. Казенні промислові підприємства на Україні за дореформної доби - то були або невеличкі підприємства місцевого значіння (суконні фабрики "Приказов Общественного Призрения", фабрики й заводи по секуляризованих монастирських маєтках та конфіскованих після повстання 1831 року маєтках на Правобережжі, "фабрика сукноделия для евреев" у Кременчузі тощо), або ж великі підприємства загальнодержавного значіння (Шостинський пороховий завод, Київський Арсенал, Катеринославська суконна фабрика, Луганський ливарний завод, Київ-Межигірська фаянсова фабрика, деякі фабрики й заводи Чорноморського Адміралтейства). Найцікавіша остання група казенних підприємств. Історія Шостинського порохового заводу в зв'язку з селітряною промисловістю на Лівобережжі, Катеринославської суконної фабрики в зв'язку з широкими плянами казенного промислового підприємництва часів Потьомкіна та Зубова на Південній Україні, Луганського ливарного заводу в зв'язку з розвитком Донецької кам'яно-вугільної промисловости, нарешті Київ-Межигірської фаянсової фабрики в зв'язку з розвитком порцеляно-фаянсової промисловости на Україні, - диференціюючи певні деталі, творить історію казенної фабрики й визначає цей тип кріпацької фабрики на Україні.

Додаткові зауваження.

Розділ I ("Мануфактура на Правобережній Україні за останньої чверти XVIII ст.") має монографічне значіння й побудовано його за планом "Мануфактура в Гетьманщині" (I том "Очерков истории украинской фабрики").

Питання організації дореформної фабрики (й кріпацької й передкапіталістичної) має бути розроблено в IV томі "Нарисів з історії української фабрики".

"Організація дореформної фабрики" за таким планом:

- 1) Промисловий ринок України.
- 2) Митна політика Імперії щодо української промисловости.
- 3) Техніка виробництва.
- 4) Організація праці.
- 5) Управління.
- 6) Взаємини фабричної й кустарної промисловости.
- 7) Фінансовий стан.
- 8) Робітництво.

Тим-то ці питання й не подано систематично у "Предкапиталистической фабрике" і в "Кріпацькій фабриці", про що й застережено в тих працях.

Покликуюся також на мої зауваження з приводу "Кріпацької фабрики" у попередньому листі до акад. Д.І.Багалія.

Коментарі:

1. Науково-дослідна кафедра історії української культури (1921-1934) - науково-дослідна інституція, створена від час реформи вищої освіти на Україні. У 1930 р. кафедра була реорганізована у Харківський науково-дослідний інститут історії української культури ім. акад. Д.І.Багалія.
2. Ця праця О.П.Оглобліна так і не побачила світ. Підготовлена до друку, вона стояла у видавничих планах Інституту історії України НАН України на 1941 рік. Зараз зберігається у Науковому архіві Інституту історії України НАН України.
3. Мова йде про роботу О.П.Оглобліна "Транзитний торг України за першої половини XIX століття" (К., 1927), за яку вчений 1929 р. отримав від Укрголовнауки премію ім. акад. Д.І. Багалія (ЦДАВО України, ф.3561, оп.1, спр.1, арк.25).
4. Багалій Марія Василівна (? - 1931) - дружина Д.І.Багалія.
5. Багалій-Татаринова Ольга Дмитрівна (1890-1942) - донька Д.І.Багалія, співробітник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури, автор праць з історії декабристського руху та військових поселень на Україні. Трагічно загинула в Харкові.
6. Полонська-Василенко Наталя Дмитрівна (1883-1973) - історик, у 1920-1930-х роках - співробітник ряду комісій ВУАН та Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури, викладач ряду київських вузів, з середини 1940-х років - професор Українського вільного університету в Мюнхені. Автор праць з історії Запоріжжя та Півдня України XVII-XVIII ст., історії України, української історіографії.
7. Романовський Віктор Олександрович (1890-1971) - історик, архівіст. Викладач Вищих жіночих курсів у Києві (з 1916), Київського університету та Київського археологічного інституту (з 1918), директор Центрального архіву давніх актів у Києві (1921-1931), співробітник ряду комісій ВУАН та Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури, у післявоєнний час - завідувач кафедри (з 1947) і професор (з 1948) Ставропольського педагогічного інституту. Автор праць з історії України та Росії другої половини XVII-XVIII ст., джерелознавства, архівознавства.
8. Міяковський Володимир Варлаамович (1888-1972) - історик-архівіст, археограф, архівознавець. У 20-ті роки - директор Центрального архіву давніх актів у м.Київ, співробітник ряду наукових установ ВУАН. Автор праць з історії громадських рухів в Україні у XIX ст. та історії літератури. Засуджений у справі СВУ на 3 роки заслання. З 1944 р. - в еміграції. Один з організаторів УВАН, керівник її Музею-архіву.
9. Воблий Костянтин Григорович (1876-1947) - економіст, статистик, академік ВУАН, голова ряду академічних установ.
10. Яворський Матвій Іванович (1884 [або 1885]-1937) - історик, педагог, державний і партійний діяч, академік ВУАН (з 1929 р.), професор, один із керівників Інституту марксизму-ленінізму у Харкові (з 1922 р.). Його підручники та інші праці з історії України у 1920-х роках вважалися взірцями марксистської історіографії. У 1931 р. заарештований і засуджений у справі "Українського національного центру" на 6 років заслання на Соловки. Розстріляний. Реабілітований на початку 60-х років.
11. Горбань Микола Васильович (1899-1973) - історик, письменник, співробітник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури, працівник Харківського, Омського історичних архівів, автор праць з історії України другої половини XVII-XVIII ст., архівознавства та джерелознавства.
12. Новицький Олекса Петрович (1862-1934) - історик мистецтва, академік ВУАН (з 1922 р.), голова Всеукраїнського археологічного комітету (з 1919 р.), Комітету по охороні пам'яток старовини та мистецтва при ВУАН (1919-1923), директор Музею діячів України, керівник і співробітник ряду інших наукових установ ВУАН.
13. Слабченко Михайло Слісейович (1882-1952) - історик, академік ВУАН. Професор Одеського інституту народної освіти. Автор численних праць з історії економічного та державного життя України XV-початку XX ст.
14. Загоровський Євген Олександрович (1885-1938) - історик, професор Одеського університету, співробітник наукових установ ВУАН. У 1937 р. репресований.
15. Барвінський Віктор Олексійович (1885-1940) - історик, професор Харківського університету, завідувач секції історії Росії науково-дослідної кафедри історії української культури, завідувач відділами Центрального архівного управління України та Харківського історичного архіву. З 1937 р. на засланні. Автор праць з історії Гетьманщини та архівної справи в Україні.
16. Мірза-Авакянц Наталя Юстівна (уроджена Дворянська) (1889-1937) - історик, професор Харківського інституту народної освіти, співробітник Харківської науково-дослідної кафедри (інституту) історії української культури, автор хрестоматій і підручника з історії України, розвідок з історії селянського руху 1902-1907 р.р. тощо. На засланні з 1937 р. Подальша доля невідома.
17. Тищенко Микола Федорович (1893 - останні звістки датуються 1963 р.) - вчений-архівіст, дослідник історії України XVIII ст., репресований.
18. Базілевич Василь Митрофанович (1892-1942) - історик, помічник секретаря Історичного товариства Нестора-літописця (1924-1927). У 30-ті роки репресований.
19. Товариство Істориків-марксистів утворено 1928 р. на чолі з М.І.Яворським. Воно діяло у складі Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН) і складалося з 7 секцій:

1) історії ВКП(б); 2) історії Росії; 3) історії Заходу та Америки; 4) історії Сходу; 5) соціологічної; 6) методичної та 7) комісії з історії пролетаріату. Після реорганізації ВУАМЛІНУ в 1936 р. товариство припинило своє існування.

20. Антипович К.Є. - учень О.П.Оглоблина, працював над історією міст першої половини ХІХ ст.

21. Іваницький-Василенко Сергій Михайлович (1883-1938) - історик українського права. Старший науковий співробітник Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права ВУАН. Учений секретар Президії ВУАН (1929-1932). Секретар соціально-економічного відділу ВУАН (1931-1932). Досліджував історію магдебурзького права.

22. У Харкові (з філією у Києві) 1926 р. засновано Інститут Тараса Шевченка, де два з п'яти відділів (кабінетів) мали досліджувати саме біографію і творчість Т.Г.Шевченка. Директором Інституту став Д.І.Багалій (1926-1932), а обов'язки вченого секретаря виконував І.Я.Айзеншток. У 1933 р. Інститут було перейменовано у Науково-дослідний інститут Тараса Шевченка, а 1936 р. в Києві утворено Інститут української літератури ім. Т.Г.Шевченка АН УРСР, до складу якого увійшла Літературна комісія з видання художньої спадщини ліквідованої на той час ВУАМЛІН (Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів).

23. Кульчицький В. - співробітник Демографічного інституту, секретар управи ВУАН.

24. Грушевський Михайло Сергійович (1866-1934) - історик, організатор науки, публіцист, політичний діяч. Професор історії України Львівського університету (1894-1914), голова Наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка (1897-1913), редактор "Записок" та інших видань НТШ. Створив у Львові наукову школу істориків України. У 1905 р. переїхав до Києва, де продовжив видання "Літературно-наукового вісника", очолив Українське наукове товариство. Почесний доктор Харківського університету. Навесні 1917 р. був обраний головою Української Центральної Ради, яку очолював до останнього дня її існування. У 1919-1924 рр. перебував в еміграції. Після повернення до УСРР займався виключно науковою працею. Дійсний член ВУАН (з 1923 р.) та АН СРСР (з 1929 р.). Автор близько 2 тис. наукових праць, головними є "Історія України-Руси" у 10 томах, "Історія української літератури" у 5 томах, "З історії релігійної думки на Україні" та ін.

25. Савченко Федір Якович (1892-після 1936) - історик, літературознавець і публіцист родом з м.Хорол Полтавської губернії, дійсний член НТШ (з 1927 р.). Вчився у Ніжинському Історико-філологічному інституті князя Безбородька, з 1914 р. продовжив навчання у Парижі. У 1918 р. заснував франко-українське товариство Cercle d'etudes franco-ukrainiennes і був редактором видаваного цим товариством тижневика "La France et l'Ukraine". Перебуваючи на еміграції, зблизився із М.С.Грушевським, за допомогою якого у 1925 р. повернувся на Україну. У Києві включився в працю Історичної Секції ВУАН, був керівником Комісії Заходознавства й Американознавства та Комісії Західної України. Автор понад 50 праць і статей, друкованих переважно у видавництві ВУАН, зокрема в журналі "Україна" і збірнику "За сто літ", та монографії "Заборона українства 1876" (1930 р., перевидана у 1970 р. у "Harvard Series in Ukrainian Studies"). Автор праць "Козаччина у французькому письменстві та козакофільство Меріме" (Укр., 1925), "Перший збірник українських пісень Максимовича" (Укр., 1927). У 1931 р. був заарештований і засланий. Засуджений 7 лютого 1932 р. до 5 років позбавлення волі. Подальша доля невідома.

26. Юркевич Віктор Дмитрович (1898-1939) - історик, аспірант кафедри, потім співробітник установ М.С.Грушевського. Автор праць: "Українська еміграція на Схід і заселення Слобожанщини за Б.Хмельницького" (1931 р.) і розвідки у вид. ВУАН: "До студій Максимовича з історії Старого Києва" (1926 р.), "Селянські переходи та пограничні комісії половини ХVІІІ в." (1926 р.), "Звенигородщина в ХVІ-ХVІІ вв." (1927 р.), "Харківський перепис 1660 р." (1928), "Київський перепис 1666 р." (1928 р.), "Романівка на Київщині" (1929 р.). У 1932 р. усунений з ВУАН, а 1937 р. засланий, подальша доля невідома.

27. Кримський Агатангел Юхимович (1871-1942) - сходознавець, славіст і письменник, професор Київського університету, один з організаторів та неодмінний секретар (1918-1928) ВУАН, директор Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні.

28. Кость Феодосійович Штепа (1896-1958) - історик-візантиніст, науковий дослідник і викладач історії античної культури, історії церкви і класичної філології. Закінчив історико-філологічний факультет Ніжинського інституту народної освіти. З 1922 р. - викладач, а з 1927 р. - професор цього інституту. З 1930 р. завідувач кафедри історії Стародавнього світу і Середніх віків Київського університету, одночасно старший науковий співробітник ВУАН УРСР, співробітник Культурно-Історичної комісії й Комісії сходознавства ВУАН. З 1931 р. призначений головою Комісії з історії Візантії ВУАН УРСР. У лютому 1938 р. заарештований. Звільнений без пред'явлення звинувачення. Під час німецької окупації - завідувач відділом народної освіти, ректор Київського університету (1941 р.). Після війни емігрував спочатку до Західної Німеччини, потім - до США.

29. Кравченко Іван Іванович (1899-1953) - історик, співробітник Київського обласного державного архіву.

30. Секретарем І Відділу тоді був М.І.Яворський.

31. Історичне товариство імені Нестора-Літописця - наукове історичне товариство, що існувало в Києві протягом 1872-1931 рр.

32. Головою І Відділу тоді був Д.І.Багалій.

33. Окиншевич (Окіншевич) Лев Олександрович (1898-1980) - правознавець, історик права. Професор Ніжинського педагогічного інституту (1933-1934), співробітник наукових установ ВУАН (20-ті - початок 30-х років). За окупаційного режиму працював у Києві в міській управі, газеті "Нове слово", судових установах, науково-дослідному інституті краєзнавства. Працював деканом правничого факультету УВУ в Мюнхені, професором Колумбійського університету в США (1951-1954), у Бібліотеці Конгресу США (1954-1969). Автор понад 130 праць: "Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст.", "Рада старшинська на Гетьманщині", "Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII-XVIII ст." та ін.

34. Мова йде про роботу Д.І.Багалія "Матеріяли для біографії В. Антоновича" (К., 1929).

35. Ці спомини пізніше К.М.Мельник-Антонович надрукувала у кн.: Антонович В. Твори. - К., 1932. - Т.1.

36. Т.І "Праць Комісії для виучування соціально-економічної історії України XVIII-XIX ст.", що вийшов 1932 р. (датований 1931 р.) під назвою "Нариси з соціально-економічної історії України".

37. Багалій Юрій Володимирович (1915-1976) - онук Д.І.Багалія, син О.Д.Багалій-Татаринової.

38. Жураківський Геннадій Євгенович (1894-1955) - історик, педагог.

39. Фесенко В.О. - позаштатний співробітник Комісії із вивчення соціально-економічної історії України XVIII-XIX ст.

40. Поташ - карбонат калію (K_2CO_3).

41. Ярошевич Андрій Іванович (1875-1941) - економіст, співробітник Комісії народного господарства, керуючий Радою по дослідженню виробничих сил. Заарештований у 1941 р.

42. Козаченко Антон Іванович (1900-1962) - історик, бібліограф, співробітник ВУАН, науково-дослідної кафедри історії української культури (Харків), автор праць з української історіографії та історії України XVII-XVIII ст.

43. Лозовик Григорій Натанович (1885-?) - історик, спеціаліст у галузі візантології та культури Близького Сходу, педагог, професор (з 1933 р.) кафедри історії Київського університету. З жовтня 1925 року - науковий співробітник науково-дослідної кафедри історії європейської культури ВУАН, з початку 1930-х - Комісії Близького Сходу ВУАН УРСР. У 1936 р. заарештований органами НКВС і засуджений до розстрілу. Подальша доля невідома, але є припущення, що розстріляний у лісах с.Биківня.

44. Водолажченко Ольга Гаврилівна (1900 - ?) - історик, бібліограф, аспірантка і співробітник науково-дослідної кафедри історії української культури у Харкові. Автор праць з історії Слобожанщини. Репресована.

45. Ганцова-Класен В.О. - історик, позаштатна співробітниця Комісії із вивчення соціально-економічної історії України XVIII-XIX ст.

46. Мається на увазі Листопадове повстання 1830-1831 рр. поляків проти Російської імперії.

47. Гніп Михайло В. - історик, архівіст, співробітник Комісії Лівобережної та Слобідської України; працював у 1920-х роках у Полтаві й Харкові, автор монографії про Полтавську Громаду 1860-х років ("Політичний рух 1860-х рр. на Україні. Кн.І. Полтавська Громада", 1930). Репресований.

48. Том II "Праць" Комісії навіть почали друкувати, але виданий він не був.

49. Кокошко Степан Степанович - штатний член Комісії для вивчення революційних рухів на Україні, комуніст. У 1931 р. брав активну участь у дискусіях щодо наукової діяльності М.С.Грушевського. Професор Київського інституту професійної освіти (1930-1933). У листі йде мова про його статтю "У наступ проти буржуазної історичної науки" (Пролетарська Правда. - 1930. - 18/III і 21/III), в якій він, як історик-марксист, виступив із критикою головним чином "типової буржуазно-ідеалістичної школи" М.С.Грушевського, але згадав і про "економічно-матеріалістичну", зарахувавши до неї Д.І.Багалія, О.П.Оглобллина, М.Є.Слабченка та ін.

50. Камінський Василь Якович (1899-1941) - український історик, архівіст. Учень О.П.Оглобллина. у 1926-1932 рр. - доцент, професор Ветеринарно-зоотехнічного інституту, Київського інституту народної освіти. Одночасно у 1929-1932 рр. - директор Київського обласного історичного архіву. Репресований у 1937 р.

51. Управління наукових установ Народного комісаріату освіти УСРР.

52. Можливо мова йде про І.Л.Шермана (історик, з 1965 р. - професор кафедри історіографії та джерелознавства Харківського університету. Автор праць: "Русские исторические источники X-XVIII вв." (1959 р.), "Советская историография гражданской войны в СССР. 1920-1931" (1964 р.).

53. Скубицький Трохим Тимофійович (1901-1937) - історик-партієць, зараховував Д.І.Багалія до "буржуазно-націоналістичної" школи М.С.Грушевського (Классовая борьба в украинской исторической литературе // Историк-марксист. - 1930. - №17. - С.27-40). Відповідь Д.І.Багалія на його статтю надрукована: Кравченко В.В. Д.И.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. - Х.: Изд-во "Основа" при ХГУ, 1990. - С.144-149.

54. Косіор Станіслав Вікентійович (1889-1939) - радянський політичний діяч. Член ВЦВК, ЦВК СРСР і його Президії. Депутат ВР СРСР з 1937 р. Протягом 1928-1938 рр. - генеральний (з 1934 р. - перший) секретар ЦК КП(б)У. Репресований.

55. Беркут Леонід Миколайович (1879-1940) - історик. Доктор історії європейської культури (1928 р.). У 1907-1909 рр. перебував у науковому відрядженні у Німеччині та Франції, де студіював середньовічну

історію, палеографію, право. У 1909-1917 рр. - доцент, професор Варшавського університету. У 1913 р. брав участь у 3-му Міжнародному історичному конгресі у Лондоні як представник Варшавського університету. З 1922 р. - професор Київського університету народної освіти, згодом - Київського університету. Автор близько 30 монографій, у т. ч. "Введение в историю средних веков", "История немецких городов в средние века" (обидві - Варшава, 1911 р.), "Етюды з джерелознавства середньої історії. Період утворення і консолідації національних держав на романо-германському заході" (К., 1928).

56. Всеукраїнська Асоціація Марксо-Ленінських Інститутів (ВУАМЛІН), виникла із заснованого 1922 р. в Харкові Українського Інституту Марксизму та Ленінізму, який (за прикладом російських "інститутів червоної професури") мав готувати комуністів до викладання у вищій школі і науково-дослідної праці, щоб вони здійснювали нагляд комуністичної партії над науковою роботою, а далі зайняли місце незалежних науковців. Курс аспірантури тривав 3 роки (підготовчий відділ - 2 роки). Відділи і кафедри Інституту Марксизму та Ленінізму (що 1929 р. мав 170 слухачів), були перетворені на інститути ВУАМЛІН: економіки, філософії, сільського господарства, історії, права і радянського будівництва, техніки і технічної політики, літератури та мистецтва, національного питання (1932 р. чисельність слухачів ВУАМЛІН - 625). При ВУАМЛІН були Товариства істориків-марксистів, економістів-марксистів тощо; виходили журнали "Прапор Марксизму", "Войовничий Матеріаліст", "Історик-Марксист" та ін. ВУАМЛІН активно виконував, особливо з 1929 р., завдання КП(б)У по боротьбі з українською наукою, організуючи кампанії в пресі проти окремих дослідників та інституцій з обвинуваченнями в націоналізмі і проводячи "чистки". Переведена до Києва ВУАМЛІН при реорганізації мережі наукових установ була ліквідована в середині 30-х роках; функції її згодом перебрав український філіал Інституту Маркса-Енгельса-Леніна.

Стариков Г.Н. Письма Александра Оглоблина к Дмитрию Багалею как источник к истории деятельности Комиссии по изучению социально-экономической истории Украины XVIII-XIX вв. (1929-1934 гг.)

Публикуются письма О.П.Оглоблина к Д.И.Багалию, которые являются важным источником для исследования деятельности и научной работы Комиссии по изучению социально-экономической истории Украины XVIII-XIX ст. Украинской Академии наук.

Starikov H.N. Alexander Ogloblin's letters to Dmitriy Bagaley as the source for the history of the Commission on studying socio-economic history of Ukraine in the period of XVIII-XIX centuries (1929-1934) activities

There is viewed the letters of O.P.Ogloblyn to D.I.Bagaliy as a source to study the history of activity and science work of the Commission on study the social and economic history of Ukraine in XVIII-XIX centuries of the Ukrainian Academy of Science.

ВЛАСЕНКО В.М., ГЛУШАН О.В.

**РОБОТА С.В.БОРОДАЄВСЬКОГО В УКРАЇНСЬКІЙ ГОСПОДАРСЬКІЙ АКАДЕМІЇ
(штрихи до науково-педагогічної біографії)**

У публікації подано документи про викладацьку та наукову діяльність професора кооперації С.В.Бородаєвського в Українській господарській академії у Подєбрадах, виявлені в архівосховищах Чеської Республіки та України. Серед представлених матеріалів - рецензія українського дослідника кооперації О.К.Мицюка на найвідомішу працю вченого "Історія кооперації".

Одним з наслідків поразки національно-визвольної боротьби в Україні 1917-1920 рр. стала еміграція десятків тисяч українців: державних керівників, військових, службовців, діячів тогочасних провідних політичних партій, представників наукової і культурної інтелігенції та інших активних учасників державотворчого процесу. Залишаючи Батьківщину (часто назавжди), емігранти втрачали зв'язок з рідними, матеріальну стабільність, звичний соціальний статус, загалом - впевненість у завтрашньому дні. Та всупереч цим і багатьом іншим негативним факторам, найбільш свідомо й активна їх частина, зорганізувавшись, утворила низку громадських, культурно-освітніх і наукових установ та організацій у різних країнах світу; продовжила політичну діяльність, спрямовану на відродження української державності та визнання її міжнародною спільнотою; розгорнула плідну наукову діяльність, що увінчалася вагомими здобутками і збагатила світову наукову скарбницю.

Серед талановитих представників української науки, яким випала нелегка доля політичних емігрантів, був і Сергій Васильович Бородаєвський (1870-1942) - економіст, юрист, історик, теоретик, організатор вітчизняного і світового кооперативного руху, державний, громадсько-політичний та науково-педагогічний діяч. Своїми численними роботами у галузі історії кооперації, кооперативного права, кооперативного кредиту він здобув міжнародне визнання, як *"видатний кооперативний вчений-дослідник і співробітник багатьох кооперативних журналів, що виходили різними мовами світу"* [1, с.578]. Однак, не менш складним за земне буття діячів української політичної еміграції міжвоєнного періоду виявився процес утвердження історичної пам'яті про них серед нащадків, гідної та справедливої оцінки їхньої державницької, громадсько-політичної діяльності та наукової спадщини. У цьому відношенні *"доля"* С.В.Бородаєвського є типовою для багатьох представників другої української еміграційної хвилі. Дослідження життя, діяльності і наукового доробку вченого, започатковані у публікаціях довідково-інформативного та рецензійного характеру ще за його життя і невдовзі після смерті [2, с.439; 3], не отримали подальшого розвитку, особливо на його Батьківщині, за часів панування радянського режиму. Лише в окремих роботах радянських дослідників з'являлися поодинокі посилання на праці С.В.Бородаєвського без їх ґрунтовного аналізу [4; 5]. Фрагментарні дані про його життєдіяльність (переважно еміграційного періоду) містять праці фахівців з української діаспори [1; 6]. Якісно новий етап у дослідженні життєвого шляху та наукової спадщини вченого настав зі здобуттям Україною незалежності. Наприкінці ХХ - на початку ХХІ ст. у фахових наукових збірниках та журналах з'явилися узагальнюючі біографічні розвідки про С.В.Бородаєвського [7-9], а його ім'я остаточно закріпилося в індексі вітчизняних довідково-енциклопедичних видань [10, с.351; 11, с.358].

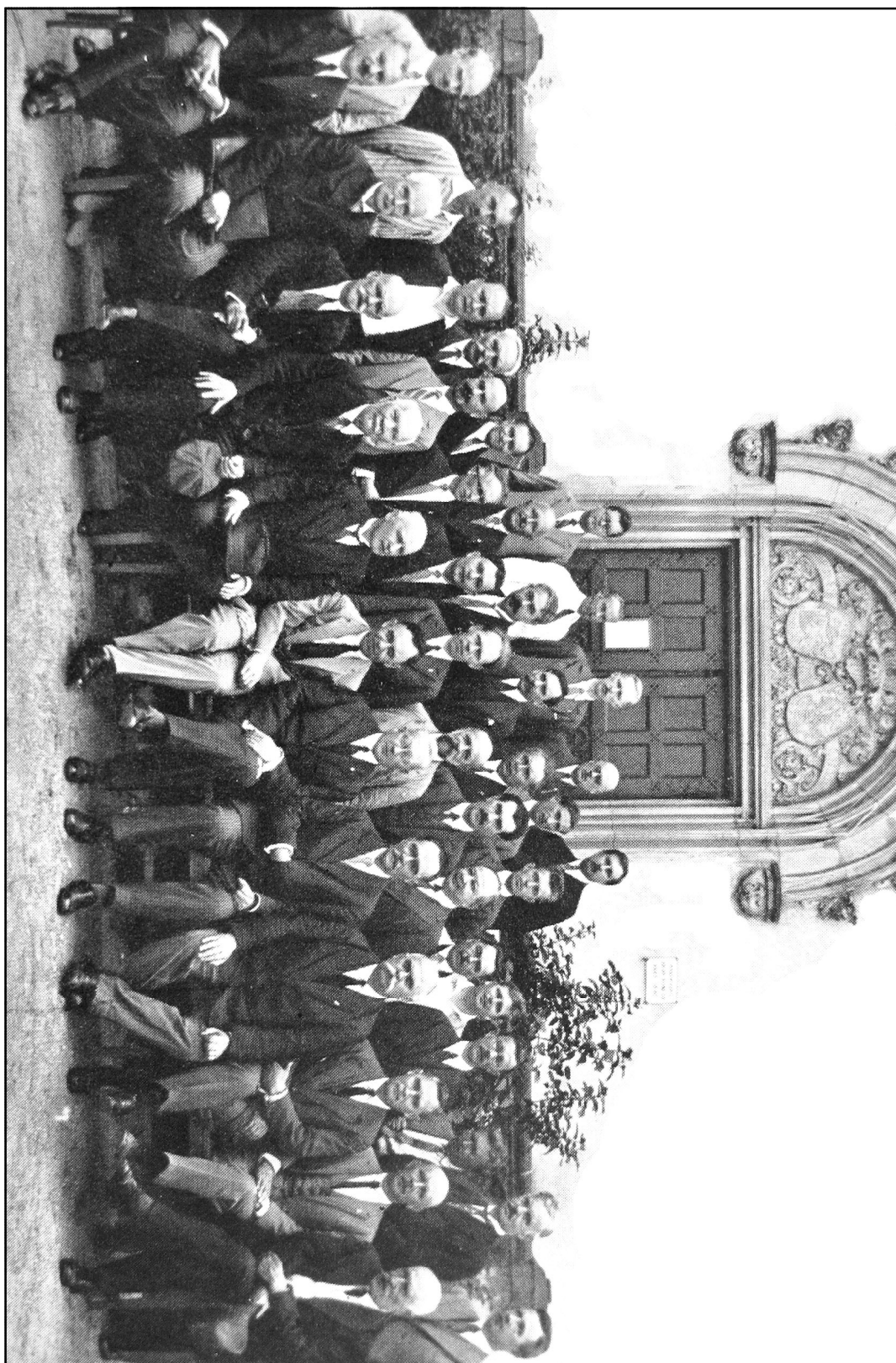
І хоча останнім часом з'являються публікації, у яких розглядаються конкретні прояви багатогранної діяльності С.В.Бородаєвського - його педагогічна, громадська, наукова робота [12-13], однак досі залишається не введеним до широкого суспільного та наукового обігу комплекс джерел, що розкривають перебіг праці вченого в Українській господарській академії (УГА) в Подєбрадах, що понад десять років була основним місцем його роботи в еміграції і з якою пов'язаний один з найбільш плідних періодів наукової кар'єри дослідника.

С.В.Бородаєвський походив з родини педагогів: батько майбутнього вченого - Василь Йосипович, закінчивши Харківський університет, викладав арифметику та геометрію у школах і училищах Полтавської та Харківської губерній, був головою Охтирської повітової училищної ради, директором Корочевської вчительської семінарії, інспектором народних училищ Курської губернії [14, арк.32-37]; дядько - Іван Йосипович - працював учителем у Сумському, Охтирському та Лебединському повітових училищах, був членом Лебединської повітової училищної ради [14, арк.46-47]; старший брат - Олександр Васильович - наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. близько 30 років був інспектором народних училищ Харківської губернії по Лебединському повіту [15, арк.3]. Сам Сергій Васильович, скінчивши 1893 р. юридичний факультет Харківського університету, майже двадцять років свого життя присвятив державній службі, обіймаючи високі посади у міністерствах фінансів, торгівлі і промисловості Російської імперії та Української Держави. Педагогічна ж діяльність, яку вчений розпочав задовго до еміграції, викладаючи кооперативні дисципліни на Вищих комерційних курсах М.В.Победінського (з 1912 р.), у Санкт-Петербурзькому (з 1915 р.) та Одеському (1919 р.) політехнічних інститутах, стала визначальним заняттям лише в еміграційний період його життя.

Одним з трьох українських вищих навчальних закладів, у яких працював С.В.Бородаєвський з моменту переїзду до Чехо-Словацької Республіки (ЧСР) до самої смерті, поруч з Українським вільним університетом та Українським технічно-господарським інститутом, була УГА - *"єдина українська висока політехнічна школа по цей бік Збруча"* [16, с.5]. Ще перебуваючи у Парижі, де вчений періодично запрошувався читати лекції на Російському відділі Паризького університету [17, арк.25зв.], він подав заяву про прийняття його в лектори Академії для викладання кооперативних дисциплін. Вже на своєму другому засіданні 16 травня 1922 р. професорська рада економічно-кооперативного відділу розглянула заяву і життєпис С.В.Бородаєвського та ухвалила рекомендувати його кандидатуру на посаду доцента кафедри кооперації УГА, яка була затверджена професорською радою Академії 28 травня [18, арк.55].

3 вересня 1922 р. С.В.Бородаєвський вів жваве листування з деканом економічно-кооперативного відділу УГА О.К.Мицюком щодо умов своєї праці, її оплати, найму помешкання у Подєбрадах та деталей переїзду до ЧСР [19, арк.2-15зв.]. Академія подбала про виготовлення віз для професора та його дружини і виділила 800 к.ч. на їх переїзд з Франції, що відбувся у другій половині січня 1923 р.

Відразу після приїзду до Подєбрад С.В.Бородаєвський розпочав виклад єдиного, дорученого йому у літньому семестрі 1922-1923 академічного року, лекційного курсу *"Історія кооперації"*. У наступні роки значно зросло навчальне навантаження вченого та розширився перелік дисциплін, які він викладав: загальні (для студентів усіх трьох підвідділів економічно-кооперативного відділу) - *"Історія кооперації"*, *"Хлібна торгівля"*; спеціальні (для студентів кооперативного підвідділу) - *"Кооперативний кредит"*, *"Кредитова кооперація"*, *"Кооперативний збут"*, *"Кооперативне право"*,

С.В.Бородаєвський (нижній ряд, п'ятий зліва) серед викладачів Української господарської академії. Подєбради. Кінець 1920-х років

“Історія української кооперації”, “Робочі і продукційні товариства”, “Страхова кооперація”, “Кооперація, держава і самоврядування”, “Міжнародні кооперативні організації”, “Кооперативна література”, “Кооперативна преса” та ін. Для розробки цих курсів С.В.Бородаєвський використовував найновішу фахову літературу, резолюції міжнародних та регіональних кооперативних з’їздів і конгресів, кооперативне законодавство різних країн, статuti, діловодство, баланси та звіти окремих кооперативів, їх союзів, міжнародних кооперативних організацій. Ці матеріали вчений збирав у бібліотеках Міжнародного кооперативного союзу (Лондон), Ліги Націй (Женева), Кооперативного відділу Міжнародного бюро праці (Женева), кооперативних союзах Франції та Німеччини, які регулярно відвідував під час наукових відряджень або літніх відпусток [19, арк.45-46, 52-52зв.]. Оскільки значні труднощі у підготовці кваліфікованих кооператорів для роботи на українських землях зумовлювалися *“майже повною відсутністю необхідних підручників на українській мові”* [20, с.4], на основі окремих лекційних курсів вченим були розроблені підручники, літографовані Видавничим товариством при УГА: *“Історія кооперації”* (Подебради, 1924), *“Теорія і практика кооперативного кредиту”* (Подебради, 1925), *“Кооперативний збут”* (Подебради, 1928, скрипти). Вони не лише дали студентам можливість вивчати кооперативні дисципліни рідною мовою, засвоїти українську наукову термінологію, ознайомитися зі специфічними проблемами розвитку українського народного господарства, а й становили *“цінну вкладку в фахову літературу взагалі, а не лише українську”* [20, с.5].

Вже у перший рік праці С.В.Бородаєвського в УГА було підняте питання про підвищення його наукової кваліфікації. Згідно з правилами про підвищення наукової кваліфікації професорсько-викладацького персоналу Академії, вчений подав на розгляд рецензентів О.К.Мицюка та Б.М.Мартоса монографічну роботу *“Історія кооперації”* [21, арк.91]. Ця праця була переробленим та доповненим варіантом написаної у 1921 р. на замовлення Об’єднання Українських Центральних Кооперативних Союзів в еміграції *“Історії кооперативного руху в різних країнах”*, що так і не вийшла друком [22, с.3]. Вперше *“Історія кооперації”* була видана у 1924 р. циклестилевим способом у Видавничому товаристві при УГА. Її підготовку до друку здійснило Товариство з розповсюдження кооперативного знання при УГА (згодом - Товариство українських кооператорів) [23, с.126]. А вже через рік книгу надрукував Український громадський видавничий фонд у Празі. Робота поєднувала у собі риси університетського підручника та монографії й акумулювала основну літературу тієї доби. У своїх відгуках рецензенти відзначили її оригінальність, теоретичну та практичну цінність, надзвичайну широту і повноту охопленого матеріалу, багату джерельну і статистичну базу. У результаті, 15 січня 1924 р. С.В.Бородаєвського було майже одноголосно (при одному, що утримався) обрано професором УГА по кафедрі кредитної кооперації [19, арк.18].

Поруч з педагогічною, важливою складовою навантаження професорсько-викладацького складу УГА була адміністративна праця: обіймання платних та неоплачуваних адміністративних посад, участь у роботі постійних колективних органів управління та різних тимчасово організованих комісій. Перелік адміністративних обов’язків С.В.Бородаєвського в Академії досить широкий: він очолював 2 кафедри - кредитної кооперації (згодом - кооперації продуцентів) та історії кооперації; брав участь у засіданнях факультетської і загальноакадемічної професорських рад та Сенату; працював у складі фінансово-господарської комісії, виконував обов’язки заступника голови Статутної комісії УГА (1927 р.); входив до складу комісій 1) з розробки програми дипломних іспитів на кооперативному підвідділі, 2) з розгляду умов надання титулу інженера УГА особам, які закінчили інші відповідні вищі навчальні заклади, 3) з розгляду

планів навчання на економічно-кооперативному факультеті; був членом іспитових та дипломних комісій на кооперативному та банківсько-комерційному підвідділах тощо. Чотири рази підряд (у 1928-1931 рр.) С.В.Бородаєвський обирався деканом економічно-кооперативного факультету, при чому вибір цей завжди був майже одноставним - жодного разу проти його кандидатури не висловилося більше, ніж одна особа [24, арк.161, 349, 384, 403]. Обирався вчений і на найвищі посади у керівництві УГА, зокрема проректором на 1927-1928 академічний рік [25, арк.3зв.].

Виразним свідченням поваги колег та керівництва Академії до професіоналізму і наукового авторитету С.В.Бородаєвського було неодноразове доручення йому відповідальної місії представляти УГА у різних наукових організаціях та установах, на міжнародних з'їздах, конгресах, конференціях тощо. Так, у 1928 [19, арк.59] та 1929 [25, арк.3] рр. вчений був офіційним представником УГА в Українському академічному комітеті (УАК) - науково-організаційному осередку, що об'єднував українські навчальні і наукові заклади, установи і товариства в ЧСР, Німеччині та на західноукраїнських землях і координував їх співпрацю з міжнародними науковими організаціями [26, с.193-195]. Також С.В.Бородаєвський був уповноважений презентувати Академію в Організаційній Комісії II Українського наукового з'їзду, що проходив з ініціативи УАК у березні 1932 р. УГА делегувала вченого на міжнародні кооперативні конгрес і виставку (Гент, 1924 р.), 3'їзд з раціоналізації праці (Прага, 1925 р.), Міжнародний аграрний конгрес (Прага, 5-8 червня 1931 р.) та інші наукові форуми. До 1928 р. Академія частково субсидіювала наукові відрядження свого педагогічного персоналу [20, с.4]. Зокрема, у 1924 р. С.В.Бородаєвському було виділено 2500 к.ч. на поїздку до Генту на Міжнародний кооперативний конгрес, у 1926 р. - 2000 к.ч. на поїздку до Женеви [27, арк.62].

Отже, з УГА пов'язано понад десять років плідної науково-педагогічної, а також громадської діяльності С.В.Бородаєвського. Саме цьому закладові з *“добре поставленою технічно-господарською національною освітою”* [28, арк.15] вчений надав перевагу у порівнянні з Російським інститутом сільськогосподарської кооперації у Празі, до роботи в якому запрошувався ще 1922 р., та Українським вільним університетом, де протягом всього періоду існування УГА працював позаштатним професором на умовах полекційної оплати. В Академії були підготовлені та видані найвідоміші роботи С.В.Бородаєвського, написані в еміграції, - *“Історія кооперації”*, *“Теорія і практика кооперативного кредиту”*, *“Економічні проблеми та мир”*, *“Принципи кооперативного законодавства”* та ін. До останніх днів свого життя вчений продовжував безоплатно працювати в Українському технічно-господарському інституті - вищому навчальному закладі із заочною (кореспондентською) формою навчання, що постав на базі УГА, зберіг і розвинув традиції української еміграційної *“політехніки”*.

Нижче подано документи, виявлені у фондах Державного районного архіву м.Німбурк (statni okresni archiv Nymburk) - філії Державного обласного архіву у Празі (Statni oblastni archiv v Praze) (далі - ДОАН - ДОА у Празі) - №№2, 7, 10, та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВОВУ) - №№1, 4-6, 9. Машинописні копії документів №№3, 8 зберігаються в обох зазначених архівосховищах. Документи розміщені у хронологічній послідовності й охоплюють період від 1923 до 1943 рр. За своєю типологією та видовими ознаками вони поділяються на: 1) офіційне листування між С.В.Бородаєвським та керівництвом економічно-кооперативного факультету, між останнім і керівництвом УГА, між Б.М.Маргосом та Дирекцією УТГІ; 2) рецензії і відгуки колег вченого про його науково-педагогічну діяльність та роботу *“Історія кооперації”*; 3) звіти С.В.Бородаєвського про наукові відрядження; 4) службовий список С.В.Бородаєвського в УГА. Їх аналіз

дає можливість уточнити окремі біографічні дані С.В.Бородаєвського, прослідкувати кар'єрний ріст вченого в УГА, визначити коло його службових обов'язків, з'ясувати внесок у пропаганду діяльності Академії серед міжнародних кооперативних кіл, дослідити роботу з підготовки окремих курсів. У наведеній рецензії О.К.Мицюка на "Історію кооперації" висвітлюються сильні сторони та недоліки найвідомішої праці С.В.Бородаєвського, з'ясовується її значення для вітчизняної і світової кооперативної науки загалом.

Документи публікуються вперше. Їх тексти подано зі збереженням лексичних та орфографічних особливостей оригіналів. Додано лише деякі пунктуаційні знаки, виправлено очевидні описки і розставлено апострофи згідно з нормами сучасного українського правопису. Авторські скорочення розкрито у квадратних дужках. Наприкінці публікації подано коментарі стосовно згаданих у тексті назв, персоналій, подій і понять.

Упорядники складають щиру подяку Оксані Чечиній за допомогу у зборі документів.

1. *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху. - Нью-Йорк, 1964. - 624 с.
2. *Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрон. Биографии: В 12-ти т. / Отв. ред. В.М.Карев, М.Н.Хитров. - Т.2. Бейер-Вакер. - Репринтное издание. - М.: Большая российская энциклопедия, 1992. - 831 с.*
3. *Миронович Д.* Проф. Сергій Бородаєвський // *Краківські вісті (щоденник).* - 1942. - 14 лютого. - С.3.
4. *Пажитнов К.А.* Історія світової кооперації. - К.: Книгоспілка, 1928. - 278 с.
5. *Корелин А.П.* Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX - начале XX в. - М.: Наука, 1988. - 260 с.
6. *Винар Б.* Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919-1964). - Мюнхен, 1965. - 119 с.
7. *Аліман М.* Сергій Бородаєвський (1870-1942) // *Вісник Полтавської кооперативної ліги.* - 2000. - №8. - С.2-4.
8. Теоретик, організатор та історик кооперації // *Злупко С.* Українська економічна думка. Постаті і теорії. - Львів: Євросвіт, 2004. - С.306-308.
9. *Власенко В.М., Власенко В.В.* Корифей кооперативної справи (До 135-річчя від дня народження С.В.Бородаєвського) // *Сумський історико-архівний журнал.* - 2005. - Вип.І. - С.11-22.
10. *Енциклопедія історії України. - Т.І: А-В. - К.: Наукова думка, 2003. - 688 с.*
11. *Енциклопедія Сучасної України. - Т.3: Біо-Бя. - К., 2004. - 695 с.*
12. *Глушан О.В.* С.В.Бородаєвський: документи до біографії // *Пам'ятки: археографічний щорічник.* - 2009. - Т.10. - С.124-137.
13. *Глушан О.В.* С.В.Бородаєвський - професор кооперації українських еміграційних вищих навчальних закладів // *Сумський історико-архівний журнал.* - 2010. - №VIII-IX. - С.199-204.
14. *Державний архів Сумської області (далі - ДАСО), ф.523, оп.1, спр.66.*
15. *ДАСО, ф.Р-715, оп.1, спр.561.*
16. *Добриловський М.* Українська Господарська Академія в Подєбрадах. - Подєбради, 1942. - 8 с.
17. *ЦДАВОВУ, ф.4000, оп.1, спр.17.*
18. *ЦДАВОВУ, ф.3795, оп.1, спр.1.*
19. *ЦДАВОВУ, ф.3795, оп.1, спр.432.*
20. *Добриловський М.* Фахово-літературна чинність Української Господарської Академії. Умови, напрямки, підсумки. - Подєбради: Вид. Т-ва прихильників Української Господарської Академії, 1932. - 12 с.
21. *ЦДАВОВУ, ф.3795, оп.1, спр.320.*
22. *Бородаєвський С.В.* Історія кооперації. - Прага: Український громадський видавничий фонд, 1925. - 438, [7] с.
23. *Малашко М.* Т-во по розповсюдженню кооперативного знання при Українській господарській Академії в Ч.С.Р. // *Кооперативний альманах.* - Подєбради, 1923. - Кн.2. - С.125-126.
24. *ЦДАВОВУ, ф.3795, оп.1, спр.392.*
25. *ЦДАВОВУ, ф.3795, оп.1, спр.543.*
26. *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами / Відповід. ред. *О.Купчинський.* - Ч.1. - Репринтне видання 1942 р. - Львів-Кент-Острог: Дослідно-видавничий центр Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, 2008. - 374 с. + ССXXXII с. іл.
27. *ЦДАВОВУ, ф.3795, оп.1, спр.393.*
28. *ЦДАВОВУ, ф.3795, оп.1, спр.128.*

Це важко відбудувати на
моїм боджі, і тому я
накажу проку Сенат не
відновити повернути
мені мої вишки, прилад-
и, на мікарі та бовни,
згідно прикладним рос-
писком (на 330 та 280 к.с./
всього 610 к.с.).
Подоляри Троф. С. Серодаського
20/III 925

Уривок з листа С.В.Бородаєвського

№1

ЛИСТ С.В.БОРОДАЄВСЬКОГО ДО ДЕКАНА ЕКОНОМІЧНО-
КООПЕРАТИВНОГО ФАКУЛЬТЕТУ УГА О.К.МИЦЮКА З ПРОХАННЯМ
ПОРУШИТИ СПРАВУ ПРО ПІДВИЩЕННЯ ЙОГО НАУКОВОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ

29 листопада 1923 р., м.Подєбради.

Вельмишановний Пане Декане!

З додаваної до цього відомості видно, що педагогічний стаж мій в різних вищих інституціях перевищує 5 літ.

Крім того, на протязі 22 літ мною були видані де-які оригінальні наукові праці.

Ці дві обставини, як я не помиляюся, згідно зі статутом Академії, давали б мені право на кваліфікацію Професора.

Незалежно від цього, зараз друкується мій курс “Історія кооперації”¹ (надруковано біля 10 арк[ушів], буде більш 25).

Щоб мати ідею про цей мій труд, маю шану представити тільки що надруковану мою працю “Історія кооперативного кредита” Прага 1923.

Це є перероблена частина тої моєї праці, яка була передана мною ще у 1921 році представникові Дніпросоюзу² п[ану] Сербіненку³ для друку - на українській мові, а також частина тої “Історії кооперації”, яка друкується зараз. На жаль додаваема до цього праця надрукована раніш на російській мові через те, що Дніпросоюз доси не вжив заходів, щоб надрукувати мою працю, яка була йому передана більш ніж 2 ? року назад, в свій час.

Приймаючи на увагу, що моє матеріальне становище в Академії дуже важке, маю шану представити все це до Вас, Пане Декане, на той випадок, як би Ви ласкаво злічили поправним підняти перед Факультетом і далі питання щодо моєї кваліфікації в Академії.

Зі щирою пошаною *С.Бородаєвський.*

ЦДАВОВУ, ф.3795, оп.1, спр.320, арк.92-93. Рукопис, оригінал.

№2

РЕФЕРАТ Б.М.МАРТОСА ПРО НАУКОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ ТА НАУКОВІ ТВОРИ
С.В.БОРОДАЄВСЬКОГО

3 січня 1924 р., м.Подєбради.

С.В.Бородаєвський народився року 1870-го в м.Ахтирці⁴ на Харківщині; в 1893 р. скінчив курс юридичного факультету⁵ з дипломом першої степені та премією Зарудного⁶ за наукову працю “Вплив станового становища на правоздатність”. З 1896 р. С.В.Бородаєвський працював в Міністерстві фінансів, а з 1909 - перейшов до Мін[істерства] торгу й промисловости, де був директором департаменту торгу. В 1918 р. був товаришом міністра торгу й промисловости в гетьманському уряді. Зацікавившись кооперацією, С.В.Бородаєвський з 1898 року працював в Петербургському відділі “Комітета о с.-х. т-вах”⁷, де був першим секретарем, а в 1910 р. був обраний головою кредитового відділу цього комітету. В 1919 р. він був обраний головою Одеського Союзу продукційних кооперативів “Трудсоюз”.

Стежучи за розвитком кооперативного руху, С[ергій] В[асильович] брав участь в цілому ряді губерніяльних та краєвих кооперативних з'їздів в Росії та на Україні; брав участь в першому (в Москві) й другому (в Петербурзі) всеросійських кооперативних з'їздах; на останньому (1912 р.) був обраний головою кредитової секції. С[ергій] В[асильович] брав також участь в інтернаціональних кооперативних конгресах та в інтернаціональному кооперативному союзі⁸, членом якого він був аж до часу його реорганізації із союзу осіб в союз кооперативних союзів, а також в багатьох з'їздах місцевого характеру у Франції та в Німеччині. Завдяки цьому він завжди був в курсі кооперативного життя, що вносило життєвий елемент в його наукову роботу.

На протязі 1900-1923 р. надруковано біля 25 праць п[ана] Бородаєвського, головним чином по кредитовій кооперації, по питанням кооперативного збуту та кооперативного законодавства. Останні роки Бород[аєвський] присвятив історії кооперативного руху. Знання мов: англійської, французької, німецької, дало можливість п[ану] Бород[аєвському] знайомитися з кооперативним рухом всего світу по первісних джерелах до справоздань кооперативних союзів вк[лючно].

Серед праць п[ана] Бород[аєвського] можна зустрінути й популярні брошури, як "Ощадно-позичкові та кредитові т[овариств]а" (вид[ання] 1906 р. по українськи) й солідні, учебного або наукового характеру. Особливої уваги заслуговує "Сборник по мелкому кредиту", що витримав 7 видань і був необхідним підручником для кожного кооператора. Далі слід згадати:

1. "Законопроект о кооперативных т[овариществ]ах" СПб. 1908.
2. "Сельскохозяйственная кооперация в Германии" СПб. 1908 - ця книжка видана також і поукраїнськи⁹.
3. "Зернохранилища-элеваторы и кооперативный сбыт хлеба" СПб, 1912.
4. Кооперация среди славян, 1912.
5. "Історія кооперативного руху" (по укр[аїнськи]), в 1921 р. передана для друку Дніпросоюзові, але, на жаль, доси ця книжка ще не побачила світу.
6. Частина цієї праці видана в Празі в 1923 р. під назвою "Історія кооперативного кредіта" (по московськи).

7. Видавниче т[овариств]о при У[країнській] Г[осподарській] Акад[емії] друкує літографським шляхом записки п[ана] Бородаєвського "Історія кооперації", його виклади на 2 й 3 семестрах У[країнської] Г[осподарської] А[кадемії] в 1923 р.

Літографіровані записки ще випускає видавниче т[овариств]о при Академії, це - "Історія кооперації", передана для друку Дніпросоюзу, але поширена: доповнена даними за останні роки. Тут зібрано матеріал більш як по 30 країнах: переглянуто розвиток кооперації не тільки у всіх європейських державах, а й в Американських Сполучених Штатах, в Бразилії, Японії й т.д. Автор розглядає всі види кооперації: споживчу, кредитову, будівельну, страхову, по закупці машин, сировини, по збуту виробів, по організації праці; наводить основні принципи, які лягли в основу організації кожного виду кооперації; вказує на різницю в напрямках, що утворилися в кооперативному рухові; в кінці роботи приводиться історія заходів по утворенню міжнародних кооперативних об'єднань. Довголітня праця п[ана] Бородаєвського в установах, які спряли розвиткові кооперації в Росії, участь в з'їздах, ознайомлення на місцях з різними кооперативними організаціями, знайомство з коопер[ативною] літературою, нарешті користування ліпшими книгозбірнями (Париж, Берлін), дали можливість п[ану] Бород[аєвському] останньою своєю книжкою зробити солідний вклад в укр[аїнську] кооперативну літературу, який займає почесне місце і серед всесвітньої кооперативної літератури, бо ні на одній мові доси ще немає твору, який

Резюме про наукову діяльність
та наукові твори С.В. Городажевського

С.В. Городажевський народився року 1870-го в м. Ахтирці на Дар'явщині; в 1893 р. скінчив курс юридичного факультету з дипломом першої ступені та премією Зарядного за наукову працю "Вплив станового стану на правосвідомість." З 1895 року С.В. Городажевський працював в Міністерстві Фінансів, а з 1907- перейшов до мін. торгівлі та промисловості, де був директором департаменту торгівлі. В 1918 р. був товаришем міністра торгівлі та промисловості в петляковському уряді. Зацікавившись кооперацією, С.В. Городажевський був з 1898 року працював в Петербурзькому відділі "Комітета охот-вах", де був першим секретарем, а в 1906 р. був обраний головою кредитового відділу цього комітету. В 1912 р. він був обраний головою Одеського Союзу продукційних кооперативів "Трудосоль".

Стежучи за розвитком коопераційного руху, С.В. брав участь в цілому ряді конференцій та краєвих коопераційних з'їздів в Росії та на Україні; брав участь в першому (в Москві) і другому (в Петербурзі) всеросійських коопера-

би зібрав такий багатий матеріал по історії кооперативного руху. Ерудиція п[ана] Бородаєвського, його всебічне знайомство з кооперацією, давно вже звернули на нього увагу високих шкіл, які не раз закликали його для викладів: з 1913-[19]18 р. він викладав на Вищих комерційних курсах в Петербурзі¹⁰, в 1916-[19]18 - в Петербургському Політехнічному Інституті.

В 1918 - в Політехнічн[ому] Інституті в Одесі,

в 1921 - в Міжнародному Університеті в Брюсселі (на французській мові),

в 1922 - в Парижі в Сорбоні¹¹.

Коли в минулому році проф[есорська] Рада розглядала кандидатуру п[ана] Бородаєвського, то виникло питання про кваліфікацію його професором; але, з огляду на те, що не були представлені друковані праці п[ана] Бород[аєвського], Проф[есорська] Рада кваліфікувала його доцентом. Тепер же, коли з'явилась можливість розглянути принаймні частину друкованих праць п[ана] Бородаєвського, немає ніяких перешкод для позитивного вирішення питання про кваліфікацію його професором Академії.

Доцент Б.Мартос.

ДАОН - ДОА у Празі, ф. "Українська Господарська Академія в Ч.С.Р.", картон №9, спр. "Професор Сергій Бородаєвський", арк.31-32зв., 35. Рукопис, оригінал.

№3

РЕЦЕНЗІЯ ПРОФЕСОРА КАФЕДРИ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА УГА О.К.МИЦЮКА НА РОБОТУ С.В.БОРОДАЄВСЬКОГО "ІСТОРІЯ КООПЕРАЦІЇ", ПОДАНА ДО ПРОФЕСОРСЬКОЇ РАДИ ЕКОНОМІЧНО-КООПЕРАТИВНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Січень 1924 р., м.Подєбради.

Професорська Рада Економічно-Кооперативного Відділу постановою своєю від 30 листопада 1923 р. доручила мені і доцентів кооперації Мартосові дати оцінку представленій доцентом по кооперації С.В.Бородаєвським його праці під назвою "Історія кооперації".

Ознайомившись з нею, зі свого боку маю шану довести Відділовій Професорській Раді що слідую:

"Історія кооперації" доцента Бородаєвського уявляє з себе оригінальну, збудовану на першоджерелах монографію до 25 аркушів книжкового друку, яка є не тільки новою і єдиною в своїм роді в українській економічній літературі, але доки що не маюча прикладу і в світовій кооперативній літературі.

Обіймає вона історію кооперації головніших країн світу за капіталістичної системи господарства, з перших початків ХХ віку і доводить її до наших днів. Виклад ведеться в хронологічному порядку, по окремим країнам, а в них по особливим галузям кооперації, що вигідно розгортає перед читачом еволюцію розвитку різних кооперативних форм в зв'язку з місцем і часом. Той розвій простежений історико-порівнюючим методом та освітлений найновішими даними, в тім числі і статистичними, що автор зібрав користуючись своїм кількісним перебуванням в західно-європейських країнах.

Програм викладу, який при цім додаю, свідчить, в якій надзвичайній широті і повноті охоплено тему. Як корисну особливість варто означити, що поруч з чисто кооперативними формами, наведені і суміжні з ними напів капіталістичні, а напів кооперативні галузі співпраці, що може служити за приклад т[ак] зв[аних] псевдокооперативів.

У автора мало стріваємо ширших узагальнень теоретичного характеру, але то і не мусить бути прямим завданням історика дисципліни. За те теоретик кооперації в праці Бородаєвського знайде багатіший матеріал, а практик – навчиться, як краще організувати ту чи іншу галузь кооперації. В важливості праці для практиків я вбачаю зайвий плюс цієї роботи, бо, безсумнівно, маючи уже величезне значіння в народнім господарстві України, кооперація набере ще більшого в майбутности.

Що до моїх розходжень з шановним автором, то вони не численні і полягають в слідуєчих, небагатьох точках:

а) нахожду його дефініцію (стор[інка] 6) не вистарчаючою взагалі, що ще на мою думку не є важливим, б) з окрема уступ в дефініції, указуючий на характерну прикмету кооператива “відсутність стремління до одержання значних зисків прибутків” - небезпечним. Незначний прибуток все ж є прибуток, з питомими йому рисами, а коли так, то фінансове відомство мусить його настигати з своїм оподаткуванням. Гадаю, що по природі кооперативної організації в ній можна говорити не про прибуток, а про щось інше. Стоючи на тім, що в кооперативі немає прибутку, на практиці кооперативи стремлять до ухилення від себе на пр[иклад] подорожного обложенця. Т[аким] ч[ином] вирішення питання - чи є прибуток в кооперації, чи немає, містить в собі як теоретичний, так і практичний інтерес.

в) В однім місці автор наводить між кооперативами спортивну організацію, не з’ясувавши, в чім саме міститься кооперативний момент її. Про це не варто було би говорити, коли б тут не крилася небезпека з поняття кооперативу вийти за межі господарської організації. Співпраця в цілях досягнення однієї насолоди, як такої, виходить з кола господарської діяльності.

г) Початок кооперації автор відносить на появлення в 1815 р. в Шотландії будівельного товариства, тобто на перші десятиліття ХІХ віку, з чим я не можу погодитися. Вона більш раннього походження. По мойому прав визначний кооператор Німеччини Др. Крігер¹², коли говорить, що ще в середині ХVІІ віку існували в Англії кооперативи промислового характеру. Я згоджуюсь також з автором історії Німецької кооперації Цайдлером¹³, що історія німецької кооперації так само стара, як і історія німецького народу. Перекоаний так само, що коли історія національної економії України буде так розвинена, як наприклад німецька, то ми зустрінемося з кооперативами (на пр[иклад] супрягою) в часах, коли тільки розпочиналося (не ручне) хліборобство, і, можливо, що й для нас можна буде сказати, як і для Німеччини, що кооперація так само стара, як наша історія. Навіть більш, а р[і]ш[і]т¹⁴, я готовий стверджувати, що в античнім світі кооперація в тій чи іншій формі існувала.

д) Подекуди - впрочім дуже рідко - мимоходом автор торкається політико-економічних понять, даючи не вистарчаючі діфініції; на пр[иклад], простим співробітництвом уважає і об’єднання кількох осіб для виконання спільно якоїсь праці, що є не по силі для одної людини. Його діфініція ця відноситься до співпраці по типу “зкупчення праці”, яка є лише одним з трьох галузів простого співробітництва, а яке нині прийнято оформляти, як сокупну працю кількох людей, виконуючих одну і ту ж роботу; коли ж робота їх неоднакова - матимемо складне співробітництво.

Наведені з обов’язку рецензента деякі свої розходження з шановним автором, ні скільки не перешкоджають мені в загальнім цілім уважати роботу доцента С.В.Бородаєвського “Історію кооперації” безсумнівно цінним внеском в науку. Приймаючи се на увагу, а також попередні наукові праці (перелічені в рефераті доц[ента] Мартоса) та багаторічний преподавательський стаж в вищих школах був[шої]

Росії, України, Франції та Бельгії, я числю своїм приємним обов'язком рекомендувати обрати доцента С.В.Бородаєвського професором по кафедрі кредитової кооперації в Українській Господарській Академії.

Проф[есор] О.Мицюк.

ДОАН - ДОА у Празі, ф. "Українська Господарська Академія в Ч.С.Р.", картон №9, спр. "Професор Сергій Бородаєвський", арк.33-34. Машинопис, копія; ЦДАВОВУ, ф.3795, оп.1, спр.432, арк.19-20. Машинопис, копія.

№4

ЛИСТ ПРОДЕКАНА ЕКОНОМІЧНО-КООПЕРАТИВНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ДО ПРЕЗИДІЇ ПРОФЕСОРСЬКОЇ РАДИ УГА ПРО ЗАТВЕРДЖЕННЯ ОБРАННЯ С.В.БОРОДАЄВСЬКОГО ПРОФЕСОРОМ ПО КАФЕДРІ КРЕДИТНОЇ КООПЕРАЦІЇ

19 січня 1924 р., м.Подєбради.

Екон[омічно-кооперативний відділ]

ч.14

Підвищення кваліфікації

лекторського складу

До Президії Професорської Ради Академії.

Деканат Економічно-Кооперативного Відділу має шану просити внести на затвердження Професорської Ради Академії обрання доцента Бородаєвського Сергія ПРОФЕСОРОМ Академії.

Витяг із протоколу засідання Професорської Ради Економічно-Кооперативного Відділу від 15 січня 1924 р.

Слухали: Реферат проф[есора] Мицюка і доц[ента] Мартоса про наукову кваліфікацію С.В.Бородаєвського і баллотіровка його в професори кооперації.

Постановили: Таємним голосуванням доцент БОРОДАЄВСЬКИЙ С. одноголосно обирається професором Академії по кафедрі Кредитової кооперації.

Продекан, Доцент:

ЦДАВОВУ, ф.3795, оп.1, спр.432, арк.18. Машинопис, копія.

№5

ЗВІТ С.В.БОРОДАЄВСЬКОГО ПРОФЕСОРСЬКІЙ РАДІ УГА ПРО РОБОТУ НА МІЖНАРОДНІЙ КООПЕРАТИВНІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ У ПРАЗІ

28 березня 1924 р., м.Подєбради.

На протязі 21-26 березня в Празі відбувалася Міжнародна Кооперативна Конференція. Кооперативний Відділ спільно з Деканатом лічив потрібним використувати це міжнародне зібрання в інтересах Української Академії, кооперативно-наукових справ та взагалі українсько-національного діла.

Сенат Академії взагалі приєднався до цієї думки і написав до Президіуму Конференції прохання про те, щоб Проф[есо]рам Мицюкові і В.Тімошенку¹⁵, а також керуючим кафедрами кооперації - Мартосові і Бородаєвському дана була можливість войти в курс праць Конференції. Незалежно від того, завдання зазначених вище осіб

було - войти в близькі відношення зі членами Конференції для взаємного інформування що до кооперативних справ та з'ясування перед ними національних питань. Одночасно Сенат дав згоду на поїздку до Праги на ту ж Конференцію 4 студентів (які знають мови) в наукових цілях при чому, між иншим, щоб вони могли зробити реферати для обміркування на вправах питань, які були предметом праці Конференції. Крім того, було дозволено їхати на Кооперативний мітинг усім бажаючим за свій кошт. Той мітинг відбувся 24 березня, і на йому, меж иншим, були присутні біля 30 студентів на чолі з п[аном] Доц[ентом] Мартосом.

Меж точками, які входили в програм праць Конференції, найбільш цікавим було питання про відношення кооперації до політики. Я настоював перед Президіумом, щоб мені дана була можливість бути присутнім при обміркуванні цього питання на офіційному засіданні Конференції (де мають право присутнювати тільки делегати офіційно обрані). Але мене повідомлено, що це питання вже знято з черги, позаяк більшість делегатів вороже відносилась до пропозиції англійських кооператорів, якими вже утворена окрема кооперативна партія і які гадали провести цю систему і відносно інших країн.

Що ж до інших питань, то на протязі 6 днів мені вдалося приймати участь в приватного характеру засіданнях та розмовах з найбільш впливовими членами Конференції, а саме: Проф[есором] Шарлем Жидом¹⁶; Генер[альним] Секретарем Межнародн[ого] Кооперативного Союзу (Аліансу) - Меєм¹⁷; відомим Гамбургським кооператором - Г.Кауфманом¹⁸; французьким діячем споживчої кооперації - Пуасоном¹⁹; Представником кооперативного Відділу Межнародного Бюро праці²⁰ - Д[окто]ром Фоке²¹ і иншими. При цьому я при всяких випадках знаємив закордонних кооператорів зі складом УГА; планами навчання на кооперативному її Відділу і утворенням при Академії декількох українських кооперативів. Взагалі всі були дуже зацікавлені таким виявом діяльності в царині кооперації українців-емігрантів, які гуртуються навколо Академії.

Меж иншим - наслідком моих розмов з ріжними кооператорами було урегулювання деяких справ, які близько торкаються українців - взагалі і Української Господ[арської] Академії - по часті.

I) Г.Кауфман з задоволенням дав свою згоду на те, щоб помістити в редагуємом им кооперативному часопису статтю, яку я тому пропонував про Кооперативний Відділ УГА і плани навчання.

II) Шарль Жид обіцяв прислати Академії останній курс своїх лекцій.

III) П[ан] Д[окто]р Фоке (Межнар[одне] Бюро Праці) обіцяв обміркувати в колах Межнар[одного] Бюро Праці проект Кооперативного Відділу Академії про встановлення більш раціональної системи графічного вивчення кооперації і просив прислати мій про це реферат. Нарешті -

IV) Генеральний Секретар Меж[народного] Коопер[ативного] Аліансу - Мей - 1) обіцяв прислати для Академії всі друковані видання МКА; 2) дав свою згоду на те, щоб помістити в Межнарод[ному] Коопер[ативному] Бюлітеню статті: а) про Укр[аїнську] Госп[одарську] Академію та її Кооперативний Відділ; б) про українську еміграцію та кооперацію; в) про найбільш доцільний метод графічного вивчення кооперації в міжнародному масштабі. Крім того, 3) на моє питання, чи можна надіятися на те, що Межнар[одний] Коопер[ативний] Аліанс прийме в свій склад Союзів кооперативів українських емігрантів в Чехословаччині - Мей обіцяв підперти такі наши пожадання і завірив мене, що представник такого Союзу буде повноправним делегатом на Межн[ародних] Коопер[ативних] З'їздах.

Таким чином - можна зазначити, що минула Межнар[одна] Коопер[ативна] Конференція в Празі, в зв'язку з майбутньою виникаючою з вище зазначеного працею Керуючих катедрами кооперації - буде мати своїми наслідками поширення знання про діяльність Академії в Міжнародних колах; встановлення зв'язку українців-емігрантів, які гуртуються навколо Академії з міжнародними кооперативними діячами; нарешті - приєднання української емігрантської кооперації до Міжнародних кооперативних організацій на рівних началах.

Про це маю за шану довести до відома Професорської Ради Екон[омічно]-Кооперативного Факультету.

Проф[есор] С.Бородаєвський.

ЦДАВОВУ, ф.3795, оп.1, спр.320, арк.128-129. Машинопис. Оригінал.

№6

ПРОХАННЯ С.В.БОРОДАЄВСЬКОГО ДО ДЕКАНАТУ ЕКОНОМІЧНО-КООПЕРАТИВНОГО ФАКУЛЬТЕТУ УГА ПРО НАДАННЯ ЙОМУ НАУКОВОГО ВІДРЯДЖЕННЯ ДО ЖЕНЕВИ ПІД ЧАС ЛІТНІХ КАНІКУЛ 1926 р.

11 квітня 1926 р., м.Подєбради.

Для закінчення і виготовлення для друку мого курсу: "Кооперативне Право"²² мені потрібно використувати існуючі в різних країнах кооперативні законодавства.

Рівно ж, для поповнення мого курсу: "Міжнародні Кооперативні організації"²³ - мені слід проштудіювати статuti всіх існуючих в різних країнах подібних організацій, а також ознайомитися з відомостями що до їх діяльності.

Відповідні матер'яли маютьесь тільки в Лондоні - в бібліотеці Міжнародного Кооперативного Альянсу та в Женеві - в Кооперативному Відділі Міжнародного Бюра Праці. Тому - я ласкаво прохаю Деканат вжити заходів, аби мені була дана наукова командировка до Женеві, з асигнуванням відповідних коштів.

Я даю перевагу цьому літу через те, по 1-е, що проїзд до Женеві і життя в Женеві будуть, порівняно з Лондоном, коштувать дешевше, а по 2-е, що від Діректора Кооперативного Відділу Bureau International du Travail²⁴ я маю вже листовну згоду на переведення мною праці в книгозбірні Bureau International du Travail.

С.Бородаєвський Проф[есор].

ЦДАВОВУ, ф.3795, оп.1, спр.432, арк.45-46. Рукопис, оригінал.

№7

ЗВІТ С.В.БОРОДАЄВСЬКОГО СЕНАТУ УГА ПРО НАУКОВЕ ВІДРЯДЖЕННЯ ДО ЖЕНЕВИ ВЛІТКУ 1926 р.

27 листопада 1926 р., м.Подєбради.

Літом цього року я одержав від Академії наукову командировку до Женеві в цілях використувати, по можливості, бібліотеку Межнар[одного] Бюра Праці для поповнення та закінчення деяких моїх курсів, що я викладаю в Академії.

Я гадав прибути до Женеві в початку серпня, але надзвичайні утруднення з одержанням візи від Швейцарської влади примусили мене прибути в Швейцарію тільки в кінці серпня. В Женеві я перебував місяць, на протязі якого майже кожноденно і днем і після обіду працював в бібліотеці Меж[народного] Бюра Праці, де мені була дана можливість користуватися різними матеріалами, які ні в жадній другій

книгозбірні знайти не можна, і працювати в самих приємних умовах. На жаль, за браком часу, я не закінчив тих робіт, які були мною намічені, але, всеж таки, я зміг використувати цілу низку матеріалів, що дасть мені можливість поліпшити зміст нових курсів, які мною зараз розробляються.

За часи перебування мого в Женеві тут мав місце Міжнародний Конгрес²⁵ Федерації для Ліги Націй²⁶. На ньому я також брав участь, як представник Українського Університетського Товариства для Ліги Націй (в Подебрадах)²⁷.

Негативною стороною перебування і праці в Женеві є надзвичайна дорожнеча для тих, хто має в своєму розпорядженні к.ч.²⁸ Саме скромне життя в Женеві, приблизно, вдвічі дорожче, ніж в Подебрадах, так що тих, по необхідності, малих, сум, які може дати Академія при командіровці, натурально далеко не досить, коли річ йде про більш-менш довге перебування в Швейцарії.

Ласкаве відношення до мене з боку адміністрації Між[народного] Бюро Праці дає мені привід висловити думку, чи не буде визнано бажаним дослати від У[країнської] Г[осподарської] А[кадемії], за підписом П[ана] Ректора, листа, приблизно, того змісту, як мною пропонується (див. прил[огу]) з тим, щоб забезпечити і на майбутнє працівникам Академії, як що вони будуть командіруватися до Женеви, добре відношення адміністрації М[іжнародного] Б[юро] П[раці].

Що до фінансового мого відчиту (одержано 2000 к.ч.; витрачено біля -3800), то в докладному виді він представлений до п[ана] Проректора.

Проф[есор] С.Бородаєвський.

ДОАН - ДОА у Празі, ф. "Українська Господарська Академія в Ч.С.Р.", картон №9, спр. "Професор Сергій Бородаєвський", арк.51. Машинопис, копія.

№8

ЛИСТ СЕНАТУ УГА ДО С.В.БОРОДАЄВСЬКОГО З ПРОПОЗИЦІЄЮ БУТИ ПРЕДСТАВНИКОМ УГА В УКРАЇНСЬКОМУ АКАДЕМІЧНОМУ КОМІТЕТІ

2 грудня 1928 р., м.Подебради.

Ч.3972

Високоповажний Пане Професоре.

Маю шану повідомити Вас, що Сенат Академії у засіданні своєму 1-го грудня ц[ього] р[оку] постановив просити Вас бути представником від Української Господарської Академії в Українському Академічному Комітеті²⁹.

На підставі цього маю шану просити Вас взяти участь в засіданні Академічного Комітета, яке відбудеться 3-го грудня ц[ього] р[оку] о 3 год[ині] дня в приміщенні Ректорату Українського Університету³⁰ на Степанській вулиці ч.49.

Прошу прийняти запевнення моєї глибокої до Вас пошани

За РЕКТОРА АКАДЕМІЇ,

ПРОРЕКТОР, Професор /підпис/

ДОАН - ДОА у Празі, ф. "Українська Господарська Академія в Ч.С.Р.", картон №9, спр. "Професор Сергій Бородаєвський", арк.64. Машинопис, копія; ЦДАВОВУ, ф.3795, оп.1, спр.432, арк.59. Машинопис, оригінал.

№9

СЛУЖБОВИЙ СПИСОК ПРОФЕСОРА УГА С.В.БОРОДАЄВСЬКОГО,
СКЛАДЕНИЙ У ГРУДНІ 1935 р.³¹

Про що належить подавати відомості	Зміст відомостей	Рік, місяць, день
1. Прізвище, ім'я, по батькові	Бородаєвський Сергій Васильович	
2. Місце і дата народження		1870 Серпень, 28
3. Жонатий чи нежонатий	Жонатий	
4. Коли жонатий, то ім'я, по батькові і прізвище дружини до шлюбу, місце й дата її народження	Дружина Олександра Антоновна до шлюбу Кононенко ¹	1880 V, 29
5. Імена дітей, якщо маютьесь, місце і дата народження кожного	Внучка Соня ² народ[илася] в Сайгоні в	1897 ³ VIII
6. Якого визнання	Православного	
7. Де, коли і які школи скінчив: нижчу, середню, вищу	Харківську І Гімназію, Харківський Університет на юридичному факульт[еті] (с дипломом І ст[упеня] і премією за наукову працю імені Зарудного)	
10. Коли поступив до Академії на службу, проходження служби в Академії, читані курси, керування катедрами, завідування науково-помічними установами, виконання адміністративних обов'язків, наукові командировки, участь в комісіях і т.д.	Обраний доцентом при кафедрі кредитової кооперації. Пост[анова] Проф[есорської] Ради Акад[емії]	1922 28 травня
	Обраний керуючим кат[едрою] кредит[ової] кооперації. Пост[анова] Проф[есорської] Ради Економ[ічно]-кооп[еративного] фак[ультету]	1922 5 серпня
	Затверджено обрання керуючим катедрою кредит[ової] кооп[ерації]. Постан[ова] Проф[есорської] Ради Акад[емії]	1923 12 березня
	Обраний професором по кафедрі кредитової кооперації (пізніше переіменованої у катедру кооперації продуцентів). Постанова Проф[есорської] Ради Економ[ічно]-кооп[еративного] фак[ультету]	1924 15 січня
	Затверджено обрання Професором кредитової кооперації. Постанова Проф[есорської] Ради Академії	1924 19 січня
	Міністерство Закордонних справ підтвердило обрання професором. Повідомлення ч.49.633	1924 7 квітня
	З утвердженням окремої катедри історії кооперації, доручено йому керування цією катедрою	
	Командирований на З'їзд по організації праці. Пост[анова] Проф[есорської] Ради Ек[ономічно]-Кооп[еративного] фак[ультету]	1924 4 липня

Затверджено обрання деканом. Пост[анова] Проф[есорської] Ради Академії	1928 28/29 червня
Міністерство хліборобства затвердило обрання деканом Ек[ономічно]-Кооп[еративного] фак[ультету]. Повідомлення ч.71.969	1928 9 серпня
Командірований в наукових цілях до Женеви. Пост[анова] Проф[есорської] ради Ек[ономічно]-Коопер[ативного] Фак[ультету]	1928 28 червня
Обраний Деканом Економ[ічно]-коопер[ативного] Фак[ультету] на акад[емічний] рік 1929/30. Пост[анова] Проф[есорської] Ради Ек[ономічно]-Кооп[еративного] фак[ультету]	1929 29 червня
Затверджено обрання Деканом Ек[ономічно]-Кооп[еративного] фак[ультету]. Пост[анова] Проф[есорської] Ради Академії	1929 29 червня
Міністерство хліборобства затвердило обрання Деканом. Повідомлення ч.64.564	1929 14 вересня
Обраний представником до Українського Академічного Комітету. Пост[анова] Проф[есорської] ради Ек[ономічно]-Кооп[еративного] фак[ультету]	1929 29 червня
Обраний деканом Екон[омічно]-Кооп[еративного] Фак[ультету] на акад[емічний] рік 1930/31. Постан[ова] Проф[есорської] Ради Ек[ономічно]-Кооп[еративного] Фак[ультету]	1930 28 серпня
Затверджено обрання Деканом Ек[ономічно]-Кооп[еративного] фак[ультету]. Пост[анова] Проф[есорської] Ради Академії	1930 28 червня
Мін[істерство] хліборобства затвердило обрання Деканом Екон[омічно]-Кооп[еративного] Фак[ультету]. Повідомлення ч.79.526	1930 18 липня
Обрано Деканом Екон[омічно]-Кооп[еративного] Фак[ультету] на Акад[емічний] рік 1931/32. Постанова Проф[есорської] Ради Ек[ономічно]-Кооп[еративного] фак[ультету]	1931 27 червня
Затверджено обрання деканом Ек[ономічно]-Кооп[еративного] фак[ультету]. Постанова Проф[есорської] Ради Академії	1931 27 червня
Міністерство Хліборобства затвердило обрання деканом Ек[ономічно]-Кооп[еративного] факул[ьтету]. Повідомлення ч.95.952	1931 29 серпня

№10

ЛИСТ Б.М.МАРТОСА ДО ДИРЕКЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ТЕХНІЧНО-ГОСПОДАРСЬКОГО ІНСТИТУТУ З ПРОХАННЯМ НАДІСЛАТИ НЕОБХІДНІ ДЛЯ НАПИСАННЯ ОГЛЯДУ ДІЯЛЬНОСТІ С.В.БОРОДАЄВСЬКОГО МАТЕРІАЛИ

2 лютого 1942 р.³⁵

Куль[урно]-Наук[ове] Видавництво УНО³⁶ рішило на вшанування пам'яті проф[есора] С.Бородаєвського видати його останні твори, а мені доручило написати огляд діяльності покійного.

Потрібуючи для цього матер'яли, прохаю переписати за мій кошт і надіслати мені в ближчому часі curriculum vitae³⁷ і послужний список проф[есора] С.Бородаєвського, або як що можна, вислати мені ці документи в оригіналі.

З пошаною проф[есор] Б.Мартос.

ДОАН - ДОА у Празі, ф. "Українська Господарська Академія в Ч.С.Р.", картон №9, спр. "Професор Сергій Бородаєвський", арк.182. Рукопис, оригінал.

¹Йдеться про роботу: Історія кооперації. - Подєбради: Видавниче Т-во при УГА, 1924. - II, 658, IX с.

²Дніпровський союз споживчих товариств (Дніпросоюз) - об'єднання споживчих кооперативів, створене 1917 р. у Києві. Наприкінці 1918 р. до його складу входило до 8 тис. кооперативів і близько 80 повітових та окружних кооперативних союзів. Дніпросоюз займався постачанням галантерейних, текстильних та ін. товарів, створив кілька фабрик і друкарню. Організував видання журналу "Кооперативна зоря" та низки українських книжок і підручників. Заснував бібліотеки, читальні, театральні гуртки, кооперативну школу. 1920 р. був ліквідований органами радянської влади. Видавництво Дніпросоюзу діяло у Відні протягом 1919-1921 рр.

³Сербіненко Андрій Миронович - український громадсько-політичний діяч, кооператор. Член Київської губернської земської управи та виконкому Київської губернії, Селянської спілки і Центральної Ради, голова Торговельної комісії УНР за кордоном. Один з організаторів (від Дніпросоюзу) та директорів Об'єднання центральних українських кооперативних союзів (ОЦУКС) в Женеві (1920-1923). Представляв інтереси української кооперації в Центральному комітеті Міжнародного кооперативного альянсу. Придбавши у 1920 р. книгарню в Берліні, займався перевезенням й реалізацією книжок в Україні. Автор брошури "Кооперація на селі" (1919).

⁴Охтирка - нині районний центр Сумської області.

⁵Йдеться про юридичний факультет Харківського ун-ту.

⁶Премія імені Сергія Зарудного була запроваджена в Харківському ун-ті наказом імператора від 3 лютого 1869 р. з нагоди призначення вихованця цього ун-ту, статс-секретаря департаменту законів Державної ради, таємного радника С.Зарудного присутнім у правлячому сенаті і видавалася щороку у розмірі 101 руб. 75 коп. сріблом за кращий твір у галузі юриспруденції.

⁷Йдеться про Комітет щодо сільських ощадно-позичкових і промислових товариств.

⁸Йдеться про Міжнародний кооперативний альянс (МКА) - міжнародну неурядову організацію, що об'єднує національні та регіональні союзи кооперативів, головним чином споживчих, кредитних і сільськогосподарських. Заснована 1895 рр. у Лондоні. Керівні органи Альянсу: Конгрес, що скликається раз на 3-4 роки, Центральний Комітет - скликається щорічно, Виконавчий комітет, до складу якого входять президент, 2 віце-президенти і 13 членів. Основні цілі МКА, проголошені в уставі: сприяння розвитку кооперації у всіх країнах; пропаганда принципів і методів кооперативного руху; захист і представництво його інтересів; встановлення і розвиток взаємодії та співробітництва між кооперативами різних країн; сприяння встановленню тривалого миру і безпеки.

⁹Бородаєвський С.В. Хліборобські спілки в Німеччині / Переклад з рос. - Чернівці, 1908. - 94 с.

¹⁰Йдеться про Вищі комерційні курси М.В.Побідінського, засновані 1897 р. при Міністерстві фінансів.

¹¹На Російському відділі Паризького ун-ту.

¹²Крюгер Ганс (1859-1927) - адвокат, секретар Загального союзу німецьких промислових товариств, видавець його щорічника. Автор книг ("Die Erwerbs- und Wirthschafts-genossenschaften" (Йена, 1892) та статей з кооперації, редактор "Blätter für Genossenschaftswesen". 1901-1903 рр. - член німецького рейхстагу.

¹³Цайдлер Хуго - автор роботи "Історія німецької кооперації в сучасну епоху" (Лейпціг, 1893).

¹⁴А рїогї (лат.) - наперед, заздалегідь, без перевірки, незалежно від досвіду.

¹⁵Тимошенко Володимир Прокопович (1885-1965) - вчений-економіст, дійсний член НТШ, УВАН, Американської економічної асоціації. Народився в с.Базилівка на Чернігівщині. Навчався у Санкт-Петербурзькому ін-ті шляхів сполучення (1902-1904). Закінчив Санкт-Петербурзький політехнічний ін-т (1911). Працював у міністерствах шляхів сполучення та землеробства у Петрограді; консультантом Міністерства фінансів (1918) Української Держави та керуючим справами Ін-ту економічної кон'юнктури УАН. Як економічний експерт брав участь у Паризькій мирній конференції (1919). З 1920 р. - на еміграції. Професор УВУ та УГА. З 1926 р. продовжив студії в США на стипендію Рокфелера. Викладав економіку в Мічиганському ун-ті (1928-1934). Працював економістом у департаменті землеробства в Вашингтоні (1934-1936). Професор Стенфордського ун-ту (1936-1950). Автор праць з сільськогосподарської економіки, міжнародної торгівлі, радянського сільського господарства, теорії ринків та економічних циклів, а також досліджень, присвячених історії української промисловості радянської доби та української економічної думки.

¹⁶Жид Шарль (1847-1932) - французький вчений-економіст, громадський діяч, кооператор, ідейний лідер Німської школи кооперативів (1885), автор доктрини кооперативізму. Закінчив юридичний факультет Паризького ун-ту (1874). Професор політичної економії в ун-тах в Бордо, Монпельє, Парижі. Один з організаторів французької споживчої кооперації, активний учасник роботи МКА від початку виникнення цієї організації. Автор робіт *"Основи політичної економії"* (1883), *"Суспільства споживчих об'єднань"* (1904) та ін.

¹⁷Мей Генрі - діяч міжнародного кооперативного руху, генеральний секретар МКА.

¹⁸Кауфман Генріх (1864-?) - діяч німецької споживчої кооперації. З 1900 р. співпрацював з *"Товариством оптових закупок німецьких споживчих кооперативів"* як редактор *"Щотижневого бюлетня"*. Головний секретар Центральної споживчої спілки Німеччини. Автор праці *"Шляхи і мета кооперації"* (1905).

¹⁹Пуассон Ернест (1882-1942) - французький кооперативний діяч, теоретик кооперації. Віцепрезидент МКА (з 1921 р.), генеральний секретар Національної федерації споживчих кооперативних товариств у Франції. Автор роботи *"Кооперативна республіка"* (1920).

²⁰Міжнародне бюро праці - постійний адміністративний і виконавчий орган, секретаріат Міжнародної організації праці, дослідницький й інформаційний центр.

²¹Фоке Джордж - діяч міжнародного кооперативного руху, представник Міжнародного бюро праці.

²²Даний курс С.В.Бородаєвський читав з 1925/1926 академічного року для студентів IV курсу кооперативного підвідділу у обсязі 2 лекційних і 1 практичної годин.

²³Даний курс С.В.Бородаєвський читав з 1925/1926 академічного року для студентів IV курсу кооперативного підвідділу у обсязі 2 лекційних годин.

²⁴Міжнародне бюро праці (фр.).

²⁵Йдеться про III Конгрес Міжнародної університетської федерації для Ліги Націй, що проходив з 1 до 8 вересня 1926 р. на базі Женевського ун-ту.

²⁶Йдеться про Міжнародну університетську федерацію для Ліги Націй (МУФ для ЛН) - міжнародну організацію, створену у 1924 р. з метою координування зусиль національних університетських угруповань для Ліги Націй, що входили до її складу, у справі забезпечення миру. Органи управління: Конгрес, Бюро, Рада і Генеральний секретаріат. Осідок МУФ для ЛН визначався місцем перебування Генерального секретаря. У 1931 р. до її складу входило 29 національних угруповань.

²⁷Українське університетське угруповання для Ліги Націй - товариство студентів і професорів, засноване 18 травня 1925 р. в Подєбрадах при УГА з метою 1) представництва інтересів українського студентства перед МУФ для ЛН та іншими міжнародними організаціями, орієнтованими на Лігу Націй та 2) поширення ідей і принципів Ліги Націй у середовищі студентського та професорсько-викладацького складу українських вищих навчальних закладів. Керівництво товариством здійснювали Загальні збори, Управа та Ревізійна комісія. Президентом угруповання був С.В.Бородаєвський. Оскільки в МУФ для ЛН діяв державний принцип представництва, УУУ для ЛН користувалося всіма правами члена Федерації за виключенням виборчого права на пленарних засіданнях Конгресу МУФ. Основними напрямками діяльності організації були: участь у роботі щорічних конгресів МУФ для ЛН; співпраця з Верховним комісаріатом Ліги Націй у справах біженців, Міжнародною унією товариств Ліги Націй, Міжнародним бюро миру, Міжнародним інститутом інтелектуальної співпраці; участь у громадських та культурно-просвітницьких закладах української еміграційної спільноти тощо.

²⁸Корона чеська - грошова одиниця Чехо-Словацької Республіки.

²⁹Український академічний комітет - автономний орган Історично-філологічного товариства (з 31 травня 1926 р. - самостійна організація), створений 1924 р. в Празі з метою об'єднання українських наукових діячів та забезпечення міжнародної інтелектуальної співпраці (перший голова - О. Колесса). До 1934 р. активний співробітничав з Міжнародною комісією для інтелектуальної співпраці в Женеві та її виконавчим органом - Інститутом інтелектуальної співпраці в Парижі. Членами Комітету були Наукове товариство ім. Т.Шевченка у Львові, Український науковий ін-т у Берліні, всі українські високі школи й наукові товариства в Чехо-Словаччині, у тому числі й УГА. Припинив існування у 1940 р.

³⁰Йдеться про Український вільний ун-т - перший вищий навчальний заклад і наукову установу української еміграції за кордоном, створену у січні 1921 р. у Відні, а потім у цьому ж році перенесену до

Праги. Ініціаторами заснування УВУ виступили Товариство українських журналістів та письменників, Український соціологічний ін-т та Товариство прихильників освіти у Відні. Матеріальну підтримку для існування і діяльності УВУ надавав чехословацький уряд. Ректорами УВУ були: О. Колесса, С. Дністрянський, І. Горбачевський, Ф. Щербина, Д. Антонович, А. Яковлів, О. Мицюк, І. Борковський, А. Волошин.

³¹Нижче подані лише заповнені розділи службового списку С.В. Бородаєвського.

³²Бородаєвська (Кононенко) Олександра Антонівна (1880-1960) - дружина С.В. Бородаєвського. Закінчила Вищі комерційні курси у Санкт-Петербурзі. Колишній член Ради імператорського аероклубу. Співробітниця журналу "Весь світ" і "Gazett de Louzanne", автор публікацій на кооперативну тематику у фахових виданнях "Хроника учреждений мелкого кредита", "Сплотчина". З 1923 р. - вільна слухачка економічно-кооперативного відділу УГА. Померла в Російському інвалідному домі в Монморансі. Похована на місцевому кладовищі.

³³Де Луто (Бородаєвська) Софія Василівна (1926-1999) - онука С.В. Бородаєвського. Письменниця, морячка, учасниця Руху Опору у Франції в роки Другої світової війни. Була першою жінкою, що скінчила національну школу торгового флоту у Франції. У 1963 р. домоглася скасування закону Кольберта (XVII ст.), що забороняв жінкам перебувати на борту військових, торгових та риболовецьких суден. Автор автобіографічного роману "Зыбь", відзначеного премією Maryse Bastie. Протягом 1930-1936 рр. Соня виховувалася у бабусі з дідусем в Празі.

³⁴Вказаний рік народження батька Соні, єдиного сина С.В. Бородаєвського - Василя Сергійовича Бородаєвського.

³⁵На листі стоїть печатка Українського технічно-господарського ін-ту з датою отримання та його вхідним числом: "3.II.1943. Вх[ідне] ч[исло] 704", а також резолюція: "Вислати curric[ulum] vitae Бородаєвського та копію службового списку. 3.II.[19]43 /підпис/".

³⁶Культурно-наукове видавництво Українського Національного Об'єднання в Празі було засновано у вересні 1941 р. на чолі з М.М. Галаганом. Йому підпорядковувалися Видавнича рада та 13 спеціальних фахових комісій (адміністративна, зв'язку, сільськогосподарська, промислова, фінансова, правничо-судова, церковних справ та ін.), створених з метою провести дослідження стану окремих галузей суспільного життя на момент ліквідації комуністичного режиму на українській території та розробити проекти їх подальшого розвитку. Фактично ж робота комісій зводилася до підготовки до друку в КНВ різних наукових матеріалів (напр., збірник "Сільське господарство України" (1942).

³⁷Біографія (лат.).

Власенко В.Н., Глушан Е.В. Работа С.В.Бородаевского в Украинской хозяйственной академии (штрихи к научно-педагогической биографии)

В публикации поданы документы о преподавательской и научной деятельности профессора кооперации С.В.Бородаевского в Украинской хозяйственной академии в Подебрадах, обнаруженные в архивохранилищах Чешской Республики и Украины. Среди представленных материалов - рецензия украинского исследователя кооперации О.К.Мицюка на наиболее известную работу ученого "История кооперации".

Vlasenko V.M., Glushan O.V. S.V.Borodaevsky's work in the Ukrainian economic academy (strokes to the scientific and pedagogical biography)

In publication there are submitted documents on teaching and scientific activity of the professor of cooperation of S.V.Borodaevsky in the Ukrainian economic academy in Podebrady, found out in archival storehouses of the Czech Republic and Ukraine. Among the presented materials is the review of the Ukrainian researcher of cooperation of O.K.Mitsjuk of the most known work of the scientist "History of cooperation".

БАЖАН О.Г.

**“ШПИГУНИ В СУТАНАХ”: ДО ПИТАННЯ ПРО МАСШТАБИ
ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ СЕРЕД ДУХОВЕНСТВА ТА ВІРУЮЧИХ
В УРСР У 1937-1938 рр.**

Публікація ставить за мету на основі оперативної та звітної документації органів держбезпеки розкрити масштаб радянської репресивної політики щодо “церковників та сектантів” у часи “Великого терору” 1937-1938 років в УРСР.

Вивчення законодавчої та нормативної бази радянських репресивно-каральних органів у 1930-х роках, дослідження безпосереднього механізму здійснення політичних репресій в Українській РСР в 1937-1938 рр. такими вченими, як І.Білас, С.Білокінь, Ю.Шаповал, М.Шитюк та ін. [1] вказують на спланований сталінським керівництвом та чітко організований зусиллями органів НКВС характер “Великого терору”. Наукові праці вищеназваних дослідників в переважній більшості розкривають шляхи формування репресивної політики в УРСР, з’ясовують національну спрямованість репресій у другій половині 1930-х років. Менше уваги автори цих публікацій приділяють кількісним показникам політичних репресій серед духовенства та віруючих різних конфесій в часи “Великого терору”.

“Велика чистка” 1937-1938 рр. за задумом сталінського керівництва мала здійснити певну санацію радянського суспільства від небажаних осіб, зміцнити в такий спосіб каркас соціалістичного ладу, проголошений Конституцією СРСР 1936 р. У зв’язку з цим стає зрозумілим, чому, починаючи з літа 1937 р. весь арсенал засобів карально-репресивного апарату був задіяний на розправу з колишніми учасниками опозиції та “реакційним духовенством”.

Попри існування у структурі секретно-політичного відділу ДПУ-НКВС 6 відділення, яке спеціалізувалося на виробленні форм і методів розкладу релігійних організацій, наявності значної оперативно-службової інформації про представників церковної ієрархії, рядового духовенства, релігійного активу, так званого “ворожого елементу” серед віруючих, розправа з “церковною контрреволюцією” не була виокремлена в самостійну чекістську операцію. Применшення на перший погляд пріоритету репресивного терору щодо віруючих в 1937-1938 рр. пояснюється, як нам здається, тривалою успішною антирелігійною практикою більшовицького режиму в часи так званої “безбожної п’ятирічки” (1932-1937 рр.). Репресії першої половини 1930-х років завдали серйозного удару по Римо-католицькій церкві в Україні, Українській автокефальній православній церкві, “контрреволюційному монархічному крилу духовенства і чернецтва ІПЦ”, протестантському рухові.

Комплекс доступних архівних документів радянських спецслужб за 1935-1936 рр., а саме матеріали оперативно-агентурної розробки в “церковному середовищі”, демонструють наміри НКВС “продовжувати наносити рішучий удар” по реакціонерам. Про це свідчить й оперативний наказ народного комісара внутрішніх справ СРСР М.Єжова за №00447 від 30 липня 1937 р. “Про операцію з репресування колишніх куркулів, кримінальників та інших антирадянських елементів”, який мав би поставити останню крапку у справі знищення традиційних ворогів радянської влади. Як видно з наказу пріоритет репресивної політики був націлений на “колишніх куркулів, що повернулись після відбуття покарання”, та кримінальників. Разом із тим, у роз’яснювальних циркулярах щодо контингентів, які підлягають вилученню, акценти

були зроблені і в бік членів антирадянських партій, колишніх білих, жандармів, царських чиновників, учасників козацько-білогвардійських повстанських організацій, а також сектантських активістів та церковників.

Згадана операція розпочалась 1 серпня 1937 р. На 1 вересня того року республіканський НКВС на чолі І. Леплевським звітував перед Москвою про перші успіхи в так званій *“куркульській операції”*, в тому числі і про результати на релігійному фронті. Статистика засуджених по *“церковній лінії та сектантству”* на перший день осені виглядала таким чином: 174 *“сектанти”* (з них по 1-й категорії (розстріл) - 93; 2-а кат. - 81), 101 представник *“духовенства”* (1-а кат. - 55; 2-а кат. - 46), 132 особи к/р церковного активу (1-а кат. - 67; 2-а кат. - 65), 17 осіб *“чернецкого складу”* (1-а кат. - 8; 2-а кат. - 9) [2, ф.42, спр.32, арк.31].

“Вилучення” священнослужителів та віруючих із радянського соціуму відбувалося під час так званої польської операції НКВС за №00485 від 11 серпня 1937 р., яка мала покласти край *“фашистсько-повстанській, шпигунській, диверсійній та терористичній діяльності польської розвідки в СРСР”*. На здійснення *“польського”* наказу відводилося три місяці - з 20 серпня до 20 листопада 1937 р. Проте терміни каральної акції постійно продовжувалися разом із термінами на проведення інших чекістських операцій по *“нацконтингентам”* - спочатку до 10 грудня 1937 р., потім до 1 січня 1938 р., до 15 квітня, і остаточно, до 1 серпня 1938 р.

Заданість цифр і масштаби укорінення польських шпигунів у місцях компактного проживання поляків в УРСР змушувала рядових працівників НКВС шукати членів диверсійно-повстанської низівки Польської організації військової (ПОВ) навіть серед служителів культу. До полювання на *“шпигунів у сутанах”* долучилися й окремі підрозділи НКВС на залізничному транспорті. Хвиля репресій щодо римо-католицького духовенства України, спричинена реалізацією *“польської операції”* у кінцевому результаті призвела до того, що на осінь 1937 р. на теренах УРСР не залишилось жодного практикуючого римо-католицького священника [3].

Досє з компрометуючими матеріалами на духовенство, на основі яких приймалися рішення про арешти, стануть в нагоді при реалізації оперативного наказу наркома внутрішніх справ НКВС СРСР М.Єжова №00439 від 25 липня 1937 р. *“про арешт усіх німців, працюючих на оборонних заводах”*.

Проміжним підсумком боротьби правлячого режиму з духовенством і віруючими в часи *“Великого терору”* можуть слугувати дані зазначені в *“Довідці про кількість засуджених обласними трійками церковників та сектантів”*, підготовленій начальником 8 відділу УДБ НКВС УРСР лейтенантом держбезпеки Мунвезом 30 жовтня 1937 р. [2, ф.42, спр.32, арк.136].

Області	Церковників			Сектантів		
	Усього	1-а кат.	2-а кат.	Усього	1-а кат.	2-а кат.
Київська	641	320	321	163	73	90
Харківська	354	252	102	176	89	87
Дніпропетровська	82	36	46	74	14	60
Донецька	324	173	151	199	57	142
Одеська	398	234	164	111	60	51
Вінницька	357	147	210	326	73	253
Чернігівська	26	7	19	-	-	-
Кам'янець-Подільська	78	32	46	75	30	45
Миколаївська	43	39	4	-	-	-
Полтавська	27	14	13	4	4	-
Разом:	2330	1254	1076	1128	400	728

Як видно з таблиці, на кінець жовтня 1937 р. всього було засуджено *“церковників та сектантів”* разом 3458 осіб, з них по 1-й категорії - 1654 чол., по 2-й категорії - 1804 чол. За наступні два місяці каральним органам удалося майже вдвічі перевищити кількісні показники боротьби з поширювачами *“опіуму для народу”*.

За даними про оперативно-слідчу роботу органів НКВС УРСР за період з 1 червня 1937 р. по 4 січня 1938 р. в Україні було заарештовано 177.350 *“ворогів народу”*, з них представників *“церковно-сектантської контрреволюції”* - 7245 осіб. Число засуджених облтрійками НКВС УРСР *“церковників та сектантів”* на 4 січня 1938 р. становила 6112 осіб. По областях карально-репресивна діяльність проти священнослужителів та віруючих виглядала таким чином [2, ф.42, спр.33, арк.39].

Області	Заарештовано церковників сектантів	Засуджено облтрійками НКВС УРСР
Донецька	664	664
Київська	1064	1063
Харківська	1034	721
Дніпропетровська	186	178
Вінницька	1167	981
Житомирська	540	516
Одеська	643	628
Чернігівська	263	159
Полтавська	443	366
Кам'янець- Подільська	559	504
Миколаївська	275	232

Упродовж 1937 р. переслідувань з боку правлячого режиму не оминула жодна конфесія в Українській РСР. У жорна політичних репресій потрапляли як прості віруючі, так і ієрархи церков. 22 жовтня 1937 р. в черговий раз був заарештований, а 20 листопада 1937 р. засуджений особливою трійкою при Київському управлінні НКВС УРСР до страти митрополит Української Автокефальної Православної Церкви Василь Липківський. 10 листопада 1937 р. під час допиту у Лук'янівській тюрмі помер митрополит Російської православної церкви, екзарх України Константин (Дьяков). Наприкінці листопада 1937 р. НКВС УРСР був заарештований керівник Всеукраїнського союзу баптистів Андрій Костюков (до арешту маляр 6-ї ремконтори м.Київ). Під час слідства Костюкова звинувачували у створенні фашистської організації баптистів в Україні, проведення антирадянської діяльності, зв'язок з антирадянськими організаціями баптистів за кордоном. 17 грудня 1937 р. рішенням Трійки при Київському управлінні НКВС УРСР Костюкова розстріляно [4, ф.263,спр.50163-фп, арк.104-105]. У лютому 1938 р. у ході *“ліквідації дашнацького антирадянського підпілля”* було заарештовано главу вірмено-григоріанської церкви в Україні Григорія Абгаряна [2, ф.16, оп.31, спр.8, арк.21-23].

Не уникнув репресій навіть керівний склад *“Союзу воєвничих безвірників”* (СВБ) України - організації, яка в 1920-1930-х роках відігравала важливу роль у загальному структурованому механізмі здійснення антирелігійної політики радянської держави [2, ф.16, оп.31, спр.17, арк.124-125] (див. №4).

Незважаючи на масштаби репресій 1937 р., переслідування духовенства та віруючих не припинялись і в наступному році. Новий нарком внутрішніх справ УРСР Олександр Успенський (з 25 січня по 14 листопада 1938 р.) прагнув довести московському керівництву на конкретних слідчих справах про *“мляву роботу”* свого попередника І.Леплевського в боротьбі з ворогами народу, в тому числі, і у виявленні *“церковно-сектантської контрреволюції”*. Тільки з 21 лютого по 28 березня 1938 р. обласними трійками НКВС було засуджено 137 *“церковників”* та 58 *“сектантів”*. На першу декаду травня 1938 р. О.Успенський інформував наркома внутрішніх справ М.Єжова про розгром українського антирадянського націоналістичного центру і керованих ним повстанських та диверсійних формувань (заарештовано 25.464 осіб) та про позасудову розправу над 628 учасниками *“повстанських загонів з середовища українського духовенства та сектантства”*.

Арешти та ув'язнення духовенства і віруючих відбувались і у справі *“ровсовсько-есерівського повстанського та диверсійного підпілля, керованого правотроцькістським центром на Україні”*. На середину травня 1938 р. було засуджено 1786 учасників *“ровсовських загонів із середовища російського духовенства та церков”* [2, ф.16, спр.16, арк.119].

За період із січня по липень 1938 р. число заарештованих органами НКВС в УРСР по лінії *“церковники та сектанти”* становило 1587 чол., з них 824 особи були засуджені особливою трійкою НКВС. Проте зупинятися на досягнутих показниках у виявленні *“ворогів народу”* серед православних, римо-католиків, протестантів відомство Успенського не збиралося. Лише за декаду з 23 вересня по 3 жовтня 1938 року чекістами було викрито 5 церковно-сектантських контрреволюційних формувань, до яких входило 28 учасників. Серед них: антирадянська організація старообрядців у м.Київ; фашистська організація церковників *“Істинно-православної церкви”*, яка проводила контрреволюційну діяльність серед населення віддалених районів м.Київ; *“контрреволюційна група учасників секти духоборів”* в Чорно-Островському районі Кам'янець-Подільської області, яка нібито готувала провокаційні виступи під час проходження частин Червоної армії; *“контрреволюційна група церковників”* у Словечанському районі Житомирської області, тісно пов'язана з агентами польської розвідки [2, ф.16, оп.31, спр.55, арк.242].

Вщухання *“Великого терору”* припало на листопад 1938 р. На думку сталінського політбюро, масові політичні репресії досягли бажаного результату. За короткий період часу було знищено або ізольовано певні категорії населення, які *“заважали”* будувати комунізм в СРСР. Руйнування зазнали всі без виключення церковні об'єднання, існуючі в Україні. Застосування правлячим режимом утисків, групових судових процесів, жорстоких покарань проти віруючих призвело до граничного звуження функціонування Російської православної церкви та припинення видимих форм релігійного життя протестантів та римо-католиків.

Нижче подано документи з Галузевого державного архіву Служби безпеки України, які проливають світло на механізм політичних репресій щодо священнослужителів та віруючих у добу *“Великого терору”*. Документи публікуються вперше зі збереженням орфографії, стилістики та пунктуації джерела.

1. Бачинський П. Реабілітовані історією // Київська правда. - 1994. - 16 липня; Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. - Т.1. - К., 1994; Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.). Джерелознавче дослідження. - К., 1999; Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. - К., 1993.

2. Галузевий Державний архів Служби безпеки України (далі - ГДА СБ України).
3. Рубльова Н. Ліквідація в Україні ієрархії Римо-католицької церкви // З архівів ВУЧК- ГПУ- НКВС-КДБ. - 2000. - №2/4. - С.328.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф.263, спр.50163-ФП, арк.104-105.

ДОКУМЕНТИ

№1

Статистичні відомості про кількість арештованих “ворогів народу” органами НКВС УРСР на лютий 1937 року

Лютий 1937 р.

СТАТИСТИЧЕСКИЕ СВЕДЕНИЯ [...]

	О Б Л А С Т И:								
	Одесская	Д/Петровск.	Донецкая	Харьковск.	Киевская	Черниговск.	Винницкая	МАССР	ВСЕГО:
В числе арестованных:									
Кулаков	74	186	244	111	51	16	39	12	733
Уголовников	41	19	17	35	13	32	35	—	192
Единоличников	19	10	76	47	19	37	22	—	230
Церковников	2	14	10	15	8	4	11	—	64
б. чл. КП(б)У и ЛКСМУ	16	4	74	38	21	20	14	—	187
быв. эсеров	6	—	9	—	—	2	—	—	17
лиц с а/с прошлым	30	57	155	118	53	25	27	—	465
Двурушников	36	12	10	3	—	5	2	—	68
Проч. а/с элемента	93	15	171	12	40	15	18	1	365
Арестовано:									
Одиночек	110	250	180	285	359	243	255	11	1693
Бегл. кулаков	28	55	93	50	171	51	53	7	508
Изъято оружия (единиц)	5	3	19	6	2	18	8	—	61

ПОМ. НАЧ. 5 ОТДЕЛЕНИЯ IV ОТДЕЛА
ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ

Черкалов

ГДА СБ України, ф.16, оп.30, спр.118, арк.125. Завірена копія. Машинопис.

№2

Доповідна записка наркома внутрішніх справ УРСР І.Леплевського про антирадянську діяльність церковників та сектантів на Україні*27 листопада 1937 р.*

НАРОДНОМУ КОМИССАРУ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СОЮЗА ССР
ГЕНЕРАЛЬНОМУ КОМИССАРУ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
ТОВ. ЕЖОВУ Н.И.

НАЧАЛЬНИКУ IV-ГО ОТДЕЛА ГУГБ НКВД СССР
СТ. МАЙОРУ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
ТОВ. ЛИТВИНУ

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА
**ОБ АНТИСОВЕТСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЦЕРКОВНИКОВ
И СЕКТАНТОВ НА УКРАИНЕ**

Контрреволюционная активность троцкистско-бухаринских и националистических агентов фашистских разведок и прочих враждебных элементов получила свое отражение и в среде церковников и сектантов.

Вскрытые за последнее время антисоветские формирования среди церковников и сектантов показали, что легально существующие церковные и сектантские организации всех течений фактически служат только легальным прикрытием и массовой базой для крайне враждебных советской власти контрреволюционных группировок, построенных по всем правилам квалифицированного подполья.

Установлено, что эти организации связаны с иностранными фашистскими разведками, занимаются шпионажем, насаждают фашистские ячейки на периферии, готовят повстанческие и диверсионные кадры для действий в тылу Красной армии во время войны.

В связи с принятием Сталинской Конституции, церковники и сектанты развернули активную антисоветскую агитацию. Истолковывая в извращенном духе соответствующие статьи Конституции, они пытаются вызвать массовое движение за восстановление закрытых церквей. В ряде районов имели место массовые выступления спровоцированных попами крестьян, главным образом женщин, с требованием открытия церквей.

Церковники и сектанты производят активную антисоветскую работу, направленную к срыву выборов в Советы по новой Конституции. Следствием по делам церковников и сектантов установлено, что они намечают кандидатуры в депутаты Советов из числа активных церковных деятелей и высшего духовенства, популяризируют эти кандидатуры среди верующих и одновременно готовят провал кандидатур партийных и общественных организаций.

ТИХОНОВЦЫ. Наиболее массовым и устойчивым церковным течением являются тихоновцы. На Украине имеется 169 действующих приходов и в них 510 попов. Бездействующих церквей (закрытие которых не оформлено) имеется 292.

Следствием по ряду дел, проведенных за последнее время, установлено, что тихоновцы представляют собой широко разветвленную антисоветскую организацию, структура которой совпадает со структурой церковного управления.

В сентябре-октябре с.г. нами ликвидирована антисоветская фашистская организация церковников-тихоновцев.

Арестованные архиепископы Филарет ЛИНЧЕВСКИЙ (Киев) и Георгий ДЕЛИЕВ (Днепропетровск) показали, что на территории СССР существует подпольная фашистская организация церковников-тихоновцев, руководимая московским митрополитом Сергием СТРАГОРОДСКИМ, а на Украине - митрополитом Константином ДЬЯКОВЫМ.

Участники организации, по заданию ДЬЯКОВА, собирали шпионские материалы по колхозам и промышленности, которые ДЬЯКОВ отвозил в Москву Сергию СТРАГОРОДСКОМУ для германского консульства.

Кроме связи с иностранными консульствами в СССР Сергей СТРАГОРОДСКИЙ поддерживал непосредственную связь с фашистскими странами через епископов подведомственных ему церковных епархий за границей (Германия, Япония, Польша, Югославия, Литва).

ДЕЛИЕВ показывает, что Константин ДЬЯКОВ поддерживал связь с германским и польским консульствами в Киеве через своего секретаря протоиерея Виктора ВЕЛЬМИНА.

По заданию ДЬЯКОВА, ЛИНЧЕВСКИЙ и ДЕЛИЕВ создали на Украине ряд фашистских ячеек при церковных приходах, которые должны были к началу войны развернуть диверсионную работу, создать повстанческие отряды и вести разлагающую работу среди призывников.

Во время Всесоюзной переписки населения организация, по указанию ДЬЯКОВА, проводила агитацию среди населения за то, чтобы все записывались верующими. В результате, во многих местах статистика верующих оказалась значительно преувеличенной.

В связи с принятием новой Конституции, организация развернула кампанию за восстановление закрытых церквей, заведомо зная, что хлопоты в этом направлении не увенчаются успехом, но имели целью вызвать на этой почве массовое недовольство и эксцессы. В результате церковникам удалось в значительной мере активизировать движение за открытие церквей, сопровождавшееся в отдельных случаях массовыми выступлениями верующих, подстрекаемых попами.

В связи с подготовкой к выборам в Советы ДЬЯКОВЫМ были даны на места указания о проведении агитации в массах за кандидатуры церковных авторитетов. Предполагалось наметить несколько определенных кандидатур и добиваться проведения их в состав Советов. Наряду с этим велась агитация за то, чтобы верующие, в случае невключения в бюллетени кандидатов церковников, вычеркивали все кандидатуры общественных организаций.

Новочеркасский Горотдел НКВД прислал нам протокол допроса арестованного монаха Федота Леонтовича ПРОНЯЕВА, который также показывает о наличии антисоветской фашистской организации церковников, возглавляемой Сергием СТРАГОРОДСКИМ и Константином ДЬЯКОВЫМ.

Нами арестованы в Киеве митрополит Константин ДЬЯКОВ и попы ВЕЛЬМИН, КАЛИНСКИЙ, ГЛАГОЛЕВ, АЛАБОВСКИЙ, ПРЕДТЕЧЕВСКИЙ, ПОРАЙКОВ, БЫЧКОВСКИЙ и БОРТОВСКИЙ.

Одновременно ликвидирован ряд антисоветских повстанческих ячеек, созданных на местах участниками этой организации, а именно:

В г.Днепропетровске - 8 попов, завербованных в организацию ДЕЛИЕВЫМ.

В Ново-Московском районе Днепропетровской области - ячейка в составе 20 человек.

В Никопольском районе Днепропетровской области группа из 10 человек; участники группы изготовляли и распространяли антисоветские листовки с резко враждебными выпадами по адресу тов. СТАЛИНА и призывом к террору против руководителей партии и правительства. Среди арестованных - агент польской разведки с 1931 г. ВОЛОШИН.

В Днепропетровском районе - ячейка в составе 12 человек. Обвиняемые проводили активную антисоветскую работу, направленную к срыву выборов в Советы, дискредитировали выставленные парторганизациями кандидатуры в депутаты Верховного Совета и агитировали за кандидатов из числа церковников.

В Бердянском районе Днепропетровской области - ячейка из 4 человек.

В районе им. Петровского Киевской области - ячейка из 6 человек. Обвиняемые готовили террористические акты против местных активистов.

В Васильковском районе Киевской области - 8 человек.

В Кременчугском районе Харьковской области - группа возглавляемая попом БУКШОВАНИНЫМ, завербованным в организацию митрополитом ДЬЯКОВЫМ.

В 4-х районах Киевской области арестовано еще 4 человека, завербованных в организацию ЛИНЧЕВСКИМ.

Всего по данному делу арестовано 83 человека. Часть из них уже осуждена Тройками при Областных управлениях НКВД. В отношении остальных следствие продолжается.

Одновременно нами вскрыт и ликвидирован ряд антисоветских группировок и одиночек тихоновцев, связь которых с указанной организацией не установлена, но проводивших аналогичную антисоветскую и шпионскую работу. Приводим наиболее характерные из них:

В с.Стрижкевке Винницкой области ликвидирована повстанческая группировка церковников, возглавлявшаяся псаломщиком БЕРЧАКОМ - бывшим петлюровским карателем. Группировка проводила подрывную работу в колхозе, противодействовала закрытию церкви, организовав массовое выступление женщин в числе 60 человек с ультимативным требованием открытия церкви.

Арестовано 8 человек, из них 3 приговорены к расстрелу, остальные - к 10 годам каждый.

В с.Котросы, Ямпольского района Винницкой области ликвидирована к-р группировка церковников, созданная в 1935 г. бывшим петлюровцем - реэмигрантом ТРЕМБОВЕЦКИМ.

Участники группировки обрабатывали население в фашистском духе, провоцировали верующих на массовое выступление с требованием открытия церкви, вели подготовку к вооруженному восстанию, а также отправляли панихиды по расстрелянным врагам народа ТУХАЧЕВСКОМ и др.

3 человека приговорены к расстрелу, 4 - к 10 годам каждый.

В с.Старый Дашев, Винницкой области задержан бродячий монах СТОРОЖУК, который собрал толпу стариков и женщин и выступил с такой речью: "... Теперь всем доступно голосовать и быть избранным. Нам верующим необходимо также принять участие в выборах, не избрать в Советы верующих, тогда мы сможем защищать свои интересы и добиться открытия церкви ...".

Собравшиеся решили давать отводы кандидатурам общественных организаций и продвинуть в Советы церковников.

В этом же селе поп ПОГОРСКИЙ ходил по квартирам и проводил агитацию следующего содержания: "... Теперь уже нет разницы между священником и колхозником ... нужно верующим подготовиться к выборам и голосовать за тех, кто еще не потерял веру в бога" ...

В гор. Мариуполе Донецкой области ликвидирована к-р группа попов, возглавляемая попом АРНАУТОВЫМ. Группа устраивала нелегальные совещания, на которых намечала планы антисоветской фашистской работы среди населения в связи с предстоящими выборами в Верховный Совет, а также высказывала террористические намерения в отношении руководителей партии и правительства.

Арестовано 7 человек. Все приговорены к расстрелу.

В с.Носовке, Черниговской области ликвидирована к-р. группировка церковников, созданная епископом Степаном ПРОЦЕНКО. Перед участниками группировки ПРОЦЕНКО поставил задачу - всеми мерами добиваться сохранения церквей. На основании этих указаний, участник группировки СИДОРЕЦ организовал в селе Красные партизаны крупную волынку с требованием немедленного открытия церквей.

Арестовано 5 человек, из них 3 приговорены к расстрелу.

В Григоровпольском районе МАССР поп БОГДАН спровоцировал колхозниц на выступление с требованием открытия церкви. Узнав, что правление колхоза назначило совещание женской бригады, он распространил слух, что это сельсовет созывает собрание по поводу церкви. В результате собралось до 360 женщин, которые стали требовать открытия церкви.

В с.Грядинцы, Беляевского района Одесской области попы ИВАНИЦКИЙ и ГОНЧАРОВ и секретарь церковного совета ЕПУР созвали нелегальное совещание церковного актива, на котором обсуждали вопрос о выборах и дали директиву – выставить кандидатуру попа в Совет.

ИВАНИЦКИЙ при помощи церковного актива составил список в 2000 человек, изъявивших согласие голосовать за кандидатуры церковников в Верховный Совет.

У.П.Ц. Украинская автокефальная церковь, переименованная в 1927 году в украинскую православную церковь, в 1935 году окончательно ликвидирована. Часть приходов закрыта, часть перешла в другие ориентации.

Однако руководящие кадры автокефалистов до последнего времени были организационно связаны между собой, не оставляли мысли о возрождении автокефальной церкви в качестве легальной базы для антисоветского националистического подполья и с этой целью группировали вокруг себя антисоветские националистические элементы.

В гор. Киеве, Киевской, Днепропетровской и Черниговской областях вскрыта и ликвидирована украинская фашистская организация церковников - автокефалистов. Арестовано 45 человек, в том числе бывших митрополит и идеолог украинской автокефальной церкви Василий ЛИПКОВСКИЙ и архиепископы САМБОРСКИЙ, МИХНОВСКИЙ, МАЛЮШКЕВИЧ, КАЛИШЕВСКИЙ, КАРАБИНЕВИЧ, бывший секретарь Всеукраинского церковного совета ОРОБИНСКИЙ и друг.

Следствием установлено, что организация ставила своей целью отрыв Украины от СССР и создание "Самостійної України".

Участники организации устанавливали связи со старыми националистическими кадрами и привлекали их в организацию, а также вербовали новых лиц из числа верующих.

По показаниям САМБОРСКОГО и других обвиняемых, руководители организации поддерживали связь с германским консульством в Киеве через агента немецкой разведки ЖЕЛЯШКЕВИЧА. Последний на следствии признал, что он состоит агентом разведки с 1931 года и был связан с германским консульством в Киеве. Будучи связистом между консульством и украинской организацией церковников, ЖЕЛЯШКЕВИЧ вербовал участников организации для шпионской работы.

Обвиняемые признали, что они вербовали в свою организацию молодежь в целях создания диверсионных и повстанческих отрядов для действий в тылу Красной армии в случае войны с Германией.

На специальных совещаниях обсуждались планы и намечались объекты диверсии. Обвиняемые ЛУЧКО и ЖЕЛЯШКЕВИЧ признали, что они готовили также бактериологическую диверсию.

Обвиняемый КАРАБИНЕВИЧ показал, что организация поддерживала связь с закордонными церковными кругами и эмиграцией. Причем, в свое время были посланы за границу епископы ТЕОДОРОВИЧ (в Америку) и БАЧИНСКИЙ (в Швейцарию) для связи с украинскими церковниками, находящимися в эмиграции. До последнего времени с БАЧИНСКИМ поддерживал связь обвиняемый МИХНОВСКИЙ через германское консульство. БАЧИНСКИЙ предлагал МИХНОВСКОМУ выполнять шпионские задания консульства. С ТЕОДОРОВИЧЕМ связь поддерживал митрополит ЛИПНОВСКИЙ.

В связи с принятием новой Конституции организация развернула большую антисоветскую работу, направленную к срыву выборов в Советы. Были намечены кандидатуры из числа националистических церковных элементов, которые популяризировались среди населения, а также проводилась агитация против кандидатур партийных и общественных организаций. Установлено, что эта работа проводилась по указаниям консульства.

В то же время была начата кампания за возрождение украинской автокефальной церкви. Только в г.Киеве было собрано 1500 подписей среди украинского населения за открытие украинских церквей. Подписи собирались и на периферии.

Дело на 35 человек заслушано Тройкой при Облуправлении НКВД. 25 человек осуждено к расстрелу, остальные - к 10 годам тюрьмы каждый. На 10 чел. следствие продолжается.

С ликвидацией настоящего дела окончательно разгромлен епископат и весь руководящий состав УПЦ.

Одновременно ликвидирован ряд группировок автокефалистов на периферии.

Так, в Красиловском и Проскуровском районах, Каменец-Подольской области ликвидирована антисоветская фашистская организация автокефалистов, возглавляемая епископом ЗАДВИРНЯКОМ и попами ГАМАЛЕЕВЫМ - бывшим петлюровским полковником и СИМОНЕНКО - бывшим петлюровским офицером.

Организация имела националистические фашистские ячейки, заложенные в 6 селах бывшим петлюровским офицером ДЕХТЯРЕМ и другими.

Участники организации выступали в церквях с антисоветскими проповедями, проводили пораженческую агитацию среди населения, провели ряд вредительских актов в колхозах.

Участники организации ДЕХТЯР и СЕРЕДА - бывшие работники рыбного племенного рассадника в результате ряда вредительских действий нанесли государству убытка свыше 100 000 руб.

Участник организации ЕРЕСЬ - бывший колчаковец признал, что он был агентом японской разведки.

Другой участник организации бывший активный петлюровец КОЦЮБА показал, что он, по заданию организации, совершил на железной дороге диверсионный акт, повлекший за собой крушение товарного поезда на участке Гречаны - Каменец-Подольск.

По этому делу было арестовано 25 человек. Из них приговорено к расстрелу 23 человека.

Аналогичная контрреволюционная группировка автокефалистов ликвидирована в Полтавской области.

О Б Н О В Л Е Н Ц Ы. На Украине имеется 147 обновленческих приходов, обслуживаемых 266 попами. Недействующих обновленческих церквей имеется 97.

До последнего времени сколько-нибудь значительных контрреволюционных формирований среди обновленцев на Украине не было вскрыто. Совершенно ошибочно считалось, что обновленческая церковь, созданная при советской власти в противовес реакционной тихоновской, лояльна к советской власти и контрреволюционной деятельностью не занимается.

На самом деле, как это показало следствие по делам обновленцев, последние, прикрываясь внешней лояльностью, проводят точно такую же антисоветскую фашистскую деятельность, как и другие церковные течения.

Арестованный нами глава обновленческой церкви на Украине митрополит ЧЕКАНОВСКИЙ показал:

“... Таким образом, выработался тип обновленца-двурушника, с виду покорного власти и в то же время отравляющего свою “паству” ядом антисоветских фашистских настроений ... По сути дела, каждая почти религиозная община представляет собой антисоветскую организацию под руководством священника ...”

Нами вскрыта антисоветская фашистская организация церковников-обновленцев. В Кировском районе Одесской области арестовано 16 человек, из них 10 попов и 6 активных церковников-кулаков и бывших торговцев. Следствием установлено, что организация была создана митрополитом ЧЕКАНОВСКИМ в 1935 году.

Арестованный епископ ИВАШЕНКО показал, что ЧЕКАНОВСКИЙ дал ему указания о создании подпольных фашистских диверсионных и повстанческих ячеек на периферии. ЧЕКАНОВСКИЙ требовал прекращения борьбы с тихоновщиной и создания единого фронта борьбы против советской власти.

По заданию ЧЕКАНОВСКОГО, участники организации обрабатывали население в фашистском духе, всячески восхвалял Гитлера и фашистский режим, вели пораженческую агитацию.

Кроме того, они проводили антисоветскую работу в связи с выборами в Советы, популяризировали среди населения кандидатуры церковников в депутаты Верховного Совета, в частности - ЧЕКАНОВСКОГО.

ЧЕКАНОВСКИЙ был связан с зарубежными антисоветскими организациями через бывшего секретаря синода Серафима, бежавшего за границу.

Следствием также установлено, что участник организации поп РУБИН в 1935 году с провокационной целью поручил своему сыну поджечь церковь во время пасхального богослужения.

Арестованный в Киеве митрополит ЧЕКАНОВСКИЙ подтвердил показания ИВАШЕНКО и назвал ряд соучастников в других областях Украины.

В Одесской области дело закончено. 3 человека приговорены к расстрелу, остальные - к разным срокам заключения. По делу ЧЕКАНОВСКОГО следствие продолжается в направлении вскрытия всей его антисоветской деятельности и к-р связей вне Украины.

Проводим операцию по ликвидации антисоветских ячеек обновленцев, созданным ЧЕКАНОВСКИМ в других областях Украины.

В гор. Харькове вскрыта к-р коммерческая организация церковников-обновленцев. Всего по делу было арестовано 76 человек.

Следствием установлено, что участники организации церковники и "бывшие люди" под видом церковного хора систематически устраивали сборища, на которых имели место резко контрреволюционные выступления.

Организация была связана с германским консульством в Харькове через участников организации служащих консульства ФЕДЧЕНКО и НИКОЛАЕВУ.

Участники организации ЕРМОЛАЕВ, СОЛОМКО, ГОСПОДЕНКО и ГАНЮШИН занимались шпионажем по заданию германского консульства. ЕРМОЛАЕВ показал, что он был завербован ФЕДЧЕНКО для шпионской работы в 1928 году и, гастролируя по Донбассу в качестве певца в составе квартета, собирал на шахтах и заводах материалы шпионского характера и через ФЕДЧЕНКО передавал их германскому консульству.

Организация стояла на террористических позициях. Обвиняемый ВОЛКОВ признал, что он изъявил готовность совершить террористический акт против тов. СТАЛИНА.

Кроме того, организация готовила повстанческие и диверсионные кадры на случай войны.

60 человек приговорено к расстрелу. Остальные - к 10 годам заключения каждый.

В МАССР ликвидирована контрреволюционная организация обоновленческих попов, созданная епископом УФИМЦЕВЫМ. Следствием установлено, что УФИМЦЕВ вел работу по объединению всех церковных течений в так называемый "единый союз свободных христианских общин", для которого он выработал специальную программу антисоветского характера.

По заданию УФИМЦЕВА, участники организации должны были создавать в колхозах "христианские советы" с целью подчинения колхозников влиянию церкви и подрыва колхозов.

Установлена связь организации с попом ДУШАКОВЫМ - агентом румынской разведки, проводившим агитацию среди верующих за массовую эмиграцию в Румынию.

Ведется следствие.

"СОБОР ЕПИСКОПОВ УКРАИНЫ". Это - автокефальное старославянское церковное течение, не подчиняющееся московскому руководству тихоновской церкви. Созданием его преследовалась цель раскола тихоновской церкви, но широкого развития это течение не приняло. На Украине всего имеется 5 таких церквей.

В гор. Днепропетровске и Красноармейском районе Днепропетровской области ликвидирована к-р организация сторонников "соборно-епископской" церкви. Арестовано 18 человек, в том числе митрополит КРАМАРЕНКО Макарий Гаврилович.

Следствием установлено, что обвиняемые готовили повстанческие кадры и террористические акты против местных активистов, проводили работу, направленную к срыву предстоящих выборов в Верховный Совет, путем провала выставленных общественными организациями кандидатур, дискредитировали мероприятия партии и правительства, вели фашистскую агитацию.

14 человек приговорено к расстрелу. В отношении остальных следствие продолжается. Даны указания об аресте 18 человек, завербованных в к-р организацию митрополитом КРАМАРЕНКО.

“ИСТИННО-ПРАВОСЛАВНАЯ ЦЕРКОВЬ”. Наиболее реакционная, открыто антисоветская часть церковников, отколовшаяся от тихоновской церкви на почве несогласия с декларацией митрополита Сергия СТРАГОРОДСКОГО о лояльности к советской власти.

Приходы этой ориентации на Украине ликвидированы окончательно в 1933-34 гг.

До настоящего времени в разных местах Украины вскрываются подпольные группировки “истинно-православных”. Данных о наличии единого руководящего центра “истинно-православных” следствием не добыто.

В МАССР вскрыта к-р группировка “истинно-православных”, руководимая попом КЛАКЧУКОМ Филиппом. Участники группировки были связаны с румынским послом в Москве, по поручению которого распространяли эмиграционные настроения среди населения.

На специальных совещаниях обсуждался вопрос о проведении антисоветской работы в связи с подготовкой к выборам в Советы и продвижении “своих” кандидатур в Верховный Совет.

В гор. Николаеве ликвидирована монархическая группировка сторонников “истинно-православной церкви”. Арестовано 12 человек, в том числе видный церковный деятель епископ ТИТОВ.

Установлено, что участники группировки готовили повстанческие кадры на случай войны, а также изготовляли и распространяли антисоветские листовки.

4 человека приговорены к расстрелу, остальные - к 10 и 8 годам тюрьмы.

В Первомайском районе, Одесской области ликвидирована аналогичная группировка во главе с попом ГАСТЕВЫМ. Арестовано 15 человек. Установлено, что участники группировки готовили восстание на случай закрытия церкви.

СЕКТАНТЫ. Оживление организационной и антисоветской деятельности отмечается также и среди сектантов всех течений, особенно в последнее время, после принятия новой Конституции.

Нами вскрыт и ликвидирован ряд антисоветских сектантских группировок, проваливших активную фашистскую деятельность, а также подготовительную работу к выборам в Советы.

В Хильчанском районе, Черниговской области ликвидирована антисоветская группировка сектантов-баптистов, организованная прибывшим из германского плена сектантом ОСТАПОВЫМ.

Установлено, что созданные им в свое время баптистские группы в ряде районов Черниговской и Западной областей с течением времени распались и прекратили свое существование. После принятия новой Конституции, эти группы ожили, проводят активную вербовочную работу и намерены купить дом для собраний, а также выбрать руководителя. На нелегальных собраниях имели место антисоветские выступления и враждебные выпады по адресу тов. СТАЛИНА. По этому делу арестовано 8 человек.

В Улановском районе, Киевской области ликвидирована антисоветская сектантская группировка “михайловцев”. Участники группировки вели агитацию за неподчинение советской власти, отказ от военной службы, а также готовили массовое выступление верующих - “крестовый поход”. Для этого были изготовлены специальные одежды, кресты, знамя, сохранялся портрет царя, а также разучивались религиозные песни на мотив “интернационала”.

Арестовано 12 человек, из них 9 приговорено к расстрелу.

В пос. Ирпень (пригород Киева) ликвидирована группа сектантов - исаннитов, проводивших подготовку к срыву выборов в Советы. На специальном совещании они решили выдвинуть на предстоящих выборах кандидатуру участника группировки АССЕЛЬБЕРГА на пост председателя сельсовета.

В Харцызском районе, Донецкой области ликвидирована антисоветская группа баптистов, возглавляемая проповедником РАЗУМОВЫМ.

В 1935 году РАЗУМОВ, будучи сектантским проповедником, одновременно являлся председателем колхоза и перетянул в колхоз своих земляков-сектантов и вместе с ними проводил подрывную работу в колхозе. Во время изучения новой Конституции сектанты во главе с РАЗУМОВЫМ высказывались в антисоветском духе.

Арестовано 5 человек, все осуждены Спецколлегией Облсуда.

В Чутовском районе, Харьковской области вскрыта и ликвидирована нелегальная секта "постников" руководимая кулаком БУРЛАКОМ.

Сектанты проводили фашистскую агитацию, занимались подрывной работой в колхозе, совершили ряд вредительских актов в совхозе, а также произвели налет на квартиру активиста ТРАВЯНСКОГО, пытаясь его убить. 5 человек приговорены к расстрелу, 3 - к 10 годам.

Аналогичные контрреволюционные сектантские группировки с точно такими же методами антисоветской деятельности вскрыты во многих районах Украины.

Наши оперативные мероприятия по церковной и сектантской контрреволюции за время с 1 января до ноября 1937 года характеризуются следующими цифрами:

Наименование областей	Всего арестов.	Из них:		Осуждено
		Церковн.	? Сектант.	
Киевская	752	602	260	652
Харьковская	953	690	263	682
Донецкая	466	299	167	441
Одесская	637	471	166	559
Черниговская	360	243	117	118
М А С С Р	109	73	36	71
Днепропетровская	247	125	122	197
Винницкая	846	433	413	713
Полтавская	261	230	31	123
Житомирская	243	156	87	140
Каменец-Подольская	322	—	—	—

Всего по Украине репрессировано 5.388 человек. Из них 4.962 чел. - за август-ноябрь месяцы.

НАРОДНЫЙ КОМИССАР ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР
КОМИССАР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ II РАНГА (ЛЕПЛЕВСКИЙ)

“27” ноября 1937 года

№3676/СН

гор. Киев

ГДА СБ України, ф.16, оп.30, спр.68, арк.78-99. Копія. Машинопис.

№3

**Доповідна записка наркома внутрішніх справ УРСР В. Успенського першому секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову
про діяльність Центральної ради союзу воївничих безбожників України**

27 лютого 1938 р.

СЕКРЕТАРЮ ЦК КП(б)У

ТОВ. ХРУЩЕВУ Н.С.

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА

о деятельности Центрального Совета союза
воинствующих безбожников Украины

В конце 1937 года нами вскрыта группа врагов-националистов и шпионов, орудовавшая продолжительное время в Центральном Совете союза воинствующих безбожников.

Во главе ЦС стояли ГРИГОРЬЕВ Кузьма - участник антисоветской террористической организации правых; ИГНАТЮК - участник контрреволюционной националистической организации; НОВИЦКИЙ Николай Константинович - японский шпион; ТУРГАН Онуфрий Иович - националист; ГОККЕЛЬ - шпион и другие.

Председателем Совета был ПЕТРОВ В.М. - сын кулака, окончил духовную семинарию, бывший белый офицер.

В качестве заведующего методбюро в СВБ работал РУДЕНКО Илларион Анисимович - националист, бывший участник петлюровского движения, был тесно связан с террористами ИГНАТЮКОМ, ГОККЕЛЕМ, СЕНЧЕНКО, КИЛЛЕРОВОМ и другими, знал об их антисоветской деятельности.

Ответственным секретарем и фактическим руководителем редакции "Безбожника" был ДУБОВ Владимир Давыдович, бывший редактор петлюровской газеты "Полтавские новости".

Такой состав руководителей и определяет собой состояние работы СВБ.

Вредительское руководство ЦС довело организации СВБ до полного развала. Агитационно-пропагандистская работа совершенно не проводилась. Отпущенные на эти цели средства (105.000 руб.) не использованы по назначению. Например, из отпущенных на массовые политкампании 45.000 руб. использовано 610 руб. За первое полугодие 1937 года на агитмассовую работу израсходовано 200 руб.

В тоже время руководители СВБ в 1936-1937 г.г. организовали спекулятивные коммерческие предприятия, в которых приютили шайку спекулянтов во главе с аферистом ДОРФМАНОМ. Изготавливались плакаты и фотовыставки, по содержанию устаревшие, зачастую идеологически вредные. На местах набирались авансы под заказы, которые заведомо не могли быть выполнены. Таким образом в течение 2-х лет набрано в разных организациях свыше 200.000 руб.

Созданы мастерские, которые вырабатывали половые щетки, крокет, разные игры и т.п. По этому производству СВБ задолжал заказчикам 46.000 руб.

Изготавливались школьные доски, причем за фанерную доску стоимостью в 5-10 руб. школы платили по 150 руб. Таким образом ЦС СВБ выкачал из школ около 60.000 руб.

Средства СВБ расходовались совершенно бесконтрольно. Группа руководителей получала премии и пособия на лечение от 2.500 до 6.000 руб. каждый. Таким образом расхищено 44.920 руб.

За пересмотр фото-выставки работники СВБ получали по 1.000 руб. под видом гонорара за “редактирование”.

Всего коммерческая деятельность принесла СВБ убытка 126.000 руб.

Милиция проводила расследование злоупотреблений в СВБ, арестовав одного ДОРФМАНА. Следствие продолжалось длительное время и в декабре 1937 года дело передано для продолжения следствия в Прокуратуру УССР (прокурору АУНДРИНГУ). Результатов следствия до сих пор нет.

После изъятия вредителей весь состав ЦС СВБ был обновлен, но последствия вредительства до настоящего времени не ликвидированы. Новый состав Оргбюро ЦС СВБ фактически продолжает линию прежнего руководства.

Центральный Совет не руководит периферией. Из 6-ти областей ЦС не имеет сведений о составе и деятельности организаций СВБ. В Житомирской области еще не создано Оргбюро. В Полтавской области Оргбюро распалось. Киевское оргбюро находящееся в одном помещении с Центральным Советом, не работает.

Стиль работы Центрального Совета не выдерживает никакой критики. Председатель Совета МЫШАНСКИЙ бывает на работе 4-5 часов в сутки. Ответственный секретарь ГАК и методист МОТУЗКО совершенно ничего не делают. Все они, включая и МЫШАНСКОГО, занимаются главным образом тем, что в рабочее время усиленно пишут статьи в “Безбожник”, что дает 800-1.000 руб. в месяц дополнительного заработка.

Никто из руководителей на периферию не выезжает. В настоящее время проходят областные конференции СВБ. МЫШАНСКИЙ и ГАК ни разу не выезжали на конференции, а посылают неквалифицированных, недостаточно грамотных молодых инструкторов, недавно взятых с производства.

Некоторое время тому назад в ЦС были вызваны для отчетов представители всех обл. советов. Совещание это ограничилось тем, что Облсоветы отметили слабую работу в ЦС, а последний - недостаточную работу Облсоветов. Таким образом формально план отчетов выполнен, а по существу никакого сдвига в работе нет.

Наблюдающееся за последнее время некоторое оживление антирелигиозной работы на местах относится главным образом за счет работы партийных организаций, но отнюдь не СВБ.

Следует также отметить совершенно неудовлетворительную работу редакции “Безбожника”. В газете почти не бывает научных антирелигиозных статей, очень скудны материалы с мест. И здесь еще не ликвидированы последствия вредительства прежних редакторов врагов ГРИГОРЬЕВА, НОВИЦКОГО, ТУРГАНА. После ареста ТУРГАНА в ящиках его обнаружено свыше 100 неиспользованные корреспонденции селькоров. Естественно, что систематическое не помещение корреспонденции отбило охоту у многих корреспондентов писать в газету.

Газета “Безбожник” совершенно не критикует работу Центрального Совета СВБ. Здесь оказывается тесная связь МЫШАНСКОГО и ГАКА с редактором ЛЫКОВЫМ и зам. редактора ШКРОБОМ. Все они прибыли одновременно из ИКП и настолько связаны личной дружбой, что совершенно не критикуют друг друга.

НАРОДНЫЙ КОМИССАР ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР

/УСПЕНСКИЙ/

“27” февраля 1938 г.

Исх. 309/СН

№4

**Записка по дроту наркома внутрішніх справ УРСР до НКВС СРСР
про ліквідацію контрреволюційного церковного підпілля***3 серпня 1938 р.*СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНОЗАПИСКА ПО ПРОВОДУ № 4533¹

МОСКВА НКВД СССР

тов. ЕЖОВУ Н.И.
тов. ФРИНОВСКОМУ
тов. ЖУРБЕНКО

В процессе разгрома на Украине контрреволюционного церковного подполья, в Каменец-Подольской, Житомирской, Одесской и Харьковской областях раскрыты и ликвидированы, связанные между собой и руководившиеся единым центром, антисоветские повстанческо-шпионские организации монархического духовенства.

По этому делу Управлениями НКВД по названным областям было арестовано свыше 450 активных участников организаций, преимущественно служителей культа.

Проведенным следствием установлено, что эти организации были заложены в 1932 году митрополитом ЧЕКАНОВКИМ (осужден [в] 1938 году), являвшимся агентом польской разведки и действовавшим по указаниям польского консульства в Киеве, с которым он непосредственно был связан до последнего времени.

Контрреволюционное подполье монархического духовенства ориентировалось на фашистских агрессоров, ставя себе целью в военные период разрушать тыл Красной армии и способствовать захвату интервентами территорий Советского Союза.

Практическая деятельность организаций была направлена, главным образом, на формирование повстанческих отрядов из кулацко-церковного и прочего антисоветского элемента.

Руководство повстанческой деятельностью осуществляли преимущественно попы - бывшие офицеры царской и белых армий.

Одновременно подполье, в ряде своих звеньев, по заданиям польской разведки, занималось шпионажем в пользу поляков.

Привожу данные по областям.

В Каменец-Подольской области - ликвидирована контрреволюционная организация монархического духовенства, созданная епископом ФОМИНЫМ и попами ГЛАВАЦКИМ и ПОГОРЕЦКИМ, действовавшими по указаниям ЧЕКАНОВСКОГО.

В руководство организации, кроме них, входили попы КОВАЦКИЙ, ПРОСИНЮК и СИРАНТ.

Все они, будучи арестованными, дали показания о повстанческо-шпионской деятельности организации.

Установлено, что организацией было создано до 20 повстанческих отрядов в пограничных Смотричевском, Орининском, Сатановском и Каменец-Подольском районах.

Во главе этих отрядов стояли попы ЧЕРНОУСЕНКО - быв. офицер царской и петлюровской армий, ЗАРЕМБА - быв. деникинский офицер, НОЛЬДЕ - быв. белый офицер, ПРОСИНЮК - быв. деникинский офицер и ПЛОХОТЕНКО - быв. казачий офицер.

Для вербовки повстанческих кадров, широко использовались религиозные общины.

Организация контактировала свою повстанческую деятельность с антисоветским украинским националистическим подпольем, через одного из руководителей этого подполья епископа автокефальной церкви Каменец-Подольской епархии ПИВОВАРОВА.

Арестованные ФОМИН, ГЛАВАЦКИЙ и попы ЗОФИЕВСКИЙ и ПАВСКИЙ показали, что на протяжении ряда лет проводили шпионскую работу, передавая материалы агентам польской разведки БЯЛКОВСКОМУ и КОЗЛОВСКОМУ (устанавливаем), приезжавшим из Киева, с которыми они установили связь через ЧЕКАНОВСКОГО.

Арестованный ГЛАВАЦКИЙ показал также, что в процессе связи с БЯЛКОВСКИМ, он был последним информирован, что ЧЕКАНОВСКИЙ договорился с представителями польской разведки о снабжении повстанческих отрядов организации оружием, и что это оружие будет переброшено из Польши в пограничных пунктах Гусятино, Сатанов и Сбриж.

В г. Одессе - раскрыта и ликвидирована контрреволюционная организация духовенства, которую возглавляли архиерей РУСИНОВ Тихон, попы обновленческой церкви БЛАЖЕНКО, САПОРОВСКИЙ и ШИРЯЕВ и попы тихоновской ориентации ГИРКАНОВ и ЛАБУНСКИЙ.

Организация была связана с ЧЕКАЛОВСКИМ и контактировала с ним свою контрреволюционную деятельность.

Показаниями ЛАБУНСКОГО и ГИРКАНОВА установлено, что с 1937/8 года руководство организации поддерживало связь с белогвардейским ровсовским объединением в Болгарии - "Братством Русской Правды".

Несколько раз в Одессу для связи с ГИРКАНОВ[ЫМ], ЛАБУНСКИМ, ШИРЯЕВЫМ и РУСИНОВЫМ нелегально приезжали, вплоть до 1937 года, из Болгарии эмиссары "БРП", которые информировали руководство организации о деятельности "БРП" за кордоном и передавали установки форсировать формирования повстанческих отрядов.

Одновременно они занимались собиранием, через участников подполья, шпионских сведений по воинским частям Одесского гарнизона и по предприятиям оборонного значения.

Следствием было вскрыто и ликвидировано 13 повстанческих отрядов, созданных организацией, преимущественно в селах, расположенных вблизи Одессы.

Арестованный активный участник организации и агент польской разведки — поп БЛАЖЕНКО показал, что ЧЕКАНОВСКИЙ был организационно связан с московским митрополитом Виталием и по его заданиям, в 1936 и 1937 гг., посетил ряд городов Приволжья, а также Одессу и Батуми, где связывался с местным контрреволюционным подпольем духовенства и передавал установки Виталия на усиление антисоветской повстанческой деятельности.

В гг. Житомире и Бердичеве - раскрыты и ликвидированы повстанческо-шпионские организации попов обновленческой и тихоновской ориентаций.

В Житомире организация была создана в 1932 году попом и членом епархиального совета ЛЫСАКОМ, в прошлом офицером царской армии, действовавшим по указаниям ЧЕКАНОВСКОГО.

ЛЫСАК провел большую организационную работу, создав актив этой организации из попов обновленцев, которые, в свою очередь, развернули вербовку новых участников организации среди церковно-монархического элемента.

В 1936 году ЛЫСАК и другие руководящие участники организации установили контакт с созданной к тому времени в Житомире повстанческо-диверсионной организацией тихоновцев, возглавлявшейся епископами Филаретом ЛИНЧЕВСКИМ и Максимом РУБЕРОВСКИМ и в дальнейшем сообща проводили контрреволюционную деятельность.

Показаниями арестованного ПАВЛОВИЧА - архимандрита и настоятеля церкви в Житомире, устанавливалось, что ЛИНЧЕВСКИЙ имел прямые указания от митрополита Константина из Киева объединиться с обновленцами и создать на Волыни разветвленную повстанческо-диверсионную организацию.

Следствием выявлены и ликвидированы повстанческие отряды из церковно-кулацкого элемента в Житомирском, Чудновском и Ярунском районах. Этими отрядами руководили ЛЫСАК и попы ПАНИЕВИЧ и ЗАХАРЕВИЧ.

Один из руководящих участников организации поп СТРАТЮК показал, что он являлся агентом польской разведки и проводил на протяжении ряда лет шпионскую работу в пользу поляков.

Показаниями арестованного попа АНТИПОВИЧА установлено, что по заданию ЛЫСАКА, участники организации - попы, проводили на селах широкую пораженческую пропаганду и что в этих же целях использовались бродячие монашествующие элементы.

Раскрытая в Бердичеве повстанческая организация обновленческого и тихоновского духовенства, также была создана по указаниям ЧЕКАНОВСКОГО, который в бытность свою в Бердичеве, непосредственно руководил этой организацией до 1935 года.

После переезда его в Киев, он специально прислал в Бердичев архиепископа Милентия ФОМИНА, который в дальнейшем руководил организацией.

Арестованные архимандрит ГОЦАК и поп НЕЧИПОРЕНКО показали, что в задачи организации входило насаждение среди религиозников повстанческих кадров, которые в случае войны должны были уничтожать колхозы, организовывать убийства представителей низового советского аппарата и возглавить антисоветские выступления.

ГОЦАК показал, что он лично создал диверсионный отряд на одном из участков дорожного строительства, где имелись компактные группы бывших попов, завербовав там свыше 20 человек.

Арестованный поп ПЛАХОТЕНКО - бывший офицер царской армии показал, что по заданию ФОМИНА, он создал диверсионный отряд на Бердичевском рафинадном заводе и подготавливал разрушительные действия в момент возникновения войны.

Он-же завербовал в городском отделе связи религиозников КОРЖЕНЕВСКОГО и ТИМОФЕЕВА, которые подготавливали разрушение телеграфно-телефонной сети.

Показаниями ряда арестованных было установлено, что ФОМИН являлся старым польским агентом и использовал участников организации для собирания шпионских сведений по воинским частям, расквартированным в Бердичеве.

Ближайшим помощником ФОМИНА по шпионажу являлся поп ОЛЕЙНИК - агент польской разведки с 1920 года.

В Харькове арестован архиепископ обновленческой церкви СЛАВГОРОДСКИЙ.

Он показал, что по заданию ЧЕКАНОВСКОГО создал в Харькове контрреволюционную организацию, в которую лично завербовал свыше 10 попов - обновленцев. Последние, в свою очередь проводили вербовку новых участников организации религиозников.

Организация проводила антисоветскую пропаганду среди верующих, прививая им пораженческие настроения.

СЛАВГОРОДСКИЙ показал, что он и ЧЕКАНОВСКИЙ, через польское консульство в Киеве, поддерживали связь с Варшавским митрополитом Дионисием, информируя его о положении духовенства в Советском Союзе и получая от Дионисия указания по объединению в антисоветское подполье духовенства.

По этому делу значительная часть арестованных осуждена в мае - июне 1938 года Судебными Тройками. На местах заканчивается следствие по репрессированным остаткам этой организации².

Сейчас проводим разгром вскрытого в ряде областей Украины организованного контрреволюционного подполья тихоновского и автокефального духовенства, о чем донесу особо.

УСПЕНСКИЙ

НАРОДНЫЙ КОМИССАР ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР
КОМИССАР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ 3 РАНГА

Успенский

“3” августа 1938 г.

ГДА СБ України, ф.16, оп.31, спр.7, арк.5-16. Завірена копія. Машинопис.

¹На документі наклеєна телеграфна стрічка “ПЕР.3/8-38 ГОДА 22 ЧАС. 50 МИН.”

²Абзац закреслено Успенським синім олівцем.

Бажан О.Г. “Шпионы в рясах”: к вопросу о масштабах политических репрессий среди духовенства и верующих в УССР в 1937-1938 гг.

Даная публикация преследует цель раскрыть на базе оперативной и отчетной документации органов госбезопасности масштаб репрессивной политики советской власти относительно “церковников и сектантов” в годы “Великого террора”.

Bazhan O.G. “Spies in the cassocks”: about the scale of political repressions among the clergymen and faithful people in Ukrainian SSR in 1937-1938

This publication is aimed at revealing (on the basis of operating and reporting documents of State security bodies) the scale of repressive policy of the Soviet state regarding “churchmen and sectarians” during the years of “Great Terror”.

МЕМУАРИСТИКА. ЕПІСТОЛЯРІЇ

ПОБОЖІЙ С.І.

**“СТРАСТЬ К ПОЕЗДКАМ ПО ДЕРЕВНЯМ МАЛОРОССИИ”
СПОГАДИ ПРО ПЕТРА ЛЕВЧЕНКА ЯК МАТЕРІАЛ ДО БІОГРАФІЇ
ХУДОЖНИКА**

У публікації подано архівний документ, автором якого є рідна сестра відомого українського художника-пейзажиста П.Левченка. В ньому подані маловідомі факти життєвого шляху митця.

Займаючись вивченням творчості слобожанського художника, уродженця Харкова Петра Олексійовича Левченка (1856-1917), зокрема його путівльського періоду, зіткнувся із значною кількістю проблем. Серед них - обмаль архівних матеріалів, відсутність листування, документально підтвердженої біографії митця та повного каталогу його творів. Все це надзвичайно ускладнює дослідницький процес. Тому поява будь-яких нових матеріалів щодо життя та діяльності цього митця є неординарним явищем у мистецтвознавстві. До таких матеріалів і відносяться спогади про художника з архіву Харківського художнього музею.

Принагідно відзначу, що Харківський приватний музей міської садиби випустив у 2010 р. набір з 12 листівок з репродукціями творів живопису П.Левченка, які побачили світ на початку ХХ ст. в Російській імперії та за кордоном. Оригінали листівок знаходяться у зібранні відомого харківського колекціонера В.П.Титаря. На них зображені як відомі твори митця (“Глухомань”, “Млин”), так і маловідомі (“Стара груша”, “Вікно”). Цінність подібного видання очевидна, адже завдяки листівкам ми довідуємося про твори П.Левченка, які могли “випасти” з поля зору дослідників. Разом з тим, вони дають уявлення про ті роботи художника, які були знаними та які знайомили широкий загал з індивідуальною манерою художника, стилем письма. Для колекціонера ці листівки були цікавими і тим, що вони давали уявлення про характер підпису П.Левченка.

Автором спогадів “Свободный художник” є рідна сестра П.Левченка - Віра Олексіївна (1866-?). Текст спогадів до Харкова надіслав українському мистецтвознавцю, досліднику творчості П.Левченка, головному хранителю Харківського художнього музею Миколі Микитовичу Безхутрому (1919-1995) в середині 70-х років ХХ ст. її син - Володимир Васильович Гольцгоф (1907 - після 1975), який мешкав на той час у Парижі.

У листі до М.Безхутрого від 11 травня 1975 р. з Парижу В.Гольцгоф відзначав: “Мне очень приятно, что моего дядю высоко ценят как художника и - хотя мои прямые воспоминания очень детские - мне кажется, что его можно, и должно, также ценить и как человека /.../ Мне было 10 лет когда он умер (от рака, в январе 1917 г.). Несмотря на это, я кое-что помню, а много другого, мне рассказывала моя мать. Она была лет на 15 моложе него (он был старшим, а она – предпоследней; в семье было 10 детей) /.../ По счастью именно мне (нас было 5 сыновей - я - самый младший), моя покойная мать оставила свои записки, начиная с детства” (копія листа зберігається в архіві Харківського художнього музею).

Спогади проливають світло й на часті переїзди П.Левченка, а також його любов до зображення українського села: “В этот период - зазначає автор спогадів - у них была какая-то страсть к поездкам по деревням Малороссии”. Крізь цю призму можна

розглядати також і путивльські твори П.Левченка, які посідають важливе місце у творчості митця. Час їхнього виконання припадає на початок 1900-х років - період відходу від передвижницьких традицій пейзажного живопису до формування нової концепції пейзажу. В них художник розвиває принципи пленерного живопису і досягає значних успіхів. Про це йдеться у моїй монографії *“Петро. Левченко і Сумщина”* (2006).

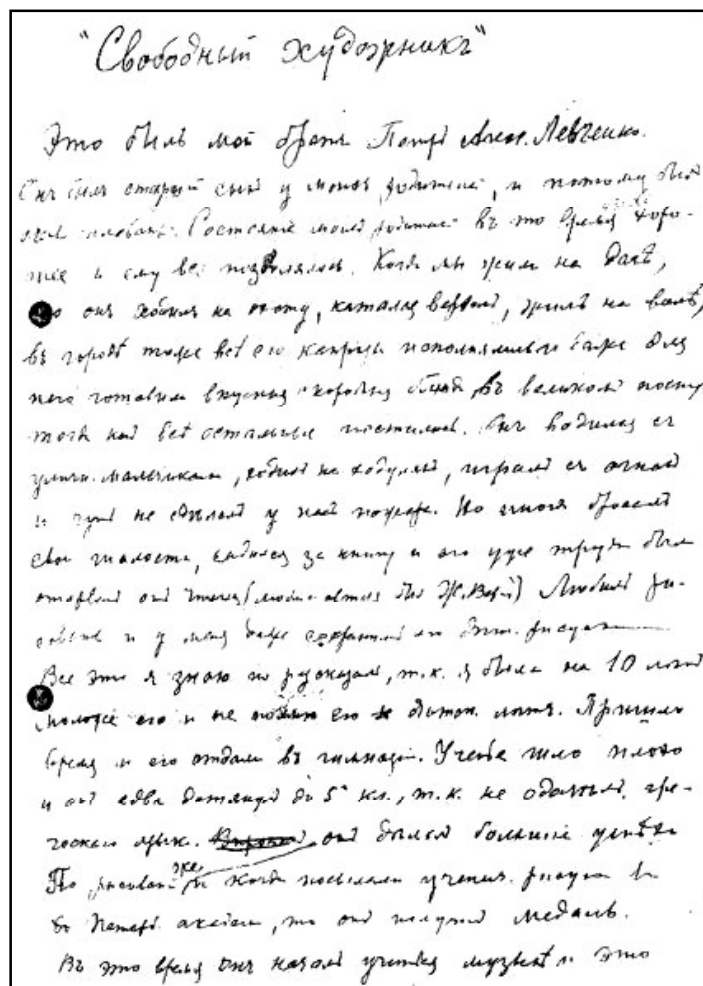
Публікацію спогадів В.Левченко здійснено за копією, яка зберігається в архіві Харківського художнього музею: ф.20, оп.1, спр.1, од.зб.1, арк.1-6. Друкується за сучасним правописом із збереженням усіх лексичних і стилістичних особливостей мови автора. У квадратних дужках - реконструйований текст. Повністю текст друкується вперше.

“Свободный художник”

Это был мой брат Петр Алекс[еевич] Левченко. Он был старший сын у моих родителей, и потому был очень балован. Состояние моих родителей в то время было хорошее и ему все позволялось. Когда мы жили на даче, то он ходил на охоту, катался верхом, жил на воле, в городе тоже все его капризы исполнялись и даже для него готовили вкусные скоромные блюда в великом посту, тогда как все остальные постились. Он водился с уличн[ыми] мальчиками, ходил на ходулях, играл с огнем и чуть не сделал у нас пожара. Но иногда бросал свои шалости, садился за книгу и его уже трудно было оторвать от чтения (любим[ый] автор был Ж.Верн). Любил рисовать и у меня даже сохранились его дет[ские] рисунки. Все это я знаю по рассказам, т.к. я была на 10 лет моложе его и не помню его детск[их] лет. Пришло время и его отдали в гимназию. Учеба шла плохо и он едва дотянул до 5 кл[асса], т.к. не одолел греческий язык. По рисованию же он делал большие успехи и когда посылали ученич[еские] рисунки в Петерб[ургскую] академию, то он получил медаль [1]. В это время он начал учиться музыке и это искусство сделалось для него главным. Он так увлекался музыкой, что занимался по 8 час. кажд[ый] день. Уроки брал у Слатина, директора Харьк[овского] муз[ыкального] училища, кот[орое] тогда еще не было преобразовано в консерваторию [2]. Но вдруг у него повредила левая рука и он уже не смог так много заниматься музыкой. Тогда он опять вернулся к рисованию и живописи. Сначала брал уроки у Шрейдера, [неразборчиво] потом поступил в Пет[ербургскую] академию художеств [3]. Отец ему посылал 40 руб[лей] в месяц, но т.к. их он быстро тратил, то до конца месяца ему не хватало. Поселился он с другим [студентом] художником на мансарде или просто на чердаке и жили они впроголодь. Я помню его рассказы о его сожителях, напр[имер] о Данилевском кот[орый] был впослед[ствии] доктором в Харьк[ове] и имел свою водолечебницу, о Глобе, художнике, кот[орый] сделался директором Строгановс[кого] Училища [4]. Особенно он нас насмешил когда рассказывал о [неразборчиво], которая называла худ[ожника] Глобу “чортовой оглоблей”... Уже недолго ему оставалось до окончания академии, но он вдруг бросил ее. Потому что тяготился разными правилами и сделался действительно “свободным художником”. Стал давать уроки, рисовал в журналах и продавал картины и этюды. В это время скончался наш отец, дела стали плохие, посылать деньги мы ему уже не могли. Его приятель Глоба предложил ему уроки в Строг[ановском] училище и он с пол-года там работал. Но потом не выдержал. Он занимался только со способным, а на других он не обращал внимания, потому в классе подымался шум, беспорядок и он сам понял, что это занятие не по нем...

Ему удалось получить от какого-то мецената сумму на поездку за границу и он воспользовался, побывал в Париже, пожил в Экс-Лебене и потом по возвращении вернулся к нам в Харьков [5]. Здесь он часто бывал в доме своих кузенов, у них была

прислуга - простая девушка, но очень красивая. Петя влюбился и ... женился. (Он вообще влюблялся часто и однажды, когда ему было 19 лет он явился к отцу и заявил: "Или я женюсь (на одн[ой] фабрич[ной] девушке) или застрелюсь!" Тогда отец ему ответил: "Ну иди стреляйся!" И он пошел но не застрелился. ...) На этот раз его уговорить не удалось. Родилась девочка, к кот[орой] он был почти равнодушен. Скоро они с женой разошлись, жена потом опять работала, а он почувствовал себя свободным. А девочку взяла воспитывать наша старшая сестра, кот[орая] отличалась всегда добротой...

вечере и познакомился с одной артисткой, оперной певицей (у меня сохранился ее портрет в роли Микаэло). Ее красота и пение его покорили... (Романс, кот.[орый] она пела начинался словами "Все для тебя!"). И с этого начался у них роман. Она бросила своего мужа - инженера; роман их был с большими осложнениями... И они сошлись. Ее звали Матильда, мы все ее полюбили и когда я уже жила своим домом, она часто у нас гостила. Мои дети тоже их полюбили и называли их "дядя Петя" и тетя "Матильда". В этот период у них была какая-то страсть к поездкам по деревням Малороссии. Однажды П[етр] сидел со [шкатулкой] под громадным зонтиком и писал какой-то этюд с натуры [7]. Около него собралась кучка мальчиков и мужиков, и зашел разговор о политике и один мужик высказался что надо всех панов резать! Тогда П[етр] спросил: значит и меня резать? - "И вас зарижимо!" сказал он... Прожили они вместе с женой только 8 лет. П[етр] умер в 17-м году перед революцией. Бедная Матильда очень страдала и все его картины и этюды сохранила. Кое-что сохранилось и у меня. Одна картина его попала в галер[ею] Третьякова.

Благодаря П[етру] я встречалась с некот[орыми] художниками, напр[имер] Васильковский (тоже малор[оссийским]), Ткаченко, Первухин и др. [8]. Когда в Харьков приезжала передв[ижная] выставка она устраивалась в Двор[янском] собрании. Распорядитель, очень симпатичный человек был наш знакомый и мы, сестры и приятели художников, ходили туда почти каждый день, наслаждались картинами и проводили там время. Я никогда не забуду эти чудные картины: Репина, Васнецова, Поленова и др[угих] [9].

П[етр] скончался от рака в госпитале своего бывшего приятеля доктора К.Данилевского.

Примітки:

1. На виставці учнівських творів 1873 р. у Санкт-Петербурзі П.Левченко був нагороджений срібною медаллю.
2. Слатін Ілля Ілліч (1845-1931) - музичний діяч, піаніст, педагог. Заснував у 1871 р. Харківське відділення Російського музичного товариства і музичні класи при ньому, які у 1883 р. були перетворені на музичне училище.
3. Шрейдер Єгор Єгорович (1844-1922) - живописець, пейзажист. З 1870 р. жив у Харкові.
4. Глоба Микола Васильович (1859-?) - живописець. Викладав у Строганівському училищі у Москві (1896-1917). У ці ж роки - директор цього училища.
5. Екс-ле-Бен (Aix les Bains) - місто у Франції поблизу озера Бурже у підніжжя відрогів Савойських Альп. Відоме мінеральними джерелами.
6. Ткаченко Михайло Степанович (1860-1916) - живописець, пейзажист. Жив у Парижі, але часто відвідував Харківщину.
7. Очевидно автор спогадів під "шкатулкою" (якщо це слово правильно прочитано) розуміла невеличкий за розмірами ящик з фарбами.
8. Васильківський Сергій Іванович (1854-1917) - живописець, пейзажист. З 1888 р. жив у Харкові.
9. Первухін Костянтин Костянтинович (1863-1915) - живописець.
9. Репін Ілля Юхимович (1844-1930) - живописець. Васнецов Віктор Михайлович (1848-1926) - живописець. Поленов Василь Дмитрович (1844-1927) - живописець, пейзажист.

Побожий С.И. "Страсть к поездкам по деревням Малороссии". Воспоминания о Петре Левченко как материал к биографии художника

В публикации подан архивный документ, автором которого является родная сестра известного украинского художника-пейзажиста П.Левченко. В нем поданы малоизвестные факты жизненного пути творца.

Pobozhiy S.I. "Passion for travelling round Malorossia villages" Recollections about Petro Levchenko as the material for the artist's biography

The archive document written by the sister of a famous Ukrainian landscape painter P.Levchenko is considered in the publication. Little known facts about the artist's course of life are revealed in the article.

Отримано 3.09.2010

ДУБРОВИНСКИЙ С.Б.

**К ИСТОРИИ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ МИКРОБИОЛОГИИ И
ЭПИДЕМИОЛОГИИ В СРЕДНЕЙ АЗИИ - ПРОФЕССОР А.Д.ГРЕКОВ (1873-1957).
ИЗ ВОСПОМИНАНИЙ СТАРОГО ЭПИДЕМИОЛОГА¹**

Впервые публикуется фрагмент из воспоминаний профессора Самуила Борисовича Дубровинского (1885-1975), который посвящен видному микробиологу и эпидемиологу Алексею Дмитриевичу Грекову (1873-1957). Комментарии К.К.Васильева.

В приведенных воспоминаниях я говорю о людях, с которыми я работал или был связан московский период моей деятельности. Неожиданно для меня он был прерван в начале 1938 года. Это тянулось до конца 1943 года. Моя научная деятельность возобновилась лишь в начале 1944 года, но она протекала в других условиях и вне Москвы. С того времени прошел значительный период.

Об одном деятеле - впервые занявшимся в Узбекистане научно-практической разработкой вопросов микробиологии и эпидемиологии, использовавшего достижения этих наук в борьбе с инфекционными заболеваниями в этих местах, я считаю необходимым остановиться подробно. Это был заслуженный деятель науки, герой труда профессор Алексей Дмитриевич Греков. Последний относится к тем деятелям в данной области, о которых у меня сохранились теплые воспоминания со времени первых лет существования Советской власти. Наши первые встречи с ним начались на всесоюзных съездах эпидемиологов, микробиологов и санитарных врачей и на расширенных сывороточно-вакцинных совещаниях, на которых А.Д., начиная с 1923 года был постоянным представителем стран Средней Азии. После большого промежутка времени наши встречи возобновились в г.Ташкенте, когда я сюда прибыл в 1944 году и приступил к работе в созданной им в свое время Институте эпидемиологии и микробиологии. Изучению его деятельности мне помогла оставшаяся неопубликованной рукопись А.Д., подписанная в 1948 году. Он приурочил ее *“К 50-летию своей врачебной деятельности”* и предпослал ей эпитафию: *“Минувшее проходит передо мною”*. Известно, что эти слова принадлежат мудрому и много выдавшему Пимену из *“Бориса Годунова”*. Он их произнес, когда пришел к выводу, что после долгих лет жизни его *“лампада догорает”* и, что ему осталось завершить *“еще одно последнее сказание”*.

Нам кажется, что интересующий нас деятель здравоохранения не случайно избрал приведенный эпитаф. Он также подготовил свою достойную смену *“Грековых”*, которых он благословил на достойный подвиг.

Эта часть моих воспоминаний имеет свои особенности. Будучи сосредоточенным на деятельности А.Д.Грекова, которая протекала на далекой окраине нашей страны, она будет освещать материалы района, который до Советской власти находился на полуфеодалном положении. Он отличался исключительно тяжелым положением по распространению многих инфекционных заболеваний, в том числе тяжелых и свойственных жарким странам с тропическим климатом. Этому положению способствовало и то, что научное здравоохранение здесь было сосредоточено только в местах расположения воинских частей. Что же касается гражданского населения, то оно было фактически лишено медицинской помощи, а о плановых оздоровительных мероприятиях не могло быть и речи. В этих условиях

А.Д.Греков, как военный врач, в течение ряда лет, проводил свою деятельность вдали от центра, в Средней Азии. В Ташкент он прибыл, уже будучи специалистом терапевтом-инфекционистом, имевшим опыт борьбы с инфекциями. Он особенно развернул свою деятельность после революции.

Освещая его деятельность в Средней Азии, где он являлся пионером во многих областях своей деятельности, мы намерены касаться обстановки последней, и осветить роль тех людей, которых он подготавливал и привлекал себе на помощь.

Считаю необходимым предпослать некоторые биографические данные А.Д.Грекова. Он родился в семье делопроизводителя казачьего войска в Новочеркасске в 1873 году.

По окончании 21 ноября 1897 года Военно-медицинской академии (ВМА) в Санкт-Петербурге, он получил назначение младшего ординатора военного лазарета в г.Мерве (ныне Мары Туркменской ССР)². Он должен был отработать здесь стипендию, которую получал в ВМА и прибыл сюда 4 февраля 1898 года. Мерв являлся в то время отдаленным пограничным городком, где население и войска сильно страдали различными инфекционными заболеваниями. Наибольший интерес А.Д. вызывали дизентерия и тяжелейшие формы малярии, нередко заканчивавшиеся летально. При помощи работающего там врача Константинова он вскоре после прибытия туда, начинает изучение желтушно-гемоглобинурийной лихорадки, в результате чего им были опубликованы в *«Военно-медицинском журнале»* в течение 1899-1902 годов³ его первые труды. Проблема малярии долгие годы занимала А.Д.Грекова, как во время его пребывания в Мерве, так затем и в других местах.

В связи с работами над инфекциями у Ал.Дм. возрос интерес к микробиологии, которую в те времена еще не преподавалась в ВМА. Он использовал все возможности для восполнения этих знаний. Будучи в 1902 году у себя на родине, в Новочеркасске, он прошел курс занятий при Донской бактериологической лаборатории под руководством специалиста в этой области. Он изучает здесь сибирскую язву, что позволило ему написать статью об этой инфекции и прививках при ней.

По возвращении из Новочеркасска он создает в Маринском лазарете бактериологическую лабораторию (основная лабораторная аппаратура для этого здесь имела). В этой лаборатории он выполняет клинические и бактериологические анализы и изучает, в частности, этиологию, распространенной в тех местах пендинки⁴. Ему удалось выделить гноеродный диплококк. Результаты данной работы он не опубликовал, чем в дальнейшем был доволен, когда узнал о ранее не известных ему работах П.Ф.Боровского⁵.

В 1904 году он командирован в ВМА *«для усовершенствования в медицинских науках»*. Вскоре ему приходится прервать работу в Петербурге и отправиться, в связи с русско-японской войной на Дальний Восток. В 1905 году он снова возвращается в Петербург, где прикомандировывается на работу в качестве младшего ординатора терапевтической клиники, руководимой проф. Сиротининым⁶. В 1907 году он блестяще защитил докторскую диссертацию на тему: *«Клинические наблюдения за действием кислого молока проф. И.И.Мечникова при кишечных заболеваниях»*. Для приготовления лактобациллинна он пользовался двумя штаммами палочек, выделенными им в лаборатории вышеуказанной клиники. Тему он сам себе выбрал, и она была апробирована проф. Сиротининым. В диссертации автор раскрыл секрет французской фирмы *«Фермент»*, которая готовила лактобациллин И.И.Мечникова. Об успехе работы можно судить и потому, что через два года после защиты она была переиздана⁷.

После возвращения из Петербурга А.Д. не долго задерживается в Мерве и переезжает в Пишпек (ныне город Фрунзе)⁸. После трех-четырех летней работы в Пишпек он переводится в 1911 году в город Ташкент для работы старшим ординатором в военном госпитале. Он был очень доволен, когда в дальнейшем его назначили здесь консультантом по внутренним болезням и бактериологии. В этой должности он работал в госпитале в 1912-1915 гг. В этот период, после соответствующей командировки в Петербург, он внедряет у себя на работе реакцию Вассермана⁹. В течение 1915-1918 годов он назначается главным врачом 159 эпидемиологического военного госпиталя, где в его подчинении работали врачи военнопленные. В течение всего времени работы в Ташкентском госпитале А.Д. оказывал военному Туркменскому округу консультативную помощь в области эпидемиологии и санитарии.

После революции А.Д. являлся членом коллегии Наркомздрава¹⁰ Туркменистана. Здесь ему было предложено подготовить текст декрета по созданию микробиологической производственной лаборатории краевого значения. Этот декрет, составленный А.Д., был подписан Наркомздравом 17 августа 1918 года. Лаборатория получила название Санитарно-бактериологическая лаборатория (микробиологическая) Туркменистана. А.Д. были поручены организация и руководство этим, по его определению, *“живым делом”*. Выбор А.Д. Грекова на эту новую работу не был случаен, так как в своей деятельности в Средней Азии и, в частности, в городе Ташкенте, он себя зарекомендовал с одной стороны, как опытный терапевт-инфекционист, а с другой - как микробиолог-эпидемиолог. Одновременно с этим он много делал для подготовки кадров - врачей в своей области. Везде он проявлял себя как опытный организатор.

В начале своей деятельности вновь созданная лаборатория выполняла на базе военного госпиталя клинические анализы и реакцию Вассермана, которые здесь проводились и раньше. Для бактериологической работы и другой текущей деятельности Санбаклаборатории было предоставлено специальное помещение на улице Кафанова (ныне №93), где и сейчас расположен научный сектор ТашНИИВС¹¹. Сюда же был переведен судебно-химический отдел и Пастеровская станция. Последняя существовала при госпитале с 1905 года. Сам А.Д. с семьей тоже переехал в помещение новой лаборатории. Это было весьма целесообразно, так как оно позволило ему участвовать во всех возникших вопросах и даже при решении таких мелких, как регулирование работой вновь построенной термостатной комнатой. Последняя была особенно необходима, так как лаборатория с самого начала своей деятельности начала готовить тифозную и холерную вакцины, предназначенные, главным образом, для военного ведомства.

Заведующему лабораторией пришлось также проводить большую организационную работу, чтобы разыскать и доставлять в Ташкент посуду и аппаратуру, находившиеся без дела на разных складах военного ведомства в республике. Кроме того, он приспособливал препараты и посуду для того, чтобы их можно было использовать для целей лаборатории.

Вскоре после начала своей деятельности лаборатория разворачивает работу по производству противооспенной вакцины. Этому благоприятствовало с одной стороны то, что А.Д., еще будучи студентом, работал в телятнике знаменитого специалиста по противооспенной вакцине В.О. Губерта в Петербурге, а с другой - то, что для работы в лаборатории был прикомандирован магистр ветеринарии

Дмитриев Сергей Евгеньевич. Он значительное время бился над тем, чтобы путем перенесения материала оспин от больных натуральной оспой на телят, получить первичную для прививок вакцину. Из достижений в этом направлении известно только то, что авторы получили, таким образом, одну серию вакцины. О дальнейшей судьбе этой вариолы-вакцины нам, к сожалению, ничего не известно.

Как сообщает А.Д., вопрос в целом смог получить свое разрешение лишь тогда, когда в конце 1918 года, с первым самолетом, прибывшим из Москвы, была доставлена штамм-лимфа, с помощью которой была, хотя в примитивных условиях, приготовлена первая серия данной вакцины для прививки людям. Этим была разрешена одна из основных задач, которую себе ставила лаборатория в производственном и противоэпидемическом плане, поэтому она рассматривалась как большое достижение. Дело в том, что попытки получить осповакцину на месте предпринималась в Ташкенте еще в 1908 году, но все время безуспешно и приходилось получать осповакцину из Москвы, но под действием субтропического климата вакцина быстро слабела и оказывалась на деле мало эффективной. Как указывает в своих воспоминаниях А.Д. Греков, это имело своим последствием, что здесь наблюдалось хождение вариолации¹², но она была доступна только для зажиточного населения.

Вначале возникновения лаборатории штат составлял 7 человек. К концу 1918 года он возрос до 13.

По решению из центра лаборатории было присвоено звание Санитарно-бактериологический института Наркомздрава Узбекистана. Директором остался А.Д.Греков. В 1930-1937гг. она переименована в Институт эпидемиологии и микробиологии имени *“10-летия Советской власти”*, а в дальнейшем в УЗИНЭМ (Институт эпидемиологии и микробиологии Узбекской ССР). В 1950 году последний вошел в сеть НИИВС¹³ с подчинением союзному министерству здравоохранения.

До 1942 года А.Д. несменно руководит институтом. Из них до 1931 года он исполнял обязанности директора, включая и научное руководство, а после реорганизации, когда функции научного руководителя перешли к специальному заместителю директора по этой части, А.Д. стал научным руководителем.

По простейшим (лейшманиозам) он эти функции передал Н.И.Ходукину¹⁴, компетенцию которого он в этой области высоко ценил. Ввиду этого мы в дальнейшем не будем касаться деятельности этой автономной части института, независимо от ее значимости. Это особая глава с другой центральной фигурой.

В области научного руководства у А.Д. был свой метод работы. Он представлял научным сотрудникам большую самостоятельность действий при исполнении предложенных им тем и идей. Он также избегал считаться соавтором таких работ, хотя он нередко даже в деталях активно помогал своим сотрудникам и словом и делом. Со слов Н.И.Ходукина и других старых сотрудников мне известны такие случаи. Отмечалось, что он это выполнял с исключительной мягкостью. Соответственно и было отношение к нему со стороны научных работников. При такой постановке дела неудивительно, что за А.Д. числится всего 34 опубликованных научных работ. По его мнению, такой метод обеспечивает лучшие условия для подготовки и роста научных кадров. Надо признать, что даже в условиях, когда он начал свою деятельность на пустом месте, ему, действительно, удалось добиться хороших результатов. Показательным в этом отношении является то, что в 1934 году Высшей квалификационной комиссией Наркомздрава УЗССР были присвоены ученые

степень доктора медицинских наук, как самому А.Д.Грекову, так и его ближайшим соратникам - Н.И.Ходукину и В.Д.Штибену¹⁵. Кроме того, значительному количеству старших научных сотрудников была присвоена степень кандидата медицинских или биологических наук. В 1938 году А.В.Георгиевскому¹⁶ было присвоено звание профессора эпидемиологии САГУ (Среднеазиатский государственный университет). В 1943 году, когда условия в УзИНВМе резко изменились, А.Д.Греков не считал возможным больше оставаться в институте даже в роли научного консультанта.

В САГУ А.Д. заведовал кафедрой микробиологии. То же и в ГИДУВе (Государственный институт усовершенствования врачей). Сюда я в 1944-1946 годах привлекался А.Д. для проведения специальных занятий. Мне здесь пришлось наблюдать случай, который характеризовал гуманное отношение А.Д. ко всем сотрудникам. Со слов одной старшей технической работницы мне стало известно, что ее дочь, которая тоже обслуживала кафедру, пошла учиться благодаря совету и постоянной материальной помощи со стороны А.Д. Впечатление было такое, что на кафедре это был не единственный случай. Понятно, как такие поступки А.Д. расценивались его сотрудниками.

Во время своего руководства институтом А.Д. каждые пять-десять лет публиковал очерки *“О деятельности”* последнего, которая была особенно интенсивна в первые десять лет своего существования. За эти годы число его отделов возросло с трех (вначале) до десяти (в конце). Число научных сотрудников возросло с двух до восемнадцати.

В этот период, как и в других местах Советского Союза, институту пришлось развернуть большую работу по антирабическим прививкам и по созданию децентрализованной сети прививочных пунктов на местах. Руководителем этой части института был энтузиаст этого дела Дмитрий Викторович Саблин¹⁷. Отметим еще раз, что с приходом в институт Н.И.Ходукина, а затем Н.С.Софиева¹⁸ развернулась интенсивная работа по изучению простейших и борьбе с ними. В указанный период институт еще не смог развернуть работу по производству сывороток, хотя в этом была большая необходимость. Основная причина в этом отношении была в отсутствии необходимых помещений. Начало производства сывороток относится к 1931 году, когда было выстроено новое здание для производственного сектора. В 1935 году широко развернулась работа сывороточно-вакцинного дела. Начали готовить дифтерийную и менингококковую сыворотки. Для производства последней пользовались тремя штаммами, выделенными на месте. Душой этого крупнейшего производственного сектора был В.Д.Штибин.

В течение первых 10-15 лет своего существования институт, будучи единственным медицинским исследовательским и научно-практическим учреждением Узбекистана, ставил себе целью давать ответы на все противоэпидемические вопросы и нередко и на разработку профилактических задач. В этом плане ему приходилось расти вширь, то есть стать базой для создания и строительства в дальнейшем новых родственных ему учреждений. Та задача разрешалась путем создания отделов с профилированным объемом деятельности, и впоследствии строительства новых учреждений. Одновременно с этим готовились соответствующие специалисты. Когда возникали благоприятные условия для работы в соответствующем направлении и задачи для их выполнения разрастались, возникала необходимость, чтобы эти отделы приобретали самостоятельность и стали соответствующими научными учреждениями. Так, созданный в 1922 году противочумный отдел, после семилетнего существования, в течение которого были

организованы противочумные станции в Киргизии и Туркмении, этот отдел перестал существовать в институте и его деятельность перешла в указанные станции. Аналогичное произошло и с вышеупомянутым подотделом судебной химии. В 1932 году он был переведен на кафедру судебной медицины медицинского факультета САГУ. Следует упомянуть, что в 1929 году был организован при институте санитарно-гигиенический и коммунальный отдел. В 1935 году он был преобразован в санитарно-гигиенический институт, получивший в дальнейшем большое развитие. Такая же участь постигла бруцеллезную лабораторию, на базе которой была создана в 1940 году Республиканская бруцеллезная станция.

С самого начала своего существования институт уделял много внимания вопросу подготовки кадров, как для своих нужд, и центра в целом, так и для периферии. Они готовились, главным образом, для работы на периферии в лабораториях и для противоэпидемической службы. Число стажеров, начиная с 1933 года падает в связи с тем, что в Ташкенте в 1934 году был создан институт усовершенствования врачей (ГИДУВ). Мы видим, таким образом, что и в вопросе подготовки кадров институт являлся предтечей организованному в дальнейшем в Ташкенте соответствующего большого учреждения в лице ГИДУВа.

Институт был базой и для кафедры микробиологии САГУ, первым профессором которой был назначен А.Д. Греков. Из состава ведущих научных сотрудников института комплектовались и другие преподаватели указанной кафедры. К ним относятся: А.В. Георгиевский, Д.П. Саблин, В.Д. Штибин и другие. Начиная с 1925 года, после первого выпуска САГУ, начинается поступление оттуда в институт молодых врачей в качестве научных сотрудников.

Нельзя не отметить, что институт брал на себя и задачу по подготовке среднего персонала противоэпидемического профиля, а именно: лабораторных техников, техников маляриологов, инструкторов дезинфекторов, оспопрививателей и других. По данным А.Д. Грекова за первые 20 лет существования института здесь было подготовлено 303 человека со средним медицинским образованием.

Располагая солидным коллективом научных сотрудников в области эпидемиологии и микробиологии, институт смог много делать для роста специалистов на местах. В этом отношении определенную роль играли публиковавшиеся институтом научные труды, устройство им конференций и съездов. Здесь сотрудники центра и периферии пропагандировали как свои достижения, так и успехи соответствующей дисциплины в целом.

Наряду с разнообразной деятельностью института по приготовлению бактериальных препаратов (профилактических, лечебных и диагностических), а также по подготовке кадров институт и, в частности его руководитель, участвовали как консультанты и организаторы противоэпидемических мероприятий Наркомздрава УзССР. Проводилась также экспедиционная работа. В этом отношении выделяется участок, касающийся борьбы с чумой. Она многократно осуществлялась под руководством и при непосредственном участии А.Д. Грекова. Как общепризнанный специалист в этой области, он участвовал в экспедициях и за пределами Узбекистана, а именно: в Киргизии, Туркмении, в пределах соседней Персии¹⁹, а также на границах Китая и Афганистана. Подводя итоги этой своей деятельности, А.Д. отметил, что работу в этих очагах, несмотря на их отдаленность и своеобразные трудные условия, всегда давала благоприятные результаты. Ему удавалось выявить эндемические очаги и установить первоисточник (вид грызунов или блох). Как правило, он смог

создавать условия для ликвидации свежих очагов и не допущения дальнейшего распространения инфекций. Из его основных приемов было то, что в эндемических очагах необходима систематическая и постоянная работа и он указывал при этом, каким образом надо использовать общепризнанные методы.

Как уже было отмечено, в эндемических очагах Туркмении и Киргизии он рекомендовал создание специальных станций, которые и были здесь созданы. Нельзя также не отметить, что ему удавалось организовать работу так, что даже в примитивных условиях никто из участников бригад и отрядов, руководимых им, не подвергался заражению.

В работах по чуме у А.Д. была установлена тесная связь с Всесоюзным институтом в Саратове *“Микробом”*. Начиная с 1926 года он систематически участвовал в ежегодных конференциях, устраивавшихся этим институтом. В очагах чумы он встречался с директором *“Микроба”* проф. Никаноровым²⁰ и другими его научными сотрудниками. С большой теплотой он вспоминает о встречах с крупнейшими чумологами нашей страны Д.К.Заболотным²¹, Г.С.Кулешой²², С.И.Златогоровым²³ и др.

В 1928 году, по возвращению из очага *“Нарыма”*, Греков выступает с отчетным докладом в ЦИК Киргизии²⁴. За успешную работу ЦИК и Совнарком Киргизии²⁵ наградили его почетной грамотой. В то же время ему в Ташкенте было присвоено звание *“Героя труда”*.

Я помню его доклад о чуме на VIII съезде эпидемиологов, микробиологов и санитарных врачей, который был встречен с большим интересом²⁶. Его серьезные данные отмечались и в отчетах об этом съезде, опубликованных в советской и иностранной медицинской печати. Это нашло отражение и в моих статьях того времени по этому поводу.

В дополнение к тому, что здесь сказано о работах А.Д. по чуме, мы считаем нужным добавить, что они заслуживают специального изучения и обобщения.

На УП Всесоюзном съезде, состоявшемся в 1923 году, А.Д. доложил о работе института по холероподобным вибрионам, выделенным из арыков города Ташкента в 1921 и 1922 годах. Его очень ободрило, когда съезд признал правильным его тезис о возможности создать иммунитет к азиатской холере за счет холероподобных вибрионов, по крайней мере, в опытах на морских свинках.

Как уже было отмечено А.Д. уделял много внимания работам по проблеме оспопрививания еще в то время, когда институт был в зачаточном состоянии в виде небольшой лаборатории. Это продолжалось и в дальнейшем. При участии вышеупомянутого С.Е.Дмитриева они специально проводили соответствующую экспериментальную работу с целью усиления вирулентности и термоустойчивости препаратов, а также получение его в достаточном количестве. Для достижения последней задачи ими было предложено пользоваться для заражения вместо дефицитных телят более доступными животными, как бараны и козы. Для усиления вирулентности вакцины, они пассировали вирус через баранов, коз, жеребят и ослов. А для усиления термоустойчивости они высушивали вакцину в термостате при температуре 37 градусов. В то время это была единственная возможность для разрешения этой задачи. Одним из способов применения сухой вакцины у них был введение ее в виде порошка в нос. Докладывая об этих работах на VIII съезде в 1924 году, А.Д. сам их оценивал, как требующих совершенствования, но необходимых, поскольку это вызывалось требованиями жизни в районах с субтропическим

климатом. Положения докладчика нашли положительную оценку в резолюциях съезда. Прошли годы, в течение которых проведены соответствующие исследования, и в усовершенствованных методах сухая вакцина стала общепризнанным препаратом для оспопрививания. Считаю необходимым подчеркнуть, что заслуги А.Д. Грекова и его института заключаются в том, что они являются одними из первых, которые стали прокладывать путь в этом направлении по столь важному профилактическому делу.

С краеведческой и эпидемиологической точки зрения мы считали бы, что работы института по оспопрививанию и, в частности, вопрос о приготовлении вышеупомянутого штамма вариоловакцины заслуживают компетентного и документального изучения. Тоже следует выполнить в отношении работ антирабического дела за период руководства им Д.В. Саблиным. Одновременно с другими работами, он много труда положил на получение своего вируса-фикс, а институт не предоставлял ему возможности для этой дорогостоящей работы. Мне также известно, что после преждевременной смерти Д.В. Саблина его этот штамм долгие годы продолжали пассировать в институте и наблюдать за ним (Немоловская и другие). Имеются интересные статьи последнего, а также ценные работы Я.Я. Гордона о поствакцинальных осложнениях при антирабических прививках. Этими работами мы своевременно сами интересовались, а Институт контроля сывороток и вакцин имени Л.А. Тарасевича специально изучал Ташкентский штамм вируса-фикс. Следует отметить, что это не привело к тому, чтобы последний мог быть использован в практике антирабических прививок.

Из изложенного видно, что уже в первые годы деятельности института в городе Ташкенте, А.Д. Греков много сделал для установления связи с центральными организациями страны. Он лично успешно представлял институт и Узбекистан в их противоэпидемической деятельности. Он бывал на съездах и совещаниях в Москве, Ленинграде, Одессе и Саратове. Я видел с каким уважением относились к нему на указанных съездах и расширенных сывороточно-вакцинных совещаниях. Я хорошо помню, как в 1925 году на IX съезде ему было поручено председательствовать на одном из пленарных заседаний, посвященном проблеме оспы и оспопрививания. На этом заседании был заслушан и мой доклад о стандартизации оспенной вакцины с использованием биологического метода контроля на лабораторных животных. Как председатель он проявил ценную инициативу для того, чтобы съезд принял соответствующую резолюцию с приложением инструкции по данному вопросу.

О том большом признании, каким пользовался А.Д. в центральных организациях и особом положении, которое он занимал, как представитель отдаленного и быстро развивающегося Узбекистана говорит и то, что он получил приглашение, как один из 13 ведущих советских ученых, участвовать на немецко-русской конференции по проблеме скарлатины. Конференция состоялась в 1928 году в бывшем Кенигсберге (ныне Калининграде). Он заявил здесь доклад *“Заболеваемость скарлатиной узбеков и реакция Дика”*.

Оглядываясь назад я думаю, что не ошибусь, если скажу, что особое отношение к А.Д. были вызваны на съездах не только тем, что он представлял молодой институт, активно развивавшийся на далекой периферии в автономной республике, сильно пораженный инфекциями. Здесь играли роль и его личные качества, а именно: разносторонние знания в своем деле, целеустремленность, подкупающая скромность, благожелательное отношение к окружающим, признание заслуг авторитетных представителей науки, которые руководили съездами, а многие из которых его лично

знали и раньше. К последним принадлежал и С.И.Златогоров, бывший его товарищ по ВМА. За время своего пребывания в Ташкенте я мог убедиться, что эти качества он смог сохранить до глубокой старости.

По прибытию в Ташкент мне не раз приходилось встречаться с А.Д., но незабываемым осталось мое посещение его 5-го января 1944 года, на второй день после моего прибытия сюда. Он был углубленно задумчив, его что-то угнетало. Однако, когда он узнал, что я намерен остаться жить и работать в г.Ташкенте, он меня подробно ознакомил с местной ситуацией в области нашей деятельности. Наряду с другим он рекомендовал навестить заведующего кафедрой ТашМИ²⁷ по эпидемиологии А.В.Георгиевского, который тогда, после перенесенной аварии лечился в военном госпитале. С последним у меня была деловая встреча, когда он меня посетил вместе с И.А.Авербух в ЦИЭМе²⁸. Наряду с другим его тогда особо заинтересовала картограмма, изображавшая движение заболеваемости брюшным тифом и паратифами в Ростове-на-Дону, во время водной эпидемии в 1926 году. Все же я не считал возможным в тогдашнем моем положении ориентироваться на педагогическую деятельность, и эта встреча с проф. Георгиевским тогда не состоялась. Через некоторое время я был приглашен на работу в эпидсекторе УзИНВМа и в качестве консультанта, по совместительству, в Наркомздраве УзССР. В этих местах мы с Алексеем Васильевичем многократно встречались в деловой обстановке. Мне приятно вспомнить, что А.Д.Греков считал целесообразным, в порядке исключения, присутствовать на моем первом докладе в УзИНЭМе, посвященном работе, проведенной мною по изучению эпидемии сыпного и возвратного тифов в Андижане и области в 1944 году. Как всегда, он кратко и дельно участвовал при обсуждении результатов этой работы.

Говоря о деятельности А.Д.Грекова, нельзя не отметить еще одной отрасли в этом отношении, которая в течение около четверти века отнимала у него много времени и труда. Это апробации работ на присвоение степени доктора или кандидата медицинских наук. При той популярности, разносторонности знаний и постоянной доброжелательности к людям и их достижениям, неудивительно, что его часто приглашали в качестве официального оппонента по дисциплинам микробиологии, эпидемиологии, санитарии-гигиены и организации здравоохранения. Мне известны случаи, когда он, относясь с большой серьезностью к такого рода деятельности, отказывался давать заключение на предъявленные диссертации. Возможно, что это было связано и с тем, что к концу жизни ему стало трудно это выполнять.

В дополнение к тому, что уже было сказано о деятельности УзИНЭМа, которая приводила к прогрессивному росту и появлению новых противозэпидемических и профилактических учреждений, мы считаем нужным отметить, что научные конференции института являлись предшественником образовавшегося в Ташкенте микробиологического общества, первым председателем которого с 1924 года по 1939 год был А.Д.Греков.

Заканчивая изложение о достижениях УзИНЭМа в свете заслуг А.Д.Грекова, хочу привести сказанное об этом Н.И.Ходукиным. В своем докладе на тему: *“Двадцать пять лет деятельности ИНЭМ Узбекской ССР”* он сказал: *“Институту чрезвычайно везло - материал (речь идет о местных кадрах) этот оказался благодарным и в опытных руках такого руководителя - мастера своего дела, как основателя института, заслуженного деятеля науки профессора А.Д.Грекова он приобрел должную шлифовку, чтобы уже в ближайшие годы начать разработку непечатых “недр” Узбекистана”*....

“За первые двадцать пять лет своего существования, из которых 23 года им руководил А.Д.Греков, основное направление, по которому шла и идет работа института - это систематическое изучение инфекционных заболеваний нашей республики и изыскание наиболее эффективных методов профилактики и борьбы с ними”.

Эта высокая оценка ближайшего соратника Алексея Дмитриевича полностью совпадает с тем, что он сам говорил в своем очерке *“За двадцать лет”*. Он сказал : *“УЗИНЭМ вырос в мощный центр противоэпидемической борьбы в Узбекистане”*.

А.Д.Греков пользовался исключительной любовью и признательностью со стороны тех, кто знал его и работал с ним. Ему об этом часто давали чувствовать и он это высоко ценил.

В 1940 году, с опозданием на два года, отпраздновали в Ташкенте двадцатилетие существования УЗИНЭМа. Особенно трогательными были для него выступления старших научных сотрудников и соратников на разных участках работы. В то время ему было присвоено звание *“Заслуженного деятеля науки УзССР”*. В 1947 году был созван в Ташкенте республиканский съезд микробиологов, эпидемиологов, санитарных врачей и инфекционистов Узбекистана. Собралось около 200 человек из города Ташкента и разных концов Средней Азии. В основном они являлись его учениками или учениками последних. А.Д. был исключительно тепло встречен. Сообщая об этом А.Д. говорит: *“Начатое тридцать лет строительство здания имело под собой твердый фундамент”*... *“посеянное семя дало обильные плоды”*.... *“моя жизнь и труды прошли не даром”*.

Мне неоднократно приходилось быть свидетелем, когда узбекские и среднеазиатские врачи при встрече со своим ветераном по эпидемиологии и микробиологии выражали ему свою любовь, уважение, признательность и благодарность. Было заметно, что А.Д. постоянно взволнованно реагировал на все это. Характерным было его выступление в одном таком случае. Он удивлялся, почему его везде чествуют и благодарят. Закончил он это выступление примерно следующими словами: «ведь каждый из нас, видя крайнюю необходимость и располагал такими возможностями, какими обеспечивала Советская власть, поступил бы так же, как и я». Эти слова вызвали большой интерес и признательность всех присутствующих на этом заседании, включая и представителей из Москвы. Оценивалась его скромность, вера в человека и патриотизм выдавшего виды советского врача, ученого, учителя и общественного деятеля.

Алексей Дмитриевич Греков умер на 85 году жизни - 30 июля 1957 года.

В конце своих воспоминаний об Алексее Дмитриевиче Грекове хочу напомнить, что приближается 100 летие со дня его рождения. Она должна быть достойно отмечена. Надо полагать, ТашНИИВС, развившийся от УЗИНЭМа, излюбленного дитя Алексея Дмитриевича, послужившего центром в его творческой деятельности, а также Министерство здравоохранения УзССР²⁹, где протекала его долголетняя организационная и противоэпидемическая работа, возьмут на себя сложный и благородный труд для организации и проведения этой почетной задачи. В стороне, конечно, не смогут остаться и Узбекское отделение Всесоюзного общества микробиологов, эпидемиологов и инфекционистов, ГИДУВ³⁰, ТашМГИ³¹, Ташгорздрав³² и особенно, военный госпиталь и медицинские организации города Мары, для которых А.Д.Греков так много сделал.

Хочу отметить, что материал о первой десятилетней деятельности А.Д., связанный с его пребыванием в Мерве, представляет исключительный интерес не только для выяснения достижений и заслуг самого А.Д.Грекова на этом участке его

деятельности, но и для изучения тогдашнего окружения и условий жизни и труда на этих отдаленных участках нашей страны.

Пользуюсь случаем, чтобы указать, что для всех предстоящих работ надо использовать его воспоминания о пятидесятилетии своей деятельности. В отредактированном виде, снабженном соответствующими дополнениями, примечаниями и разъяснениями этот труд, представляющий историческую ценность, должен быть опубликован.

¹Комментарии К.К.Васильева (Одесса).

²Мевр - с 1890 г. центр Мервского уезда Закаспийской области Российской Империи, с 1937 г. Мары, теперь в Туркмении.

³Публикации А.Д.Грекова о желтушно-гемоглобинурийной лихорадке стали публиковаться в "Военно-медицинском журнале" не с 1899 г., а с 1900 г. Статья А.Д.Грекова 1899 г. появилась не в "Военно-медицинском журнале", а в "Трудах Общества врачей Закаспийской области". См. список основных трудов проф. Грекова при статье: К.К.Васильев. Воспоминания профессора Самуил Борисович Дубровинского (1885-1975) о микробиологе и эпидемиологе А.Д.Грекове.

⁴Пендинка - пендинская язва, кожный лейшманиоз.

⁵Боровский Петр Фокич (1863-1932) - хирург. Первый дал правильное описание возбудителя кожного лейшманиоза (1898).

⁶Сиротинин Василий Николаевич (1856, Петербург - 1934, Париж) - воспитанник Военно-медицинской академии, ученик проф. С.П.Боткина, в 1893-1903 гг. возглавлял кафедру частной патологии и терапии, а в 1903-1918 гг. - кафедру госпитальной терапии в Военно-медицинской академии. С 1920 г. в эмиграции.

⁷Монография А.Д.Грекова "Клинические наблюдения над действием кислого молока И.И.Мечникова при клинических заболеваниях" (Петербург, 1907) вышла вторым изданием в 1912 г.

⁸Пишпек, с 1925 г. - Фрунзе, с 1991 г. - Бишкек, столица Киргизии.

⁹Реакция Вассермана - метод диагностики сифилиса.

¹⁰Наркомздрав - Народный комиссариат здравоохранения.

¹¹ТашНИИВС - Ташкентский научно-исследовательский институт вакцин и сывороток.

¹²Вариоляция - активная иммунизация против натуральной оспы содержимым оспенных пузырьков больных.

¹³НИИВС - научно-исследовательские институты вакцин и сывороток.

¹⁴Ходукин Николай Иванович (1896-1957) - паразитолог, микробиолог, эпидемиолог. Профессор, доктор медицинских наук, член-корреспондент АМН СССР, член-корреспондент АН Узбекской ССР. Автор юбилейной статьи о проф. А.Д.Грекове (1949).

¹⁵Штибен Владимир Давыдович (1895-1966) - микробиолог, профессор, доктор медицинских наук. В 1919 г. окончил медицинский факультет Саратовского университета. С 1928 по 1932 г. заведовал микробиологическим отделом Санитарно-бактериологического института в Ташкенте. С 1932 г. работал на кафедре микробиологии Ташкентского медицинского института сначала доцентом, затем заведующим. Последние 20 лет своей жизни заведовал кафедрой микробиологии Красноярского медицинского института.

¹⁶Георгиевский Алексей Васильевич (1890, Якутск - 1955, Ташкент) - эпидемиолог, профессор, доктор медицинских наук. В 1908 г. поступил на медицинский факультет Казанского университета, откуда в 1911 г. перевелся в Военно-медицинскую академию. В начале первой мировой войны - в 1914 г. - впервые приехал в Ташкент, где служил младшим ординатором военного госпиталя. С 1919 по 1923 гг. в рядах Красной Армии. В мае 1924 г. снова приехал в Ташкент, где работал до конца своей жизни. Работал в Санитарно-бактериологическом институте, а с 1924 г. и в Ташкентском медицинском институте, где в 1932 г. стал профессором кафедры эпидемиологии. Автор 48 научных работ, посвященных проблемам гигиены, эпидемиологии и дезинфекционного дела.

¹⁷Саблин Дмитрий Викторович (1882 - ?) - микробиолог. В 1910 г. окончил медицинский факультет Казанского университета. Затем служит военным врачом. Прикомандировывался к Николаевскому военному госпиталю в Петербурге, где усовершенствовался в области бактериологии. Участник первой мировой войны. Служил в действующей армии и только в конце 1917 г. попал в глубокий тыл - ординатором в Ташкентский военный госпиталь. Здесь стал заведовать состоявшей при госпитале Туркестанской пастеровской станцией. Станция вошла в состав Санитарно-бактериологического института. А.Д.Греков автор юбилейной статьи "25 лет научно-педагогической деятельности Д.В.Саблина" (Бюллетень Института эпидемиологии и микробиологии и Научного общества эпидемиологов, микробиологов, паразитологов, инфекционистов и санитарных врачей (Ташкент). - 1936. - Т.4, вып.1. - С.3-4.).

¹⁸Софиев Михаил Сионович (1899-1968) - паразитолог, профессор, доктор медицинских наук. С 1926 г. после окончания медицинского факультета Среднеазиатского университета работал ординатором, затем ассистентом протистологической клиники. С 1935 по 1938 г. был доцентом кафедры микробиологии Ташкентского медицинского института. С 1948 по 1963 г. возглавлял кафедру общей биологии этого же института. С 1927 и до 1952 г. (с перерывами) работал в паразитологическом отделе Института эпидемиологии и микробиологии и Института экспериментальной медицины. Автор более 55 научных работ по разным вопросам краевой патологии и паразитологии. Занимался проблемой лейшманиоза и клещевого спирохетоза в Средней Азии. Автор статьи о проф. Грекове (1960).

¹⁹Персия - Иран. А.Д.Греков был командирован на борьбу со вспышкой чумы в Хорасанской провинции Персии в 1912 г.

²⁰Никаноров Сергей Михайлович - директор института "Микроб" в Саратове.

²¹Заболотный Даниил Кириллович (1866-1929) - эпидемиолог и микробиолог, президент Всеукраинской академии наук (1928-1929), академик АН СССР (1929).

²²Кулеша Георгий Степанович (1866-1930) - микробиолог и патологоанатом, доктор медицинских наук, профессор.

²³Златогоров Семен Иванович (1873-1931) - микробиолог, эпидемиолог и инфекционист, член-корреспондент АН СССР (1929).

²⁴ЦИК Киргизии - Центральный Исполнительный Комитет Киргизии.

²⁵Совнарком Киргизии - Совет Народных Комиссаров Киргизии.

²⁶VIII Всероссийский съезде эпидемиологов, микробиологов и санитарных врачей проходил 20-26 мая 1924 г. в Ленинграде (ныне Петербург). Сообщение А.Д.Грекова на этом съезде о сухом оспенном детрите доложил Д.В.Саблин, что дает основание предположить, что проф. Греков не смог приехать на этот съезд. Доклад А.Д.Грекова о чуме был не на VIII съезде, а на другом съезде и значит автора воспоминаний в данном случае подвела память.

²⁷ТашМИ - Ташкентский медицинский институт.

²⁸ЦИЭМ - Центральный институт эпидемиологии и микробиологии (Москва).

²⁹УзССР - Узбекская Советская Социалистическая Республика.

³⁰ГИДУВ - Государственный институт для усовершенствования врачей.

³¹ТашМГИ - Ташкентский медицинский государственный институт.

³²Ташгорздрав - Ташкентский городской отдел здравоохранения.

Дубровинський С.Б. До історії становлення та розвитку мікробіології та епідеміології в Середній Азії - професор Олексій Дмитрович Греков (1873-1957). Зі спогадів старого епідеміолога

Вперше публікується фрагмент зі спогадів професора Самуїла Борисовича Дубровинського (1885-1975), який присвячений відомому мікробіологу та епідеміологу Олексію Дмитровичу Грекову (1873-1957). Коментарі К.К.Васильєва.

Dubrovinsky S.B. The history of becoming and development of microbiology and epidemiology in Central Asia. An old epidemiologist, the professor A.D.Grekov's (1873-1957) recollection

One fragment of the professor Samuil Borisovich Dubrovinsky's recollection (1885-1975), devoted to the outstanding microbiologist and epidemiologist Alexey Dmitriyevich Grekov (1873-1957), was published for the first time. KK.Vasylev's comments.

ВАСИЛЬЕВ К.К.

**К ВОСПОМИНАНИЯМ ПРОФЕССОРА САМУИЛА БОРИСОВИЧА
ДУБРОВИНСКОГО (1885-1975) О МИКРОБИОЛОГЕ
И ЭПИДЕМИОЛОГЕ А.Д.ГРЕКОВЕ**

В статье, которая сопровождает фрагменты воспоминаний эпидемиолога, доктора медицинских наук, профессора Самуила Борисовича Дубровинского “К истории становления и развития микробиологии и эпидемиологии в Средней Азии - профессор А.Д.Греков (1873-1957). Из воспоминаний старого эпидемиолога”, даются пояснения и дополнения к мемуарам автора.

Продолжаю публикацию воспоминаний эпидемиолога Самуила Борисовича Дубровинского [1], машинопись которого хранится в моем личном архиве. Уже были опубликованы фрагменты его воспоминаний об академике Николае Федоровиче Гамалея (1859-1949) [2]; о профессорах Льве Александровиче Тарасевиче (1868-1927), Петре Николаевиче Диатроптове (1858-1934), Евгении Ивановиче Марциновском (1874-1934) и Владимире Александровиче Барыкине (1879-1939) [3]; а также об академике АН СССР и президенте Всеукраинской академии наук Данииле Кирилловиче Заболотном (1866-1929), члене-корреспонденте АН СССР Семене Ивановиче Златогорова (1873-1931), академиках АМН СССР Михаиле Акимовиче Морозове (1879-1964) и Льве Васильевиче Громашевском (1887-1980) [4].

Литература о профессоре Алексее Дмитриевиче Грекове невелика и поэтому тем ценнее приводимые здесь воспоминания С.Б.Дубровинского. Краткая информация о проф. Грекове помещена во всех трех изданиях “*Большой медицинской энциклопедии*” [5-7], а также содержится в лексиконах И.Фишера (Fischer) [8] и П.Фосфинкеля (Voswinckel) [9]. Были публикации к 30-летнему [10, 11] и 50-летнему [12] его юбилею. И ещё надо отметить статью М.С.Софиева [13].

А.Д.Греков родился 17/30 марта 1873 г. в Новочеркасске [14] в православной семье казака Области войска Донского, служившего чиновником (делопроизводителем) 12-го казачьего полка. Среднее образование получил в Новочеркасской классической гимназии, которую окончил в 1892 г. Сразу же после этого Алексей Греков поступил в Петербургскую военно-медицинскую академию. Через пять лет - в 1897 г. - он, пройдя полный курс тогдашнего высшего медицинского образования, получил диплом лекаря с отличием (cum eximia laude). После этого А.Д.Греков был определен на военную службу младшим врачом Мервского местного лазарета [15].

Проф. С.Б.Дубровинский пишет, что в уездный город Мерв Закаспийской области, а ныне это Мары в Туркмении, младший врач Греков прибыл в феврале 1898 г. “С 1898 г. (начало моих наблюдений) до 1902 г., - отмечал А.Д.Греков, - всякий прибывающий в Мерв в период с конца апреля до ноября, через 10 дней после прибытия заболел приступами лихорадки. Это было точно установлено как на военнотружущих, ежегодно прибывающих на пополнение частей, так и на гражданских. Таким образом, это было обязательное заболевание для всего населения с той лишь разницей, что вновь прибывшие вначале болели более или менее правильными приступами малярии, а старожилы представляли ту или иную форму малярийной кахексии... Таким образом, военные врачи в Мерве волей-неволей должны были становиться маляриологами по преимуществу” [16].

В то время в областном центре Асхабаде (ныне Ашхабад, Туркмения) функционировало Общество врачей Закаспийской области. Молодой военный врач становится действительным членом этого врачебного общества и в 1899 г. на одном из заседаний его делает своё первое научное сообщение: "*Febris biliosa haemoglobinurica среди Мервского гарнизона с 1-го января 1898 года по 8-е февраля 1889 года*". В том же году этот доклад появился на страницах "*Трудов Общества врачей Закаспийской области*" [17]. Тяжелым формам малярии были посвящены и его последующие работы. Доклад А.Д.Грекова Обществу врачей Закаспийской области 2/14 декабря 1900 г. был о желтушно-гемоглинурийной лихорадке в Мерве [18], который был опубликован и в петербургском "*Военно-медицинском журнале*" [19]. В следующем году в этом же журнале появляется третья научная работа военного врача из Средней Азии, в которой обсуждалась этиология желтушно-гемоглинурийной лихорадки [20]. В 1902 г. увидела свет работа А.Д.Грекова о коматозной малярии [21]. В том же 1902 г. он проходит усовершенствование в Донской бактериологической лаборатории в Новочеркасске и публикует работу о сибирской язве [22]. Здесь также укажем ещё на его статью о диагностике брюшного тифа, которая была помещена на страницах "*Военно-медицинского журнала*" [23].

Прошло пять лет военно-медицинской службы Грекова. Наконец он получает долгожданный приказ о своем прикомандировании к Петербургской военно-медицинской академии для усовершенствования в медицинских науках. Это значило, что впереди два года жизни в столице Империи, где он должен сдать экзамены на степень доктора медицины, подготовить диссертацию и защитить ее. В некоторых случаях прикомандирование продлевали, как это случилось с А.Д.Грековым. В Военно-медицинской академии Греков работает в клинике госпитальной терапии профессора Василия Николаевича Сиротинина, ученика знаменитого Сергея Петровича Боткина. Результатом стала диссертация на степень доктора медицины. Об этом подробно пишет проф. Дубровинский.

В 1904 г. прикомандирование к Академии доктора Грекова было прервано в связи с начавшейся русско-японской войны. Он был командирован на Дальний Восток, откуда вернулся в Петербург 15/28 декабря 1905 г.

В 1907 г. по защите диссертации Алексей Дмитриевич продолжил службу в военном лазарете на 40 коек в уездном городе Пишпек Семиреченской области (ныне Бишкек, столица Киргизии), а в 1911 г. его переводят старшим ординатором военного госпиталя в областном городе Ташкенте Сыр-Дарьинской области (теперь столица Узбекистана). В Ташкенте прошла вся последующая жизнь А.Д.Грекова.

В 1918 г. А.Д.Греков возглавил бактериологическую лабораторию (с 1921 г. - Туркестанский краевой бактериологический институт). Он уже не военный врач и, оставив работу врача клинициста, сконцентрировался на деятельности микробиолога и эпидемиолога. Здесь мы не будем повторять то, что хорошо описано проф. Дубровинским, который в 1938 г. был репрессирован, а после освобождения ему разрешили поселиться в Ташкенте, куда он приехал в января 1944 г. - об этом в самом начале публикуемого отрывка "*Из воспоминаний старого эпидемиолога*". Добавим только, что в связи с работой по проблеме оспопрививания А.Д.Грековым была опубликована статья об усилении оспенной вакцины проведением через баранов [24].

Отметим только участие А.Д.Грекова в борьбе с чумой. Так, в 1924 г. он ликвидировал вспышку чумы в Ак-Камыше (Узбекистан) [25]. Его отчет начинается словами: "*Вверх по течению Амур-Дарьи, в 30 верстах от Турт-Куля (бывший Петро-*

Александровск) лежит селение Ак-Камыш и рядом с ним, той же Ак-Камышской волости, село Мескин. На долю этих двух селений в 1924 г. выпало получить печальную известность ввиду вспышки в них чумы. Так как главная масса больных и начало болезни были в Ак-Камыше, то и вспышку чумы можно именовать Ак-Камышской. Ак-Камыш (110 семей), как и Мескин (140 семей), не представляют из себя тесно населенных поселков, а скорее ряд хуторов из одной-двух кибиток, войлочных или камышовых, обмазанных глиной, и глинобитных домов-дворов (курбанчей); между отдельными курбанчами-семьями расстояние 50-200 сажень. Самая местность, занятая селениями, тянется вдоль оросительного магистрального Шаруханского канала (арыка), а с другой стороны к ним подступают и отчасти врываются в виде языков голые пески, которыми селения разбиваются на ряд отдельных друг от друга участков” [26].

В 1925 г. А.Д. Греков организовал Общество микробиологов и эпидемиологов Узбекистана и в течение ряда лет был его председателем. Оно возникло как научные конференции Узбекского краевого бактериологического института (так к этому времени, после национального размежевания Средней Азии, стал именоваться Туркестанский краевой бактериологический институт) [27].

А.Д. Греков был активным участником всероссийских съездов бактериологов, эпидемиологов и санитарных врачей, которые с 1926 г. стали именоваться всесоюзными. Он участвовал в работе следующих съездов: VII съезд (Москва, 22-23 мая 1923 г.), IX съезд (Москва, 25 мая - 1 июня 1925 г.), X съезд (Одесса, 5-11 сентября 1926 г.), XI съезд (Ленинград, 21-26 мая 1928 г.) [28]. Делегаты IX-XI съездов избирали его в президиумы этих научных форумов. Участником этих съездов был и С.Б. Дубровинский. Как раз на этих съездах, а также на расширенных съедороточно-вакцинных совещаниях, которые в Москве созывал Народный комиссариат здравоохранения РСФСР, автора воспоминания имел возможность слышать выступления проф. Грекова.

Параллельно с работой в Бактериологическом институте А.Д. Греков - профессор, заведующий кафедрой микробиологии Среднеазиатского государственного университета (1920-1933), а затем заведующий кафедрой микробиологии Среднеазиатского (Ташкентского) института усовершенствования врачей (1938-1957). В конце своей долгой жизни проф. Греков пишет работы по истории эпидемиологии и микробиологии в Средней Азии [29].

Проф. Греков - Герой труда Узбекской ССР (1928), заслуженный деятель науки УзССР (1940).

Только в январе 1957 г. на 85 году жизни и за несколько месяцев до кончины (скончался 30 июля 1957 г.) Алексей Дмитриевич Греков вышел на пенсию.

1. Биография проф. С.Б. Дубровинского изложена нами в статье: *Васильев К.К.* Профессор С.Б. Дубровинский (1885-1975) и его воспоминания “О памятных встречах” / К.К. Васильев // Сумська старовина. - 2009. - №XXVI-XXVII. - С.154-158).

2. *Дубровинский С.Б.* О памятных встречах и контактах с ведущими деятелями советской профилактической медицины. (Из воспоминаний старого эпидемиолога) // Сумська старовина. - 2009. - №XXVI-XXVII. - С.158-165.

3. *Дубровинский С.Б.* О руководителях Государственного научного института народного здравоохранения (ГИНЗ): Лев Александрович Тарасевич (1868-1927), Петр Николаевич Диатропов (1858-1934), Евгений Иванович Марциновский (1874-1934), Владимир Александрович Барыкин (1879-1939) // Сумський історико-архівний журнал. - 2009. - №VI-VII. - С.99-117.

Дополнением и пояснением к этому фрагменту воспоминаний С.Б.Дубровинского служит наша статья: *Васильев К.К.* К воспоминаниям С.Б.Дубровинского (1885-1975) о профессорах Л.А.Тарасевиче, П.Н.Диатропове, Е.И.Марциновском и В.А.Барыкине / К.К.Васильев // Сумський історико-архівний журнал. - 2009. - №VI-VII. - С.118-127.

4. *Дубровинский С.Б.* О других деятелях отечественной микробиологии и эпидемиологии: Д.К.Заболотный, М.А.Морозов, С.И.Златогоров и Л.В.Громашевский // Сумський історико-архівний журнал. - 2010. - №VIII-IX. - С.136-149.

Дополнением и пояснением к этому фрагменту воспоминаний С.Б.Дубровинского служит наша статья: *Васильев К.К.* К воспоминаниям С.Б.Дубровинского (1885-1975) о микробиологах и эпидемиологах: академике АН СССР и президенте Всеукраинской академии наук Д.К.Заболотном, члене-корреспонденте АН СССР С.И.Златогорове, академиках АМН СССР М.А.Морозове и Л.В.Громашевском / К.К.Васильев // Сумський історико-архівний журнал. - 2010. - №VIII-IX. - С.150-158.

5. Греков Алексей Дмитриевич // Большая медицинская энциклопедия. - М., 1929. - Т.8. - Стб.62. (Без подписи).

6. *Миленушкин Ю.* Греков Алексей Дмитриевич / Ю.Миленушкин // Большая медицинская энциклопедия. Изд. 2-е. - М., 1958. - Т.8. - Стб.206-207.

7. *Миленушкин Ю.* Греков Алексей Дмитриевич / Ю.Миленушкин // Большая медицинская энциклопедия. Изд. 3-е. - М., 1977. - Т.6.

8. Grekov, Alexej D. // Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte der letzten fünfzig Jahre. Herausgegeben und bearbeitet von Dr. I.Fischer. - Berlin; Wien, 1932. - Bd.1. - S.534.

9. Grekov, Alexej Dimitrijevič // Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte der letzten fünfzig Jahre von Isidor Fischer †. Berlin und Wien 1932-1933. - Bande III-IV: Nachträge und Ergänzungen bearbeitet und herausgegeben von Peter Voswinckel. - Hildesheim; Zurich; New York, 2002. - Dritter Band. - S.541.

10. К 30-летию юбилею проф. А.Д.Грекова // Медицинская мысль Узбекистана. - 1927/28. - Т.2, №3. - С.5.

11. *Семенов Г.* А.Д.Греков (Биографический очерк) / Г.Семенов // Медицинская мысль Узбекистана. - 1927/28. - Т.2, №3. - С.7-10. Портр.

12. *Ходукин Н.И.* Профессор А.Д.Греков. (К 50-летию юбилею врачебной, научной и преподавательской деятельности) / Н.И.Ходукин // Журнал микробиологии, эпидемиологии и иммунологии. - 1949. - №8. - С.93-94. Портр.

13. *Софиев М.С.* Алексей Дмитриевич Греков / М.С.Софиев // Греков А.Д. Избранные труды. - Ташкент, 1960. - С.3-6.

14. Греков А.Д. // Наука и научные учреждения СССР. - Л., 1928. - Часть 6. - С.94.

15. Curriculum vitae // Греков А.Д. Клинические наблюдения над действием кислого молока И.И.Мечникова при кишечных заболеваниях. - СПб., 1907. - С.155-156.

16. Цит. по: *Софиев М.С.* Алексей Дмитриевич Греков / М.С.Софиев // Греков А.Д. Избранные труды. - Ташкент, 1960. - С. 3.

17. *Греков А.Д.* Febris biliosa haemoglobinurica среди Мервского гарнизона с 1-го января 1898 года по 8-е февраля 1889 года / А.Д.Греков // Труды Общества врачей Закаспийской области. - Асхабад, 1899. - 10 с. Отдельный оттиск.

18. *Греков А.Д.* О желтушно-гемоглобинурийной лихорадке в г. Мерве / А.Д.Греков // Протокол очередного собрания Общества Закаспийской области. №29. 2 декабря 1900 г. - Асхабад, 1901. - С.7-25.

19. *Греков А.* О желтушно-гемоглобинурийной лихорадке в г.Мерве / А.Д.Греков // Военно-медицинский журнал. - 1900. - №8. - С.2359-2383.

20. *Греков А.Д.* К вопросу об этиологии желтушно-гемоглобинурийной лихорадки / А.Д.Греков // Военно-медицинский журнал. - 1901. - №6. - С.1756-1770

21. *Греков А.Д.* О коматозной форме палюдизма по наблюдениям в Мервском лазарете / А.Д.Греков // Военно-медицинский журнал. - 1902. - №1. - С.108-123.

22. *Греков А.Д.* Очерк современного положения учения о сибирской язве и ее прививке / А.Д.Греков // Военно-медицинский журнал. - 1902. - №10. - С.3093-4012.

23. *Греков А.Д.* О реакции Мандельбаума в деле раннего распознавания брюшного тифа / А.Д.Греков // Военно-медицинский журнал. - 1913. - №8. - С.598-612.

24. *Греков А.Д.* Об усилении оспенной вакцины проведением через баранов / А.Д.Греков // Гигиена и эпидемиология. - 1922. - №2. - С.48-51.

25. *Греков А.Д.* Ак-Камышская вспышка чумы в 1924 г. / А.Д.Греков // Гигиена и эпидемиология. - 1924. - №4. - С.43-52.

26. *Греков А.Д.* Ак-Камышская вспышка чумы в 1924 г. / А.Д.Греков // Гигиена и эпидемиология. - 1924. - №4. - С.43.

27. Протоколы №№1-10 за 1925 г. // Бюллетень научной конференции при Узбекском краевом бактериологическом институте. - Ташкент, 1926. - №1. - С.33-52.

28. Доклад А.Д.Грекова "О сухом оспенном детрите" на VIII Всероссийском съезде эпидемиологов, микробиологов и санитарных врачей (20-26 мая 1924 г., Ленинград) доложил Д.В.Саблин и опубликован он был в журнале "Профилактическая медицина" (1924. - №11. - С.54-57).

29. Греков А.Д. Очерк по истории развития эпидемиологии и профилактики инфекционных болезней в Средней Азии / А.Д.Греков // Сборник научных трудов Ташкентского института усовершенствования врачей. - Ташкент, 1952. - Т.2. - С.215-219.

Васильєв К.К. До спогадів професора Самуїла Борисовича Дубровинського (1885-1975) про мікробіологія та епідеміологія О.Д.Грекова

У статті, яка супроводжує фрагменти спогадів епідеміолога, доктора медичних наук, професора Самуїла Борисовича Дубровинського "До історії становлення та розвитку мікробіології та епідеміології в Середній Азії - професор О.Д.Греков (1873-1957). Зі спогадів старого епідеміолога", надаються пояснення та доповнення до мемуарів автора.

Vasylyev K.K. The professor Samuil Borisovich Dubrovinsky's (1885-1975) recollection about the microbiologist and epidemiologist A.D.Grekov

They give explanations and additions to the author's memoirs in the article that comments on the fragments of an epidemiologist, Doctor of Medicine the professor Samuil Borisovich Dubrovinsky "The history of becoming and development of microbiology and epidemiology in Central Asia. An old epidemiologist, the professor A.D.Grekov's (1873-1957) recollection".

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.Б.

**ПРО ПОРУБІЖНІ ЗЕМЛІ НА ПІВДЕННОМУ СХОДІ РУСІ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XII ст.**

У статті розглядаються складні місця давньоруських літописів, що містять історико-географічну інформацію, пов'язану з порубіжними землями південного сходу Русі другої половини XII ст.

Головним джерелом історико-географічної інформації південного сходу Русі 2-ї половини XII ст. є давньоруські літописи - в першу чергу Іпатіївський та Лаврентіївський. Вони містять велику кількість назв річок, міст та поселень, локалізація яких, у сукупності з матеріалами археології, часто відкриває можливість розглядати ті чи інші питання порубіжжя. Але справа значно складніша, ніж може здаватися при аналізі писемної інформації - географічні уявлення давньоруських авторів та їхня термінологія значно відрізнялися від уявлень пізніших часів, а тим паче, - сучасних.

Часто у джерелах географічні орієнтири подаються у сталих, звичних для людини XII ст. формах, але викликаючих непорозуміння у читача XXI ст. Наприклад, речення Іпатіївського літопису (воно ж дослівно повторено у Лаврентіївському): *“В лето 6661 [1153 - В.3.] посла Изяслав сына своего Мстислава на половци к Песлу [Пслу - В.3.] зане пакостяхуть тогда по Суле”* [1]. Фраза виглядає абсурдною і може здатися, що тут наявна плутанина з річками - чи то літописець, чи пізніший переписувач помилилися. Але достатньо поглянути на карту, щоб переконатися, що літопис правий - верхів'я Сули майже впритул підходять до Середнього Псла у районі стику Лосицької дороги з магістраллю Булгар-Київ, яку наші літописи і *“Слово о полку Ігоревім”* називають Подем. Тобто, Лосицькою дорогою половці черговий раз намагалися вдертися через внутрішнє порубіжжя Сіверщини і Переяславщини у Посулля, очевидно, щоб *“пакостити”*, тобто грабувати міста і селища.

Можна навести схожі приклади, коли визначення місцевості, такі як *“у Переяславля”*, *“у Курська”*, *“к Чернигову”* та ін., ніби досить точно вказують на конкретний орієнтир, але при детальному аналізі контекста викликають значні труднощі у з'ясуванні географії тих чи інших подій.

Таким чином, уточнення окремих писемних дефініцій 2-ї половини XII ст. історико-географічного змісту та спроба їх прив'язки до місцевості уявляються актуальними.

Тепер розглянемо деякі свідчення історико-географічного характеру, що містяться у літописах.

У травні 1151 р. Юрій Долгорукий, черговий раз невдало намагаючись сісти на Київський стіл, відійшов до Білгорода, жителі якого його не прийняли, і тоді Юрій *“иде черес боръ к Черняву и оттоле иде за вал и ста оу Бъзанице”* [2]. Відомий дослідник давньоруського літописання Л.Є.Махновець у коментарі до цих рядків резонно підкреслив, що Юрій рухався не у город Чернев, а у напрямку до нього, тому що *“у нього не було необхідності переходити на лівий берег Ірпіня”* [3].

29 червня 1171 р. (у Іпатіївському літописі цю подію датовано 1174 р.) майбутній герой *“Слова о полку Ігоревім”* сіверський князь Ігор Святославич за Ворсклою зустрів половецьких розвідників, які *“ту ловять языка”*. Захопивши *“колодника”* і взявши, що хани Кобяк і Кончак пішли *“к Переяславлю”*, Ігор вийшов назустріч і переправився через Ворсклу, як зафіксовано у літописі *“у Лтави к Переяславлю”*. Тут він зустрів

половців, які поверталися з грабіжницького походу від Серебряного та Баруча, і переміг їх. *“От Переяславля”* Ігор Святославич вирушив на Київ [4]. Таким чином, це було своєрідним, висловлюючись вдалим терміном Ю.Ю.Моргунова [5], патрулюванням

Останнє пояснюється тим, що коли Ігор переправився через Ворсклу біля Лтави (місцевість в межах суч. м.Полтава), то літописець зробив уточнення: *“к Переяславлю”* - що слід розуміти лише як рух у напрямку до території Переяславського князівства, а не города (!) Переяславль. Це цілком узгоджується також і з інформацією про половців, які йшли *“к Переяславлю”*, але при цьому, займалися розбоєм біля Серебряного та Баруча. Перший розташований майже на однаковій відстані як від Лтави, так і від Переяславля, але на Середній Сулі - між Прилуком та Ромном (помилка літописця тут виключена - ця подія дуже добре деталізована: 6 разів - географічно і 3 - хронологічно); другий - Баруч - традиційно локалізується неподалік Переяславля, хоча точка зору П.П.Толочка, що він міг розташовуватися неподалік від Серебряного, нам здається більш реалістичною [6].

Втім, більшість дослідників, буквально сприймаючи текст літопису, вважають, що ці події відбувалися біля города Переяславль. Так, наприклад, Б.О.Рибаков вважав, що Кончак і Кобяк після пограбування двох міст підійшли до Переяславля [7]. С.А.Плетньова вважала, що половці планували захопити Переяславль: *“Соединив полки, Кончак и Кобяк направились к Переяславлю. Город они не взяли, но основательно пограбили у сел Серебряного и Баруча и начали отступать в степь”* [8].

У авторитетній *“Энциклопедии “Слова о полку Игореве”* автори теж дотримуються такої ж точки зору, стверджуючи, що Ігор *“сразился с половцами у Переяславля”* [9]. У новітньому дослідженні А.А.Горського аналогічне: *“Кобяк и Кончак двигаются к Переяславлю”* [10].

Втім, існувало й інше тлумачення цього місця літопису. Так, вже понад сто років тому П.Я.Голубовський аргументовано показав, що тут йдеться про переяславський кордон [11]. Аналізуючи ці події, схожу думку висловлював і відомий фахівець з історичної географії Південної Русі В.Г.Ляскоронський. Вчений підкреслював, що у даному випадку під *“Переяславлем надо разуметь не город, а страну”* [12]. Аналогічно трактували цю ситуацію і деякі інші автори [13].

Розглянемо ще один випадок. У липні 1184 р. Святослав Київський організував великий похід проти половців. Акція була успішною - за Оріллю вдалося розгромити ворога і захопити великий полон, у тому числі - ханів. Перед початком походу Святослав закликав Ольговичів приєднатися, на що вони відповіли: *“Далече ны естъ ити в низ Днепра, не можем своею земле пусты оставить. Но же поидеши на Переяславль, то скупимся с тобой на Суле”* [14]. Цей літописний пасаж, що виглядає недоладним, привернув увагу Б.О.Рибакова, який, співставивши його з рядком Лаврентіївського літопису про початок походу Ігоря 1185 р. (*“сняшася у Переяславля”*, про це мова нижче), відмітив, що це *“единственное близкое по времени упоминание Переяславля как предполагаемого сборного пункта Ольговичей”* [15].

З цього ж приводу О.В.Творогов, немов відповідаючи Б.О.Рибакову, резонно підкреслював, що і у цій ситуації *“встреча все же должна была состояться не в Переяславле, а на Суле”*, і що *“упоминание Переяславля в Лаврентиевской летописи остается не до конца объясненным”* [16].

В.Г.Ляскоронський, як і стосовно походу 1171 р., зазначав, що: *“летописное выражение “на Переяславль” надо понимать в широком смысле”* [17].

Непрямим підтвердженням, що у даному літописному повідомленні про події 1184 р. йдеться не про місто, а про порубіжжя Переяславщини, знаходимо у

В.М.Татіщева. Якщо порівняти відповідні тексти 1-ї та 2-ї редакції його *“Истории”* з паралельним текстом Іпатіївського літопису, то у тому місці, де у останній стоїть *“Переяславль”*, у 1-й редакції стоїть *“поле”*, а у 2-й - *“Донець”*, тобто мова у В.М.Татіщева, вірогідно, йде про місцевість на схід від Лтави [18]. Вигадати, що під *“Переяславлем”* мається на увазі Ворсклинсько-Донецьке порубіжжя, видатний історіограф не міг, бо весь контекст (якщо його трактувати буквально) ніби вказує на південний напрямок: район нижнього Посулля, міста Переяславля, пониззя Дніпра. Також не виключено, що під *“полем”* 1-ї редакції слід розуміти Поле - вже згадувану вище магістраль. Логіка такої поведінки Ольговичів цілком виправдана - сіверські князі мали в першу чергу боронити своє порубіжжя, найбільш небезпечною ділянкою якого було Поворскля, Святослав же Київський, зрозуміло, відстоював більш широкі, державницькі інтереси і закликаючи йти на південь Переяславщини, об'єктивно допомагав Володимирі Глібовичу. Останній ворогував з Ігорем, що яскраво продемонстрував, зруйнувавши за кілька місяців перед цим сіверські городи. Зрозуміло, що у такій ситуації, Ігор і його *“братия”* під різними приводами ухилялися від походів через Переяславщину. Доцільність саме такого вчинку Ігоря абсолютно виправдана - під час походу Святослава на Оріль, Ігор вирушив на свій східний кордон. Це було своєчасно - за р.Мерла йому вдалося перестріти і розгромити половецький загін, що рухався *“воевати к Роуси”* [19]. Важко сказати, що могло б статися, аби Ігор і його родичі послушалися Святослава і рушили б з ним до Орілі, залишивши відкритими і беззахисними свої землі.

Наступна фраза Лаврентіївського літопису, де знову зустрічаємо складне місце, пов'язане з походом, оспіваним у *“Слові о полку Ігоревім”*. Так, згідно тексту цього літопису, сіверську полку *“сняшася у Переяславля”*, тобто немов вирушили, виступили у свій сумновідомий похід з Переяславля [20]. Більшість дослідників дотримувалися буквального тлумачення цього словосполучення. Наприклад, вдумливий, досвідчений вчений М.Я.Арістов вважав, що наші полки з'єдналися у Переяславлі, а вже звідти вирушили у степ [21].

Видатний філолог О.О.Шахматов писав, що *“Игоревы союзники сошлись у Переяславля; уже это обстоятельство послужило основанием для переяславцев интересоваться исходом похода”* [22]. Близької точки зору дотримувався Д.І.Багалій: Ігор *“отправился из Новгорода-Северского в Переяславль”* [23]. Відомий дослідник давньоруського літописання М.Д.Пріселков теж вважав, що *“съезд”* військ відбувся у Переяславлі [24]. Як назву міста розглядали цей іменник М.М.Тихомиров [25] та С.О.Плетньова [26].

Дещо інакше трактував аналізовану фразу С.Лесной (Парамонов). Дослідник писав, що у Переяславлі відбулася лише нарада князів, а *“действительным исходным пунктом похода был Новгород-Северский”* [27]. При цьому, на думку С.Лесного, нарада князів відбулася у Переяславлі чернігівському, що знаходився у Чернігівській землі [28]. Про яке місто йдеться в останньому випадку, автор не пояснив.

Наведені потрактування вчених базуються на поглядах щодо Переяславля як реального географічного об'єкта: чи то міста, чи ділянки кордону.

Є і інші гіпотези, коли фраза *“у Переяславля”* сприймається як помилкова, або й навіть є доказом недостовірності усієї оповіді про Ігорев похід Лаврентіївського літопису.

Так, ще один з перших істориків і філологів-дослідників походу Ольговичів М.Ф.Грамагин писав щодо місця зустрічі військ: *“не у Путивля ли? зачем союзникам заходит в Переяславль, где князем был Владимир Глебович, не участвовавший в походе /.../ союзники выступили в поход из Путивля, находящегося на половине дороги между Новгород-Северским и Курском, который был у них впереди”* [29].

Положення щодо помилковості літописних слів було детально розглянуто П.В.Голубовським, який підкреслював, що по його *“крайньому разумению нельзя согласиться с толкованием известия летописей об этом походе, сделанном г. Аристовим /.../ ясно, что Игорь собрал всех в Новгороде-Северском, а не в Переяславле /.../ Для чего Игорю нужно было идти в Переяславль, затем тащить туда всех князей из Курска, Рыльска, Путивля, и снова двигаться назад?”* [30].

Військовий інженер Г.Є.Пядишев теж вважав, що тут наявна помилка - замість Переяславля треба - Путивль [31].

Певним підсумком щодо слабкої обізнаності автора оповіді про цей похід у Лаврентіївському літописі або про значну деформованість тексту пізнішими редакторами та переписувачами, є висловлювання М.М.Тихомирова: *“Рассказ Лаврентиевской летописи явно составлен по разным источникам и лишен местного колорита. Если бы не было другого рассказа о походе Игоря в Ипатьевской летописи, мы были бы лишены возможности даже предположительно говорить о месте битвы и маршруте похода Игоря Святославича* [32].

Уперше реалістично із врахуванням історико-географічних реалій підійшов до вирішення цієї проблеми В.Г.Ляскоронський. Як і при аналізі інших походів, вчений стверджував, що йдеться про порубіжжя: *“Конечно, это выражение летописи “у Переяславля” нельзя понимать в буквальном смысле, так как трудно предположить, чтобы князья от Посемья уклонились так далеко в сторону, откуда они должны были опять идти обратно в те же места, из которых вышли”*. Далі вчений наводить розрахунки відстаней, доводячи, що такий шлях - через Переяславль - було неможливо здійснити фізично, а під аналізованою фразою слід розуміти що *“соединение северских войск /.../ произошло у границ Переяславской земли”*. На жаль, В.Г.Ляскоронський не уточнив, яку саме ділянку кордону він мав на увазі. Втім далі по тексту статті, відзначив, що збірний пункт міг бути *“у Выря или вблизи последнего”* [33].

Приєднався до такої точки зору і М.В.Сібільов (згідно зі свого варіанта маршруту Ольговичів через середні Псел та Ворсклу): *“Поблизу Сум, треба думати, проходив кордон Переяславського князівства (тому за літописом “снявшись у Переяслави”)*” [34].

На статтю М.Д.Пріселкова критично відгукнувся Є.М.Добрушкін, який без конкретної географічної прив'язки все ж стверджував, що йдеться про кордони Переяславського князівства [35].

Відомий перекладач і дослідник “Слова о полку Ігоревім” А.Ю.Чернов теж зазначає, що мається на увазі Переяславщина, і уточнює: *“восточная граница этого княжества”* [36].

Б.О.Рибаков вважав це помилкою, ніби літописець переплутав цей похід з подіями 1184 р. [37] (про це йшлося вище).

“Недоразумением” пояснював це О.В.Творогов [38].

Таким чином, якщо під фразою *“у Переяславля”* розуміти город Переяславль, то тоді і ці слова Лаврентіївського 1185 р., і повідомлення Іпатіївського 1174 та 1184 років літописів теж доведеться вважати помилковими. Але, здається, наявна ситуація, навпаки, відкриває можливість говорити про правильність цих повідомлень. Дійсно, сіверські полки не могли збиратися біля м.Переяславль з двох причин. Перша, про яку вже йшлося, - складні, якщо не ворожі стосунки Ігоря з Володимиром Глібовичем. Друга - Переяславль розташовувався у стороні від визначаємого більшістю дослідників напрямку руху сіверських полків.

Після фрази, що ми розглянули лише через десяток рядків знову зустрічаємо назву Переяславль.

Коли вже під час походу сіверські вої святкували першу перемогу, то, за літописом, вони згадували, як рік тому об'єднанні полки під керівництвом Святослава Київського ходили на половців за Оріль, де сражались *“зря на Переяславль, а в землю их [половців - В.З.] не смели идти, а мы в земли их и самих избили”* [39]. У більшості випадків дослідники не розглядали цю фразу з позиції географічної як паралелі до попередньої - *“сняшася у Переяславля”*, акцентуючи увагу на похвальбі русичів. Правда, К.В.Кудряшов зазначив, що це відбувалося, коли війська знаходилися неподалік від південного кордону Переяславського князівства: *“То есть находясь близко к южной границе Переяславского княжества”* [40].

Нещодавно географ і історик І.П.Сирнев впритул наблизився до розв'язання даної проблеми. Аналізуючи обидві фрази літописів (*“сняшася у Переяславля”*, *“зря на Переяславль”*) він, на наш погляд, правильно зазначив, погоджуючись з Б.Г.Бутковим та В.Г.Ляскоронським, що і у другому випадку *“также под названием города подразумевается само княжество”* [41].

Дещо підсумовуючи, мусимо дійти висновку, що і у даному випадку йдеться про порубіжжя Переяславщини - самої східної його ділянки, точніше це вже була власне половецька територія за Оріллю. Адже рік тому руські полки під керівництвом Святослава Київського перемогли половців на Орілі і тепер сіверські вої насміхаються над ними, що вони, полки Святослава, воювали поруч з Руссю *“зря на Переяславль”*, а ми перемогли ворога на його, половецький, землі.

Це важливе місце, що дозволяє уточнити одну з точок на гіпотетичному шляху сіверських дружин. Принаймні, слід виключати близькість подій першої перемоги до району р.Оріль.

Перебуваючи у половецькому полоні, Ігор Святославич розкаюється у здійсненому раніше гріху. Цей катарсис майже як зразок класичного провіденціалізму детально описаний літописцем: Ігор каїться за те, що *“взяхъ на щитъ городъ Глебовъ оу Переяславля”* [42].

Щодо локалізації цього міста існує велика література, знову таки пов'язана з досить нечіткими вказівками джерел і дещо різною передачею його назви на письмі (Глібля, Глебов), що дозволяє, у свою чергу, пов'язувати його з кількома археологічними об'єктами, або говорити про існування двох міст з майже тотожними іменами.

Під 1147 р. маємо повідомлення Іпатіївського літопису *“поидоша на Глебль к Черниговоу /.../ и тако пришедше къ Глеблю”* [43].

Очевидно, що саме дефініції на кшталт *“у Переяславля”* та *“к Чернигову”* і додають непорозуміння і протиріччя щодо локалізації Глібля, стосовно якої нині існують дві основні точки зору, якщо не враховувати, за відсутності будь-якої аргументації, думку Б.О.Рибаківа, що Глібля знаходився *“недалеко от Киева”, “на пути от Переяславля в Киев”* [44].

Тут ми знову зіштовхуємося з буквальним розумінням дослідниками давньоруських текстів. Так, М.С.Грушевський локалізує Глібля біля Переяславля [45].

Л.Е.Махновець буквально перекладає літописний рядок: *“город Глебов возле Переяславля”* [46].

Розгромом *“перяславской крепости Глебов”* як головної мети походу 1185 р. пояснює цю подію Б.І.Яценко, причому, ця фортеця, за словами вченого, була *“опорным пунктом Владимира Глебовича в войне против Северной земли (отсюда и нарек летописца - “сняшася у Переяславля”)*. Відбулося це у середині квітня [47].

Більшість дослідників вважають, що Глібля слід ототожнювати з городищем біля с.Красний Колядин (нині Таталаївський р-н Чернігівської обл.). У наш час цю точку зору, полемізуючи з Ю.Ю.Моргуновим, відстоює Ю.М.Ситий, доводячи, що городище

літописного Глібля знаходиться у межах с.Красний Колядин [48]. Ю.Ю.Моргунов, на основі проведено історіографічного аналізу стверджує, що така локалізація є непорозумінням, і ототожнює літописний Глібль з городищем біля с.Шевченкове у Середньому Посеймі (нині Конотопський р-н Сумської обл.) [49]. Детально проаналізувавши літописні матеріали і дані археології, у тому числі залучивши результати своєї власної археологічної розвідки, Ю.Ю.Моргунов висуває переконливу аргументацію на користь того, що *“городище Красного Колядина суть летописный город Красн”* [50].

Наші багатолітні візуальні спостереження та археологічні розвідки на городищі і селищі біля с.Шевченкове [51] дають підстави повністю погодитися з локалізацією, запропонованою Ю.Ю.Моргуновим. При цьому, думається, буде доцільно навести ще один суттєвий аргумент, що залишився поза увагою дослідників. Це географічне розташування цього городища прямо посередині між басейнами Сейму та Сули у найбільш вузькому місці, тобто у центрі Поля - воно ніби замикає східний край чернігівського Задесення, перекриваючи рух супротивника з північного сходу.

Підсумуємо. Ми розглянули наступні рядки літописів: *“к Черняву”*, *“к Переяславлю”*, *“у Переяславля”*, *“зря на Переяславль”*, *“город Глебов у Переяславля”*. В цих випадках наявна своєрідна термінологія, характерною рисою якої було дещо узагальнене вживання географічних назв. Літописець (або вправний редактор) був знавцем географії східних земель Південної Русі і закидати йому у неточностях або помилках, принаймні у тих місцях текстів про які йдеться, немає підстав.

Отже, у проаналізованих випадках мова йде не про міста-городи, а про прикордонні землі князівств. Це примушує, на відміну від традиційних поглядів, що склалися у науці, підходити до розуміння складних історико-географічних питань на означених територіях 2-ї половини XII ст.

1 Полное собрание русских летописей. - Т.ІІ. - М., 1962. - Стб.465 (далі - ПСРЛ - ІІ.); Полное собрание русских летописей. - Т.І. - М., 1962. - Стб.340 (далі ПСРЛ - І.).

2 ПСРЛ - ІІ. - Стб.433

3 Махновець Л.Є. Географічно-археологічно-етнографічний показчик // Літопис Руський. - К., 1989. - С.246.

4 ПСРЛ ІІ. - Стб.568-569.

5 Моргунов Ю.Ю. Посульська границя: етапи формування і розвитку. - Курск, 1998. - С.88.

6 Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. - К., 1999. - С.92.

7 Рыбаков Б.А. “Слово о полку Игореве” и его современники. - М., 1971. - С.203.

8 Плетнева С.А. Донские половцы // “Слово о полку Игореве” и его время. - М., 1985. - С.266.

9 Прохоров Г.М., Творогов О.В. Игорь Святославич // Энциклопедия “Слова о полку Игореве”. - Т.2. - СПб., 1995. - С.236.

10 Слово о полку Игореве, Игоря, сына Святъславля, внука Ольгова. Вступительная статья, подготовка текста, перевод с древнерусского, комментарии и приложения А.А.Горского. - М., 2002. - С.6.

11 Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южно-русских степей IX-XIII вв. - К., 1884. - С.103.

12 Ляскоронский В.Г. Русские походы в степи в удельно-вечевое время и поход кн. Витовта на татар в 1399 г. // Журнал Министерства Народного Просвещения. - 1907. - Апрель. - С.37.

13 Детальніше див.: Звагельський В.Б. Про географію походів Ігоря Сіверського у степ // Сіверянський літопис. - 1998. - №6. - С.114-120.

14 ПСРЛ - ІІ. - Стб.631.

15 Рыбаков Б.А. Указ соч. - С.197.

16 Творогов О.В. Переяславль // Энциклопедия “Слова о полку Игореве”. - Том 4. - СПб., 1995. - С.87.

17 Ляскоронский В.Г. - Указ. соч. - С.44.

18 Татищев В.Н. История Российская. - М.-Л., 1964. - Т.4. - С.299; Т.3. - С.131.

19 ПСРЛ - ІІ. - Стб. 633.

20 ПСРЛ - І. - Стб. 397.

21 Аристов Н. О земле половецкой: (Историко-географический очерк) // Известия историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине. - К., 1877. - С.224.

- 22 Шахматов А.А. Радзивилловская, или Кенигсбергская летопись. - СПб., 1902. - С.75-76.
- 23 Багалец Д. История Северной земли до половины XIV столетия // Сборник сочинений студентов Университета св.Владимира. - К., 1882. - Вып. 4. - С.249.
- 24 Приселков М.Д. "Слово о полку Игореве" как исторический источник // Историк-марксист. - 1938. - №6. - С.115.
- 25 Тихомиров М.Н. Историко-географический кругозор "Слова о полку Игореве" как произведения XII в. // Тихомиров М.Н. Русская культура X-XVIII в. - М., 1968. - С.79.
- 26 Плетнева С.А. Донские половцы // "Слово о полку Игореве" и его время. - М., 1985. - С.266.
- 27 Лесной С. Златое слово Руси. Крах антирусских наветов. - М., 2008. - С.148.
- 28 Там же. - С. 147.
- 29 Грамматин Н. Слово о полку Игоревом, историческая поэма, писанная в начале XIII века на славянском языке прозою и с оной переложенная стихами древнейшего русского размера с присовокуплением другого буквального приложения, с историческими и критическими же рассуждениями и родословною. - М., 1823. - С.125, прим. 31.
- 30 Голубовский П. - Указ. Соч. - С.107-108.
- 31 Пядышев Г.Е. Поход Игоря в 1185 году. Место битвы // История СССР. - №4. - 1980. - С.48.
- 32 Тихомиров М.Н. - Указ. соч. - С.78-79.
- 33 Лясковський В.Г. Северский князь и половцы перед нашествием на Русь монголов // Сборник статей, посвященных Д.А.Корсакову. - Казань, 1912. - С.289-290.
- 34 Сібілюв М.В. Археологічні пам'ятки на Дінці в зв'язку з походами Володимира Мономаха та Ігоря Сіверського // Археологія. - К., 1950. - Т.IV. - С.108-109.
- 35 Добрушкін Є.М. До історії походу руських князів на половців 1185 р. // Український історичний журнал. - 1972. - №8. - С.109.
- 36 Чернов А.Ю. Хроники изначального времени. "Слово о полку Игореве": текст и его окрестности. - СПб., 2006. - С.257.
- 37 Рыбаков Б.А. - Указ. соч. - С.196.
- 38 Творогов О.В. Переяславль // Энциклопедия "Слова о полку Игореве". - Том 4. - С.87.
- 39 ПСРЛ - I. - Стб. 397.
- 40 Кудряшов К.В. Про Игоря Северского, про землю русскую. - М., 1959. - С.28, 34-35.
- 41 Сырнев И.П. Путь Игоревой рати. - М., 1996. - С.40.
- 42 ПСРЛ - II. - Стб.643.
- 43 ПСРЛ - II. - Стб.357-358.
- 44 Рыбаков Б.А. - Указ. соч. - С.189, 205.
- 45 Грушевський М.С. Історія України-Руси. - Т.2. - XI-XIII вік. - К., 1992. С.354.
- 46 Махновец Л.Є. - Вказ. праця. - С.339.
- 47 Яценко Борис "Слово о полку Ігоревім" та його доба (Комплексне дослідження). - К., 2000. - С.25, 45.
- 48 Сытый Ю.Н. К истории изучения Черниговского Задесенья // Проблемы археологии Южной Руси: Материалы историко- археологического семинара "Чернигов и его округа в IX-XIII вв." - К., 1990. - С.62-64.
- 49 Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники Поречья Сулы. - Курск, 1996. - С.38-42.
- 50 Там же. - С.41-42.
- 51 Белінська Л.І., Звагельський В.Б., Борошнів В.О., Нога М.П. Розвідки в Середньому Посеймі // Сумська старовина. - 1998. - №III-IV - С.39-41.

Звагельский В.Б. О пограничных землях на юго-востоке Руси во второй половине XII в.

В статье рассматриваются сложные места древнерусских летописей, содержащих историко-географическую информацию, связанную с пограничными землями юго-востока Руси второй половины XII в.

Zvagelskiy V.B. About the boundary earths in the southern east of Russ in second half XII cent.

The difficult places of Old Russian annals, which have historical and geographical information, connected with boundary earths in the southern east of Russ in second half XII cent., are considered in article.

КОРНІЄНКО О.М.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ КОМПЛЕКТУВАННЯ ТА МОБІЛІЗАЦІЇ СУМСЬКОГО СЛОБІДСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ПОЛКУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII-XVIII ст.

*Бояри вмиг скомпонували
На аркуш маніфест кругом,
По всіх повітах розіслали,
Щоб військо йшло під коругов;
Щоб голови всі обголяли,
Чуприни довгі оставляли,
А ус в півлікоть би тирчав*

І.Котляревський "Енеїда"

У статті розглядаються основні особливості комплектування і мобілізації особового складу Сумського слобідського козацького полку у 1659-1765 рр. і аналізуються причини їх змін.

Дослідження історії Українського війська, національної мілітарної традиції, що особливо яскраво виявила себе саме у період пізнього феодалізму та раннього нового часу, з набуттям Україною незалежності та створенням її Збройних Сил набуло значної актуальності. На землях Слобідської України та Сумщини зокрема у другій половині XVII-XVIII ст. існували козацькі полки, які відіграли надзвичайно важливу роль у заселенні краю, його економічному розвитку та у захисті від татарської агресії. Тому потреба дослідження аспектів військової історії козацьких формувань, зокрема Сумського слобідського козацького полку, є на сьогодні очевидною.

На нашу думку, недостатньо дослідженим на сьогодні залишаються питання комплектування особовим складом та проведення мобілізаційних заходів у Сумському полку, як автономній військовій одиниці збройних сил Московської держави, а згодом Російської імперії.

Перш ніж перейти до предмету дослідження, варто дати визначення основним поняттям.

Комплектування - це забезпечення потреби збройних формувань в особовому складі та матеріальних засобах відповідно до штатів мирного і воєнного часу. Принципи комплектування визначаються місцем проживання осіб, які залучаються до певної частини, і дислокацією військ. Комплектування особовим складом у мирний час здійснюється шляхом прийняття на військову службу осіб, які відповідають визначеним вимогам; у воєнний час - мобілізацією резервів особового складу.

Мобілізація - комплекс заходів, здійснюваних з метою планомірного переведення збройного формування на організацію і штати воєнного часу. Мобілізація може бути загальною або частковою та проводиться відкрито чи приховано.

Бойовий шлях Сумського слобідського козацького полку, що виник на початку 1659 р., до часу своєї фактичної ліквідації у 1765 р., характеризувався перманентним несенням прикордонної служби та участю у численних походах. Принципові засади комплектування та мобілізації, що існували в полку, були притаманні всім слобідським козацьким формуванням і лише у дрібницях різнилися з гетьманськими. Проте варто не забувати, що при всій подібності до полків гетьманських, слобідські були національними збройними формуваннями Московської держави. Ключове місце в системі управління її збройними силами відігравав Розрядний наказ, а з першої чверті

XVIII ст. - Військова колегія. Даний фактор, звичайно, відігравав не останню роль: внаслідок здійснення урядових реформ система комплектування та мобілізації особового складу слобідського козацтва неодноразово змінювалася.

Сумський полк - станове військове утворення, що формувалося майже виключно з козаків. Останні, володіючи спадковими землями та підлягаючи власній юрисдикції, мали своїм коштом нести воєнну службу. Натомість вони звільнялися від податків та повинностей, одержували пільгове право займатися промислами, торгівлею, винокурінням тощо.

Рядове козацтво, як і старшини, мобілізувалося на бойові дії за територіальною ознакою, тобто коли формування поповнюється людськими контингентами з населення тієї місцевості, де розташовані комплектувані частини. Кожна з адміністративно-територіальних одиниць Сумського полку - сотні і слободи (курені) - під час мобілізації були основою і джерелом комплектування полку, що вирушав у бойовий похід.

Протягом другої половини XVII ст. мобілізаційні ресурси Сумського полку не були сталими і залежали переважно від зовнішньо- та внутрішньополітичної ситуації.

На південно-західних прикордонних територіях Московської держави українські переселенці почали масово осаджуватися ще з 1630-х років. Проте, лише в кінці 1650-х років постала потреба використання їх в якості військової сили. Так, з огляду на загострення взаємин з Гетьманатом і посилення загрози татарських набігів, у 1658-1659 рр. за ініціативою білгородського воєводи Г.Г.Ромодановського здійснюється урядова військова реформа. Вона передбачала створення т. зв. Білгородського полку. Дану назву необхідно розуміти у значенні "військо", "з'єднання". Зазначене військове формування, підпорядковане Розрядному приказу, мало відати питаннями оборони півдня Московської держави. У свою чергу до "великого" Білгородського полку мали входити як солдатські та стрілецькі московські частини, так і створені у ході реформи "черкаські" (слобідські) козацькі полки, що комплектувалися українськими переселенцями.

З огляду на архаїчність організації військової справи Московщини XVII ст., кількість особового складу новоутворених полків визначалася у кожному конкретному випадку окремо. Можна припустити, що, у першу чергу, це число визначалося наявною кількістю чоловічого населення, придатного до несення козацької служби, рівнем загрози зовнішнього вторгнення і лише в останню чергу - потребами та можливостями царського уряду. Що стосується першого, то поповнення мобілізаційних ресурсів за рахунок нових осадців, серед яких певний відсоток складали і досвідчені козаки (дезертири), у 50-70-х років XVII ст. було достатньо поширеним явищем. Наприклад, лише у першій половині 1670-х років почали формуватися північно-західні сотні Сумського полку - Білопільська та Ворожб'янська. Відносна самостійність козацької старшини щодо процесу комплектування пояснювалася широким автономним статусом полку і відсутністю відповідних регламентуючих урядових актів. Все це дозволяло швидко збільшувати кількість особового складу. Відомі випадки виокремлення великої полкової команди для виконання окремого відповідального завдання. Так, наприклад, у 1680 р. на будівництві Ізюмської лінії перебував т.зв. "Сумський полк Григорія Кондратьєва", який прирівнювався до повноцінного полку. В ньому нараховувалося 2953 козаків та 34 старшини, у т.ч. полковник, полковий обозний, писар, два осавули та два хорунжих, а також сотники, сотенні хорунжі і осавули [1, спр.151, арк.277]. Натомість "Сумський полк Гарасима Кондратьєва" в цей час ніс сторожову службу.

Тривалий час Сумський полк залишався заледве не найбільшим з-поміж інших слобідських формувань. В.Ю.Данилевич стверджує, що кількість його козаків і старшин

у 1659 р. сягала 3597 чол. [1, спр.3, арк.3]. Це в певній мірі пояснюється розташуванням полкових земель на кордоні з неспокійною Гетьманщиною: крім боротьби з татарськими набігами, полк слугував плацдармом для урядових московських частин, що час від часу здійснювали походи в Україну, втручаючись у її внутрішні справи. Що ж стосується потреб і можливостей уряду, то, попри все, такі територіальні формування, як слобідська козаччина, що служила *“власним коштом”*, потребували все ж таки хоча б мінімального фінансування (озброєння, боєприпаси, зведення оборонних споруд тощо).

У мирний час не було потреби у мобілізації всіх наявних резервів. Сторожову прикордонну, а також допоміжну службу виконували окремі наряди команди козаків і, як вважалося, по черзі.

Питання максимальної мобілізації людських ресурсів постало перед Сумським слобідським козацьким полком ще у перші роки його існування. Як відомо, сумці були широко задіяні урядовою стороною в подіях доби Руїни. Основним, і зазвичай не найкращим, мобілізаційним джерелом найчастіше слугували козацькі діти та родичі, а також нефаховий елемент - двірня, селянство та наймити. Приведемо наступний яскравий приклад.

Сумські козаки, подібно до козаків інших слобідських полків, час від часу поповнювали царський гарнізон, дислокований у Запорізькій Січі. Перший збірний московський полк, який мав виконувати функції гарнізону, був відряджений на Чортомлицьку Січ у 1663 р. 11 квітня 1664 р. на посилення гарнізону воєводи Косагова канцелярією у Білгороді були виділено 2 тис. вояків, а у 1665 р. на Запоріжжя відряджено 2 тис. урядових солдатів та 500 слобідських козаків [2, с.95]. Проте Косагов ще у серпні 1664 р. скаржився царю, що слобідські воєводи і полковники, порушуючи царський наказ, не висилають йому поповнення, а коли й шлють, то дворових робітників або недосвідчену молодь. У всіх козаків Сумського полку виявилися *“клячи худы”*, серед прибулих *“много наймитов и робята малые есть”*. *“А козаков прямых, - писал далі Косагов, - на твою в.г. службу не высылают”*. Іншого разу він знов скаржився: *“В моем полку самих казаков немного, все наймиты, овчары да из винниц работники и малых ребят много, а сами козаки живут в домах своих”* [3, с.158; 2, с.96-98].

Саме в цей час основна маса слобідського козацтва була задіяна московським урядом у чисельних конфліктах, що точилися як на Правобережній, так і Лівобережній Україні. Проте вже у 1664-1665 рр. слобідські старшини з козаками, *“побрав знамена”*, дезертирували з міст Гетьманщини або знову-таки висилали замість себе недосвідчену молодь та наймитів [4, с.55].

Потребуючи з кінця XVII ст. неабиякої мілітарної потуги для здійснення своїх масштабних завдань у сфері зовнішньої політики, царський уряд, покладав великі надії на українське козацтво. З огляду на те, що у слобідських полках наймання на службу замість себе було дуже поширеним явищем в середовищі козацтва, в 1692 р. уряд змушений був вказати сумському, охтирському та харківському полковникам, щоб *“наемщиков”* та *“худых людей вместо подлинных домовых казаков не посылали”*. Полковникам було суворо наказано посилати до походів *“не робят и не наймитов”* [5, с.246]. Разом з тим, в кінці XVII - першій половині XVIII ст. він знайшов за необхідне обмежити чисельні спроби московських поміщиків щодо покріпачення слобідських козаків. Так, у 1696-1697 рр. уряд підтримав козаків м.Білопілья та с.Глушець (Білопільська та Ворожбянська сотні), сс.Карижа, Глушкова, Тітчиного та Кобилок (Каризька сотня) Сумського слобідського козацького полку, яких намагалися покріпачити путивльські поміщики. 403 особи було повернуто до козацького стану і знов приписано до Сумського полку [6, с.215-219]. Більш того, указ імператора Петра

І від 16 серпня 1723 р. розширив мобілізаційні можливості слобідського козацтва за рахунок повернення до козацького стану осіб, які через певні обставини потрапили до стану посполитих. З цією метою дозволялося поновлювати у козацтві нащадків навіть у третьому поколінні. Та й сама полкова влада, зобов'язана забезпечувати певний кількісний склад козаків для походу, виявляла ініціативу у боротьбі з поміщиками, повертаючи до компуту *“ущиущих козачества”*, як писали тоді в офіційних документах [7].

Кількість козаків і старшин у Сумському полку не була сталою. В рукописах В.Ю.Данилевича наводяться дані щодо кількості козаків у другій половині XVII ст.: в 1659 р. - 3597 чол., в 1668 р. - 1265 та 16 старшин, в 1680 р. в двох полкових підрозділах (*“Сумський полк Григорія Кондратьєва”* та *“Сумський полк Гарасима Кондратьєва”*) - відповідно 2953 та 2881 чол., в 1691 р. - 7159 козаків і 35 старшин [1, спр.3, арк.3; спр.151, арк.277; спр.152., арк.478]. Досить суттєві коливання чисельності пов'язані напевно з тим, що кількість особового складу змінювалася залежно від зовнішньополітичних потреб. Постійну сторожову та форпостну службу несло порівняно невелике число козаків, але напередодні великих походів мобілізувалися всі наявні людські ресурси.

У другій половині 1690-х років уряд царя Петра І з ініціативи князя Я.Долгорукого здійснює реформу слобідських полків. Її визначальною особливістю було фактичне розшарування козацької маси. Для кожного полку запроваджувався т. зв. компут (реєстр), який чітко встановлював кількість козаків, готових до несення військової служби. Ця частина козаків почала іменуватися виборними (*“выборне і переборне товариство”*) або, як їх називало населення, компанійцями. До кожного виборного козака та старшини прикріплювалися т.зв. підпомічники (*“подлейшее товариство”*) - козаки, що безпосередньо не несли військової служби, а мали матеріально утримувати реєстрових козаків, а також допомагали веденню господарства, коли виборний перебував у поході. Крім того, підпомічники могли залучатися до місцевої сторожової (*“городової”*) служби, а у крайньому випадку - мобілізувалися до основного контингенту полку. Жалуваною грамотою Петра І від 18 лютого 1700 р., надісланою з Розрядного приказу на ім'я полковників Сумського полку Гарасима Кондратьєва та Андрія Гарасимовича, наказувалося *“Сумскаго Черкасскаго полка быть в конной службе казакам указанному числу 1230 человек, которые выбраны и написаны из казаков и мещан в книгах, какия прислал в Разряд из Белгорода боярин и воевода кн. Яков Федорович Долгорукий ген. 16 д. нынешняго 1700 г.”* [8, с.66].

Подібна реформа мала б викликати лише подив попередників, оскільки кількість козаків у слобідських полках суттєво зменшувалася. Проте разом із вестернізацією московських збройних сил уряд Петра І намагався робити ставку не на кількісний, а на якісний склад військових частин. І це в першу чергу, стосувалося якості озброєння, матеріального оснащення та забезпечення кінним складом.

Після запровадження обмеженого реєстру (компуту) та встановлення відносно чіткої регламентації козацької служби у першій половині XVIII ст. кількість особового складу Сумського полку змінювалася відповідно з урядовими розпорядженнями: у 1700 р. - 1230 чол., 1721 р. - фактично 759 чол., 1733 р. - 800 чол., 1743 р. - 1000 чол., 1755 р. - фактично 1354 чол. [1, спр.8, арк.178-182; 9, с.47; 10, с.191]. Зменшення кількості виборних у 1-й третині XVIII ст. пов'язане з утворенням регулярної слобідської роти (підрозділу Слобідського драгунського полку), до якої увійшов певний відсоток козаків. Указ 1743 р. був останнім, що встановлював норми компуту, але, як бачимо, напередодні Семилітньої війни (1756-1763) фактична кількість козаків перевищила офіційно встановлену квоту (1000 осіб).

Попри все, підпомічники остаточно не усувалися від участі у бойових походах, а становили солідний мобілізаційний ресурс. Так, за переписами 1732 та 1763 рр. у Сумському полку нараховувалося відповідно 13918 та 24602 підпомічника [11, с.376]. Крім того, у 30-40-х роках XVIII ст. незначний резерв складали козаки, що служили у складі регулярних рот Слобідського драгунського полку.

Проте неймовірне напруження сил всього українського суспільства, пов'язане майже з одночасним зведенням Української лінії та участю у бойових діях під російсько-турецької війни 1735-1739 рр., призводило до того, що в ході підвищеної мобілізації за рахунок "свойственников" (дітей та родичів козаків, занесених до компуту), підпомічників і "новоуписаних", кількість козаків у традиційно невеликих слобідських сотнях могла перевищувати 100 осіб. Крім того, на вимогу російського командування козацька старшина знову змушена була поповнювати бойові та допоміжні козацькі загони навіть за рахунок селян і підсусідків [9, с.48]. Останні - категорія зубожілих козаків-підпомічників, які не мали власної землі і не могли сплачувати гроші на утримання виборних козаків, а тому виконували на їх користь господарські роботи.

Спробуємо розглянути яким чином відбувалася мобілізація козаків до бойового походу.

Мобілізаційні заходи зазвичай починалися з відповідного урядового наказу (у XVIII ст. - командування Української дивізії), що надходив спершу до полкової канцелярії, а звідти - до сотенних, які, в свою чергу, доводили його зміст городовим і курінним отаманам. Варто зауважити, що курінь за своєю нечисельністю, ніколи не виступав як тактична одиниця, але завжди виконував адміністративно-господарчо-організаційну функцію. Під час бойових дій зведення про участь козаків у війні часто писалися по куреням, але основною первинною ланкою при мобілізації вважалася сотня.

Полкова старшина при отриманні рознарядок на відрядження козаків у похід, розбивала наряд по сотнях, вимагаючи від сотенної старшини, щоб вона підготувала до походу заплановану на сотню кількість козаків і доповіла полковій канцелярії про їхню готовність. Сотники мали перевірити спорядження козаків і до походу тримати їх під контролем, аби вони не знизили своєї матеріальної готовності. До полкової канцелярії подавалися іменні і докладні відомості, які відображали стан підготовки козаків сотні до походу. Місцем збору сотенної команди, як правило було сотенне містечко чи слобода. Рандеву полкових сотень відбувалось в полковому місті або у заздалегідь призначеній місцевості. Полк, в свою чергу, вирушав до місця збору, призначеному слобідським бригадиром, командиром Української дивізії або вищим російським командуванням. На території сучасної Сумщини місцями рандеву гетьманського і московського війська в різні часи були Суми, Охтирка, Липова Долина тощо. Суми, крім цього, представляли собою базову фортецю, де зберігалося військо майно не тільки Сумського козацького полку, а й деяких московських солдатських полків, підпорядкованих білгородському та севському воєводам [12, с.105].

З огляду на те, що "высочайший указ" мав пройти декілька інстанцій і курені отримували його найчастіше запізно, у військову пору підготовка до походу провадилася завчасно. Ще взимку, задовго до очікуваної дати виступу в похід, який завжди, з огляду на необхідність проведення посівної, призначався на пізню весну, коли навіть ця дата була ще невідома, козаки у вказаній кількості з усім необхідним мали бути готовими за сигналом вирушити до армії. Їм було заборонено відлучатися з дому, їздити на далеку відстань власними кінями, а також використовувати їх на важких роботах. Приблизно за місяць до початку кампанії надходила нова хвиля указів, в яких вимагалось, щоб кожний козак підготував себе до походу так, щоб міг, одержавши наказ про марш, негайно (протягом доби) покинути домівку.

Однак терміни мобілізації дуже часто зривалися й урядовцям доводилося по декілька раз їх перепризначати. Дуже показовою була мобілізація 1739 р. під час російсько-турецької війни. Від лівобережних і слобідських полків вимагалось виставити заплановану кількість виборних козаків (відповідно 20 тис. і 5 тис. чол.) “до служби придатних”, укомплектованих “в ружю, пороху, пулях, свинцю”, провіантом і двома “кіньми надійними” [9, с.42]. Для забезпечення справді тотальної мобілізації по слобідським полкам були направлені штаб-офіцери із самими широкими повноваженнями та детальними інструкціями. Покарання на випадок зволікання з мобілізацією або ж за її уникання передбачалися досить суворі - від грошових штрафів до смертної кари включно.

Звичайно, що подібні заходи застосовувалися не завжди, а практика підстави в середовищі заможних козаків набула розповсюдження ще в кінці XVII - на початку XVIII ст. Верхівка намагалася відкупитися від походів, наймаючи замість себе підсусідків та представників ін. категорій населення. Прив'язаність козака до свого господарства, великі відстані від сотень до місця зосередження війська, а також економічний занепад - все це спричиняло уповільнення темпів мобілізації.

Після проведення мобілізації слобідські козацькі підрозділи здійснювали перехід до прикордонних населених пунктів на межі своїх полків або розташовувалися вздовж р.Сіверський Донець чи Дніпро. Так, 29 жовтня 1733 р. слобідські полки одержали звістку про рух ханських чамбулів до південних кордонів, а також указ про негайний вимарш козаків, “козацьких дітей та свояків” на конях і з усім військовим спорядженням до визначених місць сторожової служби [9, с.141; 13].

Дані, наведені у перепису слобідських полків, здійсненому лейб-гвардії майором Хрущовим у 1732 р., дають певне уявлення про віковий склад старшини Сумського полку. Так, полковнику В.Д.Осипову на той час було 35 років, полковому хорунжому В.І.Буймеру - 30. Напевно, не старшим був і полковий писар С.Я.Кардашевський, який мав 3-річного сина. Проте інший полковий писар - О.А.Антонов, був уже літньою людиною, оскільки мав двох дорослих синів, на яких були записані маєтності [8, с.67]. Віковий склад козаків, за даними реєстрів часів російсько-турецької війни 1735-1739 рр., коливався в крайніх вікових межах - 18 і 60 років. При цьому основна маса козацтва зазвичай мала вік від 20 до 30, рідше 40 років. Кількість козаків віком понад 50 років рахувалась одиницями, а понад 40 років була дуже незначною [9, с.40]. Це пояснюється певно тим, що в постпетровські часи в похід найчастіше вирушали сини, “своиственники”, підпомічники, а то й підсусідки козаків, занесених до компуту. Домовиті господарі перевагу віддавали спокійному веденню власного господарства. Однак варто згадати, що в XVII - на початку XVIII ст. за відсутності “замін” і відкупів та при майже поголовній мобілізації, скидок на домовитість і вік не робилося.

Нижче наводимо документ, який відображає тогочасну ситуацію, коли заможна козацька верхівка, бажаючи уникнути відбування козацької служби, одночасно намагалася зберегти за собою привілеї та рангові земельні ділянки.

“Промемория из сумской полковой канцелярии в Консисторию Его Преосвященства Антония митропол. белгород. и обоянского.

Минуваго мая 4 д. сего 1744 г. в донесении из лебединской сотенной ратуши в сумскую полковую канцелярию объявлено: с прошлаго 1732 г. написан в Лебединской сотне казаком Лебединский житель Роман Горелчаник, с котораго году и поныне платил казачий оклад. И оный казак Горелчаник, укрываясь от полковой службы, в прошлом 738 сына своего Герасима послал в Белгород тайно и происком его тот бывшим Преосвящ. Петром архиепископом в городе Лебедине к Петропавловской церкви посвящен в попа,

о чем из сумской полковой канцелярии в Консисторию было сообщено, точно тот казачий сын невзирая на то пострижен в попы. А по ревизии прошлого 741 г. он Горелчаник написан же казаком и казачий оклад платил с прочими казаками в ряду. А ныне Горелчаник, убегая Ея Императорскаго Величества службы казачей, поехал в Белгород и в Консисторию подал прошение, ятоб ему Горелчанику быть под духовною протекциею надзирателем, чтобы при церквах никто не говорил, или в другое какое церковное послушание, а в светской команде не быть. А по имянному блаж. Памяти Государыни Императрицы Анны Иоанновны указу, состоявшемуся 1734 г. июля 31 д. за подписанием Ея Величества собственной руки церковных ктиторов определять с свидетельства от полков а кто, нежелая в службе быть, в священнический и монашеский чин пойдет тайно, у таковых отобрать грунты, отдавать служащим, ежели у них детей в казацкой службе неостанется, и оным ктиторах службу и городовую повинность отправлять и судимым быть с прочими при полках. Да по всемилостивейшему Ея Величества указу, состоявшемуся 1743 г. сент. 28 д. в Высочайшее Ея присутствие в Сенате за подписанием Ея Величества повелено в слободских полках казаков содержать 5000 человек и по равномерному с прочими слободскими полками расписанию положено в сумском полку 1300 человек, которых за недостатком достойных к тому людей набрать трудно. А Горелчаник имеет довольные казачьи грунты, которые при поселении полка по жалованным грамотам даны для службы, а не для довольствия состоящих в духовном Правлении; да и кроме того имеет достаточные пожитки и торговые лавки и убегая от службы Ея Императорскаго Величества ищет случая быть в духовном Правлении. Того ради по указу Ея Импер. Величества в сумской полковой канцелярии определено: в Консисторию Его Преосвященства послать промеморию и требовать, чтоб она благоволила помянутое поданное от казака Горелчаника прошение по силе Именного указа 734 г. июля 31 д. отменить и в действие непроизводить и для правления Ея Императ. Величества казачей службы прислать в сумскую полковую канцелярию: ибо ежели Горелчаник, по его намерениям может исполнить желание свое, то и прочие сумскаго полка казаки ко отбывательству от службы могут изыскивать таковые же способы, от чего в казачей службе может последовать умаление. Консистория Его Преосвящ. Антония митр. Белгор. И обоян. Да благоволишь сообщить в сумскую полковую канцелярию, что учинено будет. Июн. 6 1744 г. Полковник Андрей Кондратьев. Полковой писарь Василий Протопопов” [8, с.110-111].

Промеморія (лат. Pro memoria - для пам'яті) - один з видів тогочасних документів (листоове послання, повідомлення), якими обмінювалися установи одного рівня, не підпорядковані одна одній. Даний документ одночасно є реакцією полкової старшини, яка намагалася утримати регламентовану урядовими розпорядженнями точну кількість виборних, занесених до полкового реєстру. Спроба реформування 1730-х років далася взнаки - Сумський полк тепер більше нагадував армійське формування.

Попри всі пізніші твердження щодо низької боєздатності, іррегулярні мілітарні формування, до яких відносився Сумський козацький полк, протягом XVII-XVIII ст. мали неабияке значення для російських збройних сил. Згідно з урядовими реєстрами, у період правління Петра I їхній мобілізаційний ресурс особового складу складав: у донських козаків - до 5 тис., гетьманців - до 15 тис., калмиків - до 10 тис., слобідських козаків - до 10 тис. чол. [14, с.223]. Козаки брали участь у підкоренні Кавказу, завоюванні Середньої Азії, колонізації Сибіру та Далекого Сходу. Жодна російсько-турецька війна другої половини XVIII-XIX ст. не обійшлася без козачих шабел. Успіхи козацької кінноти в численних війнах і походах пояснювалися вмілим застосуванням у боях нерегламентованих жодними статутами дідівських тактичних прийомів,

оригінальною системою розвідувальної та сторожової служби тощо. Ці успадковані від степовиків козацькі прийоми виявлялись особливо ефективними та несподіваними у бойових сутичках з арміями європейських держав. Що ж стосується хронічно уповільнених темпів мобілізації, то їх можна пояснити, перш за все, специфікою козацького буття, яке поєднувало в собі господарську діяльність і несення бойової служби. Нічого іншого і не можна було очікувати від підрозділів, чий особовий склад знаходився не у казармах на повному забезпеченні, а у полі чи на промислах, добуваючи “хліб насущний” для своїх родин. Напевно, саме тому, як українські гетьмани, так і російські урядовці так воліли до “регуляризації” козацтва. У перших це виявилось у спробі зміцнити наймане козацьке військо, а у других - звести козацькі полки до рівня легкокінних формувань імперської армії.

-
1. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, ф.ХХІХ - Данилевич В.Ю.
 2. Апанович О.М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. - К.: Вид-во АН УРСР, 1961. - 300 с.
 3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. - СПб., 1867. - Т.5. 1659-1665 [гг.] Тип. Праца, 1867. VIII. - 335 с.
 4. Маслійчук В.Л. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII - першої третини XVIII ст. - Х.: ВД “Райдер”, 2003. - 252 с.
 5. Слюсарський А.Г. Слобідська Україна. - Х.: Харківське книжково-газетне видавництво, 1954. - 279 с.
 6. Корнієнко О.М. Нариси військової історії України. Сумський слобідський козацький полк 1659-1765 рр. - К.: Наш час, 2008. - 488 с.
 7. Центральний державний архів України в Києві (далі - ЦДАК), ф.51, оп.3, спр.920, арк.27-28.
 8. Филарет (Гумилевский Д.Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии: В 3 т. Т.2. - Х.: Факт, 2005. - 432 с.
 9. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. - К.: Наукова думка, 1969. - 224 с.
 10. Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии / Сост. Багалея Д.И. - Харьков: Тип. К.П.Счасни, 1890. - 438 с.
 11. Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. - Х.: Харьковское книж. изд-во, 1964. - 460 с.
 12. Іванюк Я.Г. Міста-фортеці Охтирка і Суми у XVII-XVIII ст. // Український історичний журнал. - 1980. - №9. - С.101-105.
 13. ЦДАК, ф.2017, спр.30, арк.24.
 14. Андрианов П.М. Эпоха Петра Великого // История русской армии от зарождения Руси до войны 1812 г. - СПб.: ООО “Издательство Полигон”, 2003. - С.86-239.

Корнієнко О.Н. Некоторые аспекты комплектования и мобилизации Сумского слободского козацкого полка во второй половине XVII-XVIII вв.

В статье рассматриваются основные особенности комплектования и мобилизации личного состава Сумского казацкого полка в 1659-1765 гг. и анализируются причины их изменений.

Kornienko O.M. Some aspects of manning and mobilization the Sumy slobidskij cossak's regiment in 2nd Half of the XVII-XVIII centuries

The article touches the main features of the manning and mobilization personnel the Sumy cossak's regiment in 1659-1765 and analyzes the reasons for their changes.

ОСАДЧИЙ Є.М.

СУМСЬКА ФОРТЕЦЯ СЕРЕДИНИ XVII-XVIII ст. (пам'яткознавчий аспект)

Стаття присвячена проблемам комплексного вивчення залишків Сумської фортеці середини XVII-XVIII ст.

Старожитності козацького періоду порубіжжя Московської і Литовсько-Руської держав та Речі Посполитої XVII ст. є цінним джерелом для вивчення процесу заселення північно-східного регіону Лівобережжя Дніпра.

Важливу роль у масовому заселенні цього краю у литовсько-польський період відігравали фортеці - опорні пункти переселенців. Останні несли із собою не тільки звичаї, предмети матеріальної культури, а й фортифікаційні та інші традиції. Тому актуальним є вивчення фортець даного регіону саме в контексті пам'яткознавства. Пам'ятки фортифікаційної справи козацького часу є чи не єдиним джерелом, яке дозволяє пов'язати дані писемних джерел з матеріальною культурою. Комплексне вивчення фортець козацької доби південної Сіверщини, а згодом північного заходу Слобожанщини дозволило розширити дані про фортифікаційні прийоми та традиції козаків та Московської держави.

Метою даної роботи є публікація матеріалів дослідження залишків укріплень Сумської фортеці середини XVII-XVIII ст., аналіз археологічних джерел та поєднання їх з писемними повідомленнями та картографічними матеріалами середини XVII ст. В якості допоміжних джерел використані дані вивчення палеорельєфу місцевості та нумізматичних джерел. У вивченні історичних процесів в контексті пам'яткознавства залучаються дані археології, джерелознавства, етнографії, історії, військової справи, картографії. Вивчення пам'ятки як наукового джерела дозволяє застосовувати інформацію, накопичену у різних сферах науки, акумулює її, результатом чого є отримання об'єктивних даних щодо процесів, які відбувалися в даному регіоні у XVII ст.

Історія вивчення Сумської фортеці налічує вже близько 100 років. Вперше городище у фаховій археологічній літературі згадується у кінці XIX ст. В.Г.Ляскоронський наводить дані про залишки укріплень в урочищі "Козацький Вал" [11, с.54]. Однак не було укладено топографічного плану пам'ятки. Як потужна фортеця Суми згадуються у працях видатних істориків початку XX ст. Досліджується передусім історія міста, вивчаються в основному документи, пов'язані з заснуванням міста [3, с.227-229]. На даний момент відомі кілька описів міста та два плани 1768 та 1786 р., які зафіксували динаміку розвитку міста [4, с.259]. Вивченням історії фортифікації Сумської фортеці займалися Я.Г.Іванюк та В.В.Вечерський. Археологічні дослідження та спостереження під час земляних робіт проводив В.В.Приймак.

У 1999 та 2002 р. відбулася реконструкція вулиць Соборна та Воскресенська. Під час робіт проводилися спостереження, в яких брав участь автор [2, с.73]. Крім того, в останні роки в центрі Сум відбувається будівництво на окремих ділянках, де також проводилося спостереження. В роботі використано дані, отримані автором у співпраці з В.В.Приймаком під час реконструкції центральної частини міста. Це дозволило отримати нові дані про устрій та фортифікаційні елементи Сумської фортеці. Картографічні роботи проводилися автором з метою уточнення меж фортеці та її окремих елементів.

У першій половині XVII ст. територія середньої течії Псла та Ворскли залишалася практично незаселеною. Стаціонарні сільські поселення на цій території не засновувалися через складну військово-політичну ситуацію. Багаторічні набіги татар, які саме цією територією проходили до густонаселених районів Московської держави, постійні прикордонні конфлікти з Річчю Посполитою привели до того, що номінально землі належали Московському князівству, а фактично були йому непідконтрольні. З початку XVII ст. землі майбутньої Слобожанщини освоюються численними ватагами селітроварів, в основному з Речі Посполитої. Проте видобування селітри та інші промисли були сезонними і не могли сприяти заселенню регіону [7, с.9-19].

Ситуація докорінно змінюється після початку Визвольної війни Богдана Хмельницького. Ряд тяжких поразок та багаторічні воєнні дії на території України змушують козаків шукати інші місця для проживання. Таким місцем і стала південно-західна околиця Московського царства.

Московські воєводи були вкрай зацікавлені в залюдненні краю, однак не допускали стихійного переселення з території сусідньої держави. Процес переселення, на перший погляд простий, був під постійним контролем прикордонних воєвод, які постійно інформували Московський уряд про хід колонізації. На Україні, охопленій війною, також ідея переселення стала відігравати значну роль. До цього козаків підштовхували кілька чинників: релігійний, військовий та політичний. Для організації процесу переселення серед козаків обирався керівник - осадчий, якому було доручено очолювати ватагу протягом всього часу переселення. Осадчих часто обирали з представників козацької старшини. Саме козацька старшина, маючи досвід організації військових походів, найбільше підходила на роль ватажка переселенців. До обов'язків осадчого входило формування ватаги, планування маршруту та зносини з московськими воєводами [10, с.167-173].

У 1655 р. на територію Середнього Псла прибула ватага козаків з селища Ставище, що на Київщині, на чолі з полковником Герасимом Кондратьєвим. В історичній літературі зустрічаються дати 1652, 1653 та 1658 рр. Для з'ясування часу виникнення фортеці слід проаналізувати писемні джерела, пов'язані з виникненням м.Суми. Про це та обставини заснування міста та будівництва фортеці свідчать три документи, складені саме в середині XVII ст.

Перший документ - грамота ватаги козаків, які просять московський уряд осадити Заводницьке городище, яке знаходиться між Кам'яним та Суминим городищем. Датована ця грамота 1654 р. [15, с.94]. Аналізуючи текст грамоти, можна стверджувати, що на 1654 р. територія майбутнього міста Суми була незаселеною. У документах XVII ст. чітко розрізняються старі укріплення без населеного пункту - городище та заселене містечко - городок та острог.

Другий документ - лист осадчого м.Суми отамана Г.Кондратьєва, який просить дозволу оселитися на території Суминого городища на Пслі. Датований цей документ 1655 р., що не протиричить першому документу [4, с.249].

Третій документ - лист воєводи А.Арсеньєва, який доповідає про виконання робіт з будівництва нової фортеці. Датовано цей документ 1658 роком [17, с.311]. Таким чином, найбільш вірогідною датою заснування міста можна вважати 1655 р., хоча не слід ігнорувати інших версій.

У багатьох документах середини XVII ст. Герасим Кондратьєв поряд із званням козацького полковника іменується осадчим, тобто людиною, під чий керівництвом і відбулося переселення. З дозволу белгородського воєводи козаки оселяються на старому

Берлицькому або Суминому городищі. Тут зводиться перше укріплення - фортеця за козацькою фортифікаційною традицією. Будівництво проходить під керівництвом Герасима Кондратьєва і за рік фортеця була готова [4, с.249]. В основі реконструкції першої фортеці лежить вивчення сучасного рельєфу, виявлення знівельованих ділянок і відтворення палеорельєфу на цій основі.

Залишки фортеці розташовані в центрі м.Суми, на території вулиць Соборна, Воскресенська, провулків 9 травня та Терезова, в урочищі *"Козацький Вал"*. Фортеця займала довгий мис, утворений долинами річок Псел, Сумка, Стрілка довжиною понад 300 м. Мис має витягнуту підтрапецієподібну форму, поверхня рівна, стрілка мису із значним ухилом в бік р.Сумка. Висота над заплавою становить 10 м.

В районі перехрестя вулиці Воскресенської та провулку Терезова виявлені залишки рову, який поступово переходив у яр.Рів, у перетині коритоподібний, простежувався в материк шириною 20 та глибиною 2 м. Майже навпроти, на східній частині мису простежений ще один яр.Поверхня мису до заснування міста була слабо горбистою, мала незначне пониження до країв. Підвищення зафіксоване у північній частині. Слід зазначити, що стрілка мису відділена від плато значним перепадом висоти (до 4 м). Залишки неглибокого яру виявлені в місці, де у XVII ст. р.Псел зливався з р.Сумка [9, с.77-79].

Слід зазначити, що описів першої Сумської фортеці не збереглося, тому реконструкція проводиться на основі аналізу палеорельєфу та залишків оборонних споруд. Перш за все, це виявлення рову, не позначеного на жодному з планів міста. Він з'єднує два яри, відрізаючи таким чином мис у найвужчому місці. Крім того з південного боку виявлені залишки нижньої частини земляного ронделя. Залишки такого ж ронделя виявлені під час будівництва зі східного боку. Два інших ронделі ймовірно були зруйновані в результаті пізнішого будівництва. З'єднавши три точки на плані, отримуємо графічне відтворення плану фортеці. Вона була майже квадратною розмірами 200 м на 250 м. Згідно з вимогами фортифікації фортеця була захищена валами із дубовими стінами, залишки яких у вигляді колод були виявлені у 2002 р. По кутах фортеці були розташовані дерево-земляні ронделі, де знаходились кутові башти.

Перша фортеця на території сучасних Сум була побудована отаманом Герасимом Кондратьєвим у 1655 р. Проте укріплення були примітивними і скоріш її можна вважати місцем тимчасового захисту, аніж повноцінною фортецею. Відірвані від місця постійного проживання та ремісничих центрів, переселенці при будівництві укріплень змушені були користуватися обмеженою кількістю інструментів. Тому оборонна спроможність таких поселень була дуже низькою. У зв'язку з цим до стратегічно важливих поселень прибувають воєводи з гарнізоном стрільців. За їх підтримки будуються сучасні укріплення, розширяється територія фортець.

Для керівництва будівництвом нової фортеці до Сум прибуває воєвода Арсеньєв, який починає перебудову укріплень. Був засипаний напільний рів старої фортеці, причому в засипці використовувалися колоди, покладені в три шари та пересипані чорноземом. Колоди мали оброблену поверхню та скоріш за все були залишками стіни. Розширення фортеці проходило у південно-західному напрямі - перенесення напільних укріплень на 100 м та укріплення посаду, який був обнесений стіною. Крім того, було проведено підсіпку ґрунту на стрілці мису та включення її до складу фортеці. У 1658 р. воєвода доповідає до Москви про закінчення будівництва нової фортеці.

Залишки цих укріплень було досліджено при реконструкції будинку *"Старих різниць"* по вулиці Кооперативній. В результаті будівельних робіт було знято близько 150 м берегового схилу. Це дало змогу дослідити значний відрізок фортечного муру.

Потужність культурного шару тут коливається від 2,5 до 3,5 м. Він складається з багатьох прошарків, які утворилися за останні 355 р. Проте найбільш інформативними є найнижчі - шар похованого чорнозему потужністю до 0,6 м і насичений органікою та деревним тліном потужністю до 0,2 м. На всій дослідженій ділянці зафіксовані залишки дубових стовпів діаметром 0,5-0,6 м. Вони збереглися на висоту до 1 м та заглиблені в материк. Практично посередині дослідженої ділянки культурного шару по вул.Кооперативна зафіксований котлован споруди, що перерізає шар чорнозему та заглибленої в материк. Ширина котловану становить 6 м, глибина понад 5 м від рівня сучасної поверхні. Заповнення котловану складається з будівельного сміття у верхній частині та чорнозему у нижній. У нижній частині заповнення по краю виявлені залишки дерев'яного зрубу. Діаметр колод становить 0,15-0,2 м. Дно споруди не виявлене, заповнення простежується нижче рівня будівельного майданчика. По краях споруди зафіксовані дерев'яні стовпи. Не виключено, що це залишки "тайника" - башти, в якій було влаштовано колодязь. У своїй грамоті воєвода Арсеньєв зазначав, що збудував фортецю, де є тайник, і вода в ньому добра. [4, с.249].

Зважаючи на розташування стовпів по краю берегового схилу та їх кількість, можна говорити про те, що ми маємо справу з залишками фортечного муру, точніше з її внутрішньою частиною. Зовнішня була знищена при будівництві різниці в кін. XIX ст. Стіна була побудована з дубових колод, які були заглиблені в материк, а простір між ними був заповнений ґрунтом. Такий тип устрою фортечного муру відомий за письмовими джерелами та археологічними даними дослідження фортець Белгородської оборонної смуги [18, с.106-110].

Крім археологічних досліджень було проведено роботи з картографування залишків фортечних укріплень. За планом 1768 р. розміри фортеці становлять 430 м на 550 м на 530 м. За обмірами довжина фортеці становить 460 м, ширина коливається від 250 до 290 м. В південно-західному куті фортеці розташовувався внутрішній замок, в якому знаходився арсенал. Розміри замку 150 м на 150 м на 130 м. Укріплення посаду кілька разів перебудовувалися та збільшувалися.

В описі м.Суми початку XVIII ст. є дані про те, що напередодні вторгнення шведських військ в Україну за наказом Петра I було проведено модернізацію та розширення фортець Слобожанщини. В документі сказано, що князем Меншиковим у Сумах було збудовано великий бастіон, але точного місця розташування його вказано не було [6, с.105].

У 2008 р. під час будівництва будинку за адресою м.Суми, пл.Незалежності, 3 було виявлено залишки бастіону. Фортифікаційна споруда була розташована за лінією фортечного валу на одній висоті з його підшою. Бастіон мав розміри 20x10 м і був п'ятикутної форми. Його було збудовано з чорнозему та прошарків світло-жовтої глини з використанням дерев'яних колод, вбитих вертикально в ґрунт. Розташування колод дозволило встановити форму бастіону - п'ятикутник з гострою вершиною та рівною основою. Він відрізняється від решти бастіонів фортеці, які мали заокруглену або напівсферичну форму. Вивчення залишків фортець північного заходу Слобожанщини другої половини XVII ст. свідчить про поширення в регіоні саме бастіонів заокругленої форми. Бастіони з чітко вираженими гострими кутами з'являються у XVIII ст. і широко відомі в укріпленнях Української лінії [5, с.111-116]. Поєднання даних археології та архівних джерел дозволило локалізувати один з важливих фортифікаційних елементів міських укріплень Сум початку XVIII ст.

Крім картографічних та археологічних досліджень для вивчення Сумської фортеці як пам'ятки військової історії було проаналізовано дані нумізматики. Найяскравішою

з нумізматичних пам'яток пізнього середньовіччя, виявлених на території міста Суми, є скарб монет середини XVI - першої половини XVII ст. Скарб був виявлений у середині минулого століття випадково при земляних роботах по вул.Горького, в урочищі Холодна Гора. Він складався з двох невеликих горщиків з білої глини, орнаментованих красними лініями. Перший горщик мав діаметр 19 см, висота збереженої частини 14 см. Другий зберігся фрагментарно - втрачений вінчик та денце. Монети знаходилися в горщиках, частина з них представляла масив, зцементований окисами низькопробного срібла. У першому з горщиків виявлено 115 монет, у другому - 262 монети. Серед монет переважають півторагрошовики, карбовані польським королем Сигізмундом III, вони складають 95-97% усього монетного скарбу. Серед монет також виявлені коронні чехи та трояки короля Сигізмунда III. До скарбу входили монети, карбовані на території Швеції та в її прибалтійських володіннях. Це - драйпелькери Густава II Вази, Георга Вільгельма Вази та Крістіни Вази. На жаль, на даний час переважна більшість монет не пройшла очистку і визначити датування переважної частини можна тільки орієнтовно, за датами правління королів, які чеканили монету. Найбільш численною групою монет у скарбі є коронні півторагрошовики Сигізмунда III карбовані у 1618-1624 рр. [15].

Ці монети були досить популярні на території Польщі і через низький вміст срібла доступні простим козакам. На відміну від західноєвропейських талерів, півторагрошовики були зручною монетою в дрібній торгівлі. Шведські драйпелькери (трьохгрошовики) можуть свідчити про сталі економічні зв'язки Польщі з країнами Балтійського регіону, серед яких у цей час домінувала Швеція [8, с.127].

Скарб срібних монет міг бути церковною казною або власністю заможного козака. Перед початком переселення на Слобожанщину козаки та посполиті намагалися продати землю та маєтності. Срібні монети польського та західноєвропейського карбування, присутні в скарбах Охтирки, Межирича, Сум, свідчать про те, що козаки привезли велику кількість срібних монет, які були в обігу на території Речі Посполитої. Невеликі розміри першої Сумської фортеці не могли вмістити всіх поселенців і з моменту її розбудови починається освоєння навколишніх територій. Одним з перших було заселено правий берег р.Сумка, що має назву Холодна Гора. На холодногірському посаді було зведено дерев'яну церкву Різдва Пресвятої Богородиці. Укріплення посад не мав і в разі появи татарських загонів населення переходило до фортеці. Однак козаки зіштовхнулися з тим, що засновані ними фортеці лежали далеко від економічно розвинених районів Московського царства. До того ж півторагрошовики не мали такої популярності у росіян, які звикли користуватися високопробною московською копійкою. Як результат, значна частина польської монети не була введена в обіг. Одразу з вступом козаків до прикордонної сторожі московської держави на Слобожанщині в обігу з'являються московські копійки. Не виключено, що скарб був пов'язаний з подіями війни 1658-1659 рр., а саме з облогою міста татарами взимку 1659 р. [12, с.68].

Отже, використавши дані джерелознавчих, археологічних, картографічних, нумізматичних досліджень, можна з великою долею ймовірності реконструювати устрій та фортифікаційні елементи Сумської фортеці. Виявлено та локалізовано залишки фортеці, яка була збудована Г.Кондратьєвим. Дискусійним залишається питання часу заснування Сумської фортеці. Дослідження фортифікаційних елементів Сумської фортеці дає змогу прослідкувати динаміку розвитку фортеці.

Аналіз методів, які були використані при роботі, вказує на те, що найбільш ефективним є комплексний підхід, спрямований на реконструювання залишків оборонних споруд.

1. Акты Московского государства, изданные Императорскою Академией наук / Под ред. Д.Я.Самоковасова. - Том 3. Разрядный приказ. Московский стол. 1660-1664. - СПб, 1901. - 674 с.
2. Белінська Л.І., Черненко О.Є. Звагельський В.Б. Охоронні археологічні дослідження в м.Суми в 2003 р. // Археологічні відкриття в Україні 2002-2003 рр. - К., 2004. - С.73-74.
3. Васильєв М. Сторінки з історії Сумського полку Слобідського козацького війська у II половині XVII ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби. Вип. 13. - К., 2004. - С.227-229.
4. Вечерський В.В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика містобудівних пам'яток охоронних досліджень населених місць. - К.: НДІТІАМ, 2003. - 600 с.
5. Вітрик І.С. Українська лінія як пам'ятка археології пізнього середньовіччя // Археологія. - 1999. - №2. - С.11-116.
6. Іванюк Я.Г. Міста-фортеці Охтирка і Суми у XVII-XVIII ст. // Український історичний журнал. - 1980. - №9. - 103-105.
7. Каравайко Д.В., Скорый С.А., Приймак В.В. Селитроварение на Полтавщине (в свете новейших археологических раскопок на Бельском городище). - Полтава, 2008. - 92 с.
8. Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. - К.: "Наукова думка", 1971. - 175 с.
9. Коротя О.В. Сумська фортеця 1655 р. (варіант реконструкції) // Середньовічні старожитності Південної Русі-України. - Чернігів, 2005. - С.78-79.
10. Коротя О.В., Осадчий Є.М. Осадчий Сум Герасим Кондратьєв (монастирське та міське будівництво) // Батуринські читання. - Ніжин, 2007. - С.167-173.
11. Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевы) валы по течению рр. Псла и Ворсклы // Труды XIII археологического съезда. - М., 1907. - Т.I. - С.158-198. Передрук: Вид. 2-ге репринтне, доповнене. - Передмова Супруненко О.Б. - Полтава: Археологія, 1995, препринт вип.9.
12. Осадчий Є.М., Приймак В.В., Коротя О.В. Конотопська битва у світлі археологічних даних. - Полтава: ТОВ "Фірма "Техсервіс", 2009. - 114 с.
13. Приймак В.В., Осадчий Є.М. Північний схід Дніпровського Лівобережжя у кінці XVI-XVII ст. (історико-археологічні нариси). - Полтава, 2006. - 70 с.
14. Приймак В.М., Приймак В.В. Урбанізаційний процес в середній течії Псла у VIII-XVII ст. (місто Суми і його попередники) // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя. - Частина II. - Суми, 2003. - С.28-38.
15. Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII-XVIII вв. - Харьков: Харьковское книжное издательство, 1964. - 460 с.
16. Сумський обласний краєзнавчий музей (далі - СОКМ). - Коллекционная опись №1 в 5 тетрадях на клад польских монет второй половины XVI - первой половины XVII века. - КП-14355, НУМ 188; Коллекционная опись №1 в 2 тетрадях на клад польских монет второй половины XVI - первой половины XVII века. - КП-14356, НУМ 189; СОКМ. - КП-3367, А-5779; СОКМ. - КП-14355. НУМ-188. СУ-172 /1 - 262; СОКМ. - КП-14356. НУМ-189. СУ-173/1 - 115.
17. Харламов В.О. Невідомі сторінки виникнення українських міст у XVII ст. // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). - К., 1998. - С.308-316.
18. Шатохин И.Т. Типология оборонительных сооружений юго-западного фаса Белгородской черты // Археология славянского юго-востока. - Воронеж, 1991. - С.109-116.

Осадчий Е.Н. Сумская крепость середины XVII-XVIII вв. (памятниковедческий аспект)

Статья посвящена проблемам комплексного изучения остатков Сумской крепости середины XVII-XVIII вв.

Osadchy Y.N. Sumy fortress in the middle of XVII-XVIII centuries (monument studying aspect)

The article is devoted to the problems of complex studying the remains of Sumy fortress in the middle of XVII-XVIII centuries.

КРАВЧЕНКО О.М.

ЗАСНУВАННЯ МОНАСТИРІВ ПІВНІЧНОГО ЗАХОДУ СЛОБОЖАНЩИНИ У КОЗАЦЬКУ ДОБУ

Стаття присвячена подіям, які відбувалися на території Лівобережної України в середині XVII ст., і які призвели до виникнення монастирів на північному заході Слобожанщини. Аналізується взаємозв'язок між розташуванням монастирів та фортець Слобожанщини, їх роль у заселенні регіону.

Початок колонізації північно-західної Слобожанщини відбувається на початку XVII ст., коли невеликі ватаги козаків, переважно селітроварів, намагалися закріпитися на незаселених південно-західних прикордонних землях Московського царства. Такі дії, особливо з боку роменського державця К.Сіножацького, приводили до постійних збройних конфліктів між роменськими козаками та путивльськими служилими людьми. За наявності цих конфліктів, які до того ж проходили на фоні постійної загрози з боку Кримського ханства, виникнення монастирів було неможливе [4, с.79-80].

Метою даної роботи є аналіз військових та соціально-економічних процесів, які передували заснуванню слобожанських монастирів у середині XVII ст.

Уперше слобожанські монастирі були описані архієпископом Філаретом (Д.Г.Гумілевським) [9]. Згадки про Слобожанські монастирі є у працях А.С.Лебедева [7], Д.І.Багалія [1, с.167-280] та П.М.Фомина [10]. У 20-х роках XX ст. С.А.Таранушенком було проведено дослідження великої кількості церков та монастирів, на сьогодні зруйнованих [8]. Багато років тема вивчення історії монастирів була вузькоспеціальною, як об'єкт дослідження бралися до уваги виключно храми. Загальна характеристика монастирів Лівобережжя як комплексних пам'яток була здійснена М.П.Цапенком. Ним було проаналізовано устрій, топографію та укріплення монастирів козацької доби. Було розроблено першу типологію монастирів, що базується на топографії [11]. Вагомий внесок у вивчення монастирів як комплексних пам'яток належить В.В.Вечерському [2; 3].

Верхнє Посулля та Середня Ворскла стали тими регіонами, де у 30-х роках XVII ст. починають виникати козацькі остроги. Вони стали осередками колонізаційного руху. Навколо них починають виникати слободи. Так, у середині 30-х років XVII ст. виникають остроги Недригайлів та Вільшана [6, с.310-340].

Згодом на території Верхнього Посулля будуються нові укріплені поселення, однак на сьогодні тут невідомі монастирі XVII-XVIII ст. Причиною відсутності монастирів у Верхньому Посуллі може бути те, що засновники острогів, козаки-кондотьєри, були зацікавлені перш за все у військовій безпеці. Будівництво невеликих острогів велося під керівництвом незаможних шляхтичів та козаків, які не могли забезпечити монастирі ні коштами, ні землею. Вони напряду залежали від польських урядників, які ставали ініціаторами заснування острогів. Невелика площа острогів не могла захистити все населення округи, а монастирі через незначні укріплення, відсутність зброї та гарнізону були найбільш вразливими об'єктами під час нападів татар.

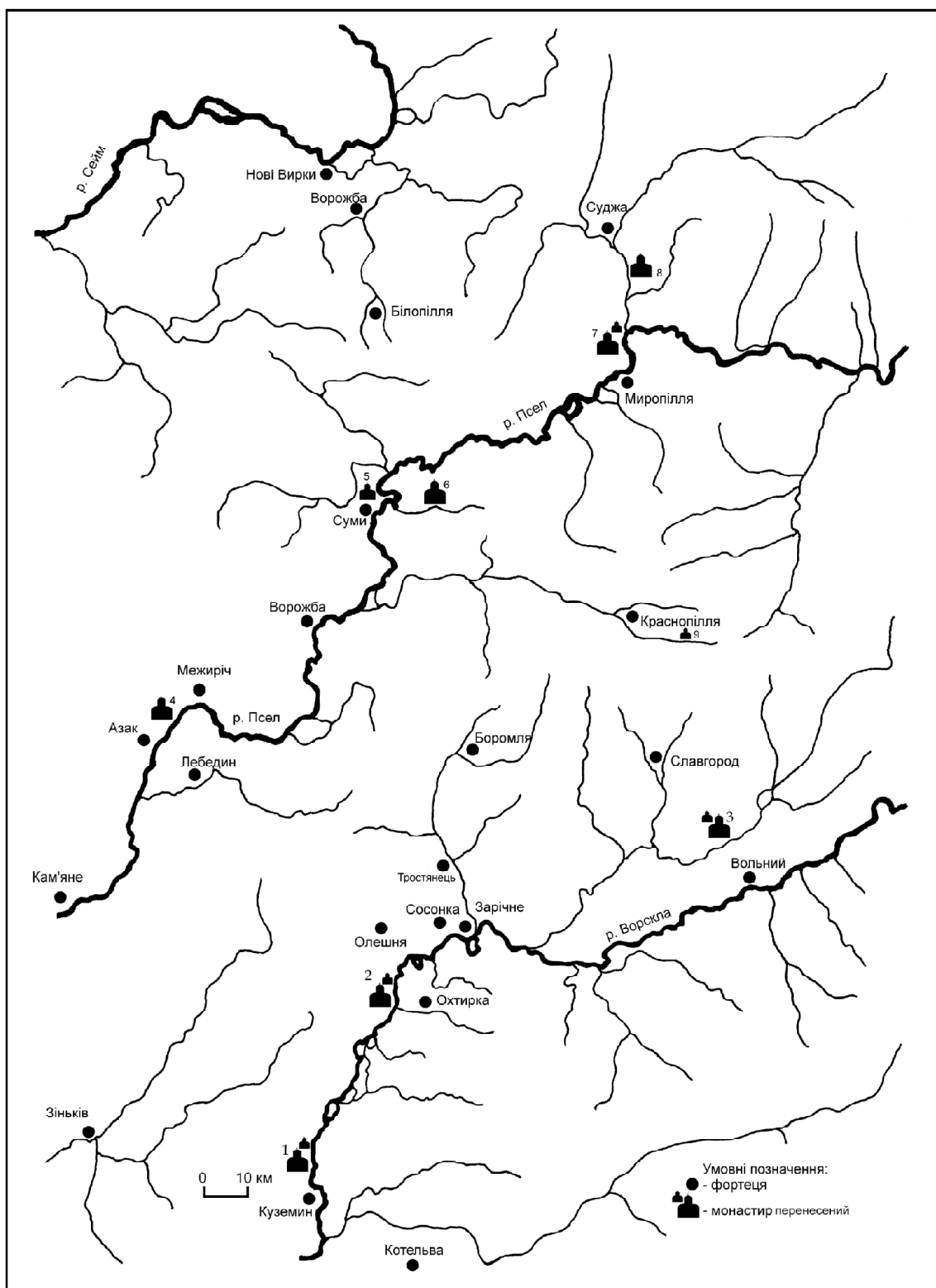

Рис. 1. Монастирі північного заходу Слобожанщини середини XVII-XVIII ст.: 1- Преображенський Скельський, 2 - Охтирський Благовіщенський (Свято-Троїцький), 3 - Вольненський Троїцький, 4 - Михайлівський Іоанно-Предтечів, 5 - Сумський Іоанно-Предтечів, 6 - Сумський Успенський, 7 - Білогірський Миколаївський, 8 - Суджанський Іоанно-Предтечів, 9 - печерний скит.

Крім військової загрози існуванню, був ще один фактор - політичний, який заважав виникненню монастирів. На початку XVII ст. московський уряд був категорично проти присутності на своїх західних кордонах вихідців з Речі Посполитої. Заснування монастиря вихідцями з Речі Посполитої на цих землях могло стати однією з причин заснування поряд низки хуторів та слобод. Таким чином була б порушена цілісність московського західного кордону. До того ж, неможливо польська та українська шляхта, яка підтримувалася королем та Сеймом, була переважно католицького або греко-католицького віросповідання. Крім того, гарантувати безпеку монастирів на цій території не могло ні Московське царство, ні Річ Посполита.

Ще одним регіоном, де проходило поступове освоєння території майбутньої Слобожанщини, стало межиріччя Псла та Ворскли. Цією територією проходив шлях путівльських прикордонних сторож. Тут у 40-х роках XVII ст. виникає кілька невеликих фортець, які стали частиною Белгородської засічної смуги. Вони мали постійний контингент, який складався зі стрільців. Фортеці часто зазнавали нападів з боку загонів татарської кінноти, тому до другої половини XVII ст. слободи та хутори навколо фортець не виникали [5, с.111-112].

У всіх випадках заснування укріплених поселень на території майбутньої Слобожанщини їх населення було в першу чергу військовим контингентом, який перебував тут тимчасово, без сімей та земельних наділів. Ротація військового контингенту московського царства та сезонна присутність селітроварів з Речі Посполитої стали причиною відсутності монастирів у регіоні до другої половини XVII ст.

Численні селянські повстання на території Речі Посполитої у 30-х роках XVII ст. також завдавали шкоди монастирям. Часто ченці ставали на бік польської шляхти або українських повстанців, чим ставили під загрозу власне існування. Окремі монастирі на території Речі Посполитої часто були розташовані в межах укріплених міст. При облозі та штурмі міста православні монастирі часто руйнувалися загонами під керівництвом заможної шляхти католицького віросповідання.

У 1648 та 1649 роках на Лубенщині було спалено Густинський та Мгарський монастирі, які підтримував князь Ієремія Вишневецький. Багато монастирів Лівобережної України були розорені під час війни під проводом Б.Хмельницького. Вони піддавалися нападу з боку як Речі Посполитої, так і московських військ.

У 1658 р. армія під командуванням князя Ромадановського захопила та розорила Лубенський Мгарський монастир. Це змусило ченців, які залишилися, покинути монастир та шукати нового місця для проживання. Війна та розорення стали однією з основних причин, що змусили ченців разом з козаками шукати нових місць для проживання.

Відомо, що ченці долучалися до ватаг козаків, які вирушали на незаселені землі Московського царства. Під захистом озброєних козаків вони прибували на нові території. Часто ситуація складалася так, що ченці змушені були самі вирушати в небезпечний похід, як це видно з повідомлення про заснування Охтирського Благовіщенського монастиря у 1654 р. *“Монастырь по указу благочестивейшаго Государя Царя и В.К. Алексея Михайловича, по челобитью игумена с братъею, устроен 1654 г. а оный игумен от унеи бежал с Подпольской области, из-за Днепра, с Лебединскаго монастыря, под державу предков ваших, с братиею 40 человек монахами и с подданными тамошними вольными черкасами, церковными утварьми и священническими облаченими, сосудами и со всеми принадлежащими церковными потребами и сему игумену по указу Государя Царя и В.К. Алексея Михайловича, по свидетельству гор. Алешни всякого чина и звания людей, та гора Ахтирь с пахатым полем и санными поко-*

сы лесными дачи и рыбными ловли яко впусте состоящая и ни кем не владеема, была отведена под монастырь” [9, с.3].

Після початку у 1648 р. Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького змінилася військово-політична ситуація на північно-східному кордоні Речі Посполитої. Вона вже не контролювала територію Дніпровського Лівобережжя, а московський уряд був зацікавлений у заселенні вільних територій Середньої Ворскли та Псла. Тому з середини 50-х років XVII ст. Слобожанщина переживає колонізаційний бум, коли за кілька років було засновано та збудовано більше десятка великих фортець із потужною системою укріплень. Наявність нових фортець та розвиненої інфраструктури стала однією з причин появи нових монастирів саме у середній течії Псла і Ворскли та відсутності їх у Посуллі. Осадчі нових населених пунктів, представники освіченої козацької старшини часто ставали ініціаторами заснування монастирів та підтримували їх матеріально.

Береги Ворскли та Псла у їх середній течії мають велику кількість мисів та останців, зручних для заснування невеликого укріплення. Протягом кількох століть сіверянами, а пізніше давньоруськими князями, було збудовано велику кількість городищ. Їх залишки не викликали інтересу у багаточисельних козацьких ватаг, яким потрібна була велика площа для розбудови нових фортець, а для ченців старі укріплення підходили якнайкраще.

Будівництво монастирів починається неподалік фортеці, одразу ж після завершення будівництва основних укріплень (рис. 1). Поблизу Сум виникають одразу два монастиря: чоловічий, а трохи пізніше - жіночий, між Миропіллям та Суджею - чоловічий, поблизу Вольного - чоловічий, між Охтиркою, Олешнею та Куземином - два чоловічих, між Лебедином, Азаком та Межиричем - один чоловічий. Розташування монастирів поруч з великими містами-фортецями відомі у Московській державі та Речі Посполитій XVI-XVIII ст. Укріплення використовувалися виключно для самозахисту.

Поряд з монастирями, які виникли у середині - другій половині XVII ст., розташовані слободи пушкарів. Топонім з коренем “*пушка*”, яке можна віднести до поселень пушкарів, зустрічається часто поряд з великими фортецями. Артилеристи були елітою козацького гарнізону, від них залежало успішне відбиття нападів татар. Велику увагу пушкарям приділяли і московські воєводи, які платили їм сріблом та виділяли кращі землі для заснування слобод та хуторів. Таким чином, утворився досить заможний прошарок слобожанського українського козацтва, спроможний на рівні зі старшиною економічно підтримувати монастирі. Цим можна пояснити назви деяких населених пунктів, розташованих неподалік монастирів: поряд з Сумським Успенським монастирем - село Пушкарівка, поруч Вольненського монастиря - слобода Стрелецкая Пушкарка, частина села Михайлівка, поблизу якого розташований Михайлівський монастир, має назву “*Пушкарівка*”. Про існування слободи Пушкарної поблизу Охтирки відомо за писемними джерелами, вона розташовувалася за 13 верст на південний захід від Охтирки, точніше локалізувати її на даний час неможливо [12, с.185].

Збереглися пізньосередньовічні маршрути, що зв’язували Суми і Миропілля. На них розташовано два монастирі. Сумський Іоанно-Предтечів знаходився поряд з дорогою, що сполучала Суми зі слободою Лука, далі дорога йшла в напрямку Миропілля. Сумський Успенський розташовувався за 3 км на схід від цього шляху. Така ж ситуація простежується і з розташуванням Михайлівського Іоанно-Предтечевого монастиря. До сьогодні існує ґрунтова дорога, що проходить уздовж берегової тераси

правого берега р.Псел. Саме цим шляхом йшло сполучення з фортецями Азак, Межирич, Ворожба та далі з Сумами. Вольненський Троїцький монастир був розташований неподалік місця, де сходяться шляхи з Вольного, Великої Писарівки на Охтирку та Богодухів, а далі - у напрямку Харкова. Таке розташування надавало монастирю економічні переваги. Надходження товарів та продуктів з Московської держави до новозбудованих фортець проходило не без участі монастирів, які часто ставали пунктами відпочинку на торгових шляхах. Скельський Преображенський монастир засновано неподалік Зінківського шляху, від якого відходили шляхи на Кузємин, Охтирку, Олешню, Грунь. Поряд з монастирем існує човновий перевіз через р.Ворскла, звідки дорога йшла на село Лутище, а потім - на Охтирку. Засновниками монастирів, як це зазначено у писемних джерелах, були ченці - вихідці з Гетьманщини. Вони тікали з розорених польськими військами православних монастирів. Часто, прибувши на нове місце та отримавши землю для заснування монастиря, настоятелі змушені були відправлятися у багатоденні мандрівки з метою пошуку майбутніх ченців. Найбільша кількість ченців, які заснували на північному заході Слобожанщини православний монастир, становила близько 40 чоловік. Звісно, нечисленні чернецькі колективи були не в змозі на перших етапах будувати великі та потужні монастирські укріплення. Часто відомо про одного-двох ченців, які селилися у важкодоступній та відлюдній місцевості. Тому допомога з боку козаків, які славилися як майстри будівництва фортець, була дуже доречною.

Отже, зміна військової та економічної ситуації в Речі Посполитій у середині XVII ст. стала причиною масового переселення козаків та посполитих на південно-західні рубежі Московської держави. Колоністи намагалися перенести на нові землі не тільки соціальний устрій життя, а й духовний. Одним з аспектів духовного життя українців на нових землях було заснування православних монастирів.

Аналіз розташування монастирів та їх фортифікаційних елементів свідчить про схожість планування із новозбудованими фортецями. У середині XVII ст. монастирі будувалися одночасно з фортецями і розташовувалися неподалік від укріпленого городка. Такий принцип розташування ми спостерігаємо у всіх випадках. Ця відстань гарантувала усамітненість монастиря, а в разі небезпеки - швидку евакуацію до найближчої фортеці. Монастирі в середині - другій половині XVII ст. розташовувались неподалік дороги, яка з'єднувала дві фортеці. Це давало змогу монастирю отримувати припаси. Водночас монастирі ставали пунктами перепочинку та, у разі небезпеки, захисту. Вибір місця заснування та проектування монастирів проходило, найімовірніше, за активною участю козаків з навколишніх містечок та хуторів під керівництвом старшини. При порівнянні укріплень козацьких фортець та монастирів можна виділити багато спільних рис, що вказує на перенесення традицій військового зодчества на монастирське.

1. Багалей Д.И. Новые материалы для истории Слободской Украины / Д.И.Багалей // Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества. - Харьков, 1893. - Т.V. - Вып. 1. - С.167-280.

2. Вечерський В.В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць / В.В.Вечерський. - К.: НДІТІАМ, 2003. - 600 с.

3. Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація / В.В.Вечерський. - К.: Видавничий дім А.С.С., 2005. - 584 с.

4. Кравченко О.М. Фортеці XVII ст. на Московсько-Польському порубіжжі / О.М.Кравченко, Є.М.Осадчий // Середньовічні старожитності Південної Русі-України: Тези доповідей 3 Міжнародної студентської наукової археологічної конференції [ред. Дятлов В.О., Івакін Г.Ю., Коваленко В.П., Коваленко О.Б., Моця О.П., Ричка В.М., Ячменіхін К.М.]. - Чернігів: ЧДПУ, 2005. - С.79-81.

5. *Коротя О.В.* Фортеці Межиріччя Псла та Ворскли як складова частина Белгородської засічної смуги / О.В.Коротя, Є.М.Осадчий // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. - Тези доповідей VII Міжнародної студентської наукової археологічної конференції [ред. Дятлов В.О., Коваленко В.П., Коваленко О.Б., та ін.]. - Чернігів: ЧДПУ, 2008. - С.111-114.
6. *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648) / П.М.Кулаковський. - К.: Темпора, 2006. - 496 с.
7. *Лебедев А.С.* Исторические изыскания в южнорусских архивах (В чтениях общества истории и древностей) / А.С. Лебедев. - Харьков 1884. - Книга 2. - 237 с.
8. *Таранушенко С.А.* Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. / С.А.Таранушенко. - К.: Будівельник, 1976. - 236 с.
9. *Филарет (Д.Г.Гумилевский).* Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Краткий обзор епархии и монастыри / Архиепископ Филарет. - Отд.1. - М.: Типография В.Готье, 1852. - 236 с.
10. *Фомин П.* Церковные древности Харьковского края (Историко-археологический очерк) / П.М.Фомин. - Харьков, 1916. - Вып.1. - 208 с.
11. *Цапенко М.П.* Архитектура Левобережной Украины XVII-XVIII веков / М.П.Цапенко. - М., 1967. - 234 с.
12. *Экономические примечания на Ахтырский уезд 1785 г.* - Х., 2008. - 215 с.

Кравченко А.Н. Основание монастырей северо-запада Слобожанщины в казачий период

Стаття посвящена событиям, которые происходили на территории Левобережной Украины в середине XVII в., и которые привели к возникновению монастырей на северо-западе Слобожанщины. Анализируется взаимосвязь монастырей и крепостей Слобожанщины, их роль в заселении региона.

Kravchenko A.M. Monasteries foundation during the Cossack period in the North-West of Slobozhanshchyna

The article is devoted to the events, which took place on the territory of left-bank Ukraine in the middle of XVII century and their consequences, which led to monasteries foundation in the North-West of Slobozhanshchyna. Interdependence of Slobozhanshchyna monasteries and fortresses location, their role in the process of settlement in the region is analysed.

СМІРНОВ М.А.

**ДО ІСТОРІЇ МІСТЕЧКА БРАЇЛІВ ПЕРІОДУ ВОЛОДІННЯ
НИМ ГРАФАМИ ПОТОЦЬКИМИ
(XVIII - початок XIX ст.)**

В статті проаналізовано соціальний та економічний розвиток містечка Браїлова впродовж XVIII - початку XIX ст. Дослідження базується на ряду архівних документів, тематичної літератури та преси.

У Подільському краї розташовується низка невеликих міст з надзвичайно насиченою та унікальною історією. До таких поселень належить містечко Браїлів, доля якого тісно пов'язана із знаменитою польською родиною Потоцьких.

Новітні тенденції розвитку української історичної науки тісно пов'язані з подальшою регіоналізацією історичних досліджень, зростанням уваги до локальної, місцевої історії, тому запропонована тема наукової роботи є досить актуальною.

Мета даної статті полягає у з'ясуванні ролі польської родини Потоцьких в соціально-економічному розвитку містечка Браїлова. Використовуючи неопубліковані джерела, наявну літературу та публікації, об'єктивно дослідити економічні та соціальні зрушення в містечку протягом XVIII - початку XIX ст.

Джерельну базу складають фонди Греко-католицької митрополичої консисторії (ф.201) Центрального державного історичного архіву у місті Львів [1]. У цьому фонді зберігаються візитації Браїлівського тринітарського кляштору за 1816, 1828 і 1832 роки. Також були використані справи із фондів Вінницького повітового земського суду (ф.Д-470) Державного архіву Вінницької області [2]. В даних справах в основному зберігаються матеріали XIX ст., але не рідко можна зустріти інформацію більш раннього періоду. Особливо цікавими виступають фонди Подільської духовної консисторії (ф.315) Державного архіву Хмельницької області [4-8]. В основній своїй масі це клірові відомості Вінницького повіту, де ми знаходимо потрібні дані про час побудови православних храмів, їх загальний стан та біографії священнослужителів. А також фонди Подільської римо-католицької духовної консисторії (ф.685) [3], в яких знаходяться візитації монастирів та косяолів.

Досить ґрунтовні відомості з історії містечка надають *“Труди Подільського єпархіального історико-статистичного комітету”* під редакцією видатних істориків М.Яворовського, Ю.Сіцинського та І.Шиповича [25-28]. У цих *“Трудах”* подається інформація про православні релігійні храми, їх території, господарства, земельну власність, кількість прихожан.

Даний період історії містечка широко висвітлений у польськомовних джерелах XIX ст. авторів: М.Білінського, Т.Ліпінського [31], Ф.Равіти-Гавронські [34], А.Яблоновського [32], також декількох словників: *“Словник географічний королівства Польського і інших країв слов'янських”* [35] та Є.Раставецькі *“Словник малоросів польських”* [33].

Фрагментарна, але досить важлива інформація знаходиться у працях сучасних істориків О.Петренка [20], В.Колесник [15], Д.Малакова [17] та Н.Яковенко [35].

За свою довгу історію містечко у результаті воєн та інших соціально-політичних катаклізмів постійно переходило з рук у руки. І в результаті Карловацької мирної угоди, яка була підписана в 1699 р. між Річчю Посполитою та Османською імперією, де серед іншого зазначалося, що вся Правобережна Україна переходить під протекторат Польщі [35, с.425], містечко Браїлів стає власністю Станіслава Потоцького.

Графи Потоцькі були дбайливими господарями, які ретельно займалися розвитком містечка як в економічному, так і в соціальному плані. У 1725 р. С.Потоцький надає мешканцям Браїлова привілей на організацію полотнярського цеху. Правodawець вказує у надавчому документі, що робить це *“прагнучи мати в якнайкращому порядку місто моє Браїлів, і по повоєнному спустошенні до давніх звичаїв повернутися”*. Кравецькому цеху подібний привілей С.Потоцький надає уже в 1727 р. Загалом він повторює попередній, але тут вперше згадується про існування єврейського кагалу в Браїлові: *“Кравців єврейських не повинні приймати до свого цеху, але ті згідно свого права мають урядувати”*. Звідси видно, що цехові братчики усі були християнами [20, с.3].

С.Потоцький був бездітний і тому в 1732 р. усі свої володіння в Україні він заповів своєму племіннику, Францішеку Салези Потоцькому (1700-1772 рр.) [15, с.580].

Якраз у цей час на хвилі загального народного повстання проти польських землевласників у Браїлові проходить ряд гайдамацьких виступів у 1734-1735 рр. [34, с.298].

Містечко з часом розрослося, ставало значним торговельним центром. 1760 р. Ф.Потоцький надав привілеї цехам: шведському, гончарському, ткацькому та кушнірському. Даний документ дещо відрізняється від двох попередніх, зокрема більшою регламентацією обов'язків цехових братчиків. Так, пропонувалося обраних цехмістрів шанувати і перебувати у послухові. Майстер, якщо приймав хлопця в науку, повинен дати у цехову касу 3 золотих, а також на цех 12 грошів і 2 фунти воску.

Після закінчення навчання учень повинен дати до скриньки (каси) 3 злотих і почастивати братчиків. Напої для такого частування зобов'язаний був купувати в місцевій корчмі. За дрібний непослух з братчика знімався штраф натурою - 1 фунт воску. Якби чужий майстер хотів пристати до цеху, то повинен був дати 4 злотих, 3 фунти воску, два барильця пива та 3 кварта горілки. Заборони, що стосуються ремісників з інших міст, залишалися такими ж, як у попередніх привілеях. Браїлівські євреї мали вносити відповідні внески до цехової каси, в іншому юрисдикція на них не поширювалася. Євреям з інших міст заборонялося під час торгів та ярмарків у Браїлові купувати шкури, хіба як за згодою цеху шевців.

На усіх цехових братчиків накладався обов'язок почергово нести нічну варту на міській брамі. А найбільша відмінність даного документа від привілеїв 1725 та 1727 рр. полягає в тому, якщо Станіслав Потоцький зовсім не згадував про поземельні повинності братчиків, то Францішек Салези чітко вказував, що братчики мають виконувати усі *“чинші та інші повинності, як і податки згідно права громадського (селянського), якого хто уживає ґрунту”*. З цього можна зробити висновки, що Браїлів зовсім не був містом у правничому розумінні, а лише приватновласницьким містечком, врядування якого визначалося не німецьким правом, а волею власника [20, с.3].

В цей час на службі у Ф.Потоцького перебував Ортинський Станіслав Костка, який займав посади губернатора Уманщини, а також комісара Браїлівського ключа. Саме він намітив тракт із Браїлова до Умані довжиною 160 км, вздовж якого висаджував дерева та закладав села, яким забезпечував військову охорону [15, с.461].

За ініціативою власника містечка у 1740 р. до Браїлова були запрошені ченці католицького ордену тринітаріїв, які займалися збором коштів для викупу християн із мусульманського полону. В той самий рік розпочалося будівництво дерев'яного тринітарського кляштору, яке було закінчене в 1744 р. [1, арк.3]. Разом із собою ченці принесли чудодійну статую Ісуса Назаретянського, яку в 1740 р. освятив Папа Климент XII. Фігура Спасителя була вирізьблена із цитрусового дерева, за розмірами трохи більша за людський зріст [23, с.25]. Привертало увагу те, що в неї постійно відростало волосся, яке мало цілющі властивості [9, с.455], за що і перебувала у великій шані

серед католиків усього Поділля. Із 1743 р. монастир мав будиночок і землю в Браїлові [1, арк.32], а також хутір Мехів з будівлями, лісом та ставком придбаним братством в 1763 р. за 78 злотих у міщанина Івана Лапи. Щоправда, після того, як Потоцькі продадуть Браїлів Петру Юковському, останній відбере хутір у монастиря. І починаючи з 1835 р., тринітарські монахи, що залишаться без обителі, почнуть судитися з поміщиком за хутір. Судова тяганина розтягнеться до 1862 р. і врешті-решт її виграє Юковський [2, арк.14-16].

В костелі завжди звучала релігійна музика, яка обходила досить дорого. Як свідчать архівні матеріали, в 1765 р. меценат Гоголь пожертвував через Францішека Потоцького 18 тис. злотих на утримання костельної музики у Браїлівському кляшторі. Взагалі, Браїлівським тринітарам за весь час було пожертвовано величезну кількість грошей. Так, один лиш Францішик Салези Потоцький з 1741 по 1760 рр. пожертвував 45 тис. злотих. Станіслав Щенсний Потоцький з 1775 по 1803 рр. передав суму у 35 тис. злотих. Навіть така знаменита особа, як Софія Потоцька, на честь якої був споруджений парк у місті Умані, в 1810 р. пожертвувала на користь кляштору 3101 злотих.

З 1754 р. Браїлівські цехи були змушені виплачувати монастирю щорічно 14 злотих [1, арк.30-32].

У зв'язку із тим, що в Браїлові жило багато євреїв (у 1761 р. нараховувалось 638 чоловік) [10, с.871], а їхні будинки були досить щільно побудовані один біля одного і майже впритул до монастирської огорожі [16, с.1], між монахами та місцевими іудеями відбувалися сутички. В 1744 р. за рішенням суду, єврейське населення за образу одного із ченців було змушене платити кожен рік по одному каменю лою. А у 1813 р. єврейський кагал заплатив тринітарському монастирю 10 237 злотих [1, арк.31]. Тож можна стверджувати, що католицькі ченці в той час були досить добре матеріально забезпечені.

Навпроти монастиря, по праву сторону русла річки Рів, тринітари утримували величезний сад, який був обгороджений кам'яним муром і в'їзд до нього прикрашали величні ковані залізом ворота. Мине більш ніж сто років, як біля цього мальовничого саду бароном Карлом фон Мекком буде побудований палац [29, с.167].

В 1761 р. на території Браїлівського ключа спалахнула чума, яка повторилась вдруге в 1770 р. [18, с.124]. Обидва лиха завдали великих збитків, що досить негативно відбилось на загальному стані містечка.

Брати Антоні та Казімеж Пулаські, які прибули з Польщі і 29 листопада 1768 р. підписали акт Барської конфедерації, протягом березня-квітня наступного року рекрутували та перетягували на свій бік надвірні хоругви, які відсилали до Бару, Браїлова та Вінниці, де формували вірні конфедератам збройні сили [15, с.614].

Потоцький Станіслав Щенсний (Фелікс) (1751-1805 рр.), який у 1772 р. успадкував від батька велику кількість маєтків, в тому числі і Браїлівський ключ, в якому дбав про цілісність лісів, перший створив у цих краях лісову службу, при фільварках закладав сади із найкращих щеп плодових дерев [15, с.561]. З його допомогою в 1778 р. закінчилось будівництво величезного кам'яного тринітарського кляштору, який в 1767 р. почав будувати його батько Ф.Потоцький на місці заздалегідь розібраного дерев'яного католицького монастиря [3, с.230].

Храм мав вигляд башти із приєднаним до неї корпусом хору та келій. З північної сторони при вході здіймається кам'яна чотирикутна башта, побудована у стилі бароко, оздоблена карнизами та капітулами. В ній вбудована дзвіниця із дев'ятьма дзвонами (самий великий вагою у 100 пудів). Дах на цій дзвіниці шпилеподібний покритий, як і увесь дах храму, черепицею. Ззовні на дзвіниці був вмонтований баштовий годинник. Висота храму складала 8 сажень, а до верху фронтального купола із хрестом 20 сажень [14, с.65].

В павутинні кованих перил другого ярусу дзвіниці, центральне місце займає зображення семикутного хреста під короною - гербу "Пулява" Потоцьких. Цікава доля спіткала герб: після того, як монастир відійшов до православної єпархії, до 7 існуючих кутів додали ще один - і утворився восьмикутний хрест старообрядців [17, с.57].

Житлові корпуси монастиря кам'яні, побудовані одночасно із кляштором. По плану забудови вони мають форму букви Н: дві будівлі паралельно розташовані на захід, зв'язані посередині поперечним корпусом, східні частини корпусів виступають, а західні примикають до кутів вівтарної частини церкви. Південний корпус триповерховий, а інші два двоповерхові [14, с.65]. Планування келій коридорне з однібічним розташуванням приміщень, перекритих хрестовими й напівциркульними із розпалубними зводами [19, с.16]. Під всіма корпусами побудована розгалужена сітка підвалів.

Кляштор розміщувався головним вівтарем на схід, а фронтоном на захід. Вхідні двері були надзвичайно міцні, зроблені із дуба та оббиті залізом, зачинялися на спеціально виготовлені французькі замки. В середині розташовувалось три вівтарі і знаходилась велика кількість дерев'яних та кам'яних скульптур святих, які розміщувалися на кам'яних постаментах [1, арк.2].

Така будова церковних приміщень пов'язана із архітектурним стилем побудови релігійних храмів XVIII ст. Келії прилягали до костьолю, мали внутрішнє замкнуте подвір'я і були з'єднані з костюолом переходами, як, наприклад, келії єзуїцького монастиря у Луцьку та Спасо-Преображенського у Вінниці [12, с.116].

На Правобережній Україні в 40-70-х роках XVIII ст. у костюолах активно розвивалося монументальне малярство. Помітну роль у його поширенні відіграли приїжджі європейські майстри, які принесли відповідну традицію на місцевий ґрунт [11, с.867]. Серед таких майстрів був і відомий художник-чернець Ян Прагтль (у чернецтві Юзеф), який виконав усі роботи по розпису Браїлівського кляштору. Він розписав повністю усі стіни зсередини з каплицею та пристінком у фронтовій вежі в різноманітні історично-релігійні образи. Багато фресок було розписано із майстерно виконаним золотінням. Крім того, він написав полотна для усіх вівтарів, а також 20 великих ікон у коридорах тринітарського кляштору [33, с.372].

22 травня 1787 р. польський король Станіслав Август, повертаючись із канівської зустрічі, спеціально заїхав до Браїлова, щоб познайомитись із художником-монахом та побачити його розписи. Король був на месі, після чого оглянув костюол і кляштор тринітаріїв [31, с.1371].

Ян Прагтль народився 13 листопада 1737 р. у Відні, де і здобув мистецьку освіту. У 1757 р. він разом із священником ордену Святої Трійці (тринітаріїв) переїздить із Відня до Речі Посполитої. З часом повністю полонізувався і в 1758 р. вступає до новіціату ордену тринітаріїв у Берестечку, що на Волині, а за рік склав чернецькі обітничі [33, с.372]. Як маляр відзначився передусім у костюолах і кляшторах свого ордену. Був людиною надзвичайно працьовитою, залишив величезний доробок, вичерпно до цього часу не досліджений. Його роботи виказують непересічну майстерність як у вівтарних картинах, так і в стінних та склепінних розписах. Досконало оперував ілюзією простору, вільно komponував великі площини. У склепінних розписах наближався до рококової легкості, натомість у картинах залишався традиційним бароковим художником з досконало опанованою технікою.

Роботи Прагтля були в тринітарському костюолі в Берестечку - на стінні та склепінні розписи і 16 ікон у бічних вівтарях [15, с.596]. У 1773 р., художник здійснив розпис тринітарського кляштору у Кам'янці-Подільському [22, с.303]. Також 1781 р. у Боремілі (Волинь) Прагтль виконав розписи у палаці Чацьких [11, с.878]. Після того,

як розписав кляштор у Браїлові, художник залишився в містечку на постійне проживання. Відомо, що Ян Прагтль мав кількох світських учнів, які йому допомагали і яких він вчив малярству. В останні роки життя вже не малював через хворобу очей. Помер у Браїлові 17 червня 1799 р. [33, с.373] Можливо був похований у крипті кляштору.

В монастирі розміщувалося училище, де навчалися 50 юнаків. В ньому викладалася польська, французька, німецька та латинська, а з 1796 р. російська мови, також арифметика, географія, фізика, історія. Освітньою діяльністю займалися 2 професори, 4 вчителі та 7 ченців [20, с.3].

Під час перебування Поділля під владою Османської імперії (1672-1699 рр.) організаційна структура православної церкви значною мірою була порушена, чим і скористався енергійний Львівський греко-католицький владика Йосип Шумлянський. Спираючись на те, що територія Брацлавського воєводства з “давнин” підпорядковувалась Львівській єпархії, зумів приєднати її деканати, в тому числі і Браїлівський, до своєї єпархії. Така структура проіснувала, з деякими змінами, до середини XVIII ст., коли в 1755 р. Брацлавський офіціалат (генеральне намісництво) підпорядкувався Київській уніатській митрополичій єпархії [24, с.152].

Слід зазначити, що усі церкви в XVIII ст., як у Браїлові, так і в Брацлавському воєводстві були греко-католицькими. Така ситуація існувала до 1795 р., доки не була утворена православна Подільсько-Брацлавська єпархія.

Спостерігається тенденція значного збільшення греко-католицьких парафій в Браїлівському деканаті. Так, у 1730-1733 рр. він нараховував 25 населених пунктів, а в 1747 р. їх уже було 40 [24, с.152].

Попри активну колонізацію, православ'я в Браїлові не занепало. В 1741 р. православна громада мала свою парафію. Воно набрало сили у містечку за часів Коліївщини, коли за наказом Гервасія Лінцевського, єпископа Переяславського, у Браїлові була заснована православна протопопія. Але починаючи із 1768 р., православний рух був придушений конфедератами [27, с.270].

Як не дивно, але саме у XVIII ст. в Браїлові та його передмістях будують три греко-католицькі храми. Перша церква була побудована в 1752 р. у передмісті Москалівка і висвячена на честь апостола Івана-Богослова [7, арк.24]. Зводилась вона за кошти місцевого населення [21, с.231]. Побудована в українському стилі, дерев'яна на кам'яній основі [5, арк.89]. Браїлівські цехи, в свою чергу, робили подарунки церкві, про що свідчить напис на комоді, який знаходився у притворі, “Року 1786 сооружися жертвенник сей за стараніємъ Деміана Демьянчука, цехмістра коништу гончарського, і Иоана Резнидитука, ключника и целой братіи” [28, с.451]. У цій церкві першим священиком був Федір Левицький, під чийм пильним наглядом і зводився храм. Наступним священиком у ній був Іван Басарський, який в 1785 р. не хотів відпускати від своєї парафії приєднану в 1780 р. парафію Свято-Троїцької церкви. На сході жителів містечка Браїлова більшість проголосували за те, щоб залишитися при Свято-Троїцькій церкві, але І.Басарський не відступав і наполягав на приєднанні браїлівської парафії. Тоді Семен Войтюк і Павло Слободзяник від імені парафіян Свято-Троїцької церкви подали до суду скаргу із вимогою заборонити священику Івано-Богословської церкви втручатися в їхні внутрішні парафіяльні справи. Суд виніс вирок на користь браїлівських парафіян [25, с.127]. Наступним священиком при Івано-Богословському храмі був Іван Констянтінов, який пересвятився разом із церквою за православним обрядом в 1794 р. [4, арк.11].

Різдво-Богородицьку церкву побудували в 1777 р. [8, арк.19] у старовинному руському (українському) стилі, вона мала вигляд корабля із трьома банями. Розташовувалася у передмісті Козачівка, недалеко від річки Рів, і приймала богомольців

із навколишніх сіл [27, с.270]. Першим парохом (священником) Різдво-Богородицької церкви став Сава Співачевський, пробувши на цій посаді 11 років. Він був людиною досить поважного віку, 16 червня 1781 р. записував свій вікаріат (парафію) при Різдво-Богородицькій церкві на Василя Саркевича із дозволом користуватися половиною церковних доходів [25, с.126], а згодом 7 лютого 1785 р. по дорученню С.Співачевського, Вознівський парох Микола Карповський переписує вікаріат Івану Марчевському, з правом останнього користуватися третиною церковних доходів та угідь. 3 червня 1786 р. браїлівські парафіяни пишуть листа на ім'я Браїлівського декана Василя Рогаля-Левицького із дозволом пересвятити Різдво-Богородецьку церкву з уніатської на православну [26, с.201-202], але це здійснити вдалося лише в 1794 р. Тоді ж до православ'я приєднався і священник І.Марчевський [4, арк.15].

Третім, на той час, греко-католицьким храмом була Свято-Троїцька церква. Побудована в 1774 р., як дві попередні, у такому ж українському стилі із дерева [6, арк.25]. Свято-Троїцька церква згадується в 1780 р. у листі Станіслава Потоцького до Брацлавського офіціала Івана Любинського, в якому йдеться, що храм розташовується на замковищі (в Браїлові замковищем називають пагорб над річкою Рів, де зараз розташовується костел і сокоморсовий завод). С.Потоцький пропонував розібрати церкву та перенести її у село Людавку, так-як вона відділена від парафії річкою і на території замку нема де розмістити церковне кладовище і будинки для причту. Священнику цієї церкви він зобов'язувався надати найперше вакантне місце у своєму ключі.

Відповідь на листа С.Потоцького дав митрополит Київський Ясон Юнош-Смагоржевський, який дозволив закрити замкову церкву в Браїлові. Декану В.Рогалю-Левицькому був даний наказ поїхати до Браїлова, відслужити останню обідню в храмі та віддати церковне майно на зберігання в надійні руки до нового розпорядження. На місці розібраної церкви рекомендувалося поставити хрест або кам'яну скульптуру. Але так сталося, що церкву не встигли розібрати - у 1780 р. вона згоріла.

На ім'я браїлівського декана В.Рогаля-Левицького 1 липня 1781 р. прийшов документ, в якому зазначалося, що замість згорівшої церкви у містечку Браїлові потрібно побудувати нову церкву на честь Святої Трійці. На час будівництва нового храму парафія згорівшої церкви була розділена між Різдво-Богородицькою та Івано-Богословською церквами. Будівництво нової церкви закінчилося весною 1783 р. і уже 6 травня відбулося освячення Свято-Троїцького храму. Священником цієї церкви став Олексій Ящуринський [25, с.126-128] - син священника, народився 1752 р. Навчався латинській мові та рукопокладений у священники в 1772 р. уніатським архієпископом Леоном Шептицьким [8, арк.19]. У 1784 р. на цій посаді його замінив Микола Людкевич, якому був даний дозвіл користуватися третиною церковних доходів [25, с.127].

Після остаточного приєднання Поділля до Російської імперії та утворення в 1795 р. Подільсько-Брацлавської єпархії розпочалась організація благочинств. Браїлівське благочиння нараховувало 15 церков, три з яких знаходились у самому містечку. Благочиння очолив переведений на старе місце при браїлівському храмі протоієрей О.Ящуринський [13, с.412].

Станіслав Щенсний негативно ставився до конституції "3 травня" і не хотів їй присягати. 2 квітня 1792 р. підписав у Петербурзі акт генеральної коронної конфедерації, а Браїлів як і решта прикордонних маєтків Потоцького мав стати плацдармом для російських військ та конфедератів [15, с.568].

В 1793 р., внаслідок другого поділу Польщі, Поділля ввійшло до складу Російської імперії. З того часу і до 1797 р. Браїлів переходить до Вінницького повіту Брацлавської губернії, а після її ліквідації - до того ж повіту Подільської губернії. Детальний опис

містечка одразу після приєднання до Росії подає *“Камеральний і топографічний опис Подільської губернії Вінницького повіту”*, складений на вимогу Сенату Подільською губернською канцелярією на початку ХІХ ст. За цим описом у містечку знаходилась панська пивоварня, де варилось легке пиво з ячмінного солоду, що вироблявся у солодівні при ній. На мідноплавному заводі з двома горнами вироблялись в основному котли і труби вільнонайманими робітниками, а також каструлі та чайники.

Цегельний завод, на якому працювало дев'ять робітників, за літній сезон виготовляв 180 тис. цеглин. Працював також вапняний завод із чотирма печами. В містечку на двох греблях розташовувалися чотири млини, два з яких були цегляні, а інші два дерев'яні. Єврейських винокурень було чотири. Два рази на тиждень, у п'ятницю та неділю проходили торги, та чотири рази на рік великі ярмарки. У містечку проживала велика кількість ремісників та торговців які створювали свої цехи.

Браїлів у той час був настільки промислово та економічно розвинутим містечком і мав таку густоту населення, що мало чим поступався такому повітовому місту як Вінниця [20, с.3].

Після смерті Станіслава Щенсни Потоцького 14 березня 1805 р., тимчасовим управителем всіх його маєтків став син Щенсни Єжи [15, с.515]. У 1808 р. 27 січня Щ.Потоцький склав купчу із Петром Юковським, хорунжим львівським, на продаж йому за 120 тис. голландських червінців Браїлівського ключа, куди, крім містечка та його передмість входили села Людавка, Новоселиця, Махнівка та Лисянка [3, арк.15].

Так закінчився тривалий відрізок історії, який поєднував невеличке Подільське містечко Браїлів і один із найвпливовіших і найбагатших родів Польщі - графів Потоцьких. Як видно із вищевикладеного матеріалу, невелике розорене війнами поселення за ХVІІІ ст. під пильним наглядом свої власників змогло стати не тільки адміністративно-територіальним центром, ключем, а й релігійним центром - деканатом у греко-католицької та благочинням у православної церков. В цей період побудували величезний католицький кляштор, який на сьогодні є діючим жіночим православним монастирем.

Завдяки Потоцьким в містечку швидко розвивалось ремесло та торгівля, про що свідчить велика кількість цехів, а також побудова ряду заводів поставила Браїлів на рівень найпрогресивніших міст Поділля.

1. Центральний державний історичний архів у м.Львів, ф. 201, оп.4, спр.824, 32 арк.

2. Державний архів Вінницької області, ф.Д-470, оп.1, спр.360, 126 арк.

3. Державний архів Хмельницької області (далі - ДАХО), ф.Ф-227, оп.1, спр.850, 83 арк.

4. ДАХО, ф.315, оп.1, спр.6769, 243 арк.

5. ДАХО, ф.315, оп.1, спр.6844, 246 арк.

6. ДАХО, ф.315, оп.1, спр.6910, 128 арк.

7. ДАХО, ф.315, оп.1, спр.6954, 125 арк.

8. ДАХО, ф.315, оп.1, спр.7206, 114 арк.

9. *Грушевський М.* Твори: у 50 т. / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; Т.11: Серія “Літературно-критичні та художні твори”: Літературно-критичні праці (1883-1931), “По світу”. - Львів, Видавництво “Світ”, 2008. - 787 с.

10. Еврейская энциклопедия. - Санкт-Петербург, 1910.

11. Історія Української культури. У 5-ти томах. - К.: Наукова думка, 2003. - Т.2.

12. Історія Українського мистецтва. В 6-ти томах. - К.: Головний редактор УРЕ, 1966-1970. - Т.3.

13. Избрание духовенством в Брацлавской епархии десятиначальников, депутатов и духовников утверждение их в должностях. Росписание благочиннических округов. Благочиннические инструкции (1796-1797 годы) // Подольские епархиальные ведомости (далі - ПЕВ) - 1873. - №12. - 402-431 с.

14. Историко-статистическое описание Винницкого женского монастыря, состоящего в местечке Браилове, Подольской епархии // ПЕВ - 1869. - №2. - С.60-71.

15. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини (Бібліографічний словник). - Вінниця: ВМГО "Розвиток", 2007. - 1008 с.
16. Лотоцкий И. Виннице-Браиловский женский монастырь и его святыни. - Немиров: Тип. Р.Б.Шерра, 1900. - 62 с.
17. Малаков Д.В. По Брацлавщине (от Винницы до Тульчина). - М.: "Искусство", 1982. - 172 с.
18. Маркина В.А. Крестьяне Правобережной Украины к. XVII - 60 гг. XVIII в. - К., 1971.
19. Памятники градостроительства и архитектуры УРСР. В 4 томах. - К.: Будівельник, 1983. - Т.2.
20. Петренко О. Браїлівські старожитності // Нові горизонти. - 1995. - 15 липня. - С.3.
21. Приходы и церкви Подольской епархии / Под редакцией С.Е.Сецынского. - Біла Церква: Вид. О.Пшинківський, 2009. - 996 с.
22. Пламенецька О. Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі. - Кам'янець-Подільський, 2005.
23. Санктуаріум Господа Ісуса Христа в Браїлові. Отець Франко Щербатий, настоятель храму // Християнське слово. - 1988. - №3. - С.24-26.
24. Скочилес І. Адміністративно територіальний устрій Львівської єпархії в першій половині XVIII ст.: межі єпархії, поділ на офіціали та деканати (спроба картографування). Картографія регіонів України (Збірник наукових статей). - Львів, 2000. - С.149-165.
25. Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. Вып.3. - Каменец-Подольский: Тип. Подольского губернского правления, 1887. - 424 с.
26. Труды комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. Вып.4. Церковно-приходские документы / Под ред. Н.И.Яворовского и И.Е.Шиповича. - Каменец-Подольский: Тип. Подольского губернского правления, 1889. - 433 с.
27. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Вып.9: Приходы и церкви Подольской епархии / Под редакцией св. Е.Сецынского. - Каменец-Подольский: Тип. С.П.Киржацкого, 1901. - 1064 с.
28. Труды Подольского церковного историко-археологического общества (б. ист.-стат. ком.) Вып.10 / Под редакцией Е.Сецынского, Н.Яворовского. - Каменец-Подольский: Тип. С.П.Киржацкого, 1904. - 845 с.
29. Чайковский П.И. Письма к близким. - М.: Государственное музыкальное издательство, 1955. - 671 с.
30. Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України. - К.: Критика, 2005. - 584 с.
31. Balinski M., Lipinski T. Starozitna polska pod wzgledem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana. - Warszawa, 1845. - Т.2. - 1371 s.
32. Polska XVI wieku pod wzgledem geograficzno-statycznym. T.XI. Ziemię Ruską. Ukraina (Kijów-Białystok). Dział III. Opisane przez Aleksandra Gablonskiego. - Warszawa: Druk Jana Cotty, Świątka №29, 1897. - 736 s.
33. Rastawiecki E. Słownik malarzów polskich tudzież obcych w Polsce osiadłych lud czasowo w niej przebywających. - Warszawa, 1857.
34. Rawita-Gawronski F. Historia ruchów haidamackich. T.I. - Lwów, 1901.
35. Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / Pod red. F.Sulimierskiego, B.Chlebowskiego, W.Walewskiego. T.I-XV. - Warszawa, 1880. - T.I. - 960 s.

Смирнов Н.А. К истории местечка Браилов периода владения им графами Потоцкими (XVIII - начало XIX вв.)

В статье проанализировано социальное и экономическое развитие местечка Браилова на протяжении XVIII - начале XIX ст. Представленная работа базируется на ряде архивных документах, тематической литературы и прессы.

Smyrnov N.A. To the history of the borough of Brailov during the period of Pototskie counts' possession (XVIII - the beginning of XIX centuries)

The article analyzes the social and economic development within the town Brailov XVIII - early XIX century. The research is based on a number of archival documents, content literature and pres.

ШЕВЧУК Б.Л.

**ВОЛИНСЬКА КАЗЕННА ПАЛАТА - ВИКОНАВЕЦЬ КОНФІСКАЦІЇ
МАЄТНОСТЕЙ УЧАСНИКІВ ПОЛЬСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1830-1831 рр.**

Стаття висвітлює діяльність Волинської казенної палати стосовно переведення в державну власність конфіскованих маєтків учасників польського повстання 1830-1831 рр.

Приєднання територій Речі Посполитої до Російської імперії в кінці XVIII ст. поклало початок національно-визвольному бродінню в середовищі поляків, яке мало на меті відновлення колишньої державності. Особливістю цього явища було те, що значну активність виявляла польська шляхта. Прихильність російської влади дозволяла їй протягом першої третини XIX ст. зберігати привілейоване становище, свої маєтки і посади.

У першій половині XIX ст. приватні володіння шляхти у Волинській губернії складали 1 297 000 десятин (були найбільшими серед трьох Правобережних губерній) [1].

Не зважаючи на лояльність російської влади, частина польської аристократії (магнати Л.Сапега, Я.Четвертинський, П.Мошинський та ін.) твердо стояла на позиціях необхідності відновлення Речі Посполитої. Їх активність проявлялася в діяльності польських “Патріотичного” і “Таємного” товариств [2].

Наслідки повстання 1830-1831 рр. були плачевними для значної частини польського суспільства, взагалі, та для його учасників, зокрема. Дослідник В.В.Павлюк звертає увагу на те, що царський уряд твердо вирішив покласти край польському національно-визвольному руху і з цією метою ліквідувати усі адміністративно-правові відмінності між Правобережною Україною та російськими губерніями [3].

До учасників повстання влада застосувала ряд каральних заходів. Для тих, хто залишився живим найбільш болючою санкцією стала конфіскація майна. З цією метою в кількох західних губерніях, в тому числі і Волинській, були створені спеціальні комісії для вирішення справ осіб, які брали участь у повстанні. Головним їх завданням було встановлення факту участі підозрюваних осіб у заворушеннях 1830-1831 рр. В складі ж місцевих казенних палат створені тимчасові відділення для прийому в державне відомство конфіскованих маєтків. Винних влада поділила на три категорії:

- 1) предводителів повстання;
- 2) учасників, які чинили опір війську і законній владі;
- 3) осіб, які підписали акти, що підбурювали до повстання та всіх причетних до повстання, які, однак, активної участі у ньому не брали.

Маєтки осіб першої та другої категорій підлягали секвестру та конфіскації, якщо вони не підпадали під встановлені законодавством винятки.

Залишалося у власності господарів майно тих, кого віднесли до третьої категорії або осіб, які (відповідно до положень закону від 6 травня 1831 р.) були силою примушені до участі у повстанні і не мали ще доказової можливості з'явитися з розкаянням. Унікали конфіскації майна особи, які (відповідно до законів від 6 травня і 4 червня 1831 р.) з'явилися з каяттям в органи державної влади ще під час військових дій в тому краї, де вони відбувалися. Підлягали помилуванню й інші учасники повстання (околична і чиншова шляхта, міські обивателі, дворові люди та селяни), які, відповідно до четвертого пункту закону від 4 червня 1831 р., повернулися в місця проживання і здали зброю [4].

Така постановка вирішення проблеми, на наш погляд, була досить виваженою, оскільки, по-перше, конфіскуючи майно найактивніших учасників, влада демонструвала, що очікує тих, хто спробує спровокувати повстання у майбутньому, по-друге, політика помилування допомогла уникнути відповідальності багатьом полякам і заспокоїла ту частину населення, яка брала участь у повстанні не з власної волі.

В 1831 р. у складі Волинської казенної палати створене тимчасове відділення для вирішення справ активістів польського повстання 1830-1831 рр. В повітах утворювалися повітові контори (до їх складу входили комісар, його помічник і повітовий казначей), які мали допомагати палаті у встановленому порядку. Таким чином, протягом короткого часу були створені виконавчі органи для забезпечення тимчасових функцій держави.

Волинська казенна палата після постанови комісії про накладення секвестру на відповідний маєток починала процес прийняття його у своє відомство. Спочатку повітова контора здійснювала детальний опис маєтку - рухомого і нерухомого майна. Вона повинна була забезпечити його збереження від розкрадання. Всі виявлені документи про власність колишнього господаря, про селянські повинності, про укладені контракти та ін. передавалися на розгляд у казенну палату, інші документи (в тому числі й ті, які вказували на причетність особи до повстання) - цивільному губернатору.

Опис маєтку здійснювався в двох примірниках, один з яких відсилався у Волинську казенну палату, а інший зберігався у повітовій конторі або в комісара. Під час опису встановлювалось чи не перебуває маєток у заставі. Майно селян не підлягало опису.

Що цікаво, селян не звільняли від виконання повинностей, які повинні були виконуватися в повному обсязі, як і раніше. Бунтівливих і неспокійних чоловіків направляли на службу в армію або *“арестантские роты”* [5]. Однак, обов'язком казенної палати було полегшення повинностей селян, які були надмірно ними обтяжені [6]. На практиці тимчасово-конфіскаційне відділення Волинської казенної палати видавало розпорядження комісарам повітових контор із завданням контролювати, щоб управляючі маєтками здійснювали це веління влади під загрозою покарання за невиконання [7]. Це доводить, що уряд намагався заручитися лояльністю широких верств населення, в тому числі і селян.

Казенна палата повідомляла Міністра фінансів про всі справи стосовно конфіскацій з подання відповідних відомостей. Таким чином, і Міністерство фінансів, і імператор були поінформовані про стан веденої роботи.

Волинська казенна палата повинна була забезпечити майбутній устрій кожного маєтку і дати розпорядження стосовно його нерухомого майна. Виконуючи це, вона мала дотримуватися наступних правил: управління в сільських маєтках налагодити подібно до існуючого в казенних *“старостинських”* маєтках; контракти на оренду, посесії, відкупи і різні оброчні статті залишити чинними; невеликі розпорошені на значній території маєтності доручити в управління одній особі або приєднати до прилеглих казенних *“старостинських”* володінь; якщо конфіскації підлягала частина неподільного маєтку, то залишити такий в управлінні співвласника за підпискою останнього про виплату частини доходів до державної скарбниці; лісові угіддя повинні були залишатися у відомстві управителів маєтків під наглядом відділення лісових справ казенної палати.

Рухоме майно необхідно було продати, а гроші переслати через повітове казначейство в *“Приказ общественного призрения, для приращения процентами”*. Стосовно дорогоцінних, рідкісних речей, картин і бібліотек необхідно було робити запит на розпорядження Міністру

фінансів [8]. Таким чином влада намагалася максимально ефективно використати конфісковане майно для забезпечення економічних інтересів імперії.

Російська влада не відміняла законних боргів власників секвестрованих маєтків перед кредиторами. В даному питанні вона повела себе досить цивілізовано. Повітові казначейства вели обрахунки: доходів кожного секвестрованого маєтку; боргових платежів банкам та іншим місцям і особам; видатків щодо утримання і управління маєтком. Витрати скарбниці на роботу губернських конфіскаційних комісій і казенної палати мали покриватися за рахунок доходів маєтків.

Старостинські володіння, які були в управлінні учасників польського повстання поверталися в казенне відомство.

Після отримання імператорського розпорядження про остаточну конфіскацію будь-якого маєтку Волинська казенна палата зобов'язувалася: належно ним управляти; ліквідувати всі борги власника; перевести в скарбницю усі кошти, раніше перераховані в *“Приказ общественного призрения”*.

Казенна палата здійснювала управління конфіскованими маєтками подібно до старостинських - віддавала їх на торгах в орендне утримання або призначала для ведення господарства спеціального керівника. Прибутки, отримані з маєтків, казенна палата перераховувала в *“комиссию погашения долгов”*, за виключенням коштів для погашення витрат самої палати і міністерства [9].

В процесі конфіскації казенна палата зустрічалася з різного роду труднощами. Основні з них - ліквідація боргів повстанців, судові процеси довкола них і постійна переписка стосовно з'ясування тих чи інших фактів між палатою та іншими адміністративними установами і чиновниками.

Досить цікавою з наукової позиції і непростою для Волинської казенної палати виявилася справа про конфіскацію маєтку князя Станіслава Яблоновського, який складався з містечок Берездова і Красностава та селища Гориця (у Новоград-Волинському повіті) [10]. Як виявилось, у безпосередній власності С.Яблоновського було 75 корців і 3 четверика жита та незначна кількість деревини (обаполи, дубові стовпи тощо) в м.Красностав. Містечко Берездов і селище Гориця з 1 липня 1827 р. перебували у *“традиційному володінні”* Тереси Яблоновської (за 273 607 злотих 9 грошей), м.Красностав - у *“заставному володінні”* поміщиці Микулич (за 13 500 руб. сріблом). Крім того, на С.Яблоновського були подані боргові претензії на загальну суму 46 791 злота 37 грошей (1 злота = 0,15 руб. сріблом), 16 000 червінців та 750 руб. сріблом [11].

Далі в документах зазначається, що С.Яблоновському належала спадщина з Аннопольського маєтку в Острозькому повіті (управління здійснював Антон Яблоновський) в розмірі 400 618 злотих, яка переходила у розпорядження скарбниці. Оскільки відповідних коштів у А.Яблоновського не було, то усі його доходи, відповідно до постанови палати, мали вноситися в Острозьке повітове казначейство на сплату відповідної суми [12].

Під конфіскацію потрапляли й ті маєтки, які не становили значного казенного інтересу. Наприклад, володіння братів Ципріяна і Кирила Гродецьких (частина с.Уляник Луцького повіту) мало річний дохід в розмірі 265,8 руб. сріблом (власні підрахунки - Б.Ш.) [13]. А справа, пов'язана з конфіскацією маєтку (селища Переділ) Ігнатія Кульчинського не мала казенного інтересу взагалі. Борги повстанця (2 420 руб. сріблом, 116 044 злотих, 400 червонців) в багато разів перевищували доходність його володінь (768, 0375 руб. сріблом на рік) [14]. Цей випадок свідчить про відсутність гнучкості в бюрократичному законодавстві Росії.

Білокриницький маєток повстанця графа Януша Чосновського звільнявся від конфіскації взагалі. На основі конфірмації головнокомандувача першою армією згаданий

граф до повстання служив у польських військах і підлягав “*Всемилостивейшему прощению*” [15]. В деяких випадках шкоди зазнавали інтереси третіх осіб: учасник повстання Іоахим Чарнолуський управляв маєтком на правах заставного володіння. Відповідно до контракту від 7 листопада 1825 р. Чарнолуський отримав це право на 9 років (починаючи з 24.03.1826 р.), позичивши Маріанні Трипільській 15 000 злотих [16]. За рішенням тимчасового конфіскаційного відділення з 20.01.1835 р. маєток (частина с.Могильник) мав бути відданий з торгів у орендне володіння за умови, якщо поміщиця не поверне усі позичені кошти з відсотками в казну [17].

Відповідно до російського законодавства Куражський маєток Саломеї Кашовської (з річним доходом 7095, 755 руб. сріблом) після смерті перейшов у державну власність, оскільки її сини Адольф і Северин Кашовські, учасники повстання, були прямими спадкоємцями майна матері [18].

Документи свідчать, що у Волинській губернії конфіскації зазнали маєтки Сигізмунда Добека, Івана Заленьського, Владислава і Карла Сабатинів, Юрія Олеші, Івана Орачевського, Северина Камінського, Ігнатія Кульчинського, Йосипа Стемпковського, Форменциуша Зполковського, Станіслава і Кастана Закржевських, Мартина і Михайла Краєвських, Леопольда Римінського, Івана Омецинського, Фоми Кобилінського, Людовика Стецького, Мартина Росенкевича, Венедикта Колишки, Петра Кончинського, Самуїла Орди, Вацлава Ржевуцького, Генріха Змієвського, Валеріана Косаковського, а також родів Залуських, Верцінських та ін.

Копії рішень тимчасового конфіскаційного відділення надсилалися в Департамент державних маєтностей [19]. Останній часто мав проблеми із затримкою надходження з казенної палати поточних відомостей, зокрема, інформації про рух коштів (доходів) із маєтків, що перебували в процесі переведення в державну власність.

За даними Міністерства внутрішніх справ у Волинській губернії було конфісковано 32 маєтки загальною площею 100 849 десятин (детальні обрахунки наведені в таблиці).

Таблиця: Конфісковані володіння учасників польського повстання 1830-1831 рр. у Волинській губернії [20].

Повіти	Селяни(кількість)	Десятин землі	Кількість маєтків
Володар-Волинський	927	12 219	3
Дубенський	1 914	7 406	4
Житомирський	46	218	1
Заславський	58	478	1
Кременецький	329	1 919	3
Луцький	675	41 315	8
Новоград-Волинський	798	3 803	2
Овруцький	1 090	20 514	3
Острозький	907	1 322	1
Рівненський	3 365	10 648	4
Старокостянтинівський	384	1 007	2
Всього	10 493	100 849	32

Отже, польське повстання 1830-1831 рр. дало уряду підставу для покарання його предводителів і активних учасників. Шляхом конфіскації маєтків, влада максимально ефективно використала майно власників для забезпечення економічних інтересів держави і компенсації збитків, яких завдало повстання. Спільна робота ліквідаційної комісії та тимчасово-конфіскаційного відділення Волинської казенної

палати привела до конфіскації 32 маєтків активних учасників. В казенне відомство переведено 10 493 селянина і 100 849 десятин (приблизно 92 310 га) землі, що склало близько 7,7% приватних володінь шляхти у Волинській губернії.

За час функціонування конфіскаційного відділення (1831-1839 рр.) казенна палата здійснювала ряд тимчасових функцій: забезпечувала (в окремих випадках складний і тривалий) процес переведення в державну власність конфіскованих маєтків; контролювала полегшення повинностей (надмірно обтяжених ними) селян; ліквідовувала борги повстанців. В цілому ж, робота казенних палат на Правобережній Україні в цьому напрямку стала початковим етапом скасування привілеїв польської шляхти та ліквідації адміністративно-правових відмінностей регіону з великоросійськими губерніями.

1. Павлюк В.В. Стан магнатських господарств Волині в першій половині XIX ст. // Наукові записки Острозької Академії. - Острог, 1998. - Т.1. - Ч.2. Історія, історіографія, джерелознавство. - С.43.

2. Гавеля Б.Р. Політична діяльність польських таємних товариств на українських територіях у першій половині XIX ст. // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. - 2010. - №2.

3. Павлюк В.В. Вказ. праця. - С.46.

4. Полное собрание законов Российской империи (далее - ПСЗ). - Собр.2. - Т.6. - О.1. - №4711. - С.683-684.

5. Там же. - С.688.

6. Там же. - С.690.

7. Державний архів Житомирської області (далі - ДАЖО), ф.118, оп.13, спр.280, арк.180.

8. ПСЗ. - Собр.2. - Т.6. - О.1. - №4711. - С.689.

9. Там же. - Т.7. - №5344. - С.259.

10. ДАЖО, ф.118, оп.13, спр.280, арк.174зв.

11. Там же, арк.176.

12. Там же, арк.179.

13. ДАЖО, ф.118, оп.13, спр.282, арк.16-18.

14. ДАЖО, ф.118, оп.13, спр.289, арк.13.

15. ДАЖО, ф.118, оп.13, спр.285, арк.11зв.

16. ДАЖО, ф.118, оп.13, спр.284, арк.21зв.

17. Там же, арк.30зв.

18. ДАЖО, ф.118, оп.13, спр.287, арк.21зв.

19. ДАЖО, ф.118, оп.13, спр.284, арк.21.

20. Павлюк В.В. Вказ. праця. - С.47.

Шевчук Б.Л. Волынская казенная палата - исполнитель конфискации имений участников польского восстания 1830-1831 гг.

Статья освещает деятельность Волынской казенной палаты по переводу в государственную собственность конфискованных имений участников польского восстания 1830-1831 гг.

Shevchuk B.L. Volyn official chamber as the executor of the 1830-1831 Polish uprising participants' estates confiscation

The article covers the activities of the Volyn Exchequer to transfer to state ownership the confiscated estates of members of the Polish uprising the 1830-1831.

Отримано 27.11.2010

ГОРДУНОВСЬКИЙ О.М.

СВІТОВІ ЦІНИ НА УКРАЇНСЬКИЙ ХЛІБ В ХІХ ст.

Автор аналізує динаміку змін цін на українське зерно на світовому ринку протягом всього ХІХ ст.

Зазначена у назві статті проблема дуже складна для з'ясування через брак джерел, які б дозволяли визначити точний індекс цін на хліб та їх динаміку у західноєвропейських країнах. Тому будемо користуватися не комплексом даних, а лише окремими з них, співвідносно деяких держав, зокрема Англії. Зауважимо, що навіть на світових ринках західноєвропейське зерно не втрачало, так би мовити, своєї "вітчизняності" і продовжувало називатися "англійське", "французьке", "німецьке", "колоніальне" і т.п., а українське "зсипалося" і реалізовувалося, як правило, під одним поняттям - "російське". Причини цього цілком зрозумілі. Звернемося до статистики [20, с.51; 34; 33].

Таблиця. Індекс хлібних цін ХІХ - початку ХХ ст. у Російській імперії та Англії
(Стосовно Російської імперії наведено індекс реальних цін на п'ять видів збіжжя, а Англії - номінальних цін на пшеницю)

Країни Роки	1791- 1800	1801- 1810	1811- 1820	1821- 1830	1831- 1840	1841- 1850	1851- 1860	1861- 1870	1871- 1880	1881- 1890	1891- 1900	1901- 1910	1910- 1914
Росія	566	635	566	497	689	651	757	894	964	824	792	957	1031
Англія	161	213	222	151	144	135	138	129	130	91	72	76	87

Як бачимо, ціни в Англії, отже можна апіорі говорити і про Західну Європу, мали тенденцію до зниження. На початок ХХ ст. вони стали майже вдвічі меншими, ніж на межі ХVІІІ і ХІХ ст. На території ж Російської імперії процес розвивався навпаки, по зростаючій і на початку ХХ ст., порівняно з кінцем ХVІІІ ст., ціни стали вищими майже на 90%. Динаміка цін в обох державах десятиліттями йшла в цілому синхронно, тільки з тією принциповою різницею, що в періоди їх підвищення ціни на російський хліб зростали дужче, а в часи негараздів знижувалися менш помітно. Напередодні Першої світової війни вартість хліба в Росії була меншою від англійської всього на 20-30%. Таким чином, можна твердити, що російські ціни, а з ними й українські, поступово зрівнялися із західноєвропейськими, адже в Англії вони були одними з найвищих у Європі [19, с.237-252].

Цікаво, що на початку 60-х років у Лондоні за російську четверть збіжжя давали в еквіваленті до фунтів 16,83 руб., що втричі було дорожчим, ніж на Поділлі, а також Одесі [32, с.373].

А.Шевченко пояснює таку різницю в цінах головним чином недостатньою розвиненістю мережі залізниць, а отже дороговизною доставки хліба до портів і далі. При цьому слід ще враховувати і такі фактори, як кон'юнктура ринку, врожайність у певний період, а також те, що за кордоном оплата товару відбувалася у валюті. Хоча незаперечним є висновок автора стосовно значного зниження конкурентоспроможності вітчизняного зерна на європейському сільськогосподарському ринку через високу його вартість. "Відносне зниження цін на нього могло відбутися, - наголошено в студії, - тільки за рахунок будівництва транспортних зв'язків, що поєднували товарні землеробські райони з центрами

експорту сільськогосподарської продукції". І далі "Росія була зацікавлена в створенні розвинутої системи залізниць та вітчизняного торговельного флоту, здатних обслуговувати зовнішню торгівлю імперії" [31, с.180]. Важко, але поступово це було здійснено внаслідок промислового перевороту.

Якщо порівняти рівні російських і західноєвропейських цін, то їх великий розрив у XVIII ст. (коли Південь ще не знаходився в процесі активної колонізації) засвідчив значну ізолюваність у галузях економіки та культури імперії від Заходу. Натомість нівелювання вартості збіжжя протягом XIX ст. яскраво відображало темпи інтеграції.

Теоретично і практично в умовах товарного виробництва, спрямованого на експорт, витрати є однією з найбільш вагомих складових вартості хліба, проте дані про них можна відслідкувати лише з 80-х років [1; 2; 27]. Разом з тим, існування загальноімперського ринку зумовлювало ціноутворення на зерно, як і будь-якого іншого товару, не безпосередніми витратами на його виробництво в якійсь певній губернії (районі), а вищими витратами по державі. Тому вплив цін у губерніях не міг сильно позначатися на його вартості за кордоном. На думку Б.Миронова, за умов функціонування світового хлібного ринку не місцеві й навіть невисокі російські витрати на виробництво зерна відігравали вирішальну роль у ціноутворенні, а ті найбільші світові витрати, котрі оплачував європейський споживач. Виходило так, що закон вартості, долаючи національні кордони, спрацював у світовому, принаймні європейському масштабі. Йому, безумовно, мали підпорядковуватися всі без виключення учасники процесу, включаючи Росію з її національними країнами [20, с.141].

Попит на російський хліб на зовнішніх ринках мав циклічний характер. На початку століття, а також у 40-х роках він зріс через недостатні пропозиції збіжжя інших країн. Тому спостерігалось посилення впливу врожаю на ціноутворення в губерніях, зокрема південноукраїнських. У 1881-1895 рр. попит на нього збільшився на внутрішніх ринках, а експорт знизився. Через це ціноутворення опинилося у великій залежності від надмірних пропозицій з губерній. Після аграрної кризи для внутрішніх і зовнішніх ринків спільним явищем стало деяке зниження попиту, відповідно і впливу рівня врожайності, на формування місцевих цін. У 1876-1880 рр. близько 57% товарного хліба імперії поглинав експорт, а вже в 1891-1895 рр. на 11% менше. Це можна пояснити тим, що в період аграрної кризи порушився взаємозв'язок між внутрішніми й експортними цінами, а потім залежність помітно зросла - на 7-10% [20, с.152].

Важливо зазначити й те, що були окремі роки, коли західноєвропейський ринок потребував неабиякої кількості російського зерна, але навіть порівняно високі врожаї в імперії, зокрема і в Україні, не могли його задовольнити. Нерідко таку ситуацію зумовлювали суспільно-політичні негаразди. Тоді ціни на хліб у портових містах різко йшли вгору. Таке, наприклад, відбувалося у 1830-1831 рр., коли вивіз пшениці за кордон скоротився майже вдвічі через повстання у Польщі. Бойові дії охопили і західноукраїнські губернії, що спричинило недопостачання в Одесу необхідної кількості збіжжя "для заграничного отпуску". Ця обставина, а також епідемія холери негативно вплинули на вивіз зернових через Чорне та Азовське моря [4].

Схожі процеси відбувалися в будь-якій європейській державі, хоч часом і набували деякого національного колориту. Тамтешні внутрішні ціни знаходилися в такому ж взаємозв'язку з імпортними (експортними) та світовими цінами на хліб, як і Російської імперії. Разом з тим, внаслідок перебування кожної країни у сепаратних торгових відносинах зі своїми партнерами - учасниками світового процесу, в коливаннях національних показників спостерігалася узгодженість, ступінь якої визначався станом

взаємин суб'єктів купівлі-продажу. Зокрема, це досить чітко простежується протягом усього ХІХ ст. на прикладі відносин Англії, Німеччини, Франції і Російської імперії, коли перші дві країни у великих обсягах імпортували хліб з території останньої [24, с.47]. Правда, у 1801-1829 рр. російські і французькі ціни корелювали помітніше, ніж перші з англійськими. Причина цього цілком очевидна - континентальна блокада і наполеонівські війни, які спричинили порушення традиційних налагоджених зв'язків у галузі міжнародної торгівлі.

В останній чверті ХІХ ст. почала простежуватися залежність у русі американських і російських цін, що сталося в результаті активного долучення США до європейської торгівлі.

Несприятливими для торгівлі слід вважати 1848 і 1849 рр., коли у Франції відбувалася революція, а в Німеччині й Італії існував неспокій [5]. Тим не менш у західноєвропейських країнах за попередні роки накопичилися великі запаси хліба, а тому його постачання з Російської імперії майже призупинилося, ціни різко впали. Зокрема, експортна пшениця в одеському порту коштувала тоді 5-6 руб. за четверть [5; 6].

В цьому контексті маємо важливі статистичні показники, які вивів Б.Міронов на підставі документальних матеріалів [20, с.163]:

Таблиця. Коефіцієнт кореляції між світовими та російськими хлібними цінами в 1801-1914 рр.

Країна Роки	1801-1829	1830-1881	1882-1914
США	0,13	—	0,76
Англія	0,23	0,70	0,80
Франція	0,48	0,39	0,22
Німеччина	0,63	0,65	0,87
Західна Європа	0,70	0,70	0,81

Названий автор зазначив: зв'язок між національними місцевими цінами необхідно розглядати як взаємодію, а не як залежність або підпорядкування. Внаслідок цього зв'язку у великих торгових центрах світового хлібного ринку встановлювалися відповідні ціни, від яких у значній мірі залежали внутрішні показники кожної окремої держави. Проте і в даному випадку не можна говорити про однобічний вплив світових цін на національні, оскільки останні, маючи певну автономію, впливали на перші. А тому, незважаючи на те, що ціни Російської імперії дуже залежали від міжнародних, вони проявляли порівняну самостійність, особливо тоді, коли для збуту вітчизняного зерна створювалися сприятливі умови на світовому ринку. Як російський, так і будь-який інший виробник і торговець хлібом, прагнув насамперед відстояти власні інтереси, а тому всіляко підтримував перші-ліпші прояви незалежності, які з часом зростали [15, с.678-691; 16, с.162-170; 28, с.147, 166].

"Побоюючись збитків у своїх доходах, - зазначив з приводу тарифних обмежень європейських держав, особливо Англії та Франції, щодо чорноморського експорту Г.Неболсін, - землевласники наполегливо захищали хлібний закон під виглядом необхідного покровительства вітчизняного землеробства" [21, с.175]. Господарі ж промислових підприємств і торговці виступали за скасування тих законів, які обстоювали дорожнечу збіжжя та життєво важливих продуктів. Внаслідок такої протидії митні обмеження поступово зменшувалися й обсяги хліба з Російської імперії, збільшуючись, надходили в іноземні країни.

Йдеться про так званий охоронний тариф, який існував в Англії до 1828 р. Ним заборонялася доставка збіжжя в державу, якщо ціни на нього не відповідали внутрішнім вимогам. Постачальників з Російської імперії такий закон часто ставив у складне становище, адже транспортування товарів до Англії, особливо громіздкого зерна, вимагало багато часу. А тому ніхто з них не міг напевно знати наперед, чи вдасться реалізувати його на місці і за якою ціною. Англійський уряд, усвідомивши врешті-решт недоцільність такого жорсткого заходу, застосував з 1828 р. перемінні розміри мита, котрі повинні були збільшуватися у певному співвідношенні до падіння цін на внутрішньому ринку і зменшуватися при їх зростанні. Хоча це принципово не змінило ситуацію, але деякою мірою полегшило пристосування торговців до коливання цін на території Англії. Помітним кроком її уряду в справі вирішення проблеми стало прийняття парламентом 26 червня 1846 р. акту про дозвіл з 1 лютого 1849 р. ввозити хліб до Англії з виплатою постійного й порівняно невисокого мита - 25 коп. сріблом за четверть. До початку дії нового закону було визначено тимчасове мито, яке хоч і змінювалося час від часу, але не досягало рівня 1846 р. Коли ж у країні стався неврожай, то уряд взагалі дозволив безмитне постачання збіжжя (з 1 лютого 1847 р. до 1 березня 1848 р.) [7, с.187].

Дещо схожі процеси сталися й у Франції. Тут перемінне мито існувало з 1819 р. до 1832 р. Це супроводжувалося і повною заборonoю імпорту хліба у разі падіння внутрішніх цін нижче критичного рівня. Проте 15 квітня 1832 р. керівництво країни прийняло закон, який дозволяв його ввіз після сплати чітко встановленого мита. Для чорноморської торгівлі цей законодавчий акт мав неабияке значення, адже між Марселем (Франція) та Одесою, через їх порівняну близькість, відбувався поживавлений обмін. А коли у західній державі стався неврожай (1847 р.), то її населення в усій повноті відчуло доцільність активізації доставки хліба з Російської імперії через чорноморські порти (його імпорт того року досяг 5 млн. четвертей) [22, с.69-90].

Про те, що між Францією і Південною Україною існували тісні торговельні зв'язки та місцеві жителі цікавилися економічною ситуацією у зарубіжній країні довідуємося з листа управляючого маєтком поміщика Г.Нечаєва Андрія Зеньковського від 14 грудня 1851 р. з Одеси: *"Хотя в Париже, как извещают (!), сделалось покойнее, но торговые дела здесь не поправляются. Судов заграничных, за неимением попутных ветров, осталось в порте одесском не более десяти, которые уже погружены и готовы к отплытию. Впрочем, делают продажи на пшеницу весьма низкими ценами. На лен теперь цена по 23 р. 25 к. с подсевом на щет продавца. И таковыя покупки, как на пшеницу, лен и прочее, делаются подготовлением для последующих отправок"* [8, с.363].

Закон ціноутворення в умовах функціонування світового хлібного ринку зумовлював встановлення вартості збіжжя кожного конкретного врожаю в тій чи іншій країні у залежності від показника, за яким реалізувався надлишок врожаю. Тобто ціни експорту і внутрішньої купівлі-продажу повинні були різнитися між собою у межах вартості доставки зерна від місцевого пункту збуту до останнього, наприклад, у Америці [18, с.328]. Високий рівень цін у Західній Європі дозволяв продавати там український хліб з доволі великими прибутками, що не могло не позначитися на благополуччі безпосередніх учасників такої торгівлі (насамперед, купців, перекупників, посередників, поміщиків) та й більшої частини населення (особливо міських), до якої кошти, набуті за кордоном, найчастіше поверталися опосередковано: у вигляді придбаних іноземних товарів, валюти тощо). Світові ж ціни, у свою чергу, так чи інакше залежали від такого торгового гіганта, як Російська імперія, бо урбанізаційний процес, що інтенсивно проходив на Заході, постійно потребував великих партій зерна, в тому числі і з Південної України. Тому вже з кінця XVIII - початку XIX ст. експорт

хліба з її території стає звичним явищем, бо товарність землеробства тут досягла порівняно високих показників. Разом з тим, чинники, пов'язані з пропозицією збіжжя, на той час домінували над факторами попиту.

Проте вже з середини 40-х років з'явилися ознаки поступового витіснення російського та українського хліба із західноєвропейських ринків молодою капіталістичною державою - Північно-Американськими Сполученими Штатами. Це відбулося завдяки модернізації землеробства та поліпшенню шляхів сполучення між населеними пунктами, що неабияк здешевлювало і прискорювало транспортування збіжжя, вивіз його за кордон. *"Если мы останемся в настоящем положении, - бідкався міністр державного майна Росії перед царем у 1846 р., - то Америка, с увеличивающимися ежегодно каналами, железными дорогами и купеческим флотом (!) вытеснит нас совершенно из хлебной торговли с Англией..."* [21, с.189].

За Америкою підтягувалися й інші експортери хліба: Дунайські князівства, Румелія, Єгипет, чому сприяли скасування перемінного мита в Англії та Франції, а також проголошення вільного судноплавства на Дунаї (з 1837 р.). Все більше зернових пропускали Браїлів, Варна та Галац [11, с.212]. Традиційним споживачем продукції з Російської імперії залишалася Туреччина, та й то через слабкий розвиток місцевого землеробства і вкрай незадовільний стан шляхів сполучення. Навіть у Константинополь хліб було дешевше доставити з чорноморських портів, ніж привезти з турецьких східних вилайєтів. У цю країну найбільше вивозилося ячменю, а до Англії та Німеччини - жита (як найдешевша зернова культура, воно користувалося особливим попитом серед місцевих жителів). Поступово зростали обсяги експортної кукурудзи.

Специфіка ціноутворення у зарубіжних країнах-експортерах хліба полягала в тому, що більшість з них перебувала у сприятливіших географічних умовах стосовно західноєвропейського ринку, принаймні, вони були ближче розташовані до нього, поєднані зручнішими морськими, річковими чи сухопутними комунікаціями, а також мали краще обладнані порти, не кажучи вже про кліматичні переваги, які дозволяли раніше починати відправку та реалізацію збіжжя. В цьому контексті Росію й Україну випереджали Молдавія, Валахія, Болгарія, Єгипет, Алжир і деякі інші країни. Перевагу США визначали розвинуте парове судноплавство та дуже розгалужена система залізниць: хліб ними можна було доставити порівняно дешево, у будь-якій кількості, у будь-яке місце призначення. Продаж збіжжя за кордон у цих державах мав тенденцію до прискореного зростання. Так, у 1833 р. експорт Молдови та Валахії досягав лише 350-400 тис. четвертей пшениці, в 1840 р. - 509 тис. четвертей названої культури і 355 тис. четвертей кукурудзи, а вже 1847 р. показник пшениці досяг 2437 тис. четвертей [13, с.11; 29, с.8-10; 17; 3, с.139, 158]. Постачання за рубіж цими двома країнами швидко збільшувалося в обсягах, незважаючи на гіршу якість їх хліба порівняно з українським.

Однак найсильнішу економічну загрозу Російській імперії у галузі торгівлі збіжжям представляли США, де, наприклад, з середини 30-х до середини 40-х років ХІХ ст. виробництво пшениці подвоїлося, а щорічний експорт пшениці та пшеничного борошна протягом 1831-1836 рр. у середньому досягав відповідно 16,9 тис. четвертей і 4,8 млн. пудів, у 1847 р. - 8298,5 тис. четвертей, тобто набагато перевищив показники вивозу з чорноморсько-азовських портів і ледь не наздогнав експорт усієї європейської частини Російської імперії [30, арк.38; 9; 10]. В результаті, починаючи з 40-х років, вітчизняний хліб почав поступово втрачати свої переваги за кордоном у своїй вартості і це при тому, що його виробництво в кріпосницькій імперії коштувало набагато дешевше, ніж у названих вище іноземних державах. Навіть у Молдові та Валахії він був дорожчим.

Так, у жовтні-листопаді 1846 р. у чорноморських портах пшениця в середньому продавалася по 8 руб. за четверть, у той час в Єгипті по 6 руб. 50 коп., у Нью-Йорку - 6 руб. 25 коп. (зрозуміло, в еквіваленті до валюти). Наприкінці 1857 р. зафіксовані такі ціни у містах: Чикаго - від 6 руб. 50 коп. до 9 руб. 50 коп. сріблом; Александрія - 6 руб. сріблом, Галац та Браїлів - 5 руб. - 5 руб. 50 коп. сріблом; Одесі - від 7 руб. 50 коп. до 10 руб. 50 коп. сріблом.

Зокрема, в Одесі однією з причин подорожчання збіжжя стало зростання вартості його доставки чумаками. Наприклад, у 1846 р. на території Катеринославської губернії, приблизно за 300 верст від Одеси хліб обходився покупцеві в межах 3 руб. 50 коп. - 4 руб. за четверть, а його доставка в одеський порт на підводах коштувала 2 руб. за четверть. Цікава закономірність: чим далі на північ - хліб дешевшав і дорожчим ставало його транспортування на південь. З Київської та Подільської губерній перевезення до Одеси збіжжя обходилося 2-2,5 руб., при ціні продукції 2 руб. за четверть. Отже, доставка додавала до його вартості ще 100, а то й 125% [30, арк.15, 36, 38].

Серед специфічних причин здорожчання хліба слід назвати нестачу в Україні волових возів, як це сталося, зокрема, весною 1847 р. Адже через це подорожчала доставка до чорноморсько-азовських портів і вартість експортного збіжжя збільшилася відповідно. На таке явище мусив звернути увагу й уряд, хоча воно вважалося тимчасовим і порівняно локальним [13, с.10; 14; 11, с.59]. Однак, саме того року - в період найбільшого попиту на транспорт - підвищення ціни на доставку та її повільність спричинили утворення надлишків товарного хліба й несвоєчасну його реалізацію як на внутрішніх, так і на зовнішніх ринках. А це, у свою чергу, згубно позначилося на економіці сільських господарств губерній, віддалених від узбережжя Чорного й Азовського морів.

В 40-50-ті роки ХІХ ст. на ціноутворенні не міг не позначитися той процес, який практично усунув зі сфери закордонної хлібної торгівлі Харківську, Чернігівську і навіть частково Полтавську губернії, які ще до того у значній мірі спеціалізувалися на вирощуванні та постачанні пшениці за кордон. Тому населення цих регіонів мусило належним чином змінювати орієнтири власних зернових господарств. У той період, на думку деяких дослідників, українські і донські землі потенційно щорічно могли забезпечити зовнішні ринки до 10-15 млн. четвертями пшениці, однак, навіть у найвроджайніші 1847 і 1853 рр. експорт становив усього 30-50% їх реальних можливостей [12, с.2; 13, с.9; 25, с.112].

Як саме змінювалися ціни на експорт основних видів зерна безпосередньо при вивозі його з чорноморсько-азовських портів дають уявлення статистичні дані за 1825 і 1860 рр. (Таблиця складена на підставі матеріалів відповідних томів видання: "Государственная внешняя торговля в разных ее видах" (СПб., 1826-1861):

Таблиця. Обсяги експортного хліба та ціни на нього

Вид зерна/Роки	1825		1860	
	Кількість четвертей	Вартість у срібних карбованцях	Кількість четвертей	Вартість у срібних карбованцях
Пшениця	917967	3639732	3311283	29342248
Жито	3600	9360	191126	904030
Ячмінь	5318	11061	346935	1355401
Овес	1506	2056	322822	1129877

Отже, за зазначений термін обсяги експорту у ваговому вимірі зросли: пшениці - 3,6, жита - 53, ячменя - 65,2, вівса - 214,4 рази (!); відповідно в грошовому еквіваленті: 8,1; 96,6; 122,5 і 550 разів (!). При цьому ціни на кожен четверть збільшилися: пшениці - з 3,96 руб. сріблом до 8,86 (2,2 рази); жита - з 2,6 руб. сріблом до 4,7 (1,8 рази); ячменя - з 2,07 руб. сріблом до 3,91 (1,9 рази); вівса - з 1,37 руб. сріблом до 3,5 (3,5 рази).

Таким чином, бачимо неабияке зростання попиту на жито й ячмінь, а також унікальне на овес при порівняно стабільних потребах на пшеницю. Причому ціни за четверть найдужче підвищилися на таку культуру, як овес, друге місце за цим показником посіла вартість пшениці.

Зрозуміло, отримані нами підрахунки мають до певної міри умовний характер, бо в їх основі лежать усереднені дані навіть без урахування їх специфіки по окремим портам, виокремлення чорноморських від азовських і т.п.

Для порівняння наведемо експортні ціни 1860 р. на інші культури: кукурудза - 270376 четвертей на суму 1767 109 руб. сріблом, що становило до загальноімперського експорту 97,4% (всього 1815056 четвертей); борошно 65620 четвертей на суму 929285 руб. сріблом, або 51,9% від загальноімперських показників (усього 1791643).

Зрозуміло, що вони не залишалися стабільними навіть в окремі періоди означеного терміну. Так, у роки Кримської війни вони впали порівняно з 1853 р. (до її початку) в 8,9 разів 1854 р. і в 62 рази 1855 р. [7, с.185].

Таким чином, динаміка цін і проблеми ціноутворення на хліб відповідно відображали не лише соціально-економічний розвиток, а й політичне становище країни: підйоми та спади сільського господарства, впливи кон'юнктури світового і внутрішнього ринків, взаємовідносини Російської імперії з іншими державами в галузі торгівлі тощо. Еволюція місцевих цін була міцно пов'язана з географічним поділом праці, економічною інтеграцією національної периферії в єдиний народногосподарський організм, злиттям регіональних ринків у загальноукраїнський, а потім підпорядкуванням того загальноімперському. По цінах на збіжжя можна отримати певну інформацію про рівень продуктивності безпосередніх виробників зерна та всіх учасників торгівлі ним, обсяги витрат у землеробстві і торгових оборотів тощо.

Царський уряд прагнув контролювати всі найголовніші фактори ціноутворення: від організації торгівлі на місцях через оподаткування і встановлення мита на кордонах і до реалізації хліба на світовому ринку. Свою політику у цій сфері він здійснював в основному в інтересах, насамперед, російських поміщиків і купців, а також іноземних неогоціантів, які мали значні капітали.

Частина збіжжя доставлялася у пункти споживання з місцевостей, де його виробляли, за оптовою ціною, інша ж частина - за заготівельною, яка здебільшого співпадала з оптовою ціною на хліб, що привозився. Протягом ХІХ ст. їх коливання нерідко набували революційного характеру і мали циклічний порядок. З кінця ХVІІІ ст. до початку ХХ ст. вони пройшли п'ять основних етапів зростання, а потім зниження. При цьому важливим спостереженням є те, що вартість хліба в період світової аграрної кризи 1881-1900 рр. зазнала незначних змін.

Як засвідчили деякі показники (наприклад, ціни на овес), навіть на середину ХІХ ст. не всі українські губернії були підпорядковані ринкові європейської частини Російської імперії. Регіональні ж ціни були зорієнтовані на чорноморсько-азовські порти, що вже свідчило про високий рівень розвитку світового ринку зерна, органічною частиною якого з кінця ХVІІІ ст. стала і Південна Україна.

1. Аленицын В.Д. Материалы по вопросу обработки земли в Европейской России / В.Д.Аленицын. - СПб., 189. - 43 с.

2. Аленицын В.Д. Опыт расчета стоимости пшеницы, ржи, овса и ячменя в производстве и в отношении пользования сбором / В.Д.Аленицын // Временник Центрального статистического комитета, 1889. - №12. - 49 с.

3. Вольский М. Очерк истории хлебной торговли Новороссийского края с древнейших времен до 1852 года / М.Вольский. - Одесса, 1854.

4. Государственная внешняя торговля за 1831 год в разных ее видах. - СПб., 1832 (Предисловие).

5. Государственная внешняя торговля за 1848 год в разных ее видах. - СПб., 1849 (Предисловие).
6. Государственная внешняя торговля за 1849 год в разных ее видах. - СПб., 1850 (Предисловие).
7. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825-1860 / Е.И. Дружинина. - М.: Наука, 1981. - 215 с.
8. Епістолярна спадщина родини Нечасвих (кінець XVIII - перша половина XX століття) / [Упор. С.Абросова, І.Анцишкін, Н.Сурева та ін.] / Наук. ред. А.Бойко // Джерела з історії Південної України. - Запоріжжя: РА "Тандем-У", 2003. - Т. 3. - 488 с.
9. Экономический указатель. - 1858. - №4;
10. Журнал Министерства внутренних дел (далі - ЖМВД). - 1857. - №24.
11. Журнал Министерства государственных имуществ (далі - ЖМГИ). - 1854. - №6.
12. Заболоцкий А. Хозяйственные замечания о некоторых губерниях Южного края России / А.Заболоцкий // ЖМГИ. - 1841. - №1. - С.20.
13. Записка о причинах, препятствующих распространению улучшенного сельского хозяйства, и о мерах по отвращению сего неудобства // ЖМГИ. - 1847. - №25. - С.11.
14. Земледельческая газета. - 1848. - №39.
15. Касперов В.И. Хлебная торговля / В.И.Касперов // Россия в конце XIX века. - СПб., 1900. - С.678-691.
16. Китанина Т.М. Хлебная торговля в России в 1875-1914 гг. (Очерки правительственной политики) / Т.М.Китанина. - Ленинград, 1978. - 287 с.
17. Комерческая газета. - 1837. - №8.
18. Макаров Н.П. Зерновое хозяйство Северной Америки / Н.П.Макаров. - М., 1924. - С.328.
19. Миронов Б.Н. Движение российских и мировых хлебных цен в 1801-1914 гг. / Б.Н.Миронов // Проблемы развития феодализма и капитализма в странах Балтики. - Тарту, 1975. - С.237-252.
20. Миронов Б.Н. Хлебные цены в России за два столетия (XVIII - XIX вв.) / Б.Н.Миронов. - Ленинград: Изд-во "Наука", Ленинградское отделение, 1985. - 302 с.
21. Неболсин Г. Статистическое обозрение внешней торговли России / Г.Неболсин. - СПб.: Типография МВД, 1850. - Ч.1. - 325 с.
22. Нифонтов А.С. Внешняя торговля России во время Восточной войны 1853-1856 гг. / А.Нифонтов // Проблемы социально-экономической истории России: Сборник статей. - М.: Наука, 1971. - С.69-90.
23. Обзор действий департамента сельского хозяйства и очерк состояния главных отраслей сельской промышленности в России в течение 10 лет с 1844 по 1854 год // ЖМВД. - 1856. - №17. - С.25.
24. Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России. - СПб., 1902. - Т.1. - С.47.
25. Слабеев І.С. З історії нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII - першої половини XIX ст.) / І.С.Слабеев. - К.: Наукова думка, 1964. - 139 с.
26. Стоимость производства главнейших хлебов в Европейской России. - СПб., 1890. - 496 с.
27. Стоимость производства главнейших хлебов: Статистические сведения по материалам, полученных от хозяев. - Пг., 1915. - Вып.1. - 449 с.; Вып.2. - 1163 с.
28. Федоров М.П. Обзор международной хлебной торговли / М.П.Федоров. - СПб., 1889. - С. 147, 166.
29. Хлебная торговля в черноморских и азовских портах Южной России // ЖМВД. - 1854. - №4. - С.8-10.
30. Центральний державний історичний архів України у м.Київ, ф.442, оп.77, спр.371.
31. Шевченко А.М. Розбудова залізничного транспорту в Південній Україні та його роль у поширенні зернового експорту в II половині XIX ст. / А.М.Шевченко // Проблеми історії України XIX - початку XX ст. - К., 2006. - Вип.ХІ. - С.179-185.
32. Янсон Ю.Е. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе / Ю.Е.Янсон. - СПб., 1870. - 412 с.
33. Beveridge W. Prices and wages in England from twelfth to the nineteenth century / W.Beveridge. - London, 1939. - Vol.1. - 816 p.
34. Kirkland J. Three centuries of prices of Wheat, flour and bread / J.Kirkland. - London, 1917. - 63 p.

Гордуновский О.Н. Мировые цены на украинский хлеб в XIX в.

Автор анализирует динамику изменения цен на украинское зерно на мировом рынке в течение всего XIX века.

Hordunovsky O.N. World prices for grain exported from Ukraine in the XIX century

The author analyses the dynamics of changing prices for grain exported from Ukraine into the world market during the entire XIX century.

ІВАНУЩЕНКО Г.М.

ОЛЕКСАНДР КОВАЛЕНКО: ШТРИХИ ДО ІСТОРИЧНОГО ПОРТРЕТА

Висвітлена біографія відомого громадського діяча, революціонера і вченого Олександра Коваленка. Розкрита його роль в діяльності Харківської "Громади", заснуванні Революційної Української партії (РУП), повстанні на броненосці "Потьомкін", революційних подіях 1917-1920 рр. Розповідається про дипломатичну та науково-педагогічну працю математика.

Життя і діяльність цієї людини відбувалися ніби понад часом, адже він був свідком і активним учасником двох революцій, низки пам'ятних подій в історії України ХХ ст. Для кожної події він був легендою з попередньої епохи і, здавалося, виринав на арену історії для того, щоб, зробивши свою справу, знову канути у небуття.

Про нього і про історичні потрясіння, героєм яких був талановитий революціонер і математик, а ще про його друзів-однодумців, писали багато. Писав спогади і він сам. Враховуючи ту обставину, що видані вони переважно в еміграції, окремі з них тільки сьогодні привертають увагу дослідників життя і діяльності О.М.Коваленка в Україні. Це, передусім, спогади самого Коваленка, які охоплюють період життя від навчання в роменській реальній школі до служби на Чорноморському флоті і опубліковані свого часу в журналі "Визвольний шлях"¹. "Потьомкінський" період діяльності висвітлюється в його ж спогадах, знайдених в архіві Української Інформаційної Служби (Лондон)². Цінним джерелом з вивчення життя, діяльності, та обставин, серед яких формувалися світогляд, характер видатного революціонера і вченого є спогади його товаришів та знайомих. Зокрема, це біографічна стаття Бориса Мартоса³, знайдена в архіві Українського Вільного Університету (Мюнхен) та спогади Юрія Колларда⁴. Цікаві подробиці особисто-побутового плану простежуються в спогадах Михайла Єремїва⁵, знайдених і переданих для використання Віктором Рогом. Це, так би мовити, основні джерела, на яких вибудовується біографічне дослідження про Олександра Коваленка. Крім цього, в наш час існує достатня кількість популярних статей. Це дослідження Данила Кулиняка⁶, Григорія Хвостенка⁷, Віктора Рога⁸, Сергія Чалого⁹ та ін. Всі вони слугують цінним доповненням до основних джерел з біографії видатного діяча.

У Ромні

Народився Олександр Михайлович Коваленко 27 липня 1875 року в м.Ромни тодішньої Полтавської губернії. В метричній книзі Вознесенської церкви є запис про його народження за номером 26¹⁰.

Дитинство Олександра пройшло в старій батьківській оселі, оточеній великим садком, на широкому, як поле дворі якої околиці хлопчаків зводили ігри в козаків та гайдамаків, вечорами влітку збиралася молодь і співала далеко за північ старосвітських пісень. По неділях там грали троїсті музики і від присядки жвавих хлопців курява хмарою летіла через місто. Інколи проходили валки останніх чумаків, які отаборювалися на величезному базарному майдані і дивували хлопчаків своїми чорними сорочками, горбатими круторогими волами, сумними піснями та несталою буйною вдачею. Малий Сашко слухав оповідання старших про те, як один чумака пропив 200 пар волів і пішов додому з батіжком, а найстарші ще пам'ятали як гуляли останні запорожці, що по зруйнуванню Січі розійшлися по всій Україні і дивували населення своєю химерною вдачею та розмахом, а подекуди і дурили його характерництвом.

Така була атмосфера, в якій виростав невеличкий, худенький та білявий Сашко, бачачи якого, сусідки покиували головами та шептали його матері, згідно з правилами тодішньої делікатії (ввічливості): *“Бідна ви, бідна, ця дитина не буде довго жити. Добре, що маєте ще трьох синів, як линочки”*. Але сталося так, що той слабенький Сашко пережив своїх дебелих братів більш як на півстоліття¹¹.

У своїх спогадах *“На межі двох віків”* Олександр Михайлович згадує навчання в Роменській реальній школі, куди він поступив у 1887 році. Згадує і загальну політичну та духовну атмосферу періоду царювання Олександра III: *“... коли дух царедворця Победоносцева тяжів на всіх і на всіх на цілм просторі тодішньої Російської імперії. В Роменській реальній школі, як розуміється, і по всіх інших школах, культивувався, під пильним доглядом директора з “малоросов”, офіційний загальноросійський патріотизм, девізом якого було: “Самодержавіє, православіє і народность” (розуміється, російська)”*¹².

Своєрідною *“віддушиною”*, або, як називав сам Коваленко, *“голосом крові”*, було його перебування в селі Базилівці Конотопського повіту, де протягом трьох років Сашко проводив літні канікули в родині, пізніше всесвітньо відомих братів, Тимошенків - Степана, Сергія та Володимира. З них два перших були його шкільними товаришами. В тому старовинному Базилівському маєтку, що колись належав гетьманові Дорошенку, а потім нащадкам козацького героя Гамалії, все сприяло пробудженню українського романтизму - і будинок у стилі козацького бароко, і величезний парк з тополиними алеями, копаними ставками й долинами, і нарешті сусідство села, ще тоді так мало зміненого *“общерусской культурой”*¹³.

Перше зіткнення хлопця з великоросійським шовінізмом відбулося після несподіваного зауваження учителя реальної школи: *“На каком это безобразном жаргоне Вы говорите?!”*. У відповідь на слова учня про те, що той *“жаргон”* є його рідна мова, прозвучало: *“Никакого особого “вашего” языка не существует, есть только русский язык, на котором Вы и должны говорить!”*. Олександр Михайлович пригадував, що з запалом прочитав педагогу цілу лекцію про Котляревського і Шевченка, про українську усну народну творчість, після чого той просто утік з класу¹⁴.

Ця подія освіжила спогади з раннього дитинства, коли за участь у конспіративному гуртку на початку 1880-х років було заслано до Сибіру старшу сестру. Зі спогадів матері Олександр дізнавався про арешт батька в Києві під час похорону Тараса Шевченка, про те, як під час другого польського повстання, боячись симпатій українців до повсталих, поліція вночі підпалювала будинки в Ромнах, поширюючи слухи, що це зробили поляки¹⁵.

Навчаючись у школі, Олександр виявив значні здібності до математики і співу. З 14 років він був уже диригентом учнівського хору¹⁶.

Харківська “Тромада”

Після закінчення школи, восени 1895 року, Олександр Коваленко вступає до Харківського технологічного інституту. Тут він знайомиться з Юрієм Коллардом, який, за словами Олександра Михайловича, хоча і був *“бельгійський француз, проте, він увесь час був проїнятий українською стихією”*¹⁷.

“Скоро я відчув у ньому щось мені рідне: ті самі українські дотепи, які я чув і в Ромні, ті самі українські пісні, що співаються і у нас, як також і те, що він так часто, при всякій нагоді, переходив з російської мови до української. Тому не минуло, мабуть, і місяця, як ми стали приятелями.” - згадує Коваленко.

На початку наступного академічного року Олександр захворів на черевний тиф, пролежав півтора місяця в клініці і в грудні для остаточного одужання виїхав з Харкова до села Соснівка Конотопського повіту до родини Покорських-Жоравків. Скоро туди ж приїхав з Києва Сергій Хвостов, тоді ще студент правничого факультету Київського університету. Пізніше Хвостов належав до того гуртка українців у Москві, який стояв близько до редакції місячника *“Украинская Жизнь”*, редагованого Симоном Петлюрою¹⁸.

Друзі пробули у Соснівці зиму 1896 та весну 1897 року з недовгими перервами. Хвостов, на той час уже студент 3-го курсу, був перейнятий, якщо не революційним, то у всякім разі виразно опозиційним духом, з нахилом до загальноросійського народництва. Про вплив поглядів свого товариша Коваленко згадує так: *“В моєму світогляді стало набувати революційного забарвлення те, що вже напівусвідомлене існувало в моїй душі; ще змалку я відчував якусь особливу симпатію до села й до селян, ніби інтуїтивно відчуваючи в них справжніх носіїв української стихії. Тому що Хвостов був також українського походження, таке наше наставлення якось само собою забарвилось українським романтизмом. Ми з ним задумали закласти для селян бібліотеку, а також провадити прилюдні виклади та читання. Цією думкою ми поділилися зі старою властителькою маєтку, тоді вже вдовою, Лизаветою Іванівною Покорською-Жоравко. Вона, не дивлячись на поважний вік, із захопленням відгукнулася на наші заміри і виявила готовність допомогти нам”*¹⁹.

Але відразу ж виникла серйозна проблема: прилюдні лекції в ті часи можна було робити тільки з дозволу адміністрації. На допомогу ентузіастам прийшов священник із сусіднього села Шаповалівка Собко, також натхненний українським романтизмом. Він погодився взяти лекції і читання під свою відповідальність. Таким чином справа санкції заходів з боку адміністрації залагоджувалась. Але категоричною умовою для дозволу ще була вимога, щоб заняття проводилися *“на общерусском языке”*. Отже, щоб не підвести священника, треба було шукати якийсь компроміс, і тому на спільній з ним нараді було вирішено, що кожен виклад починатиметься російською, але вже як додаток до того буде щось з української програми²⁰.

Першого ж вечора до Шаповалівської школи прийшло мало не все село, так що всі, хто хотів послухати, не могли вміститися. Та й далі зацікавлення читаннями не тільки не слабшало, але навпаки - зростало.

Таке ставлення селян до рідного слова додало духу і незабаром виникла ідея розширити українську частину програми. Це стосувалося в першу чергу програми читань у Шаповалівці, що була не *“панським”* селом, а козацьким, і населення якої було через те значно культурніше від населення сусідньої Соснівки, до того ще й зберігало хоч деякі уривки спогадів про часи Гетьманщини, про славу і переможну Конотопську битву 1659 року. Тому вирішено було познайомити слухачів із творами Шевченка. Делікатність справи полягала в тому, що прилюдні читання *“Кобзаря”* вважалися адміністрацією майже політичним злочином²¹.

Читання творів Шевченка принесло величезний успіх. *“Між іншим, характеристично є,”* - згадує О.Коваленко - *“що тим часом як у Соснівці улюбленими творами з “Кобзаря” були твори побутові, то в Шаповалівці слухачі захоплювалися творами історичними, і нерідко дехто з козаків прохав у нас пояснення до якогось історичного твору або книжку, в якій про те оповідалось б ширше”*²².

Наведена вище розповідь про початок просвітницької роботи Олександра Коваленка ілюструє, в якому занепаді в кінці ХІХ - на початку ХХ ст. перебувала не те що українська політична думка, а й українська культура взагалі. З того малого успіху

в прилюдному читанні шевченкових творів потрібно було розвинути велику роботу по відродженню української нації. І проходила ця робота через створення таємних українських політичних товариств.

В кінці 1897 року Олександр Коваленко разом з Юрієм Коллардом вступають до конспіративного українського гуртка, очолюваного Дмитром Антоновичем, сином відомого київського професора-історика Володимира Антоновича. Збори гуртка проводились у Харкові на вулиці Басейній. В перших зборах, як зазначають дослідники, взяли участь Олександр Коваленко, Юрій Коллард, Іван Кухта, Євlampій Тищенко та Дмитро Антонович²³. З самого початку заснування гуртка, який Коваленко у спогадах іноді називає *“харківською Громадою”*, він не мав якоїсь чітко окресленої програми. У поглядах на майбутнє України його учасники мали різні підходи: від автономістських до самостійницьких. Але головним гаслом, яке об'єднувало тоді всіх членів гуртка, як, до речі, і більшість таємних організацій було *“Геть самодержавство!”*. Саме в ньому вбачалася головна перешкода суспільного розвитку, в тому числі і стосовно національного самовизначення України. Щодо долі України в планах Громади, то сам Коваленко згадував про це так: *“Але в усіх цих питаннях про політичний устрій майбутньої Російської держави по поваленні самодержавія та про остаточну мету українського визвольного руху кожен з нас міг мати свою думку - уявляти Україну як складову частину майбутньої федеративної держави чи як цілком самостійну. Тому тоді й не було у нас, як я вже казав, докладно розробленої програми. Думаю, що тоді вона була нам не тільки непотрібною, але була б, може, й шкідливою. Коли б ми взялися тоді її виробляти, то напевне розгубилися б у безконечних дебатах, розходженнях, непорозуміннях і т. д. А коли б нарешті її і виробили, то напевне почали б виникати у нас всякі “єресі”, які були б тим більше неминучими, що докладнішою була б та програма. Тим часом нас, працівників на тому перелозі національної свідомості, було тоді ще так мало, а праці - так багато, що витратити енергію й час на дебатування над чисто теоретичними питаннями було б свого роду люксом, якого ми собі не могли дозволити. Здоровий національний інстинкт виразно вказував нам, що наше тодішнє “сгедо” повинно було бути таким же простим, яким воно було у перших християн”*²⁴.

Тим часом по всій Україні та в інших частинах Російської імперії кількість подібних таємних товариств невпинно зростала. Вони закладалися не тільки в студентському середовищі, а й по школах і навіть духовних семінаріях. За словами Коваленка, вже 1899 року харківська Громада нараховувала понад тридцять членів. Серед її новоприбулих учасників він називає таких шанованих в майбутньому українських діячів, як Боніфатій Камінський, відомий кооператор і генеральний секретар земельних справ першого українського уряду Борис Мартос, видатний льотчик і автор першого в світі проекту авіаносця Левко Мацієвич, Михайло Русов. Згодом члени громади познайомилися та близько зійшлись у поглядах з двома місцевими українцями: Гнатом Хоткевичем та Миколою Міхновським. До речі, у спогадах Коваленка та Юрія Колларда не знаходиться підтвердження вказівка деяких дослідників його життя на те, що Хоткевич був керівником таємного гуртка. Навпаки, з них випливає, що він формально навіть не був членом Громади, але знаходився під її впливом, як і студент ветеринарії Олександр Кандиба (Олесь). Більш діяльними у стосунках з Громадою були Микола Міхновський та виходець з Лубенщини, майбутній співзасновник Союзу Визволення України (у 1914 р.) Андрій Жук. Ще Олександр Коваленко згадує громадівців Миколу Левицького та Олександра Бородая²⁵.

Згодом, коли Громада розрослася чисельно, для пропаганди її ідей було створено дві комісії: для легальної роботи, де найдіяльнішим був Борис Мартос і нелегальної роботи, куди входили О.Коваленко, Д.Антонович, Б.Камінський, Ю.Коллард, Л.Мацієвич та М.Русов. Від часу до часу Громада випускала друковані на самодіяльному гектографі прокламації, які поширювалися у Харкові, а потім і по інших містах України. У лютому 1898 року громада провела першу нелегальну Шевченківську вечірку, на яку було запрошено також представників від організацій: вірменської, грузинської та польської. За вечерею, яка слідувала за офіційною частиною вечірки, вони виголосили промови. Особливо запам'яталися присутнім слова студента-поляка Даниловича: *“Можє, те, що я говорю, видасться декому утопією. Але в історії людства траплялося немало подій, що сучасникам навіть напередодні здавалися утопіями. Ми живемо тепер теж напередодні великих подій, і я вірю, що ще ми, тут присутні, будемо свідками того, як стіни великої тюрми народів упадуть, мов стіни Ієрихону, і випустять на волю замкнених у ній в'язнів!”* Тоді ж уперше серед студентства на вечірці пролунав гімн *“Ще не вмерла Україна”*²⁶.

Біля витоків РУПу

Наступний, 1899 рік, як зазначає О.Коваленко, у своїх спогадах, відзначився бурхливими студентськими виступами по всій території Російської держави. У Харкові, як і по інших містах, де були вищі навчальні заклади, з початком року, аж до літніх канікул, не припинялися студентські масові зібрання, демонстрації на вулицях та страйки. Це був перший подих революції. Багато членів харківської *“Громади”* стали на чолі цих виступів. Навесні було заарештовано Колларда і через кілька місяців ув'язнення вислано з Харкова до Кобеляк. Декого, в тому числі й Олександра Коваленка, було виключено з інституту та видано наказ покинути Харків протягом 24 годин. Згодом на запрошення Колларда Коваленко приїздить до Кобеляк, де займається організацією драматичного гуртка. У вересні цього ж року він повертається до Харкова, поновлюється в інституті і продовжує навчання²⁷.

Студентські виступи, які не припинялися аж до революції 1905 року, та пропаганда нелегальних організацій, що ставала все жвавішою, підняли дух опозиції в суспільстві цілої Росії. Український радикально-національний рух, розпочатий таким нечисленним гуртком людей завдяки своїй динамічності, політично будив усе ширші кола українського суспільства. Діяльність у Громаді вимагала все більшого напруження та обачності. Сама собою напрошувалась думка про заснування політичної партії більш придатної до проведення пропаганди, в тому числі і нелегальної, серед селян та робітників. Про це докладно пише у своїх спогадах Юрій Коллард: *“Ініціатором заснування РУП був Дмитро Антонович, але сама ідея партійної праці, на думку Д.Антоновича, належить покійному Михайлові Русову. Він був людиною дуже живою. Ще в першій половині 1899 р. у відповідь комусь він з запалом вигукнув: “Нам не треба громад, нам треба партії!”* Це речення глибоко запало в душу Д.Антоновича і він почав обмірковувати план реалізації тої ідеї. Таким чином вирішено необхідність заснування революційної партії під гаслами українських політичних домагань засобами революційними; цю партію рішили назвати Революційна Українська Партія (РУП)²⁸.

Ініціативні збори РУПу були скликані 29 січня 1900 р. Через тиждень, на 5 лютого призначено нові, на яких, крім чотирьох членів Громади, були присутні: Олександр Коваленко, Юрій Коллард, Борис Мартос, Дмитро Познанський. Всі присутні висловили згоду взяти участь в організації партії. Вона мала бути суто конспіративною

й окремою від *“Харківської Студентської Громади”*. Першою книжкою вирішили випустити програму й тому звернулися до Миколи Міхновського, який згодився написати її в формі промови²⁹.

Для тіснішого зв'язку з Галичиною до Львова було послано спочатку Левка Мацієвича, потім Михайла Русова, а ще пізніше й Бориса Мартоса. Перші два по приїзді до Харкова зробили доповіді в Громаді про політичний рух у Галичині, а останній - про культурний та кооперативний. Мартос, що їздив уже в кінці 1901 року, використав свою подорож, крім того, щоб переправити нелегально через кордон та привезти до Харкова перший транспорт львівських видань, заборонених в Росії, а також брошури *“Самостійна Україна”* - першої публікації Револьюційної Української Партії. Це була велика послуга Громаді, яка ще не могла спромогтися на власні публікації, а тільки на прокламації³⁰.

Згодом, 26 лютого студентська громада у Харкові провела шевченківське свято. Юрій Коллард у своїх спогадах детально зазначає, що відбулося воно в конспіративному помешканні Нелідових, близьких знайомих братів Мартосів, за річкою Лопанню проти церкви по дорозі на Іванівку. Незважаючи на конспіративність зібрання, присутніх було біля 100 чоловік³¹. Свято пройшло з великим піднесенням. Звучали реферати, промови, співи. М.Русов читав реферат про Шевченка, Д.Антонович зробив огляд українського руху за 1899 рік, Д.Дробязко декламував *“Кавказ”*, громадський хор під керуванням Колларда співав *“Заповіт”*, *“Ще не вмерла Україна”* та інші пісні. На святі були представники від різних організацій: від росіян був відомий соціаліст-революціонер П.Л.Лавров, від поляків - Данилович, від грузинів - Дженарідзе. З гостей українців були: з Полтави - П.Понятенко і С.Петлюра, з Одеси - І.Липа, від харківських громадян - М.Міхновський.

Під кінець свята Микола Міхновський з великим піднесенням виголосив свою другу промову на тему *“Самостійна Україна”*. Головні засади були: *“Без національного визволення українського народу неможливе й його соціальне визволення з темряви, визиску й рабства. Праця культурна в сучасний момент є паліатив. На підставі Переяславської угоди з 1654 року між царем Олексієм і Богданом Хмельницьким Україна з'єднувалася з Московщиною, як рівний з рівним. Московські царі тієї угоди не додержали й Україна також юридично стала вільною від тієї угоди. Ми хочемо: “Єдиної, нероздільної, самостійної України від гір Карпатських аж по Кубань річку”*³². Промова викликала величезне піднесення серед присутніх, адже вперше прозвучало не тільки політичне, а й історичне та юридичне обґрунтування незалежності України.

Склад громад і осередків РУПу, які часто дублювали одне одного за словами Колларда був таким (наводимо тільки кількісні показники): Харківська *“Вільна Громада”* - 14, Київська *“Вільна Громада”* - 22, Полтавська *“Вільна Громада”* - 14, Петербурзька Група (Північний Комітет) - 10, Закордонна Група. (Закордонний Комітет) - 10. Також ним згадуються Люботинська група на Харківщині, Лубенська і Кобеляцька на Полтавщині. Серед уродженців Сумщини ми зустрічаємо в списках Настю Грінченко, Володимира Дорошенка, С.Тимошенка. Окремі дослідники життя Коваленка стверджують, що в колі його друзів і соратників по РУП та харківській громаді був і майбутній керівник повсталого *“Потьомкіна”* Панас Матюшенко* (уродженець Дергачів, що на Харківщині). Сам Олександр Коваленко входив до Харківської групи і носив псевдо *“Журбенко”*³³. Як бачимо, у багатьох випадках члени РУПу мали псевда, адже йшлося про конспіративну політичну організацію.

Одночасно О.Коваленко віддається й культурно-просвітницькій роботі: розповсюдженню українських книжок та участі в українських хорах, театральних виставах.

Влітку 1900 р. О.Коваленко разом з Б. Матросом працювали в Лохвиці на статистичних роботах³⁴. Тут з ініціативи і під проводом Коваленка було також організовано драматичний гурток.

Севастополь, Севастополь...

Восени Коваленко дістав звістку, що в технологічному інституті знову припинено навчання на невизначений час через студентський рух. Його праця у земстві закінчувалася і Олександр Михайлович з матір'ю, яка до цього жила в Гуляйполі, вирішили поїхати до Севастополя. Не в останню чергу це було пов'язано з тим, що соратник Коваленка по РУПу Лев Мацієвич по закінченню інституту дістав посаду у військовому порту на будівництві крейсера *“Очаков”*³⁵.

Скоро друзі довідалися, що при севастопольському *“Народному Домі”* склався український гурток любителів драматичного мистецтва. До гуртка належали різні люди: в ньому були і урядовці, і вчительки, і кондуктори флоту, і робітники, що переважно співали в хорі. Коли Коваленко з Мацієвичем роззнайомилися, то, вибравши там відповідних людей, заклали тісніший гурток, але вже не для вистав, а для пропаганди українського визвольного руху. Сестра Мацієвича, яка часто приїздила до Севастополя, та Румницький, що кілька разів їздив до Харкова, привозили підпільну літературу³⁶.

Тимчасом О.Коваленко влаштувався працювати як військово-морський інженер у чорноморській ескадрі. *“Добра платня, гарна уніформа, сам - молодий, гарний, ще й співає милозвучним тенором..., Міг мати великий успіх у житті, міг зробити блискучу кар'єру - тільки сиди тихо і вірно служи “царю і отчеству”. А він замість того, щоб горнутись до пануючої верстви і шукати протекції - більшу увагу приділяв матросам, що здебільшого походили з України.”* - згадував про нього Борис Мартос³⁷. Працював Олександр Михайлович та його однодумці і над поширенням політичної агітації. Особливо перспективною виглядала робота з селянством. Так, Ю.Коллард згадує, що лєнінська *“Іскра”*, визнаючи переваги й успіхи українського підпільного руху у 1903 році писала: *“Як снігом було засіяно їхніми (РУП) листками Україну. З вікон вагонів, пішки, на велосипедах, проїжджаючи сотні верстов на селянському возі, розвозили й розкидали насіння протесту українські революціонери. Щось нове, незвичайне освітло давно приспану, відсунену від політичного життя країну... Селянин з великим зацікавленням взявся за кинуту йому літературу, його власною мужицькою мовою писану”*³⁸.

Коли спалахнула революція 1905-го року, вона захопила й Олександра Коваленка. Він брав участь в Союзі офіцерів-друзів народу, став навіть одним з його організаторів, виступав з промовами на мітингах у Севастополі³⁹. Історія ніби сама кликала його в перші лави революціонерів...

Командир бунтівного броненосця

Згодом сталася подія, яка знаменувала якісно новий етап у розвитку революції 1905-1907 років, а постать Олександра Коваленка була у ній винятковою. У ніч з 14 на 15 червня 1905 року прибув до Одеського порту військовий броненосець *“Князь Потьомкін”*, матросами якого о 5-й годині ранку звезено на берег Нового Мола труп матроса Григорія Вакуленчука, на грудях якого шпильками приколоті прокламація такого змісту: *“Перед вами лежить тіло вбитого матроса Григорія Вакуленчука,*

убив старший офіцер ескадреного броненосця “Великий князь Потемкин-Таврический” за те, що він сказав, що борець не годиться. Помстимося кровопивцям! Смерть гнобителям, нехай живе свобода!”⁴⁰.

Броненосець “Князь Потемкин-Таврический” був спущений на воду у 1900 році. Вийшов у море і підняв прапор у 1903 році. Після ходових випробувань, практично весь 1904 рік, провів у ремонті. 29 квітня 1905 року “Потьомкін” вийшов у море і вперше провів стрільбу 305-мм гарматами головного калібру. 5 травня броненосець прийняв на борт приймальну комісію і вийшов у море для виконання торпедних стрільб. У червні 1905 року він здійснив свій перший навчальний похід у море. Тобто на момент повстання це був новий бойовий корабель, але традиції на ньому були старі, типові для військового флоту Російської імперії. Офіцери вже вкотре спробували нагодувати матросів борщем із червним м’ясом. Але цього разу терпець “нижніх чинів” урвався. “Та доки ж ми будемо рабами?!” - ці слова уродженця Житомира, артилерійського унтер-офіцера Григорія Вакуленчука стали сигналом до виступу. А коли Вакуленчук був убитий, керівником повстання став “мінний машиніст” (відав носовими торпедними апаратами) Панас Матюшенко. “Нижні чини”, до яких приєднався тільки один офіцер - інженер Олександр Коваленко, перетворили корабель на територію, вільну від російського самодержавства⁴¹. Усе це добре відоме навіть з радянських підручників історії. Але в тих підручниках не говориться, якого саме походження була переважна більшість команди повсталого панцерника: інженер-механік Коваленко, стройовий квартирмейстер Денисенко, старші боцмани Димченко і Мурзак, стерновий боцман Костенко, боцман Кузьменко, квартирмейстер Коров’янський, унтер-офіцери і матроси Кулик, Різниченко, Пархоменко, Дорошенко, Осадчий, Шевченко⁴² і так далі. Дослідник життя революціонера Данило Кулиняк, який опрацьовував ще у 1970 році документи Центрального (тепер Російського) державного архіву Військово-Морського Флоту у Ленінграді, зустрічався з членом суднової комісії Личовим, називає ще й “потьомкінців” - уродженців рідної Коваленкові Роменщини. Це Іван Степанович Глуценко з Малих Будок, Олександр Митрофанович Горох з Пекарів, Дмитро Леонтійович Дема із Семенівки, Іван Павлович Задорожний із Талалаївки, Сава Семенович Наріжний з Перекопівки, Петро Трохимович Токар (Токарів) з Коровинців, Сава Іванович Щербак (Щербаков) з хутора поблизу Бобрика та інші⁴³. Служили тут і вихідці з Сумського та Лебединського повітів. Йшлося не просто про походження (адже Чорноморський флот комплектувався переважно вихідцями з українських губерній), а й про певні українські настрої, які тоді автоматично ставали антиімперськими.

Коли вранці підійшли до Одеси, то звідти причалило до “Потьомкіна” багато човнів. Деякі привезли подарунки: овочевий квас, цигарки, хліб і т.і. Населення міста та навколишніх сіл співчувало повсталим і прагнуло їм допомогти.

По своїй суті це було, за висловом Івана Багряного, повстання української стихії. Згідно з твердженнями окремих дослідників, спочатку матроси навіть не захотіли говорити з посланцем емігрантського політика Ульянова-Леніна: хто такий цей Ленін і що він знає про народ?⁴⁴ Про це ж згадує і сам Олександр Коваленко: “Большевики не могли впливати на повстання на “Потьомкіні”, бо як відомо з історії Російської Соціал-Демократичної Робітничої Партії, розкол на большевиків та меншевиків саме тоді тільки відбувся. Правда, один з т.зв. представників Одеси, що заявляв себе сторонником фракції большевиків, приїхав на корабель, але пробув всього тільки кілька годин. Тим часом як інших два, що теж приїхали як представники від робітників,

заявляли себе сторонниками фракції меншевиків”⁴⁵. Отже, говорячи сьогодні про характер повстання, мусимо констатувати, що легенда, яку пізніше створили радянські історики, дуже відрізняється від реальних подій. Скоріш за все прагнення більшовиків (і не тільки більшовиків) у той час використати й очолити без їхнього впливу виникле повстання, при написанні історії було видане за справжній стан речей.

Пропозицію очолити команду “Потьомкіна” Олександр Коваленко отримав від Панаса Матюшенка, який запевнив офіцера, що не тільки революційна група (комітет) ініціаторів повстання, але і весь екіпаж корабля бажають цього. *“Перед революційним комітетом, зорганізованою групою, я дав пояснення, що приймаю участь у повстанні як член Української Революційної Партії і що тому хотів би, щоб цей революційний акт ставив своєю ціллю, разом з усуненням царського режиму, також визволення українського народу від поневолення національного й соціального. В тому, що того ж самого дня мене вибрано на голову революційного комітету, яким я незмінно лишився всі одинадцять днів повстання, я вбачав підтвердження, що революційний комітет погоджується з моїми поглядами, і пояснюю це тим, що величезна більшість матросів на Потьомкіні, як, зрештою, взагалі, в усій Чорноморській флотії, були українці”*⁴⁶.

Добрим поведінням з матросами Коваленко здобув їхню любов в протилежність до інших офіцерів, яких матроси ненавиділи. В перші дні повстання він лягає спати нероздягнений, а серед ночі обходить увесь корабель, перевіряючи, чи все в порядку. Від п’ятої години ранку - вже на ногах; також піклується, чи нагородовано арештованих офіцерів. Мабуть під його впливом офіцерів відправили в Одесі на берег; принаймні в його спогадах про офіцерів написано: *“Слава Богу, всі з’їхали”* (на берег). Під час бомбардування Одеси він стоїть на командному містку поруч з Панасом Матюшенком та іншими. Настає драматичний момент: наближається ескадра під командою адмірала Вишневецького: 12 бойових кораблів з 150 гарматами та 48 міноносними апаратами. Адмірал має наказ: арештувати бунтівників або затопити їх разом з кораблем. “Потьомкін” вивішує бойовий прапор і на всіх парах з наведеними гарматами іде назустріч ескадрі. Але на ньому починається метушня, безладна біганина; гармаші відбігають од гармат... А тим часом треба було показати себе в повній бойовій готовості, а може навіть вступити в бій. У цей рішучий момент Коваленко став на сходах, що вели з нижньої палуби на верхню, і скомандував: *“Всі на місця! Гармаші до гармат!”* Матроси, почувши команду, зараз же зайняли свої місця⁴⁷.

Коли до Одеси підійшов транспортний корабель “Вєха”, то “Потьомкін” силою “приєднав” його до себе і зробив з нього похідний шпиталь. Коли ж “Потьомкін” ішов назустріч ескадрі, то Коваленко, передбачаючи можливість бою, від імені комітету викликав з “Вєхи” лікаря з матеріалами, потрібними при операціях. Як бачимо, Коваленко поведився як командир. Під час революційних подій роль командира часто грає не той, кого “призначили” або “вибрали”, а той, хто виявляє силу духу, рішучість, ініціативу і відповідний розум⁴⁸.

Двічі пройшов “Потьомкін” поміж двома рядами ескадри. На багатьох панцерниках матроси повибігали нагору, вітаючи “Потьомкін” криками “ура” та підкидаючи вгору свої головні убори. Побачивши такий занепад дисципліни, адмірал дав наказ своїй ескадрі йти на Севастополь. Ескадра повернула і відійшла, але не вся, бо панцерник “Георгій Побєдоносєць” відстав од неї й приєднався до “Потьомкіна”. І з нього висадили офіцерів, а командиром вибрали боцмана Кузьменка. Знову ж таки саме Коваленко вчить його, як складати бойовий розклад⁴⁹.

На другий день поїхало з *“Потьомкіна”* на *“Георгій Побєдоносєць”* кілька осіб, між ними й Коваленко, бо на кораблі почався розкол: частина, в основному кондуктори, хотіла повернутися з повинною в Севастополь. Коли Коваленко приїхав на *“Георгій Побєдоносєць”*, то новообраний командир перегородив йому дорогу і не хотів пустити. Але Коваленко одсунув його рукою й вони пішли на зібрання матросів. Тут їх зустріли криком: *“Ми їдемо в Севастополь”*. Коваленко виступив на зібранні з промовою й закінчив: *“Хай живе справжній народний уряд! Хай живе свобода й справедливість!”*. Коли він закінчив, голосно залунало: *“Ура! Не поїдемо в Севастополь!”* Коваленко й інші повернулися на *“Потьомкін”*⁵⁰.

*“Мені, як членові Української Революційної Партії, й одному з її основоположників, уже ввижалася Україна звільненою від вікового гніту, а за нею і Кавказ, Польща, Фінляндія. Був навіть момент, коли такі пляни здавалися зовсім не перебільшеними, а саме: коли нам пощастило приєднати до повстання панцерник *“Георгій Побєдоносєць”* і коли майже вся Чорноморська фльота подалася навіткіача перед нашими готовими до бою гарматами”*⁵¹ - згадує про цей період свого життя сам Олександр Михайлович.

Боцман і кондуктори все ж таки домоглися, що *“Георгій Побєдоносєць”* на другий день знявся з якоря і вийшов у море. Така зрада викликала серед матросів велику деморалізацію. Річ у тім, що на *“Потьомкіні”* було понад 700 матросів, з яких свідомих революціонерів не було більше 50; не менше було виразних противників; решта була захоплена революційним виступом, але при невдачі скоро охолола і зневірилася. Цей настрої використала опозиція й вимагала їхати в Румунію. Більшість схилилася до того. Революціонерам довелося погодитися, бо закінчувалися запаси палива і харчів, а сподіванки поширити на революцію весь флот не здійснилися. 19-го червня по дорозі до Румунії на засіданні повстанського комітету головував О.Коваленко⁵².

Революціонер, дипломат, вчений

Підійшовши до Констанци (Румунія), *“Потьомкін”* дав про себе знати салютом з малих гармат⁵³. Незабаром приїхали румунські офіцери: начальник порту і лейтенант з крейсера. Після переговорів з румунами 54 матроси повернулися на *“Потьомкіні”* до Севастополя, а Коваленко з більшістю лишилися в Румунії. Згодом частина *“потьомкінців”* виїхала до Північної та Південної Америки⁵⁴.

Цікаво склалася доля і самого корабля - *“непотопляємої території революції”*. Як свідчить дослідник С.Чалий, після придушення повстання його перейменували на *“Пантелеймона”*. Він брав участь у бойових діях під час Першої світової війни у складі другої бригади лінійних кораблів. Український прапор на кораблі був піднятий восени 1917 року, тоді ж він одержав назву *“Борець за свободу”*. За часів гетьмана Скоропадського належав до Української військової флотилії, а наприкінці 1918-го був захоплений англійцями в Севастополі. Через півроку, під час евакуації з Криму, вони підірвали механізми корабля і вивели з ладу артилерію. У 1923 році більшовики за наказом Леніна розібрали легендарний панцерник на металобрухт⁵⁵. З того часу і прізвище Коваленка стало зникати з усіх спогадів і досліджень про повстання на *“Потьомкіну”*, які друкувалися в СРСР. В однойменному фільмі Сергія Ейзенштейна він з'являється тільки один раз.

Після поразки повстання Олександр Михайлович живе у Швейцарії та Франції, викладає математику в середній школі, стає автором двох підручників. У 1915-1916 рр. він разом з В.Степанківським видає у Лозанні (Швейцарія) журнал *“L'Ukraine”*. Мешкаючи в Парижі, закладає разом з В.Винниченком українську громаду⁵⁶. Олександр

Михайлович стає однією з найпомітніших постатей в українській політичній еміграції, бере участь у підготовці закордонних українських видань. Він досконало вивчив кілька європейських мов, студіював наукову літературу. Цікавий штрих до його біографії наводять окремі дослідники: за кордоном О.Коваленко познайомився з М.Горьким. Письменник настільки був зачарований високою культурою українського революціонера, що запропонував опікуватися його сином⁵⁷.

Коли почалася Українська революція 1917 року, Олександр Михайлович повертається в Україну. Його призначають директором департаменту морської освіти в Міністерстві морських справ⁵⁸. Обіймав цю посаду він і за часів Гетьманату П.Скоропадського, але недовго. Розповідають, що Коваленко подав у відставку після того, як морський міністр Максимов заборонив у відомстві українську мову⁵⁹. У добу Директорії Коваленко разом з Прокоповичем, Мацієвичем, Фещенко-Чопівським, Соколовським і Марголіним був відряджений до Ясс та Одеси на переговори з представниками Антанти⁶⁰. Так почалась його дипломатична служба. У 1919 році після виконання дипломатичних доручень у Румунії він був призначений Директорією УНР спочатку консулом у Царгороді⁶¹, а потім 1-м секретарем Української дипломатичної місії (консулом УНР) у Парижі. В 1920 році брав участь в асамблеї Ліги Націй, як секретар української делегації⁶². У 1922 році Олександр Коваленко переїздить до Чехословаччини на запрошення Української Господарської Академії (УГА). Тут він викладає вищу математику та опір матеріалів, стає доцентом теоретичної і прикладної механіки⁶³. Видавниче товариство при УГА друкує його підручники:

1. Курс диференціального рахунку. 209 стор. з 28 малюнками.
2. Курс аналітичної геометрії в просторі. 374 стор. з 79 малюнками.
3. Теоретична механіка. 764 стор. з 145 малюнками.
4. Курс прикладної механіки.

Це був колосальний внесок у розвиток української і світової наукової літератури того часу. Недарма один російський професор, побачивши на виставці у Празі підручники УГА, в розпачі вигукнув: *“Так це їм і наша книжка вже не потрібна!”*⁶⁴.

Ще протягом двох років (1923-1925) Олександр Михайлович був деканом інженерного факультету, а якийсь час заступав проректора Академії.

З огляду на ліквідацію Української Господарської Академії професура її зорганізувала у 1932 р. Український Технічно-Господарський Інститут з позаочним навчанням, що в своєму складі мав 87 українських науковців, в тому числі і проф. О.Коваленка. У 1936 р. УТГІ видав ще один його підручник *“Основи вищої математики”*. За ці всі наукові заслуги Професорська Рада УТГІ присвоїла Коваленку звання почесного доктора у 1960 р⁶⁵.

За характером спокійний, працьовитий, скромний, він користувався загальною пошаною. Протягом кількох років опікувався українськими пластунами. Кіш пластунів імени Орлика мав понад 40 членів, студентів УГА та дітей професорів. Звичайно, з усіх пластових вправ дітям найбільше подобалися прогулянки над Лабою та плавання човнами під доглядом і керівництвом О.Коваленка. За це українська колонія в Подебрадах жартома прозвала його *“адміралом”*, натякаючи на його керування революційним *“Потьомкіним”*⁶⁶.

*“Коли я жив у Женеві (1952-1953 рр.), то разом із М.М.Єремєєвом часто заходив до нього і завжди заставав його за працею то з заступом, то з сапкою на огороді: без сорочки, навіть восени, загорілий, бадьорий, веселий. Ніхто не сказав би, що йому було тоді вже під 80”. - згадував Борис Мартос*⁶⁷.

У 1945 році О.Коваленко виїхав до Німеччини, а потім до Швейцарії, де й жив аж до смерті. Жив з того, що доглядав за будинком, де містилася міжнародна організація стандартизації. Пізніше друзі виклопотали йому пенсію в 250 швейцарських франків (прожиточний мінімум). Так майже все життя йому доводилося жити дуже скромно: чи студентом у Харкові чи доцентом у Подебрадах із своєю старенькою матір'ю⁶⁸.

Очевидці пригадують, що Коваленко був завжди бадьорий, в дуже поважному віці щодня їздив на коні купатися на озеро, а взимку обливався холодною водою з криниці. Ще згадують про нього, як про людину, котра винесла на еміграцію глибоке знання української мови, музики та побутових народних звичаїв. Вони залишилися йому єдиною спадщиною далекої Батьківщини на все життя. *“Бесідуючи з ним, не треба було відкривати того славного словника, що Папура** додав до першого видання Енеїди, бо він знав не гірш самого Котляревського всі подробиці староукраїнського побуту, звичаї, страви, одяг, гри, танці і т.ін., і то знав не з студій, а з життя. Він ще мав нагоду бачити на власні очі наших стародавніх вїїтїв в шовкових гаптованих жупанах, що йшли до церкви в супроводі церковних корогов, які несли тоді ще чубаті, козаки”*⁶⁹. На жаль, як свідчить М.Єремїїв, з літературного та мистецького доробку вченого залишилося небагато: пару підручників, один з яких був надрукований таємно від нього, пару брошур про повстання на *“Потьомкіну”*, спогади, надруковані в збірнику *“З минулого”*, декілька статей з мовознавства, розкиданих по різних часописах та дві платівки з десятками українських пісень, які він наспівав майже під примусом його жєневських приятелїв⁷⁰. Щєдро обдарований від природи, надзвичайно гарний собою, він відзначався залїзним здоров'ям, рїдкісним творчим довголіттям, прекрасною пам'яттю. А ще - прекрасний промовець, першорядний артист, добрий стилїст і визначний ерудит. Таким він залишився в пам'ятї друзїв і знайомих.

Коли Олександр Михайловичу було вже понад 75 років, він потрапив у дорожню аварїю - поламав два ребра. Після кількох місяцїв шпиталю О.Коваленко видужав і працював далї, наче нічого не сталося. У 1961 році сталося друга бїда - падїння з висоти (збирав вишні). Знову шпиталь. Знову видужав, але вже дуже ослаб і захворїв на очї (катаракта)⁷¹. Витримав двї операції, але не витримало серце. Напередодні смерті він ще читає газети і говорить про свої літературні плани, але вранці його знаходять у кріслі вже далєким від усяких турбот. Це сталося у Жєневї 18 жовтня 1963 року⁷².

Згадуючи про О.М.Коваленка Михайло Єремїїв говорить, що з ним пішла у минуле велика національна постать, яку сучасники не зумїли належно оцїнити: *“Народжений в епоху “не било, нет і бить не может”, О.М.Коваленко був сучасником, а часто і приятелем тих Старицьких, Косачїв, Тобїлевичїв, Чикаленків, Русових, Міхновських та нечислених інших, які перші підняли голову після валуєвського лихолїття і, твердо стоячи на народньому ґрунті, без жадних імпортованих теорїй, творили на поверхні тонку, майже непомїтну плївку української інтелїгенції, уможливлїючи цїєю муравлиною, невдячною та часто небезпечною працею будучий атомовий вибух української революції 1917 р. А вдалось це їм тїльки тому, що вони не були теоретиками, а практиками, для яких мова, історія, література, музика і побут виходили безпосередньо з народу і, систематизованї в світлі модерної науки, знов повертались до нього”*⁷³.

Те, що встигла зробити у своєму житті ця надзвичайно талановита, енергїйна, але скромна людина, заслуговує не просто на увїчнення пам'ятї. Його подвиг,

подвижництво і сам спосіб життя ніби малювали сучасникам образ майбутньої, вільної Батьківщини. Служили прикладом того, яким має бути патріот. В культурницькій праці і революційній діяльності, в інтригах дипломатії і науковій роботі він постійно шукав і розвивав український інтерес. “Що нового чути з України?” - це останнє і єдине, про що він питав незадовго до смерті⁷⁴.

*В спогадах Юрія Колларда про діяльність харківської громади і РУПу згадується тільки Б.Матюшенко. (<http://exlibris.org.ua/kollard/vyd.html>)

**Парпура Максим Йосипович (1763, м.Конотоп - 23.VI.1828, с.Березове нині Харківської обл.) - лікар, професор, меценат. Підготував і видав за свої кошти у 1798 р. “Енеїду” І.П.Котляревського (Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. - Суми: “АС-Медіа”, СумДУ, 2003. - С.344.)

¹Коваленко О. На межі двох віків // Визвольний шлях. - 1992. - Кн.12.; 1993. - Кн.1.; 1994. - Кн.2.

²Українські вісті. - 1955. - 3 липня. - С.2.

³Мартос Б. Олександр Коваленко // Наукові записки УТГІ. - 1965. - №VI(IX) - С.170-179.

⁴<http://exlibris.org.ua/kollard/vyd.html>

⁵Єремійв М. Олександр Михайлович Коваленко. Спогади II. - Додаток до бюлетеню ч.25. - С.1-4.

⁶Кулиняк Д. Потьомкінець із Ромен // Ленінська правда. - 1970. - 24 червня. - С.3.

⁷Хвостенко Г. Коваленко Олександр Петрович // Сумщина. - 2009. - 27 березня. - С.4.

⁸Роз В. З Вітчизною в серці. - Режим доступу. - <http://www.ukrnationalism.org.ua/mnk/massmedia/?n=234>

⁹Чалий С. Повсталий панцерник. - Режим доступу. - http://www.fleet.sebastopol.ua/index.php?article_to_view=708

¹⁰Державний архів Сумської області, ф.1188, оп.5, спр.5, арк.24.

¹¹Єремійв М. Олександр Михайлович Коваленко. Спогади II. - Додаток до бюлетеню ч.25. - С.1.

¹²Коваленко О. На межі двох віків // Визвольний шлях. - 1992. - Кн.12. - С.1495.

¹³Там само. - С.1503.

¹⁴Там само. - С.1496.

¹⁵Там само. - С.1497.

¹⁶Мартос Б. Олександр Коваленко // Наукові записки УТГІ. - 1965. - №VI(IX). - С.170.

¹⁷Коваленко О. На межі двох віків // Визвольний шлях. - 1992. - Кн.12. - С.1498.

¹⁸Там само. - С.1500.

¹⁹Там само.

²⁰Там само. - С.1501.

²¹Там само.

²²Там само. - С.1502.

²³Леник В. Організована українська молодь (молодечі організації від початків до 1914 р.). - Мюнхен-Львів. - 1994. - С.39.

²⁴Коваленко О. На межі двох віків // Визвольний шлях. - 1993. - Кн.1. - С.86.

²⁵Він же. На межі двох віків // Визвольний шлях. - 1993. - Кн.1. - С.88-89; <http://exlibris.org.ua/kollard/vyd.html>.

²⁶Він же. На межі двох віків // Визвольний шлях. - 1993. - Кн.1. - С.91.

²⁷Там само.

²⁸<http://exlibris.org.ua/kollard/vyd.html>.

²⁹Коваленко О. На межі двох віків // Визвольний шлях. - 1993. - Кн.1. - С.93-94.

³⁰Там само. - С.91.

³¹<http://exlibris.org.ua/kollard/vyd.html>

³²Там само.

³³Там само.

³⁴Мартос Б. Олександр Коваленко // Наукові записки УТГІ. - 1965. - №VI(IX). - С.171.

³⁵Коваленко О. На межі двох віків // Визвольний шлях. - 1993. - Кн.2. - С.235.

³⁶Там само. - С.236.

³⁷Мартос Б. Олександр Коваленко // Наукові записки УТГІ. - 1965. - №VI(IX). - С.171.

³⁸<http://exlibris.org.ua/kollard/vyd.html>.

³⁹Мартос Б. Олександр Коваленко // Наукові записки УТГІ. - 1965. - №VI(IX). - С.171.

⁴⁰Чалий С. Повсталий панцерник. - Режим доступу. - http://www.fleet.sebastopol.ua/index.php?article_to_view=708.

⁴¹Там само.

⁴²Там само.

- ⁴³Кулиняк Д. Потьомкінєць із Ромен // Ленінська правда. - 1970. - 24 червня. - С.3.
- ⁴⁴Чалий С. Повсталий панцерник. - Режим доступу. - http://www.fleet.sebastopol.ua/index.php?article_to_view=708.
- ⁴⁵Українські вісті. - 1955. - 3 липня. - С.2.
- ⁴⁶Там само.
- ⁴⁷Мартос Б. Олександр Коваленко // Наукові записки УТГІ. - 1965. - №VI(IX). - С.174.
- ⁴⁸Там само.
- ⁴⁹Там само.
- ⁵⁰Там само.
- ⁵¹Українські вісті. - 1955. - 3 липня. - С.2.
- ⁵²Мартос Б. Олександр Коваленко // Наукові записки УТГІ. - 1965. - №VI(IX). - С.175.
- ⁵³Там само.
- ⁵⁴Там само. - С.176.
- ⁵⁵Чалий С. Повсталий панцерник. - Режим доступу. - http://www.fleet.sebastopol.ua/index.php?article_to_view=708.
- ⁵⁶Мартос Б. Олександр Коваленко // Наукові записки УТГІ. - 1965. - №VI(IX). - С.176.
- ⁵⁷Роз В. З Вітчизною в серці. - Режим доступу. - <http://www.ukrnationalism.org.ua/mnk/massmedia/?n=234>.
- ⁵⁸Мартос Б. Олександр Коваленко // Наукові записки УТГІ. - 1965. - №VI(IX). - С.176.
- ⁵⁹Єремійв М. Олександр Михайлович Коваленко. Спогади II. - Додаток до бюлетеню ч.25. - С.3.
- ⁶⁰Марголін А. Україна и политика Антанты // Революция на Украине по мемуарам белых. - М.-Л. - 1930. - С.360.
- ⁶¹Єремійв М. Олександр Михайлович Коваленко. Спогади II. - Додаток до бюлетеню ч.25. - С.3.
- ⁶²Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. - Суми: "АС-Медіа", СумДУ, 2003. - С.206.
- ⁶³Мартос Б. Олександр Коваленко // Наукові записки УТГІ. - 1965. - №VI(IX). - С.176.
- ⁶⁴Там само.
- ⁶⁵Там само. - С.177.
- ⁶⁶Там само.
- ⁶⁷Там само.
- ⁶⁸Там само.
- ⁶⁹Єремійв М. Олександр Михайлович Коваленко. Спогади II. - Додаток до бюлетеню ч.25. - С.3-4.
- ⁷⁰Там само. - С.4.
- ⁷¹Мартос Б. Олександр Коваленко // Наукові записки УТГІ. - 1965. - №VI(IX). - С.177.
- ⁷²Єремійв М. Олександр Михайлович Коваленко. Спогади II. - Додаток до бюлетеню ч.25. - С.3.
- ⁷³Там само.
- ⁷⁴Хвостенко Г. Коваленко Олександр Петрович // Сумщина. - 2009. - 27 березня. - С.4.

Иванущенко Г.Н. Александр Коваленко: штрихи к историческому портрету

Освещена биография известного общественного деятеля, революционера и ученого Александра Коваленко. Раскрыта его роль в деятельности Харьковской "Громады", образовании Революционной Украинской партии (РУП), восстании на броненосце "Потемкин", революционных событиях 1917-1920 гг. Рассказывается о дипломатической и научно-педагогической работе математика.

Ivanushshenko G.M. Olexandr Kovalenko: some traits of a political portrait

The article pours the light on the biography of a famous public figure, revolutionist and scientist Alexander Kovalenko. Much attention is paid to his role in organizing Kharkiv "Hromada" activities, creating Revolutionary Ukrainian party (RUP), taking part in the uprising onboard "Potemkin" ironclad and revolutionary events in 1917-1920. The great mathematician's diplomatic, scientific and pedagogical work is also depicted in the article.

Отримано 3.09.2010

САМСОНОВА І.В.

ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ВИКОНАВЧИХ КОМІТЕТІВ У КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКІЙ СФЕРІ

В статті розглядаються основні напрямки діяльності громадських комітетів у культурно-просвітницькій та агітаційній сферах.

За нових соціально-політичних умов історична наука, відмовившись від комуністичних догм, веде активний пошук історичної правди. У цьому відношенні важливе місце посідає переосмислення ролі і місця громадських виконавчих комітетів у політичній боротьбі 1917 року.

Проблема вивчення громадських комітетів нині недостатньо дослідженою. Але можна виділити роботи, що стосувалися діяльності цих органів самоуправління. Перші наукові розвідки дослідники зробили вже в 1920-х роках. Важливо, що вони намагалися відтворити історію окремих комітетів на регіональному рівні. Характеризуючи склад громадських комітетів, О.Н.Чаадаєва дійшла висновку, що всі вони були неоднорідні за своїм складом, для одних була характерна низька демократичність та невеликий склад, а для інших - багатолюдність, представлена демократичними організаціями та профспілками [1]. В роботі А.Шотмана простежується думка, що основними ініціаторами створення громадських комітетів були окремі більшовики, а не велика або середня буржуазія [2]. А.В.Шестакова впроваджує думку, що громадські комітети були проурядовими організаціями і повинні були підкорятися губернським та повітовим комісарам [3]. В 20-х роках ХХ ст. Сімферопольському громадському комітету була присвячена робота П.Нікольського. На його думку, до комітету входили дрібнобуржуазні верстви населення [4].

Зі встановленням радянської влади в Україні в історіографії закріпилася думка про громадські комітети, як про безперспективний в умовах революції орган. На думку більшості істориків, вони мали буржуазно-поміщицький склад, а тому вивчення їхньої діяльності ігнорувалося, а окремі згадки про них мали виключно негативну оцінку. Вивчаючи ради Донбасу, Н.Гончаренко надає негативну оцінку створенню та діяльності громадських комітетів даного регіону, відносячи їх до буржуазно-поміщицького табору з есеро-меншовицьким складом [5]. В той же час спробу відступити від загальної радянської концепції зробив Ф.С.Горовий. Він класифікував громадські комітети, виділив низову ланку, почав вивчати взаємовідносини між радами та комітетами. Але розглядаючи дані органи самоуправління, історик не дає чіткої оцінки їхньої діяльності [6].

З початку 1990-х років історики змінюють своє відношення до цих органів самоуправління. Великий внесок у вивчення громадських комітетів було зроблено Г.О.Герасименком, який на загальноросійському рівні дослідив процес виникнення та основні напрямки їхньої роботи [7].

Зі здобуттям Україною незалежності питання дослідження української революції 1917 року опинилися серед пріоритетних. На сьогодні є низка фундаментальних праць, присвячених цим подіям. Зокрема, С.Кульчицького [8], В.Верстюка [9], В.Солдатенка [10]. Проте, роль і місце громадських комітетів у структурі формування органів Тимчасового уряду якщо й досліджується, то побіжно.

Щодо заявленої теми, то вона знайшла певне висвітлення у дослідженні Г.І.Корогод, М.І.Логвиненка, які на основі Державного архіву Сумської області розглянули процес створення та діяльності органів місцевої влади, серед яких

працювали і громадські комітети у Сумському повіті Харківської губернії [11]. Розглядав виникнення громадських комітетів на Донбасі М.С.Полівець, але досить поверхнево [12]. В.М.Підлісний та Д.В.Підлісний розглянули процес створення Харківського губерньського комітету та визначили його склад [13].

Метою даної роботи є визначення основних напрямків діяльності громадських комітетів в просвітницькій та агітаційній галузях. Для вивчення культурно-просвітницької діяльності комітетів нами використані документи та матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади м.Київ, у фондах якого знайдений значний матеріал з даної проблеми. Важливе місце при вивченні даної проблеми займають державні архіви Полтавської та Сумської областей. Зауважимо, що важливу роль при вивченні громадських комітетів відіграють матеріали періодичної преси центральних та місцевих видань. Значення цих документів важко переоцінити, адже саме вони були в той час основними засобами інформації. Вивчення періодики дозволяє дослідити широкий спектр політичних, економічних та культурних явищ, актуальних для тогочасного суспільства.

Всі заходи громадських комітетів зводилися до політичного просвітництва населення та підготовки до Установчих зборів, здійснення контролю над освітніми закладами та проведення різних культурних заходів. Яскравим прикладом патріотизму є громадсько-політична робота полтавських громадських комітетів. На засіданні Виконавчого Бюро Миргородського комітету громадського спокою було прийняте рішення: *“Прийняти участь в Українському національному святі і для цього дня виготовити особливий прапор з написом: “Місцевий громадський комітет: “Ще не вмерла Україна” [14].*

16 квітня 1917 року Виконавча комісія Основ'янського волосного громадського комітету Харківської губернії організувала Свято Волі. У заході взяли участь демократичні організації, що спільно з громадським комітетом допомагали ознайомити селянське населення з програмними положеннями Установчих зборів [15].

Поряд з громадськими заходами велику увагу приділяли вказані органи самоврядування і збереженню історичних пам'яток на території губерній. Так, за рішенням Полтавського громадського комітету з метою охорони цінних пам'ятників створили посаду особового комісара з охорони пам'яток старовини, ним став Щербаковський. До його обов'язків входило розшукувати пам'ятки, зберігати їх у земському музеї. Якщо вони будуть історично цінними скуповувати їх. На купівлю таких пам'яток земство надало 1500 руб. [16]. Вже через кілька днів до Щербаковського надійшла скарга товариства любителів природи, які прохали не допустити зрубати історичний багатівковий дуб при в'їзді в Диканьку. На це особовий комісар з охорони пам'яток старовини прийняв рішення заборонити руйнування природного пам'ятника [17].

В свою чергу Харківським губерньським громадським комітетом був утворений в Харкові музей Російської революції. Комітет запрошував до співпраці населення та пропонував приносити знамена і будь-які речі, які б були пов'язані з революцією [18].

Отже, з'явившись як демократичні органи влади, громадські виконавчі комітети з перших днів свого існування намагалися здійснювати культурно-просвітницькі та агітаційно-пропагандистські функції.

Враховуючи складну політичну ситуацію та недостатню кількість інформації, яка надходила до повітів та волостей, губерньські та повітові громадські комітети утворювали освідомчі комісії та інформаційні бюро. В квітні 1917 року при Чернігівському, Полтавському та Харківському губерньських громадських комітетах були створені інформаційні бюро для політичного просвітництва населення. На них покладалося завдання розробити план діяльності та кошторис на видання та облаштування лекцій, а також запрошення лекторів [19].

До складу бюро входили члени громадських комітетів різних рівнів, ради робітничих та солдатських депутатів та освідчене населення губерній, учні середніх закладів освіти, вчителі та робітники заводів. Наприклад, в Полтавській губернії за постановою губернського громадського комітету в травні 1917 року було засноване Полтавське інформаційне бюро. На нього покладалася низка завдань, які потребували негайного вирішення. Найголовнішим завданням бюро було організувати освідчення населення. Для цього члени Бюро влаштовували періодичні з'їзди інструкторів і тих, хто вів роботу від імені земства та інших громадських організацій. Щоб ознайомлювати населення з політичною ситуацією в країні члени бюро підтримували постійні контакти з усіма повітовими освідченими комісіями та за потреби висилали інструкторів-інформаторів по організаційним справам та по влаштуванню курсів. Ще однією функцією бюро було надання довідок місцевому населенню по всім питанням громадського життя. Частіше за все відповіді містилися у *“Віснику Полтавського губернського громадського комітету”*. Бюро розглядало питання по земельній та просвітній справі, організації селянської спілки, рад селянських депутатів та про земства [20]. В Чернігівській губернії за рішенням Постійного Бюро губернського комітету на інформаційне бюро також покладалося завдання ознайомити населення з правомірністю організації громадських комітетів. Лектори повинні були надавати вказівки щодо діяльності місцевих організацій, стежити за правильністю виборів та виправляти помилки, допущені при обранні місцевих громадських комітетів [21].

Через інформаційне бюро можна було виписувати агітаційну, науково-популярну літературу, а також інструкції та правила. За рішенням громадських комітетів при бюро вводилися посади спеціалістів-інструкторів з культурно-просвітницької діяльності. До їх обов'язків входило допомагати у відкритті будинків для дітей-сиріт, створювати бібліотеки та *“Просвіти”* [22].

Для поширення просвітницької роботи у повітах та волостях губернські комітети створювали при повітових комітетах просвітницькі комісії та бюро, які були підзвітні губернським органам самоуправління.

Щодо діяльності повітових просвітницьких комісій, то на з'їзді інструкторів 9-10 серпня 1917 року для них була вироблена інструкція та план роботи. Згідно з прийнятою постановою повітові бюро повинні були кожні 2 тижні надавати до губернських бюро відомості про стан речей у повітах. На бюро покладалася обов'язки по організації та освідченню населення всього повіту. Для цього використовували роботу повітових інструкторів, які постійно виїздили до селищ, а не лише по неділям та святам. Інформування велося планомірно по національним, політичним, соціальним та земельним питанням [23].

Часто на повітові бюро покладалося завдання читати лекції, виписувати газети та брошури, відкривати читальні та школи для навчання грамотності серед повітового та волосного населення [24].

Отже, на початку травня 1917 року при громадських комітетах були створені інформаційні бюро та різні просвітницькі комісії, які ставили за мету пропагування ідеї демократичного перевлаштування суспільства та проведення виховної та просвітницької роботи серед населення.

Діючи в революційний період, громадські комітети намагалися розкрити населенню політичну ситуацію в країні та показати переваги Тимчасового уряду порівняно з царським режимом. З цією метою на базі губернських та повітових громадських комітетів відкривалися різні лекційні курси для підготовки лекторів. Наприклад, на засіданні Постійного Бюро Чернігівського губернського громадського комітету було вирішено створити протягом 3-6 квітня 1917 року

лекційну комісію для інформування населення. Всі витрати по з'їзду лекторів виплачувалися з коштів губернського інформаційного бюро [25].

В той же час, у квітні 1917 року просвітницькою комісією Куп'янського громадського комітету були відкриті 12-денні політико-економічні курси. Лекторами було прочитано кілька тем, а саме: національні питання, фінансово-економічний огляд, соціальні та грошові питання, ідеологія партії соціалістів-революціонерів. По закінченню курсів слухачам були видані політичні книжки, брошури та мандати на ведення агітаційної роботи у повітах [26].

За умовами курсів підготовлені лектори повинні були постійно вести агітаційно-пропагандистську роботу. В своїх промовах вони висвітлювали причини та наслідки державного перевороту, інформували про задачі Установчих зборів та про мету створення волосних земств, також надавали інформацію про діяльність та програмні положення діючих політичних партій, їхні позиції у вирішенні аграрного питання [27].

В травні 1917 року в Полтавській губернії комісія по влаштуванню курсів для лекторів, створила Освідомче Бюро. Після його створення Полтавський губернський комітет ухвалив програму курсів та розробив кошторис на їх влаштування на суму 1255 руб., які асигнувала земська управа [28]. 4-15 червня 1917 року за ініціативою Полтавського губернського громадського комітету відбулися курси для членів повітових та волосних громадських комітетів та інших громадських організацій. Лекторами були досвідчені українські політичні діячі, такі як Вагрий, Криворотченко, Токаревський, Чайковський, Мартос. Подібні лекції були проведені в різних повітах Полтавської губернії: Миргородському, Полтавському, Кобеляцькому, Лохвицькому, Золотоноському, Пирятинському. Характерною особливістю діяльності лекторів-інструкторів Полтавської губернії було те, що вони були у постійному контакті з Губернським Освідомчим Бюро, а через нього з Генеральним Секретаріатом та Центральною Радою.

В своїй роботі Освідомче Бюро торкалося всіх напрямків народного життя. До нього зверталися за порадою та допомогою місцеве населення, селянські та козацька спілки, Просвіти, книгарні, вільне козацтво.

Але не всім подобалася новостворена організація. В Лохвиці діяльність бюро зустрічала перешкоди з боку місцевих організацій. Подібне вороже ставлення у повітових містах помічалася у діяльності Ради робітничих і селянських депутатів [29].

Агітаційна діяльність проводилася і в Харківській губернії. Це можна простежити на прикладі Сумського повіту. Де активну роботу проводив лектор Д.Г.Трут, який 25 червня 1917 року на сході жителів с.Коровинці і сусідніх хуторів знайомив населення з законом про вибори у волосне земство, до Установчих зборів, про політичні партії та їхні програмні положення. Аналогічні виступи Д.Г.Трут проводив в с.Волкове та в Сакунова Слобода, що було засвідчено місцевими селянськими комітетами [30].

Таким чином з кінця березня 1917 року громадські комітети розпочали широку агітаційно-пропагандистську діяльність. За їхньою ініціативою в повітах та волостях проходило багато мітингів, зібрань, демонстрацій, присвячених демократичній перебудові суспільства. На базі комітетів створювалося безліч лекційних курсів, які ставили за мету підготовку лекторів для ознайомлення населення повітів та волостей з політичною ситуацією в країні та необхідністю скликання Установчих зборів. Жоден комітет не підтримував Романівську династію, а тому в своїх виступах вони активно підтримували програмні положення Тимчасового уряду, вважаючи його єдиною надійною владою в державі.

З метою інформування населення та для популяризації нового ладу більшість громадських комітетів розпочали видавництво власних газет та журналів, які були місцевим вісником Тимчасового уряду. За допомогою преси громадські комітети

намагалися нести інформацію переважно на села, де часто населення не розуміло того, що відбувалося в країні. Там також містилася інформація про постанови та накази Тимчасового уряду, розглядалися економічні та політичні проблеми, редактори журналів та газет відповідали на запитання читачів. Переважна більшість газет виходила українською та російською мовами.

З метою ознайомлення всіх посадовців на губернському та обласному рівнях з офіційними розпорядженнями Тимчасового уряду та губернських комітетів, виписка газет була обов'язкова для всіх громадських, волосних, земельних та продовольчих комітетів. Зокрема, за рішенням Полтавського губернського комітету *“Вісник Полтавського губернського комітету”* висилався за гроші до всіх земських, волосних управ, волосних кооперативів, церков та шкіл [31]. В Харківській губернії *“Вісник Харківського губернського громадського комітету”* надходив до всіх волосних управ, земельних та продовольчих комітетів, а також по всіх хуторах волостей [32]. Обов'язковою для повітових та волосних громадських, земельних та продовольчих комітетів була підписка на *“Відомості Чернігівського губернського громадського комітету”*.

При видавництві газет між громадськими комітетами відбувався обмін інформацією. Наприклад, Лубенський громадський комітет просив Миргородський комітет громадського спокою прислати матеріали для публікацій [33]. Кременчуцький міський громадський комітет надсилав Лубенському *“Відомості Кременчуцького міського громадського комітету”* та просив надавати інформацію щодо діяльності Лубенського громадського комітету [34].

Таким чином між громадськими комітетами відбувалася тісна взаємодія та взаємодопомога при видавництві преси, підготовці кваліфікованих лекторів та залученні агітаторів.

Розпочавши роботу в культурній сфері перед громадськими комітетами постала проблема браку коштів. Тимчасовий уряд відмовився надавати кошти на видання та розповсюдження газет. Тому, щоб поліпшити ситуацію, громадські комітети змушені були звертатися за допомогою до губернських управ, Ради робітничих та солдатських депутатів, Тимчасового уряду та Центральної Ради. У більшості випадків гроші асигнувалися управами на певний термін, після якого громадські комітети повинні були повернути витрачені кошти. Так, Полтавський губернський громадський комітет для видання *“Віснику Полтавського губернського громадського комітету”* просив губернське земське зібрання асигнувати для кожного повіту по 3 000 руб., а на повне покриття витрат на видавництво газети всього 45 000 руб. [35]. Але асигнованих коштів вистачило не надовго. Вже у вересні 1917 року відбулося засідання Виконавчої комісії Полтавського губернського громадського комітету, на якому було прийняте рішення вжити заходи до безболісної ліквідації газети після закінчення асигнованих управою коштів [36].

Таким чином, розпочавши свою діяльність, громадські комітети велику увагу приділяли друку власних газет та журналів. В них розглядалися питання, які хвилювали населення та які потребували роз'яснень. В пресі друкувалися офіційні постанови Тимчасового уряду, містилися запитання та відповіді по земельній, просвітницькій справі, по організації селянських спілок та рад селянських депутатів, про роботу земств, піднімалися питання про все, що було цікавим та потрібним у повітах та селах. Але через брак коштів вже влітку 1917 року газети громадських комітетів містили незначну кількість потрібної інформації. В основному друкувалися накази та постанови Тимчасового уряду, комісарів, об'яви та рекламні оголошення. Видавнича діяльність громадських комітетів не витримала конкуренції з комерційними виданнями та пресою рад, де друкувалася популярні та цікаві читачам теми, надавалася інформація про події в країні,

позиції політичних партій. Тому вже у вересні 1917 року більшість губернських громадських комітетів програли боротьбу за друкування преси.

З'явившись, як місцеві органи самоуправління, громадські комітети піклувалися про освіту місцевого населення. На своєму засіданні Миргородський комітет громадського спокою Полтавської губернії постановив, що духовно-просвітницька діяльність повинна складати одну з головних задач громадських комітетів, а для виконання поставлених завдань необхідно організовувати співбесіди, народні зібрання для обговорення різних питань, відкривати хати-читальні [37]. Подібні рішення були прийняті в Чернігівській та Харківській губерніях. Зокрема, на засіданні Ніжинського міського громадського комітету постановили відкрити хати-читальні, де б проводилося читання газет та ознайомлення населення з політичними подіями того часу. Було визначено і завдання читалень - ознайомити населення, підготувати його до майбутнього облаштування життя. Щодо коштів на їх існування, то громадський комітет взяв у земства кредит в 500 руб. та запропонував просити у міста 300 руб. на відкриття 10 хат-читалень по 30 руб. на кожну [38]. За ініціативою громадських комітетів бібліотеки - читальні були відкриті в Харківській та Полтавській губернії. Але в деяких повітах кількість відвідувачів була дуже малою. Така проблема виникла перед Полтавським громадським комітетом. Це пояснювалося тим, що всі газети, які знаходилися в читальнях кожен день розходилися у великій кількості по місту, а тому відпадала необхідність відвідування бібліотек. Щоб підняти інтерес до читальні, міський громадський комітет вирішив виписати для бібліотеки всі газети та журнали, які були цікавими для великої кількості городян. Окрім того, дозволили розпочати видачу книжок додому. Після звернення начальника міської читальні до виконавчої комісії міського громадського комітету на виписку газет та журналів було асигновано 200 руб., а з 1 травня щомісячно 100 руб. на поточні витрати: найм службовців та виписку нових газет і політичних брошур [39]. Таким чином при вивченні архівних документів видно, що громадські комітети піклувалися про культурну та політичну освіченість громадян. Цьому сприяла активна робота по відкриттю хат-читалень та бібліотек на губернському, повітовому та волосному рівнях. З цією ж метою в квітні 1917 року в інтересах боротьби з неписьменністю в Чернігівській губернії за ініціативою громадських комітетів та Київського педагогічного товариства було вирішено організувати недільні школи [40].

Перед громадськими комітетами постала проблема дефіциту робочих кадрів на різних рівнях, особливо гостро ця проблема відчувалася в літній період. Щоб залучити до роботи жінок, які перебували вдома і виховували дітей, Чернігівський губернський громадський комітет порушив питання про створення на літній період яслів-притулків для дітей. На засіданні 15 квітня 1917 року Постійне Бюро Чернігівського громадського комітету звернулося до учасників народних шкіл Чернігівської губернії з пропозицією взяти участь у курсах для підготовки завідуючих яслами і з їхньої організації. Було прийняте рішення залучити до створення яслів вчительські спілки, волосні та сільські громадські комітети, духовенство та медичний персонал губернії [41]. В результаті активної роботи губернського та повітових комітетів у більшості повітів яслі розпочали свою діяльність з травня 1917 року.

Таким чином, з квітня 1917 року громадські виконавчі комітети розпочали активну роботу серед населення з приводу ознайомлення його з політичною ситуацією в країні, з цією метою вони вели тісну співпрацю з Українською Центральною Радою, Радою робітничих і селянських депутатів, а також управами та земствами. Великих успіхів досягли ці органи самоуправління, виконуючи просвітницькі та освітні функції. Завдяки активній роботі членів повітових та губернських комітетів у багатьох повітах та волостях

відкривалися бібліотеки, школи та дитячі ясла. Але поряд з певними успіхами в культурній та агітаційній галузях, у громадських комітетів виникали великі проблеми з їх фінансуванням. На утримання інформаційних бюро необхідно було виділяти від 3500 руб. [42] до 5600 руб. щомісяця [43] - сума, якої громадські комітети не мали у своєму розпорядженні. Щоб поширити своїх представників у повітах, губернським громадським комітетам доводилося шукати грошової підтримки у земств, просвіті, селянських спілках, а якщо грошей не знаходили, то через Центральну Раду призначалися інструктори-лектори.

В Полтавській губернії всіх інформаторів-інструкторів нараховувалося до 40 чоловік. Вони утримувалися повітовими земствами - Миргородським, Роменським, Хорольським, селянськими спілками - Хорольською та Кременчуцькою, Полтавським губернським громадським комітетом у Константинограді, просвітами - Переяславською та Центральною Радою у Лохвиці, Золотоноші, Хоролі [44].

Більшість губернських комітетів клопотали перед Тимчасовим урядом про надання кредитів з державних коштів на витрати по проведенню всіх практичних заходів, спрямованих на укріплення нового ладу та охорону громадської безпеки, а також на організацію та утримання виконавчих органів губернських громадських комітетів. Але як завжди відповідь центральної влади була категоричною та однозначною. Єдиною порадою уряду було шукати кошти на місцях через пожертвування населення, кредити у інших громадських та державних організацій.

З квітня 1917 року більшість громадських комітетів налагодили роботу своїх комісій, що потребували власного фінансування, без якого подальший розвиток даних комісій загрожував припинити своє існування. Найбільші витрати комітетів були в таких галузях, як робота по випуску власних газет, організація кадрів агітаторів та інструкторів по налагодженню мітингів та бесід з населенням, відрядження для членів комітетів у повіті для припинення непорозумінь на місцях і для пропаганди швидкої продовольчої допомоги армії. Враховуючи, що більшість громадських комітетів не мала встановлених штатів і кредитів на їх утримання, то робота членів освідомчих та інформаційних бюро дуже часто зводилася до добровільної праці, яка поєднувалася з оплачуваною службою в інших організаціях.

Отже, не дивлячись на складні умови праці, громадським комітетам вдалося організувати роботу просвітницьких та освідомчих комісій та знайти кошти на їх фінансування. За півроку ці органи самоуправління змогли організувати безліч курсів для місцевого населення, за їх допомогою відкривалися школи, читальні та бібліотеки, що позитивно впливало на рівень поінформованості громадян. Випуск власних газет та висвітлені там теми сприяли підвищенню рівня авторитету громадських комітетів серед більшості населення губерній. Але бажання громадських комітетів залишитися надпартійним органом влади знижувало їхній авторитет, що в майбутньому призвело до розпуску інформаційних бюро та освідомчих комісій.

1. Чаадаева О.Н. Помещики и их организации в 1917 году. - М.-Л., 1928. - С.16-17, 49-51.

2. Шотман А. Февральская революция в Томске // Пролетарская революция. 10-й год диктатуры пролетариата. - М.-Л., 1927. - №2-3. - С.261-262, 264.

3. Шестаков А.В. Крестьянские организации в 1917 году // Аграрная революция. Т.2. Крестьянское движение в 1917 году. - М., 1928. - С.105-106.

4. Никольский А. Симферопольский городской общественный комитет // Революция в Крыму. - Симферополь, 1927. - №1(7). - С.74, 100.

5. Гончаренко Н. Советы Донбасса в 1917 году (март-декабрь): Сталинское обл. изд., 1957. - С.59-110.

6. Горовой Ф.С. Революционные события 1917 года в Пермской губернии // Борьба за победу Великой октябрьской революции в Пермской губернии. Документы и материалы / Под ред. Ф.С.Горова. - Молотов, 1957. - С.3-19.

7. Герасименко Г.А. Первый акт народовластия в России: общественные исполнительные комитеты. - М "Ника". - 1992. - 350 с.; *Он же*. Трансформация власти в России в 1917 году // Отечественная история. - 1997. - №1. - С.60-76.
8. Кульчицкий С.В. Центральна Рада. Утворення УНР / С.В.Кульчицкий // Український історичний журнал. - 1992. - №5. - С.71-88; №6. - С.73-84.
9. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія / В.Ф.Солдатенко. - К.: Либідь, 1997. - 401 с.
10. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник / НАН України; Український міжнародний комітет з питань науки та культури. - К., 1998. - 255 с.
11. Корогод Г.І., Логвиненко М.І. Органи місцевої влади та самоврядування Сумщини в 1917 р. / Матеріал XI історико-правової конференції "Місцеві органи державної влади та самоврядування: історико-правовий аспект" - Суми, 2004. - С.216-231.
12. Полівець М.С. Представницькі органи народовладдя: перші кроки (березень-липень 1917 р.). - Дніпропетровськ: Січ, 1998. - 261 с.
13. Підлісний В.М., Підлісний Д.В. Формування системи органів місцевої влади Харківської губернії за часів Тимчасового уряду // Історія та географія. - Харків. - 2007. - С.138-140.
14. ЦДАВО, ф.2111, оп.1, спр.1, арк.18.
15. Южный край. - 1917. - №13967. - 7 апреля.
16. ЦДАВО, ф.996, оп.1, спр.24, арк.9.
17. ЦДАВО, ф.996, оп.1, спр.21, арк.21-23.
18. Южный край. - 1917. - №13940. - 19 марта.
19. ЦДАВО, ф.1457, оп.1, спр.3, арк.103зв.
20. Вісник Полтавського громадського комітету. - 1917. - №38. - 7 червня.
21. ЦДАВО, ф.1457, оп.1, спр.3, арк.28.
22. ЦДАВО, ф.996, оп.1, спр.56, арк.39.
23. ЦДАВО, ф.996, оп.1, спр.4, арк.39.
24. ЦДАВО, ф.2111, оп.1, спр.1, арк.181.
25. ЦДАВО, ф.1457, оп.1, спр.3, арк.69зв.
26. Голос народу. Куп'янський повітовий громадський комітет. - 1917. - №21. - 21 червня.
27. Голос народу. Куп'янський повітовий громадський комітет. - 1917. - №24. - 2 липня.
28. ЦДАВО, ф.996, оп.1, спр.24, арк.17зв.
29. ЦДАВО, ф.996, оп.1, спр.58, арк.1-4.
30. ДАСО, ф.1104, оп.5, спр.10, арк.18.
31. Полтавський день. - 1917. - №136. - 20 червня.
32. ЦДАВО, ф.100, оп.1, спр.4, арк.60.
33. ДАХО, ф.304, оп.1, спр.2969, арк.384.
34. Известия Черниговского губернского общественного комитета. - 1917. - №45. - 1 июля.
35. ЦДАВО, ф.996, оп.1, спр.25, арк.6.
36. Голос народу. Куп'янський повітовий громадський комітет. - 1917. - №30. - 19 липня.
37. Сумський вісник. - 1917. - №150. - 11 липня.
38. ДАСО, ф.1104, оп.5, спр.10, арк.11.
39. Известия Черниговского губернского общественного комитета. - 1917. - №70. - 30 июля.
40. Известия Черниговского губернского общественного комитета. - 1917. - №78. - 9 августа.
41. Южный край. - 1917. - №14223. - 10 сентября.
42. Вісник Полтавського громадського комітету. - 1917. - №39. - 8 червня.
43. Голос народу. Куп'янський повітовий громадський комітет. - 1917. - №26. - 9 липня.
44. ЦДАВО, ф.2111, оп.1, спр.2, арк.24.

Самсонова И.В. Деятельность общественных исполнительных комитетов в культурно-образовательной сфере

В статье рассматриваются основные направления деятельности общественных комитетов в культурно-образовательной и агитационной сферах.

Samsonova I.V. Activities of civil executive committees in the sphere of culture, enlightenment, education and propaganda

The main directions of the activity of the public committees in the spheres of propaganda, education and culture are disclosed in the article.

Отримано 23.09.2010

ГУМЕНЮК І.П.

**ПОЄДНАННЯ СІМЕЙНОГО ТА ШКІЛЬНОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДІ
У 1920-1940-х РОКАХ У СЕЛІ ВІВСЯНИКИ
(Козятинський район Вінницька область)**

У статті на основі розповідей очевидців (усної історії), зібраних автором, і архівних матеріалів, висвітлюється взаємодія сімейного та шкільного виховання молоді в селі Вівсяники (Козятинський район Вінницька область) та розкривається часткова історія шкільного закладу у 1920-1940-х роках.

Хоча в Україні помітна роль у вихованні дітей та молоді традиційно відводилась громаді, все ж основною суспільною ланкою, в якій здійснювалася підготовка дітей до трудового життя, була сім'я та школа. У родині турбота про здоров'я, фізичний розвиток дітей, про прищеплення їм працелюбності, найнеобхідніших трудових навичок покладалися на матір. Посильній праці дитини передувало формування певних морально-ціннісних орієнтацій. Не лише трудова атмосфера родини, а й цілеспрямовані мотиви дитячих пісень, ігор, колискових сприяли психологічній підготовці дітей наймолодшого віку до праці. Оскільки ж безпосередня участь дітей у продуктивній праці дорослих розглядалася як найефективніший спосіб трудового виховання, то і залучалися діти до неї вже з наймолодшого віку.

Народна педагогіка - це сукупність традиційних форм і засобів виховання, навчання та підготовки дітей до життя та праці. Основою української етнопедагогіки є трудове виховання. За народною мораллю українців, праця - це найвища доброчесність, першооснова людського життя. Вітаючи народження дитини, українські селяни висловлювали таке побажання: *"Щоб було охоче і робоче"*. Відтак на виховання гарного трудівника був спрямований весь комплекс народних виховних засобів і форм, що складався історично і передавався від покоління до покоління через усну народну творчість, ігри, звичаї, обряди, народну мораль, етично - правові норми.

Такі характерні риси історичного минулого українського народу, як любов до землі, працьовитість, господарність, передавалися у спадщину молодому поколінню. І не на словах, а на ділі. *"Народна педагогіка не тільки проголошувала обов'язок працювати, а й втілювала його на практиці. Сільські діти, наприклад, "господарюють": готують їжу, мелють, сіють, косять, збирають урожай, місять тісто і печуть хліб, будують хатинки з піску, місточки через уявну річку. Відображаючи в іграх трудові дії дорослих, діти проймаються любов'ю до їхньої праці"*.

Українська етнопедагогіка нагромадила цінний досвід у царині морально-етичного, естетичного, розумового та фізичного виховання молоді. Дітей ростили в дусі глибокої поваги до батьків та старших людей, до існуючих родинних та громадських традицій. Над усе українська народна мораль ставила такі чесноти, як працелюбність, доброзичливість, щирість, чуйність, взаємодопомогу в громадському житті.

Не були винятком і жителі села Вівсяники, котрі з дитинства прививали у дітей любов до праці. В більшості це було зумовлено великим масивом роботи і для того, щоб з усім справлятися, залучали дітей з раннього дитинства. З 5-6 років дітям доручали пасти гусей та качок, доглядати за меншими дітьми (сидіти з ними в полі, колихати колиску), а також носити обід батькам та іншим робітникам, що працювали

у полі. Проте не завжди така праця виправдовувала себе, інколи малі діти йшли з старшими братами та сестрами доглядати велику рогату худобу (пасти телят), і з ними траплялися випадки каліцтва [1].

Безпосередня практична діяльність спонукала дітей замислюватись над значенням людської праці, виховувала почуття поваги до трударів та бережливе ставлення до знарядь та результатів праці.

Звичайно, малі діти були охочі до різноманітних ігор і під час виконання різних доручень. Так, для того, щоб гусенята не паслися, а сиділи на місці, деякі діти годували їх маковим листям і після цього могли кілька годин грати з іншими дітьми в різні ігри [2]. Проте були діти, які самі проявляли ініціативу та постійно допомагали дорослим. Відомий випадок, коли дитина просила батька зробити їй возика з чотирма коліщатками, мала свою невеличку косу і весь день бавилась тим, що ходила з возиком та косою в поле та косила траву для кролів, котрих тримала сім'я дитини [3].

Поступово (з 7-8 до 14-15 років) діти привчалися до виконання постійних виробничо-значущих доручень. Згідно з традиційним поділом праці у сільських родин на жіночу і чоловічу, дівчатка прибирали у хаті, пололи в городі, доглядали за дітьми; хлопчики пасли, доглядали та годували худобу, молотили збіжжя, допомагали на пасіці. Молодь віком від 16 до 18 років брала участь у трудових процесах нарівні з дорослими. Батьки могли давати дітям додаткові завдання, під час виконання інших. Наприклад, хлопцеві, який пас корову давали глек або ж склянну пляшку з молоком, що був зав'язаний шматком полотна. Сама ємкість обмотувалась мотузкою, і хлопчина йдучи з коровою, весь час трусив нею. Найчастіше, на вечір, в ємкості, зверху плавав шматочок масла, що був збитий під час ходьби. Така дія батьків пояснювалась великим масивом роботи і щоб встигнути по господарству та приготувати їжу для дітей, використовували такі завдання.

Значну роль у вихованні працелюбності в дітей відігравали шкільні заклади, що розташовувались у всіх селах. У селі Вівсяники, на 1920-ті роки, функціонувала чотирирічна українська православна школа, в якій навчалося 80 учнів [4, арк.55]. Вчителі, які самі працювали на присадибних ділянках, розуміли важливість праці та важливість прищеплювання шани та любові до праці учням, котрі навчалися у школі.

Варто зазначити, що на початку 1920-х років в церковно-приходській школі, разом з іншими, викладав Краскент Вікторович, проте із зміною становища як в державі, так і в селі вимагалось кардинальних змін і тому в школі почали викладати нові вчителі і серед них новий директор на прізвище Рудякович, який не доглядав саме приміщення школи і воно мало не завалилося. З однієї стіни люди вже починали виймати цеглу. Розуміючи негатив даної ситуації, він був знятий з посади директора і на його місце було направлено нового директора, а саме Харитона Терешковича, який проявив себе як чудовий керівник та господар.

Саме під час його керівництва в школі було проведено ремонтні роботи (вікна та двері у всіх приміщеннях школи були пофарбовані синьою фарбою). У пришкільному господарстві була пара коней та дві свині, а також земля, на якій сіяли ячмінь, котрим годували тварин. Також при школі був садок, в якому росли яблуні сорту "антонівка", які були придатні для квашення. Колгоспне господарство на замовлення школи надало великі квадратні дерев'яні ящики, в яких квасилися яблука.

Розуміючи погане становище селянських родин та спостерігаючи погане самопочуття дітей (більшість з них завжди були голодними), за ініціативи Харитона Терешковича були зібрані батьківські збори, на яких було запропоновано батькам

сплатити 15 карбованців на теплі сніданки для дітей, котрі складалися з тарілки супу зажареного свинячими шкварками та двох квашених яблук. Якщо батьки здавали потрібні кошти, то їхніх дітей починали годувати.

Серед учителів, які викладали в молодших класах і в "нульовці" варто згадати Боровську Марію Наумівну, яка поєднували викладання на уроках зі співами українських пісень та різними забавками, що проводились на шкільному подвір'ї [5].

Молоде покоління, переживаючи скрутні часи, цінувало працю, шанувало ті речі, котрими було забезпечено, проте все ж відбувалися і не поодинокі випадки суперечок та бійок між хлопцями (переважно між хлопцями сусідніх сіл).

В даній ситуації найстрашнішим було загубити або ж зіпсувати певну ціну річ (чи кашкета, чи ранця), тому що діти розуміли важливість даних речей і боялися покарання. Були відомі випадки, коли за зіпсований кашкет рідні постраждалого гнались на конях за кривдниками в сусіднє село [6].

Скрутне становище сільських сімей в кінці 1920-х - на початку 1930-х років призводило до того, що діти відвідували школу напівголодними та були одягнені в поношені речі дорослих або ж старших братів чи сестер.

На початку 1930-х років в селі було створено "кустарний" будинок для відпочинку дошкільнят, який функціонував у літній період. "Кустарним" його можна назвати тому, що самі ж дітки рвали вишні та інші ягоди, з якими варили вареники, ловили рибу, котру смажили працівники закладу та роздавали дітям. З самого малечку діти звикали до праці, проте і знали, що за працю їх чекає, хоч невелика, проте винагорода [7].

В 1932 році почалася масова конфіскація хліба та інших продуктів харчування. Забиралися всі зернові фонди, тому що кількість продуктів, які потрібно було здати, була занадто велика для будь-якого господарства.

На Поділлі у 1932 році було вже кооперовано 61,4% селянських господарств. Насильницька колективізація ще більше призвела до різкого падіння урожайності, відбивала у селян любов до землі, перетворювала їх у покірних виконавців розпоряджень влади. Справжні господарі були знищені, бездоглядна худоба продовжувала гинути, землі заростали бур'яном, а врожаї все падали і падали [8, с.9].

Поділля було суто хліборобсько-селянським регіоном. За даними облвиконкому, у новоствореній Вінницькій області у 1932 році функціонувало 2610 місцевих рад, з них - 2551 - селянська [9, с.13], тобто (97,7%) [10, с.13].

В середині 1930-х років селяни жили досить бідно. Більшість сімей була багатодітними і тому їм було досить важко прохарчуватися на протязі цілого року. Відомі випадки, коли навіть на Святий Вечір родини солили варену пшеницю, їли її та лягали спати [12].

Звичайно, при таких умовах життя діти були позбавлені відповідних умов для кращого засвоєння шкільного матеріалу, проте вони продовжували відвідувати школу.

Для того, щоб вижити поодинокі школярі влаштовувалися пастухами для нагляду за колгоспними кіньми, проте вони досить рідко отримували допомогу від голови колгоспу імені Кірова - селянина Ключківського та бухгалтера Скомарівського, навіть коли просили виписати один кілограм посльоду [12, арк.1].

Проте на цьому випробування не закінчувалися. Варто зауважити, що долі вчителів на Україні складалася трагічно в 20-30-х роках. Учительські кадри становили на той час наймасовіший загін української радянської інтелігенції, а на селі це була головна інтелектуальна і культурна сила. Незалежні у своїх думках і діях, вони брали активну участь в українізації, ліквідації неписьменності та запровадженні початкового

навчання, всіляко сприяли піднесенню освітнього й культурного рівня селян. Сталінська адміністрація ставилася до них з підозрою. 20 серпня 1933 року, виступаючи на першому пленумі Ради національних меншин, нарком освіти УРСР В.Затонський застеріг: *"Навколо лишилося ще чимало куркулів, махновських, петлюрівських і денікінських послідовників"* [13, с.243]. Цілеспрямований пошук *"соціально ворожих елементів"* мав трагічні наслідки для багатьох учителів.

На листопадовому пленумі у 1933 році ЦК і ЦКК КП(б)У нарком оголосив, що 30-40% учительського складу становить *"класово-ворожий елемент"*. В Україні в той час працювало загалом 140 тисяч вчителів, 30-40% з них - це приблизно 42-56 тисяч осіб [14, с.278].

Дана акція не оминула і викладацького складу з села Вівсяники. Харитона Терешковича - справжнього педагога, викладача, який любив школярів, дбав про їхнє самопочуття та впроваджував хоча б невеликі покращення в умовах навчання, було заарештовано вночі та вивезено в невідомому напрямку.

Нове випробування для молоді села розпочалося нападом гітлерівської Німеччини на Радянський Союз. На теперішній час всім відомі трагічні події, що відбувалися на фронтах з 22 червня 1941 року. Військові з'єднання Радянського Союзу настільки швидко були розбиті, оточені чи відступили, що рівно через місяць від початку війни фашистські війська вступили і на територію села Вівсяники. Період німецької окупації даного села тривав з 22 липня 1941 року по 14 січня 1944 рік [15, арк.8]. Новостворена німецька влада відразу почала залучати місцеве населення до співпраці.

Саме з масової пропагандистської атаки і почалася *"вербувальна"* кампанія на захоплених східних територіях. Основний акцент у розгортанні цілеспрямованої соціальної брехні, насамперед, було зроблено на усну і наочну агітацію та інші пропагандистські засоби [16, с.54].

Було проведено мітинг у будівлі школи, на якому запрошувалися люди на роботу до Німеччини. Були люди, які за власним бажанням їхали до Німеччини, проте їх виявилось небагато. Ще до кінця літа 1941 року в селі було відновлено функціонування сепараторного пункту (пункту з прийому молочних продуктів) та роботу господарських установ. У селі було створено два господарства.

Також відновлювалося навчання у школі. Всі предмети вели вчителі, які викладали і до початку війни. Було введено новий предмет, що називався *"закон Божий"*. Його мала викладати вчителька біології Совик Марія МIRONІВНА. На початку та в кінці уроку потрібно було молитися, проте Марія МIRONІВНА не проводила молитви, оскільки не залишилося часу на подання нового матеріалу та опитування. Діти з цим погоджувалися і обіцяли нікому про це не розповідати.

Варто зауважити, що історію в цей час викладав Іван Антонович Крученко, який і виконував обов'язки директора школи [17].

З початку 1942 року у селі розпочалися постійні облави, під час яких німці ловили молодих хлопців та дівчат, відправляючи їх на підводах в Самгородок, де проходили обстеження у приміщенні школи. Якщо молода дівчина чи хлопець були хворі серйозними хворобами чи мали вади здоров'я, вони визнавалися не працездатними, проте свій діагноз мусили підтвердити документально.

Слід зазначити, що досить багато молоді калічило себе, аби тільки не потрапити до німецького рабства. Молоді дівчата виходили заміж та вагітніли, хлопці ховалися у полях або ж у рідні в сусідніх селах [18]. Для того, щоб контролювати ситуацію, були

виготовлені спеціальні картки, що вивішувалися на кожну домівку. На них вказувався список мешканців будинку та роки їх народження. Якщо ж хтось із членів родини молодого віку втікав чи переховувався, то дану хату спалювали.

Такі дії були досить результативними [19]. Місцеве керівництво високо оцінювало працелюбність молоді та всіляко намагалася залучити якнайбільше молодих хлопців та дівчат до примусових робіт на території Німеччини. Молодь для того, щоб не страждали їхні сім'ї, з'являлася на комісії та систематично вивозилася на примусові роботи. Деяку молодь використовували на місцях, або ж примушували виконувати різні роботи неподалік від рідних сіл. Наприклад, взимку 1942 року група молодих хлопців та дівчат з села виконувала різні роботи на залізничному вузлі станції Козятин [20, с.3], котрий німецькі війська зайняли ще 15 липня 1941 року [21, с.455]. Там вони носили рейси та шпали, чистили колії від снігу та вичищали товарні вагони, в яких вивозилася до Німеччини велика рогата худоба, коні свині та інші тварини.

Слід зазначити, що першим населеним пунктом Вінницької області, визволеним від німецьких загарбників, стало село Скибинці Погребищенського району [22, арк.69]. Проте, остаточно визволення Вінниччини розпочалося під час Житомирсько-Бердичівської операції [23, с.45]. Вже 25 грудня 1943 року війська 1-го Українського фронту визволили село Велику Радзівилівку (нині - Велике) Козятинського району [24, арк.19].

Відразу молодь села залучалася для допомоги. Молоді дівчата, що проживали у селі (Домка Харитонівна та Неля Бартолевич), були долучені до роботи. Вони були уповноваженими по збиранню продуктів харчування (молока, яєць і м'яса) для передових ліній. Вони разом з головою сільської ради, корзинницею та заготівником м'яса обходили чотири села: Коритувату, Воскодавинці, Вікторівку та Зозулинці. Ходили по господарствах, які були зазначенні в наданих списках, і за один день проходили по 40 кілометрів [25].

Відбувалися і негативні явища. Наприклад, червоноармійці, які розташовувалися неподалік від села, інколи загравали з місцевими молодими дівчатами. Відомо, що солдат Сергій Туча загравав до місцевої жінки на ім'я Юстина. Вона поскаржилася військовому керівництву, котре зразу винесло вирок і біля одного із сільських ставків Сергія Тучу було розстріляно. Тіло його було не похованим, аж доки місцеві жителі самотужки не прикопали тіло вояка на місці розстрілу [26]. За іншою версією, солдата провели через село до кладовища, де і розстріляли. Тіло ж його поховали Порхун Сергій Галапонович та Гаврило Настирчук [27].

Збитки були завдані всім об'єктам, що розташовувалися в селі. Наприклад, збитки, котрі були завдані школі, оцінювалися у 87 тисяч 794 крб. [28, арк.125].

Проте, незважаючи на розруху та недофінансування, вже з 1 вересня і до 18 червня 1945 року у сільській школі проводилися заняття дітей. Школа мала статус неповної середньої з семирічним терміном навчання. Уроки проводились українською мовою. У розпорядженні учнів було два окремих приміщення, в яких розташовувалося п'ять класних кімнат. На 1 вересня у школі навчалось 294 учня, з них 176 в першу зміну. Найбільше дітей навчалось у перших класах, яких нараховувалось - 3, а інших класів (тобто 2-7) нараховувалось по одному [29, арк.132].

Слід зазначити, що погане життєве школярів становище в післявоєнних сім'ях до уваги, звичайно, бралось, але відповідальність за вивчення матеріалу покладалася на учнів. Відстаючі учні залишалися на повторний курс навчання.

Наприклад у червні 1945 року, на повторний курс навчання було залишено 68 вівсянецьких учнів [30, арк.132].

Сама споруда школи слугувала також зерносховищем (а точніше один клас у школі був засипаний зерном). Справа в тому, що врожай був досить гарний, проте господарські споруди були зруйновані або розібрані на укріплення передової лінії фронту взимку 1944 року і тому було зроблено саме так. Це пошкодило саму споруду школи і стіна в вищезазначеному класі посовувалася, а цегла обпадала [31].

До післявоєнної розрухи додалися і сильна посуха та голод, що панували в другій половині 1940-х років. На полях був масовий недорід і навіть польові рослини та квіти зустрічались дуже рідко. Випускники 10-го класу села Вівсяники, що закінчили школу у 1946 році навіть не могли нарвати квітів на полях навколо села (навіть навколо Самгородка, що розташовувався у десяти кілометрах від Вівсяників), для того щоб подарувати вчительці. Вони не змогли знайти ні волошок, ні ромашок, не росли квіти, що називались кукіль та озерки. Випускники змогли знайти лише одну квітку яка мала високу стрілку, сама була дуже колючою і на неї дуже сідали метелики [32].

Незважаючи ні на що сільська молодь старалася опанувати шкільну програму, допомагала своїм рідним по господарству та була змушена терпіти голод, безгрошів'я та різні обмеження.

Отже, народна педагогіка впливала на розвиток та виховання молодого покоління з раннього дитинства. Сама система виховання не була сталою та провадилася населенням сіл, виходячи з правил етикету та проживання у певній громаді. Вона є актуальною і досі. І нині народні засоби впливу на молодь діють доволі гарно. Проте урбанізація змінила життєві орієнтири молодого покоління кардинально.

1. Запис автора від Гуменюк Надії Сергіївни, 1925 року народження, жительки с.Вівсяники (нині покійної) від 22 жовтня 2009 р.

2. Запис автора від Кочубейник Надії Миколаївни, 1946 року народження, жительки с. Вівсяники від 15 жовтня 2009 р.

3. Запис автора від Гуменюка Петра Павловича, 1956 року народження, жителя м.Козятин від 20 травня 2010 р.

4. Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО), ф.Р-2815, оп.1, спр.32, арк.55.

5. Запис автора від Пастушенко Домки Харитонівни, 1925 року народження, жительки с.Вівсяники від 26 травня 2010 р.

6. Запис автора від Гуменюк Надії Сергіївни.

7. Там само.

8. Шульга І.Г. Голод на Поділлі. - Вінниця, 1993. - С.9.

9. Гальчак С.Д. "Білі плями" скорботи: причини голодомору 1932-1933 та голоду 1946-1947 років на Поділлі. - Вінниця, 1999. - С.13.

10. Трагедія голодомору на Вінниччині 1932-1933 рр. Голодомор: причини і наслідки - Вінниця, 2003. - С.13.

11. Запис автора від Гуменюк Надії Сергіївни.

12. ДАВО, ф.Р-6021, оп.1, спр.9, арк.1.

13. Гавриш О.В. Політичні репресії 1920-30х років на Вінниччині проти викладачів за слідчими справами ДПУ (на матеріалах Державного архіву Вінницької області) // Вінниччина: минуле та сьогодення. Кращі дослідження. Матеріали XX Вінницької наукової історико-краєзнавчої конференції 27-28 жовтня 2005 р. - Вінниця, 2005. - С.243.

14. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні 20-30-ті роки. - К., 1991. - С.278.

15. ДАВО, ф.Р-4422, оп.1, спр.30, арк.8.

16. Гальчак С. "Східні робітники" з Поділля у Третньому рейху - Вінниця, 2004.-С.54.

17. Запис автора від Пастушенко Домки Харитонівни.
18. Запис автора від Гуменюк Надії Сергіївни.
19. Запис автора від Лавренюк Марії Савівни, 1923 року народження, жительки с. Вівсяники від 2 березня 2010 р.
20. Гуменюк І.П. Село Вівсяники Козятинського району в період німецької окупації (спогади очевидців) // Пульсуючі джерела - 14 квітня, 2009. - С.3.
21. Гуменюк І.П. Залізничний вузол м.Козятина під час німецької окупації (липень 1941 - грудень 1943 рр.) // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження Матеріали XXII Всеукраїнської історико - краєзнавчої конференції 22 жовтня 2009 р. - Вінниця, 2009. - С.455.
22. ДАВО, ф.Р-4422, оп.1, спр.29, арк.69.
23. Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. - К., 1965. - С.45.
24. ДАВО, ф.Р-4422, оп.1, спр.14, арк.19.
25. Запис автора від Пастушенко Домки Харитонівни.
26. Запис автора від Гуменюк Надії Сергіївни.
27. Запис автора від Лавренюк Марії Савівни.
28. ДАВО, ф.Р-4897, оп.1, спр.6, арк.125.
29. ДАВО, ф.Р-4897, оп.1, спр.38, арк.132.
30. Там само.
31. Запис автора від Пастушенко Домки Харитонівни.
32. Там само.

Гуменюк И.П. Соединение семейного и школьного воспитания молодежи в 1920-1940-х годах в селе Вивсяныкы (Козятинской район Винницкая область)

В статье на основании рассказов свидетелей (усной истории), собранных автором, и архивных материалов, раскрывается взаимодействие семейного и школьного воспитания молодёжи в селе Овсянники (Казатинский район Винницкая область) и освещается частичная история школьного заведения в 1920-1940 годах.

Gumeniyk I.P. Combining family and school youth upbringing in 1920-1940s in the village of Vivsyaniki (Kozyatin district, Vinnitsa region)

In article on the basis of stories of eyewitnesses (oral history) was collected the author and archival materials elucidates interaction of family and school education of youth in village Vivsjaniki (Kazatin area of Vinnitsa region) and the partial history of a school institution reveals in 1920-1940 years.

Отримано 24.11.2010

ПЕТРЕНКО І.Д.

РОЗРАХУНКИ ПО ТРУДОДНЯХ В КОЛГОСПАХ КІРОВОГРАДЩИНИ У 1946 р.

У статті розкриваються наслідки господарювання колективних господарств області в 1946 році та розміри винагороди колгоспникам за їхню працю.

Для оплати праці колгоспників держава ще до війни винайшла т.зв. трудовні, що перетворилися на досить дієвий механізм фактичного присвоєння результатів праці колгоспників. Це свідчило про неймовірну експлуатацію жителів села. Трудовні, як форма оплати праці, не застосовувалася в промисловому виробництві, на будівництві, для працівників бюджетної сфери.

Для колгоспників Кіровоградської області постановою виконкому обласної ради депутатів трудящих від 28.04.1944 р. встановлювалися обов'язкові мінімуми трудовнів у таких кількостях та в такі строки: для колгоспників з районів Великописківського, Долинського, Єлизаветградківського, Златопільського, Знам'янського, Маловисківського, Новгородківського, Новомиргородського, Новопразького, Новоукраїнського, Олександрівського, Олександрійського, Онуфріївського, Петрівського, Піщанобридського, Хмельнівського - до 15 червня виробити не менше 35 трудовнів, з 15 червня по 15 серпня - 30 трудовнів, з 15 серпня по 15 жовтня - 40 трудовнів, інші трудовні могли бути виконаними після 15 жовтня. Для інших 15 районів мінімум трудовнів встановлювався меншим на 5. Підписав цей документ голова облвиконкому Іщенко [1].

З 13.04.1942 р., відповідно до постанови Ради народних комісарів і ЦК ВКП(б) "Про підвищення для колгоспників обов'язкового мінімуму трудовнів", встановлювався обов'язковий мінімум трудовнів на рік також і для дітей та підлітків віком від 12 до 16 років - членів сімей колгоспників. Малолітніх жителів села держава зобов'язувала виробити в колгоспі впродовж року не менше 50 трудовнів. Проте до праці в колгоспі їх примушувала не тільки ця постанова, а й неможливість батьків прогодувати своїх дітей через відсутність достатньої кількості продуктів харчування, що вони отримували як заробітну плату з колгоспної комори. Крім того, обов'язкові норми поставок сільськогосподарської продукції, що вироблялася на селянських подвір'ях та присадибних ділянках, держава встановила максимальними, тож діти змушені були під тиском післявоєнних обставин заробляти для себе хліб тяжкою і виснажливою працею.

На 1.01.1947 р. в 1721 колгоспах області нараховувалося 220460 дворів. У них на 1 січня 1947 року проживало 696999 чол. [2]. На жінок, дітей, підлітків, престарілих, немічних та хворих, які трудилися в колгоспах, припадало 69,9% всіх працюючих [3]. Саме вони виробляли основну кількість сільськогосподарської продукції та були найбільш експлуатованою частиною тогочасного населення, яке проживало на Кіровоградщині.

В середньому вироблення трудовнів на одного працюючого в області в 1945 та 1946 рр. було таким [4]:

Контингент працюючих	1945р./вироблено трудовнів	1946 р./вироблено трудовнів
Чоловіки	349	320
жінки	225	183
підлітки (з 12 до 16 років)	88	74
престарілі і непрацездатні	(відс. дані)	113

Всі категорії працюючих у сільському господарстві виробили таку кількість трудоднів (у %) [5]:

Вироблено трудоднів	1945 р./ у % до всіх працюючих	1946 р./ у % до всіх працюючих
До 50 трудоднів	4,1	4,6
від 51 до 100	8,8	10,7
від 101 до 200	40,8	41,9
від 201 до 300	26,7	22,7
від 301 до 400	11,6	11,1
понад 400	8,6	9,0

До колгоспної праці ставали і ті селяни, які були престарілими, непрацездатними і хворими. Ними вироблено трудоднів [6]:

Вироблено трудоднів	Непрацездатні, престарілі, хворі (чол.)
До 50 трудоднів	22063
від 51 до 100	14216
від 101 до 200	11433
від 201 до 300	6024
від 301 до 400	3307
понад 400	2252

В середньому по області на один трудодень за результатами роботи колгоспників у 1946 році нарахували [7]:

Вид продукції, нарахованої на трудодні	Її обсяг
Зерно	286 грам
гроші	54 коп.
картопля	72 грам
овочі	16 грам
сіно	8 грам
солома	163 грами
м'ясо	4 грами
молоко	358 грам

Середньостатистичний показник нарахованої продукції та грошей на один трудовдень в 1946 році надзвичайно різнився як по 1721 колгоспу області, так і по районах [8]:

Нараховане зерно на 1 трудовдень	К-сть колгоспів	% до загальної к-сті колгоспів	К-сть районів
До 100 грам	111	6,4	23
від 101 до 300	343	20,0	31
від 301 до 500	503	29,2	31
від 501 до 700	191	11,1	24
від 701 до 1000	63	3,7	6
від 1001 до 2000	9	0,6	6
від 2001 до 3000	1	-	1

Отже, в кожному четвертому господарстві області колгоспникам нараховували до 300 грам зерна на один трудовдень. Особливо тяжке становище склалося з наявністю хліба в 111 колгоспах області, де нарахованого зерна на трудовдень виявилось менше будь-якого мінімуму - до 100 грам. У майже 30% господарств нараховували до 0,5 кг хліба. Незаперечно, що цього виявилось надзвичайно мало.

Готуючи річний звіт для Держплану СРСР, обласне керівництво не вказало на те, скільки нараховували зерна на один трудовдень в тих 500 колгоспах, або в 30% з усіх, що на той час функціонували на Кіровоградщині та які до звіту не потрапили? Відповімо за них: *“Жодного грама зерна!”* Без сумніву, такі розрахунки з колгоспниками на трудовні спричинили масове й хронічне недоїдання в їхніх сім'ях та голод в зиму - весну 1946-1947 років.

Проте, були і винятки. Зокрема, в Новоукраїнському районі на один трудовдень нараховували в середньому по 560 грам зерна, у Великописківському - по 529 грам, у Кіровоградському - 490 грам, у Бобринецькому - 472 грами, в Знам'янському - 440 грам.

Найменша оплата праці зерном на трудовні припала в Олександрійському (міському) районі - в середньому 183 грами на один трудовдень, Підвисоцькому - 132 грами, Долинському - 150 грам, Петрівському - 160 грам, Златопільському - 190 грам [9].

Але ці нарахування були тільки на папері. Практика видачі заробленого на трудовні в 1945-1946 рр. виявилася надзвичайно цинічною: колгоспники ніколи не отримували всього нарахованого по трудовнях. Їх реальне наповнення зерном, грошима та іншою продукцією фіксувалося набагато нижчим від декларованого. Це називалося так: колгосп заборгував колгоспникам. Заборгованість колгоспникам перетворилася на *“хронічну”*: борги колгоспів селянам на 1.01.1946 р. по зерну становили 52511 цнт, а станом на 1.01.1947 р. - 69910 цнт [10].

Аналогічна ситуація склалася і з виплатою грошей колгоспникам. За 1946 рік доходи колгоспів становили 126158,1 тис. крб. На податки і збори колгоспи витратили 22310 тис. руб., на держпозику 1946 р. - 231,9 тис. руб., до видачі на трудовні визначили 39346 тис. руб., або в середньому по 54 копійки на 1 трудовдень [11]. Проте виявилось багато таких колгоспів, де на трудовдень за результатами роботи в 1946 р. нараховували від 2 до 5 копійок. Були й такі господарства, де на

трудодні селянам не нараховували жодної копійки. Отримати навіть копійки за тогочасної системи оплати праці в колгоспах селянам було неможливим з кількох причин: майже всі зароблені гроші йшли на розрахунки за зобов'язаннями по державних позиках, крім того наявних (живих) грошей в колгоспних касах практично завжди не вистачало. Борг колгоспів по грошам перед колгоспниками на 1.01.1947 р. становив 1 370 588 руб. [12].

Зокрема, в господарствах Олександрівського району (досліджено звіти перших по списку 11 колгоспів з 41, що на той час діяли в районі) колгоспникам нараховували на трудодні в 1946 р. [13]:

Господарство	Населений пункт	Нараховано грошей на 1 трудодень (в крб.) за 1946 р.	Нараховано зерна на 1 трудодень (в кг) за 1946 р.	Нараховано іншої продукції (в кг) за 1946 р.
«Червона Зірка»	Бовтишка	0,40	0,228	0
«Пахарь»	Бовтишка	0,32	0,290	0
«Червоний лан»	Бовтишка	0,29	0,256	0
«Нове життя»	Бірки Перші	0,52	0,200	0
Ім. Крупської	Бірки Другі	0,55	0,201	0
«Червона нива»	Бандурове	0,997	0,520	0
«Червона праця»	Вищі Верещаки	0,51	0,200	0
ім. Шевченка	Вищі Верещаки	0,92	0,215	0
«Борець»	Голикове	0,80	0,320	0,150 овочами
«Перемога»	Івангород	1,18	0,165	0,219 соломими
«Прогрес»	Івангород	1,00	0,290	0

В деяких господарствах Олександрівського району, як от в колгоспі ім. Леніна (с.Китайгород), «Червоний сіяч» (с.Нижчі Верещаки), на 1 трудодень нараховували по 70 грам зерна; в колгоспі «Нове життя» (с. Нижчі Верещаки) - по 35 коп.; в колгоспі «Червоний сіяч» (с.Нижчі Верещаки) - по 12,5 коп. [14].

Подібна ситуація спостерігалася також в господарствах Маловисківського району (досліджено перші по списку 13 господарств) [15]:

Господарство	Населений пункт	Нараховано грошей на 1 трудодень (в крб.) за 1946 р.	Нараховано зерна на 1 трудодень (в кг) за 1946 р.	Нараховано іншої продукції (в кг) за 1946 р.
«Безбожник»	Оникіївка	0,35	0,340	-
ім. Кагановича	Ново-Миколаївка	0,02	0,250	-
«Заповіт Леніна»	Олександрівка	0,15	0,200	-
ім. газ.Правда	Ново-Злинківка	0,15	0,250	-
ім. Шевченка	Тарасівка	-	0,200	-
ім. 8 Березня	Димино	0,05	0,285	-
ім. Паризької Комуни	Михайлівка	0,08	0,200	-
13 років Жовтня	Злинка	0,20	0,230	-
10 років Жовтня	Злинка	0,22	0,260	0,475 соломими
ім. Фрунзе	Злинка	0,33	0,400	1,540 соломими
«Червоний серп»	Хутір Новоковка	0,783	0,150	-
ім. Сталіна	Злинка	-	0,250	-
ім. Чкалова	Злинка	0,02	0,100	-

Чи отримали колгоспники області все ними зароблене? Ні, бо селяни, зокрема, Олександрівського району, з колгоспної комори та колгоспної каси отримали менше з того, що їм нарахували [16]:

Господарств о	Населени й пункт	Наявність борошна і висівок у колгоспні й коморі (цнт)	Видано зерна на трудодні і факт. (цнт)	Заборгован о зерна на трудодні (цнт)	Нарахован о грошей на трудодні (крб.)	Заборгован о грошей на трудодні (крб.)
«Червона Зірка»	Бовтишка	1,0	193	18,0	30826	16322
«Пахарь»	Бовтишка	1,0	320	36	28406	13629
«Червоний лан»	Бовтишка	—	150,01	57	21029	13999
«Нове життя»	Бірки Перші	-	55,6	22,0	41169	27185
ім. Крупської	Бірки Другі	-	23,6	22,0	54282	45389
«Червона нива»	Бандуров е	2,40	379	30,0	74693	32978
«Червона праця»	Вищі Верещаки	—	165	7,0	42384	22378
ім. Шевченка	Вищі Верещаки	—	140	14	51859	39323
«Борець»	Голикове	2,0	391	149	124055	87418
«Перемога»	Івангород	15	188	35	106167	72670
«Прогрес»	Івангород	3,0	303	3	112681	76169

Отже, практично в усіх досліджених колгоспах області виявилися значні заборгованості по розрахунках на трудодні колгоспникам як по зерну, так і по грошам, що сягали в деяких господарствах, зокрема, по хлібові, досить великих розмірів - від 10% до 30%, а в деяких господарствах - навіть 90%. Заборгованість колгоспів перед селянами по грошам на трудодні сягала від 40% до 90%. У багатьох колгоспах комори не мали борошна та висівок. У 500 колгоспах області селянам на трудодні не тільки не виділили ні зерна, ні грошей, а й, навіть, їх не нарахували.

Форма оплати праці колгоспників у трудоднях призвела до того, що селянин працював фактично задарма, а якість і кількість його роботи не була пов'язана з матеріальним станом працюючого. Всі колгоспники тривалий час надзвичайно бідували.

З трудоднів, як форми оплати своєї праці, сільське населення зле глузувало, створивши, зокрема, такий влучний зразок народної творчості (записав О.Т.Кримський, 1930 р.н., нар. в с.Триліси Олександрівського району):

“Трудодень, трудодень,
трудодниця.
Ходить дядько без штанів,
тітка - без спідниці!”

Все це свідчило про жахливу бідність колгоспників, масове недоїдання ними, а то й голод, страхітливе матеріальне зубожіння населення всіх сіл Кіровоградщини, попри важку і виснажливу працю майже кожного селянина в колгоспах і на присадибних ділянках.

-
1. Кіровоградська правда. - 1944. - 5 травня.
 2. Державний архів Кіровоградської області (далі - ДАКО), ф.3191, оп.4, спр.92, арк. 17.
 3. ДАКО, ф.3191, оп.4, спр.92, арк.1.
 4. ДАКО, ф.3191, оп.4, спр.92, арк.1зв.
 5. ДАКО, ф.3191, оп.4, спр.92, арк.2.
 6. ДАКО, ф.3191, оп.4, спр.92, арк.17.
 7. ДАКО, ф.3191, оп.4, спр.92, арк.4.
 8. ДАКО, ф.3191, оп.4, спр.92, арк.4.
 9. ДАКО, ф.3191, оп.4, спр.92, арк.4.
 10. ДАКО, ф.3191, оп.4, спр.92, арк.16зв.
 11. ДАКО, ф.3191, оп.4, спр.92, арк.13.
 12. ДАКО, ф.3191, оп.4, спр.92, арк.16зв.
 13. ДАКО, ф.2875, оп.4, спр.30, арк.1-94.
 14. ДАКО, ф.2875, оп.4, спр.30, арк.23, 28.
 15. ДАКО, ф.2875, оп.4, спр.41, арк.26-75.
 16. ДАКО, ф.2875, оп.4, спр.30, арк.1-94.

Петренко И.Д. Расчеты за трудодни в колхозах Кировоградщины в 1946 году

В статье раскрываются итоги хозяйственной деятельности коллективных хозяйств области в 1946 году и размеры вознаграждений колхозникам за их работу.

Petrenko I.D. Calculating the payment for workday units in Kirovograd region collective farms in 1946

The overall results of the economical activity of the collective farms in the region and the amounts of collective farmers' remuneration for their work are uncovered in the article.

Отримано 25.09.2010

РЕЦЕНЗІЇ. БІБЛІОГРАФІЯ

ВЛАСЕНКО В.М.

**Povijest Ukrajine. Sazeta Ukrajine i ukrajinskog naroda od najstarijih vremena do
Narancaste revolucije 2004. godine / Urednici: Duro Vidmarovic, Sergej Burda.
Hrvatsko-Ukrajinsko drustvo. - Zagreb, 2009. - 380 s.**

Українська діаспора у світі нараховує понад 16 мільйонів осіб. Її осередки існують майже на всіх континентах. Проте рівень етнічної самосвідомості та самоідентифікації зарубіжних українців різняться територіально, що зумовлено різноманітними причинами. Важливими чинниками, що об'єднують і консолідують українців, є мова, історія, внутрішні і зовнішні інформаційні зв'язки. Переважна частина цих зв'язків обслуговується мовою нації країни перебування. Тому можна вітати спробу українців Хорватії видати історію України хорватською мовою. Це свідчить про своєрідну взаємодію між українською діаспорою, країною її проживання та історичною батьківщиною.

Автором-упорядником книги є журналіст Сергій Бурда, співредакторами - колишній надзвичайний і повноважний посол Республіки Хорватія в Україні Джуро Відмаровіч та Сергій Бурда, видавцем - Хорватсько-українське товариство.

Новизна книги не викликає сумніву. У хорватській історіографії подібного видання ще не було. Книга дає можливість ознайомитися з головними віхами історії України та основними історіографічними проблемами. В українській історіографії подібного роду роботи також є рідкісними, оскільки вони розкривають погляди зарубіжних українців на історію України. Рецензована праця поєднує в собі риси науково-популярного видання, бо відсутні посилання на джерела і літературу, та навчального посібника.

Хронологічно книга охоплює період від найдавніших часів до Помаранчевої революції 2004 р. Вона складається з передмови, вступу, 15 розділів, хронологічної таблиці, списку використаних джерел і літератури та географічно-іменного покажчика. У передмові (С.6-14) Дж.Відмаровіч зазначив, що одна з найбільших європейських країн, колыска східного християнства серед слов'ян, незважаючи на велику територію, давню історію, власну мову і своєрідну культуру, донедавна залишалася маловідомою для широкого європейського загалу. У вступі (С.16-24) С.Бурда звернув увагу на особливості термінології східноєвропейської історії в українській історіографії, зокрема щодо понять *Русь, русин, руський, Україна, Росія*, тривалу асиміляцію з боку Росії та суперечності сучасного розвитку української нації.

У розділах в цілому відображені основні віхи історії України. У кожному з них автор-упорядник намагався виділити основні, на його думку, події та факти, звертаючи увагу на політичну, соціально-економічну, культурну та релігійну сфери суспільного життя, а також на ті суспільно-політичні чи культурні сили, які уособлювали власне українство і стояли на захисті національних інтересів, показати розвиток української державотворчої традиції на тлі загальноісторичних процесів. Відносно побіжно висвітлено час перебування України у складі інших країн, наприклад, Австрійської і Російської імперій (С.156-171), і навпаки досить докладно описані періоди активного державотворення, зокрема, Київської Русі (С.40-75), Козацько-гетьманської держави у другій половині XVII - XVIII ст. (С.116-153), Української революції 1917-1920 рр.

(С.174-199). На відміну від інших ця праця навертає читача до порівняння зовнішнього і внутрішнього чинників у розвитку української нації.

Близько третини всього матеріалу автор-упорядник присвятив радянському періоду історії України (С.202-310), детально розглянувши основні аспекти радянзації України та її наслідків у різних сферах суспільного життя. Висвітлено соціальні і політичні умови появи національного комунізму й українського націоналізму, реалізації політики українзації та русифікації, індустріалізації та колективізації, доведена штучність Голодомору 1932-1933 рр. Показані трагедія українців у роки Другої світової війни, модернізація радянського суспільства внаслідок десталінізації та хрущовських реформ, витоки дисидентського руху українських інтелектуалів. Цікавими є сюжети про останні роки існування Радянського Союзу та його розпад.

Так само з інтересом читаються сторінки про незалежну Україну (С.332-359), зокрема сюжети про автономію Криму і Чорноморський флот, формування основ ринкових (капіталістичних) відносин, режим Кучми і олігархічну владу, Помаранчеву революцію.

До безперечних здобутків автора-упорядника належить конкретний виклад, послідовність і аргументованість висновків. Видання є надзвичайно інформативне і наочне, про що свідчать 154 кольорових фото, 29 кольорових історичних карт, хронологічна таблиця (71 дата), список використаних джерел і літератури (93 назви) та географічно-іменний покажчик (641 позиція). Цілком доречними є посторінкові коментарі (примітки) щодо понять, назв, дат, прізвищ, які зустрічаються у тексті і потребують пояснення чи уточнення. Базовими при написанні книги, за свідченнями самого автора-упорядника, стали праці М.Грушевського, В.Кубійовича, О.Субтельного, С.Єкельчика, додатковими - роботи відомих українських, американських, англійських, італійських, канадських, російських та хорватських науковців, а також енциклопедично-довідкові видання.

Прикро, однак, вражають деякі неточності у вживанні прізвищ (Єкельчук, С.367 - Єкельчик, С.372) і дат. У хронологічній таблиці автор помилився, коли вказав, що 1657 р. гетьман Іван Мазепа створив коаліцію між Україною та Швецією (С.362). Насправді, тоді це зробив гетьман Богдан Хмельницький. У цій же таблиці датою заснування Української повстанської армії помилково вказано 1943 р. (С.363), тоді як правильно 1942 р., що, між іншим, і зазначено у відповідному розділі книги (С.264).

Ці зауваження, однак, мають несуттєвий характер. Головне полягає у тому, що книга відкриває для іноземного читача історію України з багатьма її драматичними сюжетами, яка органічно поєднана з історією Східної Європи.

Рецензована книга заслуговує позитивної оцінки і може бути використана як навчальний посібник як для українців Хорватії, так і широкого загалу хорватських читачів. Вона приверне увагу фахівців з історії Східної Європи, міжнародних відносин, слов'янознавства, україністики, полоністики та русистики, а також усіх, хто цікавиться історією України.

СТАРИКОВ Г.М.

**Правдиве українське серце. Олександр Рибалко /
Упорядники Ігор Гирич та Катерина Рибалко. -
Київ: Видавничий дім "Простір", 2010. - 832 с.**

Минуло близько двох років, як пішов з життя редактор, мовознавець, архівіст, джерелознавець, історик культури... (навіть важко окреслити, ким була і ще могла стати ця непересічна людина) - Олександр Рибалко (1950-2009). У 1973 р. він завершив навчання на філософському факультеті Київського державного університету ім. Тараса Шевченка. Трудовий шлях почав редактором у видавництві "*Вища школа*", де брав участь у виданні підручників та літератури для вищих навчальних закладів з історії, філософії, права тощо. Протягом 1979-1980 рр. працював у складі комісії, що готувала тритомник "*УССР в годы Великой Отечественной войны (1941-1945)*". З 1980 до 1991 р. у Центральному державному архіві Жовтневої революції, вищих органів влади і управління УРСР (тепер - Центральний державний архів вищих органів влади і управління України) обіймав посаду старшого наукового співробітника, а з 1983 р. - завідувача відділу публікації та використання документів. З 1991 р. став заступником головного редактора журналу "*Пам'ятки України*", у 1994 р. - першим заступником, а від 2002 р. - головним редактором. За особистий внесок у розвиток української культури Олександр Рибалко відзначений подяками Міністерства культури і мистецтв України (1999 р.), голови Київської міської державної адміністрації (2001 р.). У 2008 р. Указом Президента України йому присвоєно почесне звання заслуженого працівника культури і того ж року патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет нагородив редакційний колектив "*Пам'яток України*" Орденом Рівноапостольного князя Володимира Великого III ступеня.

Не так давно побачив світ збірник на вшанування пам'яті видатного українця. Видання сміливо можна назвати унікальним, адже дуже рідко подібні наміри так швидко втілюються у життя. Крім цього, виконаний на чудовому поліграфічному рівні збірник цілком завдячує своєю появою зусиллям та коштам родини Олександра Рибалка та його колег. Можна спрогнозувати, що, не дивлячись на наклад у 700 примірників, зазначене видання незабаром стане бібліографічною рідкістю і навряд чи (хотілося б помилитись) буде колись перевидане.

Редакторська діяльність, яка зумовлює перебування "*в тіні*", та надзвичайна різноманітність проблем, якими цікавився Олександр Рибалко, поставили перед упорядниками дуже непросте завдання: виробити таку структуру видання і так впорядкувати матеріал, щоб максимально розкрити перед читачем постать видатного сучасника. Ігор Гирич та Катерина Рибалко цілком із цим впоралися. Збірник поділено на три основні та прикінцевий ілюстративний розділи. Олександр Рибалко був автором близько 150 публікацій. Основні з них зосереджено у першому розділі видання і згруповано у підрозділах "*Літературне та історичне джерелознавство*", "*Мовознавство*", "*Пам'яткоохоронна справа*", "*Проблеми соборності*", "*Культурна політика*". До цього ж розділу додано бібліографічний покажчик публікацій та редактованих ним видань. У другому розділі на вшанування пам'яті Олександра Рибалка подано праці Сергія Білоконя, Віктора Акуленка, Віктора Дудка, Ігоря Гирича, Євгена Сверстюка та ін. Третій розділ містить спогади про небіжчика, якими поділяться із читачем Катерина та Мирослава-Марія Рибалки, Михайлина Коцюбинська, Євген

Сверстюк, Сергій Білокінь, Володимир Александрович, Дмитро Степовик, Тетяна Люта, Інна Старовойтенко, Галина Бурлака та ін. (загалом 32 особи).

Про останні хотілося б сказати окремо. Ці спогади читаються із надзвичайною цікавістю, розкривають читачеві прихований від нього процес копіткої роботи автора і редактора над тим чи іншим дослідженням. У випадку Олександра Рибалка його робота була значно більша за редагування: фактично він був співавтором (ніколи на цьому не наполягаючи) значної кількості праць. Переважна більшість спогадів присвячена роботі Олександра Рибалка у редакції *“Пам’яток України”*, які завдяки йому стали справжньою перлиною української гуманітаристики кінця ХХ - початку ХХІ ст. Редаговане ним протягом двох десятиліть видання - це ціла енциклопедія культури України і заслуговує на популяризацію, можливо, навіть на рівні з *“Історією України-Руси”* Михайла Грушевського. Важливість переведення *“Пам’яток України”* (за 1989-2008 рр.) в електронний варіант важко переоцінити. Втілення у життя подібного проекту зробило б кварталник загальнодоступним як для дослідників, так і для громадськості, до того ж не тільки на теренах України.

У збірнику згадується, що Олександр Рибалко інтенсивно листувався з авторами, чий праці редагував, науковцями та громадськими діячами з інших країн, офіційними установами тощо. Певно, цей епістолярій також заслуговує бути виданим і стане джерелом надзвичайної ваги для історії незалежної України, її наукового та культурного життя.

Загалом видання справляє надзвичайно сильне враження: здається, що ледь не був особисто знайомий з Олександром Рибалком, людиною, яка, маючи справу здебільшого з минулим, насправді працювала на майбутнє нашої країни. Збірник, безумовно, буде цікавим для широкого читачького загалу, для усіх, чий інтереси стосуються української гуманітаристики.

* * *

Вийшов друком альбом автографів, який зберігається у Чернігівському історичному музеї імені В.В.Тарновського (Качанівка. Альбом автографів / Автор-упорядник С.Половнікова. Художньо-документальне видання. - К.: Темпора, 2010. - 328 с., іл.).

Родині Тарновських належав маєток Качанівка, який став і культурним осередком у ХІХ ст. Сюди, за образним висловом М.Костомарова зліталось українське вчене, художнє та письменне птаство. У Качанівці відпочивали і творили Т.Шевченко, М.Глінка, М.Вовчок. І.Репін, М.Врубель, С.Гулак-Артемівський та інші. Разом з тим, в гостях у Тарновських бували й маловідомі громадські, військові та культурні діячі. В альбомі Тарновських від 30-х до 90-х років ХІХ ст. було зібрано 608 автографів. Зручна й продумана структура видання дозволяє читачеві орієнтуватися в ньому. Після вступної статті подано факсиміле автографів; після них - біографічні відомості їх власників, іменний географічний покажчики, бібліографія.

Значної інформаційної та естетичної ваги надають виданню фотографії Качанівки та її гостей - авторів автографів, а також архітектурних будівель Чернігівщини (панських палаців тощо). Очевидно, більшість з них стала доступною широкому загалу вперше. Безперечною прикрасою видання є ілюстрації картин та малюнків митців, які відвідали Качанівку. Разом з тим, звернув увагу на невідповідність прийнятого датування творів з Сумського художнього музею ім. Н.Онацького. Наприклад, *“Запорозький полковник”* (Портрет В.В.Тарновського) (1880) пензля І.Репіна подано в альбомі під назвою

“Гетьман” (В.В.Тарновський), а час створення цієї роботи - 1880-ті роки. Полотно К.Маковського “Поміщиця” (Л.В.Тарновська зі слугою Іваном Тихоновичем) було написано між 1883 та 1886 рр. В альбомі цей твір датується конкретним 1887 р. Бажано було б також указати на місця зберігання творів, репродукції яких вміщено в альбомі.

Історики та краєзнавці Сумщини знайдуть чимало відомостей про наших земляків, а також автографи цукрозаводчика і благодійника І.Харитоненка, історика О.Лазаревського, генерала М.Драгомирова. Мистецтвознавець обов’язково зверне увагу на тарелі з розписом за малюнками В.Тарновського (1887), а філолог - на лист В.Тарновського до Д.Яворницького.

Отже, з першого погляду, локальна історико-архівна пам’ятка, якою є альбом автографів “Качанівка”, завдяки публікації може стати корисною для істориків, мистецтвознавців, краєзнавців та філологів України та близького зарубіжжя.

ПОБОЖІЙ С.І.

* * *

Побачила світ книга М.Шкаровського “История русской церковной эмиграции” (СПб.: Алетейя, 2009. - 359 с., [8] с. ил. - (Серия “Богословская и церковно-историческая библиотека”).

Михайло Шкаровський, відомий петербурзький історик, багато років займається вивченням архівних матеріалів з історії Російської Православної Церкви у ХХ ст. Наукові роботи дослідника у 2005-2006 рр. були відзначені Макарієвською, Анциферівською та Олександровською преміями. Пропонована книга присвячена діяльності Російської Православної Церкви за кордоном на Балканах (у Болгарії, Угорщині, Греції та Югославії) і в Центральній Європі (у Німеччині, Італії, Польщі, Словаччії й Чехії) у міжвоєнний період та роки Другої світової війни. Книга видана за підтримки Фонду “Русский мир”.

Видання розраховане на вчених, викладачів, аспірантів, студентів гуманітарного спрямування та усіх, хто цікавиться історією російського православ’я та російського зарубіжжя.

* * *

Вийшов друком навчальний посібник Ю.І.Палехи та Н.О.Леміш “Загальне документознавство” (2-ге вид. доп. і перероб. - К.: Ліра-К, 2009. - 434 с.).

Документознавство як синергетична наука й навчальна дисципліна з’явилась у нас на широкому багатоаспектному діалозі документознавчих дисциплін й ґрунтується на широкому розумінні феномену документа та документно-інформаційної діяльності. Сьогодні термін “документ” стає всеохопнішим, хоча й містить значну кількість як визначень, так і підходів до його вивчення. Насправді це досить складне й багатоаспектне поняття, нерозривно пов’язане з поданням і використанням релевантної інформації як у часі, так і в просторі.

Для викладачів, аспірантів, магістрантів, студентів вищих навчальних закладів, наукових працівників і фахівців з гуманітарних спеціальностей. Матеріали подано відповідно до вимог кредитно-модульної системи.

* * *

Вийшов друком збірник наукових праць “Український селянин” (Інститут історії України НАН України, Черкаський нац. ун-т. За ред. А.Г. Морозова. - Черкаси, 2010. - Вип.12. - 346 с.).

Матеріали збірника охоплюють традиційне коло проблем аграрної історії України. Автори статей розкривають різні аспекти історії селянства, зокрема роль видатних аграріїв в історії України, проблеми історіографії, джерелознавства та методології досліджень аграрної історії, духовності і світогляду селянства, української селянської кооперації, а також історичний розвиток селянства на основних етапах історії України. На сторінках збірника публікуються матеріали VIII Міжнародного симпозіуму з проблем аграрної історії, що відбувся 23-24 вересня 2010 р. у Черкасах. У форумі брали участь науковці з Вінниці, Дніпропетровська, Донецька, Житомира, Запоріжжя, Кам'янця-Подільського, Києва, Луганська, Луцька, Львова, Миколаєва, Одеси, Переяслава-Хмельницького, Полтави, Сімферополя, Сум, Черкас, Харкова, Херсона тощо, а також Воронежа, Коломни, Самари, Саранська та Ставрополя (Росія)

Для широкого кола фахівців гуманітарного профілю, викладачів, аспірантів, пошукачів, студентів і всіх, хто цікавиться аграрною історією України.

* * *

Побачило світ історико-краєзнавче видання І.Скрипченка та І.Абаровського “Недригайлівщина: у дзеркалі історії: Нариси з історії Недригайлівського району Сумської області з найдавніших часів до початку XXI століття” (Суми: Собор, 2010. - 448 с.).

Дана робота є першим виданням, що найбільш повно охоплює події одного із регіонів Сумської області, надає нові, досі невідомі матеріали, відкриваючи історичний зріз із найдавніших часів до початку XX століття, розповідаючи про храми, некрополі, історичні постаті.

Видання розраховане на вчителів, істориків, краєзнавців, студентську та учнівську молодь, широке коло читачів.

ХРОНІКА

21 мая 2010 г. на базе кафедры истории государства и права Курского государственного технического университета (КГТУ) и кафедры управления Сумского государственного университета (СумГУ) прошла Международная научно-практическая конференция *“История и перспективы социально-экономического развития, государственного регулирования и местного самоуправления Юга России и Украины”*. Инициатором и организатором конференции выступил КГТУ.

В работе конференции приняли участие научные сотрудники украинских и российских вузов, представители управленческого звена предприятий и учебных заведений обеих стран. С приветственным словом к участникам конференции обратились ректор КГТУ С.Г.Емельянов и ректор СумГУ А.В.Васильев. Они охарактеризовали существующие на сегодняшний день перспективы и проблемы взаимодействия и социально-экономического развития юга России и Украины на государственном, региональном и местных уровнях.

Доклады, заслушанные на конференции, касались вопросов трудовой миграции, эколого-экономических проблем развития приграничных российских и украинских территорий, научных связей между регионами, исторических и современных факторов их взаимодействия.

Во время дискуссий участники конференции высказали пожелание об объединении усилий в деле подготовки совместных проектов в социально-гуманитарной сфере. Так, перспективной была признана разработка совместного российско-украинского туристического маршрута *“По следам князя Игоря”*, который согласуется с событиями 1185 г., воспетыми гениальным Автором в *“Слове о полку Игореве”*.

Участники конференции поблагодарили организаторов за возможность обсудить актуальные проблемы приграничных территорий, выработать стратегию дальнейшего сотрудничества и высказали пожелание сделать подобные форумы регулярными.

* * *

15 грудня 2010 р. в Харківському університеті Повітряних сил імені Івана Кожедуба відбулася Всеукраїнська наукова військово-історична конференція *“Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини”*. На пленарному засіданні були заслухані доповіді *“Козацька кіннота: від кінця XVI до середини XVII ст.”*, *“Військова авіація на Слобожанщині”*, *“Бойовий шлях гайдамацького коша Слобідської України”*, *“Іван Кожедуб - Тричі Герой із Сумщини: історико-біографічна розвідка”*, *“Становлення військової періодики незалежної України”* та інші.

Секційна робота проводилася за такими темами: *“Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини з найдавніших часів до кінця XVII століття”*, *“Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини з кінця XVII ст. до початку XX ст.”*, *“Сіверщина та Слобожанщина в період Першої світової війни (1914-1918 рр.) та в період Української революції (1917-1921 рр.)”*, *“Сіверщина та Слобожанщина напередодні та під час Великої Вітчизняної війни”*, *“Сіверщина та Слобожанщина під час Великої Вітчизняної війни”* і *“Сіверщина та Слобожанщина у повоєнний та сучасний період”*.

ЮВІЛЕЙ**ДО 55-РІЧЧЯ КАНДИДАТА ФІЛОЛОГІЧНИХ НАУК, ДОЦЕНТА
В.Б.ЗВАГЕЛЬСЬКОГО**

22 грудня 2010 р. виповнилося 55 років від дня народження відомого філолога, краєзнавця, історика, кандидата філологічних наук, старшого наукового співробітника, доцента Віктора Борисовича Звагельського.

Майже 20 років його життя тісно пов'язані з Сумським державним університетом, де він пройшов шлях від асистента до доцента кафедри історії, фундатора і керівника лабораторії (центру) історичного краєзнавства, активно сприяв і сприяє розбудові університету як престижного класичного вищого навчального закладу, відомого своїми традиціями та науковими школами.

Народився Віктор Борисович в Сумах у родині педагогів-філологів. Саме вони прищепили йому любов до літератури та історії. Після закінчення місцевої середньої школи №8 працював слюсарем-інструментальником, служив у Радянській Армії. Проте нестримна тяга до гуманітарних знань взяла гору. Він вступив на філологічний факультет педагогічного інституту й обрав вектор своєї професійної діяльності - журналістику. З 1977 р. працював у Сумському обласному телерадіокомітеті, був звукорежисером, теле- та кінооператором, редактором телебачення. Одночасно у 1982 р. закінчив Кулябський педагогічний інститут (Таджицька РСР), а наступного року став членом Спілки журналістів. Тоді ж почав займатися дослідницькою роботою, опублікував низку статей, присвячених історико-географічним реаліям походу, оспіваного у *"Слові о полку Ігоревім"*, виступив організатором проведення наукових конференцій у Путивлі та Ромнах.

З 1988 р. Віктор Борисович працював режисером у Сумському кіноклубі, де створив низку короткометражних фільмів з історико-краєзнавчої тематики. У 1991 р. він - редактор відділу науки та культури газети *"Червоний промінь"*. Вів тематичні сторінки *"Давнина"*, *"Історія"*, *"Література"*. Наступного року, захистивши дисертацію, здобув науковий ступінь кандидата філологічних наук. До цього часу у його творчому доробку вже було близько 70 статей у республіканській і місцевій пресі та збірниках наукових праць.

Невдовзі після захисту дисертації новоспечений учений розпочав науково-педагогічну діяльність на кафедрі українознавства (нині - історії) Сумського державного

університету, з якою пов'язав свою подальшу кар'єру. Здобутий ним власний досвід і творчий доробок та атмосфера наукового держання, що панувала на кафедрі, спонукали Віктора Борисовича до поглибленого вивчення улюбленої історико-літературної проблематики. У 2000 р. він закінчив докторантуру Інституту історії НАН України.

У рідному університеті розкрилася ще одна грань його характеру - організаторський хист. З 1995 р. він очолив Науково-редакційну групу з підготовки *"Енциклопедії Сумщини"*, на базі якої 2002 р. було створено Регіональну науково-дослідну лабораторію-центр історичного краєзнавства СумДУ. За роки існування лабораторії її працівниками було підготовлено більше 200 наукових, 100 публіцистичних та близько 3 тис. енциклопедичних статей.

У 1996 р. з ініціативи вченого започатковане наукове видання - збірник наукових праць *"Сумська старовина"*, який у 1997 р. був зареєстрований як журнал, а 2001 р. - як наукове фахове видання у галузі *"Історичні науки"*. Вже вийшло 30 номерів журналу. Віктор Борисович ініціював проведення наукових конференцій у Конотопі, Кролевіці, Путивлі та Ромнах, очолював археологічні експедиції, які досліджували Середнє Посейм'я, міста Кролевець, Путивль, Суми, Шостка, відкрив 2 давньоруські поселення у Середньому Посеймі. Він є членом редколегій кількох журналів, збірників та книг, головним редактором енциклопедичного довідника *"Сумщина в іменах"*, відповідальним редактором збірника *"Словознавство"*, керівником низки держбюджетних та госпрозрахункових тем.

Сфера наукових інтересів Віктора Борисовича - широка і різноманітна, охоплює кілька галузей знань - історія, джерелознавство, краєзнавство, література, культурологія. Стрижневим же напрямком його пошуків стало дослідження історії, культури та історичної географії Київської Русі. Він розробив типологію перекладів *"Слова о полку Ігоревім"* сучасними українською та російською мовами, локалізував стародавні шляхи: Кончаківський, Лосицький, Поле; низку стародавніх бродів на Середньому Сеймі та Сіверському Дінці; зони русько-половецького порубіжжя: Шеломянь та *"у Переяславля"*. Розробив навчальний курс *"Історичне краєзнавство Сумщини"*.

У науковому доробку вченого понад 160 наукових праць та близько 1 тис. публіцистичних матеріалів. Важливим аспектом його дослідницьких розвідок є історико-персонологічна проблематика, вивчення життя та діяльності плеяди діячів науки і культури, біографії яких залишалися недостатньо вивченими. Це, насамперед, родини Харитоненків і Терещенків, О.Ф.Булат, М.Л.Ернст, П.І.Калнишевський, М.О.Макаренко, Н.Х.Онацького та інші. Велику увагу вчений приділяє популяризації історичних знань. Численні науково-популярні статті, виступи на радіо і телебаченні, посібник з історичного краєзнавства Сумщини - усе це принесло Віктору Борисовичу визнання і популярність серед сумчан.

За багаторічну плідну науково-педагогічну діяльність В.Б.Звагельський удостоєний низки нагород державних інституцій, органів самоврядування та громадських організацій. Він є лауреатом 2-ї премії у галузі україністики Фонду Воляників-Швабінських при Фундації українського вільного університету у Нью-Йорку, нагороджений Почесною грамотою Міністерства освіти і науки України, грамотами Української всесвітньої координаційної ради, Сумської обласної ради народних депутатів, почесними відзнаками *"Конотопська Берегиня"*, *"Золота Ярославна"*, Всеукраїнського благодійного фонду імені Петра Калнишевського *"Хрест Петра Калнишевського"*.

Вельмишановному ювіляру побажаємо здоров'я і наснаги для успішної реалізації його цікавих і перспективних ідей та проектів, щасливого творчого довголіття у колі однодумців, друзів і рідних.

РЕД.

IN MEMORIAM

МИГАЛЬ БОРИС КИРИЛОВИЧ

На 84 році життя у Харкові помер відомий учений, професор, доктор історичних наук Борис Кирилович Мигаль. Він був представником знаної у світі науки харківської історичної школи. З його ім'ям була пов'язана майже вся післявоєнна історія Харківського університету. Цікаві лекції, монографії, підручники і наукові статті вченого є невід'ємною складовою багатющої спадщини одного з найстаріших університетів України.

Борис Кирилович народився 5 травня 1927 р. в Полтаві у родині учителя історії. Через два роки сім'я переїхала до Краснограда, де батько працював у місцевому технікумі, згодом - до Ніжина. У 1935 р. родина Мигалів опинилася у Харкові, де і пройшла більша частина життя вченого.

Нелегкими були дитинство і юність Бориса Кириловича. Він пережив Голодомор 1932-1933 рр., німецьку окупацію. У воєнні і повоєнні роки служив на флоті. 1951 р. вступив на історичний факультет Харківського університету. Разом з усіма студентами і викладачами фронтвик (а таких на курсі було 8) працював над відновленням зруйнованого війною рідного навчального закладу, брав активну участь у громадському житті альма-матер. Після закінчення у 1956 р. університету з відзнакою залишився працювати на історичному факультеті. Закінчивши аспірантуру у 1962 р., наступного року захистив кандидатську дисертацію *“Партійна організація Полтавщини в боротьбі за відбудову сільського господарства”* (1921-1925 рр.), у 1975 р. - докторську дисертацію *“Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовчий період”* (1921-1925 рр.). В університеті пройшов шлях від завідувача кабінетом методики викладання історії до професора, завідувача кафедри історії України (1989-1995). У 1968 р. йому присвоєно вчене звання доцента, 1979 р. - професора.

До сфери наукової діяльності вченого належали питання аграрної політики радянської влади щодо індивідуальних селянських господарств України у

доколгоспний період, історії м.Харків та Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна у роки Великої Вітчизняної війни. Понад 30 років він був членом спеціалізованої вченої ради із захисту докторських дисертацій, відповідальним секретарем факультетського та міжвузівського наукових збірників, головним редактором серії археографічних збірників *“Краю мій, Слобожанщино”*, членом редколегії *“Вісника Харківського університету”* (серія *“Історія”*), *“Сумського історико-архівного журналу”*, збірників *“Реабілітовані історією”*, *“Актуальні питання вітчизняної та всесвітньої історії”*. Публікувався в *“Українському історичному журналі”*. Нагороджений 10 медалями СРСР та України. Відмінник вищої освіти СРСР, Заслужений професор Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна (2000).

Перу Бориса Кириловича належить понад 100 наукових праць, 12 навчальних планів спецкурсів та методичних вказівок. За його участі вийшли такі відомі книги, як *“Бесценные сокровища народа”* (К., 1984), *“Харьковский университет в годы Великой Отечественной войны”* (Х., 1989), фундаментальні видання *“Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна за 200 років”* (Х., 2005), *“Харківський університет ХІХ - початку ХХ століття у спогадах професорів та вихованців: у 2 т.”* (Х., 2010) та інші. За роки науково-педагогічної діяльності він виховав тисячі учителів історії та суспільствознавства, десятки викладачів вищої школи, підготував 4 кандидатів наук.

Світла пам'ять про Бориса Кириловича Мигалья назавжди збережеться у серцях його колег, учнів та рідних.

*П.С.Сохань, Г.В.Боряк, В.А.Брехуненко, А.В.Васильєв,
К.К.Васильєв, В.М.Власенко, О.М.Головко, О.І.Гуржій,
С.І.Дегтярьов, В.П.Духопельников, С.Є.Євсєєв, Б.П.Зайцев,
В.Б.Звагельський, Г.М.Іванущенко, О.М.Ігнатуша, В.А.Клименко,
В.О.Куліков, О.О.Кураєв, М.С.Лисенко, І.Б.Матяш, Н.І.Миронець,
В.А.Нестеренко, Г.В.Папакін, Л.Ю.Посохова, О.П.Рєєнт, М.Г.Щербак*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

БАЖАН Олег Григорович - кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

БЕРЕЗОВСЬКИЙ Олег Миколайович - кандидат історичних наук, докторант кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ВАСИЛЬЄВ Костянтин Костянтинович - професор, доктор медичних наук, завідувач кафедри соціальної медицини та медичного менеджменту Одеського національного медичного університету

ВЛАСЕНКО Валерій Миколайович - кандидат історичних наук, доцент, докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ВОВК Олександр Володимирович - кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України СумДПУ ім. А.С.Макаренка

ГЛУШАН Олена Володимирівна - аспірантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ГОРДУНОВСЬКИЙ Олег Миколайович - кандидат історичних наук, доцент кафедри економіки та економічної теорії Черкаського інституту банківської справи Університету банківської справи Національного банку України

ГУМЕНЮК Ігор Петрович - старший науковий співробітник відділу інформації та використання документів Державного архіву Вінницької області

ДЕГТЯРЬОВ Сергій Іванович - кандидат історичних наук, старший викладач Сумського державного університету

ДУБИК Марина Григорівна - кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ДУБРОВИНСКИЙ Самуїл Борисович (1885-1975) - доктор медичних наук, професор-епідеміолог, останні роки життя працював у Ташкентському інституті епідеміології

ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ Віктор Борисович - кандидат філологічних наук, доцент, старший науковий співробітник, начальник науково-дослідного центру історичного краєзнавства Сумського державного університету

ІВАНУЩЕНКО Геннадій Миколайович - директор Державного архіву Сумської області

КОРНІЄНКО Олег Миколайович - керівник редакційно-видавничої групи головного управління зв'язків з громадськістю Сумської облдержадміністрації, голова правління Сумської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, здобувач Інституту історії України НАН

КОРОЛЬ Віталій Миколайович - фахівець І категорії кафедри історії Сумського державного університету

КРАВЧЕНКО Олександр Миколайович - аспірант Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка

МИХАЙЛУЦА Микола Іванович - доктор історичних наук, доцент, завідуючий кафедрою українознавства Одеського національного морського університету

ОСАДЧИЙ Євген Миколайович - здобувач Центру пам'яткознавства НАН України і УТОPIK

ПЕТРЕНКО Іван Данилович - завідувач науковою редакцією Кіровоградського обласного відділення "Книга Пам'яті України"

ПОБОЖІЙ Сергій Іванович - кандидат мистецтвознавства, доцент Української Академії банківської справи НБУ

САМСОНОВА Ірина Василівна - аспірантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка

СМІРНОВ Микола Анатолійович - магістрант інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського

СТАРИКОВ Григорій Миколайович - провідний археограф відділу джерел з історії України кінця ХІХ - початку ХХ ст. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України

ШАЙКАН Валентина Олексіївна - доктор історичних наук, завідувача кафедрою історії України Криворізького державного педагогічного університету

ШАЙКАН Валерій Олександрович - кандидат історичних наук, доцент, завідуючий кафедрою історії України, філософії та політології; декан обліково-економічного факультету Криворізького економічного інституту Київського національного економічного університету ім. Вадима Гетьмана

ШЕВЧУК Богдан Леонідович - аспірант Житомирського державного університету ім. І.Франка